

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ЗАЙЦЕВА ТЕТЯНА ДМИТРІВНА

УДК 94(438:477):340.153“13/16”

ДИСЕРТАЦІЯ

**АНТРОПОЛОГІЯ МІСТ І МІСЬКОГО ПРАВА НА РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ В XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Т. Д. Зайцева

Науковий консультант Мордвінцев В'ячеслав Михайлович, доктор історичних наук, професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Зайцева Т. Д. Антропологія міст і міського права на руських землях Корони Польської в XIV – першій половині XVII ст. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2019.

У дисертації вперше в українській історіографії поєднано історичну антропологію та антропологію права для дослідження пізньосередньовічного і ранньомодерного міста на руських землях Корони Польської від XIV до першої половини XVII ст.

Мета дослідження – на прикладі міст на руських землях Корони Польської з'ясувати, як за допомогою джерел правового характеру можна досліджувати питання, пов'язані з антропологією міського права й антропологією пізньосередньовічного і ранньомодерного міста загалом.

Авторка використовує культурно-антропологічний підхід до вивчення минулого, або ж історико-антропологічний підхід, згідно з яким у історичному дослідженні відбувається пізнання однієї культури іншою, тобто культури минулого культурою сучасності. Тут історик, як антрополог, досліджує давню культуру крізь призму своїх мисленневих категорій, характерних для його часу і його культурно-історичних реалій. Культурні маркери кожної епохи завжди закладені у текстах, і серед таких писемних джерел вагоме місце займають джерела правового характеру. До них належить і «Саксонське зерцало», яке є відправною точкою формування норм німецького міського права, що ним послуговувалися більшість міст Польського королівства від XIV ст. Воно відображає різні аспекти середньовічної культури, зокрема й систему символів і метафор, які застосовували тогочасні міщани. І хоч рукописи «Саксонського зерцала» дійшли до Корони Польської ще у XIV ст., але сам його зміст був відомий міщанам здебільшого завдяки правовим трактатам XVI-XVII ст. Вперше

спробу описати на загальнодержавному рівні норми міського права було зроблено у так званому Статуті Яна Ласького. Однак ця пам'ятка мала компілятивний характер, а строкатий і не надто чіткий виклад норм німецького права в ній свідчить про слабе розуміння його особливостей.

У Короні Польській не раз вдавалися до спроб систематизації і кодифікації міського права, як-от у трактатах Яна Цервуса Тухольчика, Міколая Яскера, Яна Кірштайна Церазина та ін. На руських землях найпопулярнішими були правові твори Бартломея Гроїцького і Павла Щербича, а також приписи хелмінського права у викладі Павла Кушевича. Хоч ці правові трактати мали приватний характер, та вони містять чимало важливої інформації про тогочасне суспільство. Вони свідчать не лише про право як таке чи про правові уявлення міщан, а й про їхнє розуміння таких понять як ідеальний міщанин, чоловік добрий, добро і зло, гідні і негідні професії, мораль, віра, різних вікових категорій, правового становища жінок, про їхні уявлення про світопорядок та ідеальне місто тощо. Через призму кодексів міського права можна також прослідкувати зміну ставлення міщан до писаного слова. Ці джерела відображають вплив на правові погляди міщан як звичаю і традиції, так і ідей гуманізму і Реформації.

Оскільки міщани були частиною ширшого соціуму, то для розуміння їхньої ментальності і того, як вони бачили право міста, важливо зрозуміти їхнє бачення свого місця у державі і в стосунку до інших станів. Також важливо зрозуміти, як ставилися до міщан інші стани, в першу чергу шляхта. Це найкраще відображають сеймові конституції, зокрема ті, що присвячені регламентації різних аспектів міського життя. Міста не мали своєї репрезентації на сеймах, але не стільки внаслідок упослідження з боку шляхти, скільки тому, що самі не були зацікавлені у створенні власного представництва. Усі важливі для них справи кожне місто намагалося вирішити окремо за допомогою фінансів та особистих зв'язків. Не так шляхта воліла обмежити права й інтереси міст, як ті самі вели дуже сепаратну політику.

Не менш інформативними джерелами є локаційні привілеї міст. Вони не лише містять дані про принципи організації самоврядування у конкретному

місті, а й розповідають про правові уявлення міщан, їхнє ставлення до релігії і культів, до людей іншого етнічного походження, до влади тощо. Привілеї для королівських міст були більш заформалізовані і менш інформативні, аніж привілеї для міст приватновласницьких. Розширені локаційні грамоти, які б деталізували різноманітні аспекти життя і самоврядування міста, здебільшого видавалися для міст Центральної України і на пізніших етапах проникнення магдебурзького права на руські землі. Цей феномен був пов'язаний з тим, що локація цих міст відбувалася практично без участі західних колоністів, які були носіями знань про норми німецького права.

За хронологічні рамки дослідження взято XIV – першу половину XVII ст. Нижня межа пояснюється тим, що саме до XIV ст. відносяться перші джерельні згадки про поширення німецького права на руських землях. За верхню межу взято початок Хмельниччини, яка змінила економічний розвиток всієї країни, в тому числі міст, їх соціальну структуру, мала далекосяжні наслідки для суспільства загалом. В середині XVII ст. змінилися умови функціонування міського самоврядування, і це ще одна причина, чому цим часом можна умовно обмежити досліджуваний період.

В дисертації розглянуто міста на руських землях Корони Польської, які до 1569 р. охоплювали Руське та Белзьке воєводства, а після Люблінської унії також ті колишні воєводства Великого князівства Литовського, які відійшли до Корони. Також як контекстуальний матеріал залучено дані з історії міст Великого князівства Литовського та польських земель Корони.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена постановкою і розробкою історичної проблеми, що досі не була виокремлена як предмет спеціального наукового дослідження в історіографії.

Вперше в українській історіографії:

- поєднано історико-антропологічний та антропо-правовий підходи до комплексного вивчення різних груп правових джерел із історії міст і міського права на руських землях Корони Польської XIV–XVII ст.;

- встановлено, що збережені джерела майже всіх типів містять глибинний пласт інформації, який дозволяє досліджувати антропологічні аспекти життя пізньосередньовічного та ранньомодерного міста – світ правових уявлень його жителів, їхні соціальні фобії, нормативну й асоціальну поведінку, форми насильства та ставлення до них, розмаїті ідентичності (соціальні, етнічні, конфесійні та ін.), гендерні аспекти тощо;

- доведено, що локаційні привілеї для руських міст були значно інформативніші, ніж досі прийнято було вважати в історіографії; розширені локаційні грамоти, які деталізували різноманітні аспекти життя міста, а почасти і його самоврядування, видавали, як правило, для міст Наддніпрянщини на пізніших етапах проникнення магдебурзького права на руські землі.

Отримали дальший розвиток:

- аналіз символічного і метафоричного змісту «Саксонського зеркала»;
- дослідження правових трактатів XVI ст. як суміші середньовічного права і уявлень доби Відродження та Реформації;
- аналіз комплексу уявлень міщан про «чоловіка доброго» і «чоловіка злого»;
- вивчення процесів формування правової свідомості і правових уявлень міщан та стосунків між станами на основі аналізу сеймових конституцій.

Удосконалено:

- розуміння місця і ролі міського права в системі права Корони Польської, зокрема на підставі аналізу так званого Статуту Яна Ласького;
- розуміння міського соціуму XIV – першої половини XVII ст. через призму права, яким послуговувалися міщани, та через вивчення їхнього ставлення до різних аспектів цього права.

Отримані автором результати сприятимуть дальшому розвитку наукових досліджень означеної проблематики. Практичне значення роботи визначається потребою сучасних методологічних підходів, що дозволили б українській історичній науці успішно інтегруватись у світову. Одним із таких підходів є історична антропологія. Матеріали дисертації можуть бути використані в

навчальних курсах, таких, як історія країн Центральної та Східної Європи, історія України, історія повсякденності, історія права, релігієзнавство, культурологія тощо. Результати роботи можуть бути використані для підготовки фахівців – істориків, правознавців та культурологів.

Ключові слова: історична антропологія, антропологія права, міське право, Корона Польська, руські землі, «Саксонське зерцало», Статут Яна Ласького, правові кодекси, Бартломей Гроїцький, Павел Щербич, Павел Кушевич, сеймові конституції, міщани, шляхта, локаційні привілеї.

ABSTRACT

Zaitseva T. D. Anthropology of towns and town law in the Ruthenian lands of the Crown of Poland in the 14th – first half of the 17th century. Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences in the specialty 07.00.02 – World History. – Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, 2019.

For the first time in Ukrainian historiography, the dissertation combines the approaches of historical and legal anthropology to study the late medieval and early modern city in the Ruthenian lands of the Kingdom of Poland in the 14th – the first half of the 17th century.

The purpose of the study is to find out how to use legal sources to explore the issues related to the anthropology of town law and the anthropology of the late medieval and early modern city in general through the example of cities and towns in the Ruthenian lands of the Crown of Poland.

The author has used the cultural-anthropological approach to the study of the past, according to which in the historical study one culture learns about the other, that is, the culture of the present explores the culture of the past. Here, the historian, as an anthropologist, explores an old culture through the prism of the thinking categories,

representative of his or her time, cultural and historical realities. The cultural markers of every era are always laid down in the texts, and among such written sources, legal ones are of considerable importance. They include the *Sachsenspiegel* (*Saxon Mirror*), which is the starting point for the formation of German town law used by most cities and towns in the Kingdom of Poland from the 14th century. The *Saxon Mirror* reflects various aspects of medieval culture, including the system of symbols and metaphors used by contemporary burghers. Although the manuscripts of the *Sachsenspiegel* reached Poland as early as in the 14th century, its content became known to the townsfolk largely due to the legal treatises of the 16th and 17th centuries. The first attempt to describe the norms of town law at the national level was made in the so-called *Jan Łaski Statute*. However, this legal monument was of compilation nature, while the motley and not very clear statement of the norms of German law in it indicates a weak understanding of its features.

There were repeated attempts to systematize and codify the German town law in the Crown of Poland, such as the treatises by Jan Cervus Tucholczyk, Mikołaj Jaskier, Jan Kirstein Cerasinus, and others. In the Ruthenian lands, the works of Bartłomiej Groicki and Paweł Szczerbicz were the most popular, as well as the prescriptions of the Chełmno Law in the interpretation by Paweł Kuszewicz. Although these legal treatises were private, they contained a lot of important information about the contemporary society. These texts show not only the law as such or legal ideas of the burghers but also their understanding of such concepts as ideal burgher, good man, good and evil, worthy and unworthy professions, morals, beliefs, different age categories, women's positions, burghers's ideas about the world order and the perfect city, etc. Through the prism of the codes of town law, one can also trace the change of attitude of the burghers towards the written word. These sources reflect the influence of custom and tradition as well as the ideas of Humanism and the Reformation on the legal opinions of the burghers.

Since the burghers were part of a broader society, in order to explain their mentality and vision of the town law, it is important to understand their perception of their place in the state and relations to other social estates. This is best reflected in the

Sejm constitutions, in particular, those that deal with the regulation of various aspects of urban life.

The location privileges of towns and cities are no less informative sources. Not only do they contain data on the principles of self-government in a particular town, but also tell about the legal notions of burghers, their attitude to the religion and cults, people of other ethnic origins, power, etc. The privileges for the royal cities were more formalized and less informative than the privileges for private towns. Extended location privileges detailing various aspects of town life and self-government, were usually issued for the cities and towns of Dnieper Ukraine at later stages of the penetration of the Magdeburg law into Ruthenian lands. This phenomenon was due to the fact that the location of these cities and towns happened practically without the participation of Western colonists, who were carriers of knowledge about the norms of German law.

The chronological framework of the study covers the period from the 14th to the mid-17th century. The lower chronological limit is explained by the fact that the first sources that mentioned the spread of German law in the Ruthenian lands belong to the 14th century. The beginning of the Khmelnytsky Uprising, which changed the economic development of the whole country, including cities, their social structure, had far-reaching consequences for society as a whole, was taken as an upper limit. In the middle of the 17th century the conditions for the functioning of the municipal self-government have changed, and this is another reason why this time can be used to limit the period under investigation.

The dissertation deals with the cities and towns in the Polish Crown's Ruthenian lands, which, until 1569, consisted of the Ruthenian, Podolian, and Belz voivodeships and after the Union of Lublin also of those former voivodeships of the Grand Duchy of Lithuania that were transferred to the Crown. In addition, the contextual material draws on the history of the cities of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish lands of the Crown.

The academic novelty of the obtained results is determined by the formulation and elaboration of the historical problem, which has not been singled out yet as a subject of special study.

For the first time in the Ukrainian historiography:

- the approaches of historical and legal anthropology have been combined to study different groups of legal sources on the history of towns and town law in the Ruthenian lands of the Crown of Poland during the 14th-17th centuries;

- it has been found that sources of almost all types contain a deep stratum of information that allows us to explore the anthropological aspects of the life of the late medieval and early modern city – the world of legal notions of its inhabitants, their social phobias, normative and associative behavior, forms of violence and attitudes towards them, diverse identities (social, ethnic, confessional etc.), gender aspects, etc.

- it has been proved that the location privileges for Russian cities were much more informative than previously accepted in historiography; extended location certificates detailing various aspects of city life, and partly its self-government, were issued, as a rule, for the cities and towns of Dnieper Ukraine at later stages of the penetration of the Magdeburg right into Russian lands.

The following aspects have been further developed:

- the analysis of the symbolic and metaphorical content of the *Saxon Mirror*;
- the investigation of legal treatises of the 16th century as mixtures of medieval law and concepts of the Renaissance and Reformation;
- the analysis of the townspeople ideas of “good man” and “evil man”;
- the study of the formation of burghers’ legal consciousness and ideas of law as well as of the relations between social estates (on the basis of an analysis of Sejm constitutions).

The following aspects have been improved:

- the understanding of the place and role of town law in the legal system of the Crown of Poland, in particular on the basis of the analysis of the Jan Laski Statute;

- the understanding of urban society of the 14th – the first half of 17th century through the prism of the law used by townspeople and by examining their attitudes to various aspects of that law.

The results obtained by the author will contribute to further research on the identified problems. The need for modern methodological approaches that would allow Ukrainian historical science to be successfully integrated into the world historiography determines the practical value of the study. The historical anthropology is one them. The dissertation materials can be used in teaching courses, such as the History of Central and Eastern Europe, History of Ukraine, History of Everyday Life, History of Law, Religious Studies, Cultural Studies, and more. The results can be used to train historians, jurists, and students of cultural studies.

Key words: historical anthropology, legal anthropology, town law, Crown of Poland, Ruthenian lands, Saxon Mirror, Jan Łaski Statute, legal codes, Bartłomej Groicki, Paweł Szcherbicz, Paweł Kuszewicz, Sejm constitutions, burghers, nobility, location privileges.

ABSTRAKT

Zajcewa T. D. Antropologia miast i prawa miejskiego na ziemiach ruskich Korony Polskiej w XIV – pierwszej połowie XVII wieku. – Kwalifikacyjna praca naukowa na prawach rękopisu.

Rozprawa na stopień naukowy doktora nauk historycznych, specjalność 07.00.02 – Historia świata. – Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki. Kijów, 2019.

Po raz pierwszy w historiografii ukraińskiej w rozprawie połączono podejścia antropologii historycznej i prawnej do badań późnośredniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta na ziemiach ruskich Korony Polskiej od XIV do

pierwszej połowy XVII wieku. Autorka używa podejście kulturowo-antropologiczne do badania przeszłości, według którego w badaniu historycznym odbywa się poznawanie jednej kultury przez drugą, to znaczy kultury przeszłości przez kulturę teraźniejszości. Tutaj historyk jako antropolog bada kulturę starożytną przez pryzmat własnych kategorii myśleniowych, charakterystycznych dla jego czasów i jego rzeczywistości kulturowo-historycznej. Znaczniki kulturowe każdej epoki są zawsze obecne w tekstach, a wśród podobnych źródeł pisanych jednymi z najważniejszych są źródła o charakterze prawnym. Należy do nich i *Zwierciadło saskie*, które jest punktem wyjścia dla kształtowania się norm niemieckiego prawa miejskiego, z którego korzystała większość ruskich miast od XIV wieku. Odbija różne aspekty kultury średniowiecznej, w tym system symboli i metafor, stosowanych przez mieszczan w owych czasach. I chociaż rękopisy *Zwierciadła saskiego* dotarły do Korony Polskiej już w XIV wieku, jego treść była znana mieszkańcom miast głównie dzięki traktatom prawnym z XVI i XVII wieku. Pierwszą próbę opisu norm prawa miejskiego na poziomie krajowym podjęto w tzw. Statucie Jana Łaskiego. Ten zabytek prawny miał jednak charakter kompilacyjny, a pstrokata i niezbyt jasna wykładnia norm prawa niemieckiego w nim wskazuje na słabe zrozumienie jego osobliwości. Najkompletniej i najpopularniej normy tego prawa przedstawiono w traktatach Bartłomieja Groickiego, Pawła Szcherbicza i Pawła Kuszewicza. Teksty te pokazują nie tylko prawo jako takie lub różnorodne wyobrażenia prawne mieszczan, ale także rozumienie przez nich takich pojęć, jak idealny mieszczanin, człowiek dobry, dobro i zło, godne i niegodne zawody, moralność, wiara, różne kategorii wiekowe, stanowisko kobiet, ich poglądów na temat układu światowego oraz idealnego miasta itp. Przez pryzmat kodeksów prawa miejskiego można również prześledzić zmianę nastawienia mieszczan do słowa pisanego. Źródła te odzwierciedlają wpływ zwyczaju i tradycji oraz idei Humanizmu i Reformacji na poglądy prawne mieszczan.

Ponieważ mieszczanie byli częścią szerszego społeczeństwa, to aby zrozumieć ich mentalność i wizję prawa miejskiego, ważnym jest zrozumienie tego, jak oni postrzegali swoje miejsce w państwie oraz w stosunku do innych stanów społecznych.

Najlepiej świadczą o tym konstytucje sejmowe, w szczególności te, które regulowali różne aspekty życia miejskiego.

Nie mniej informatywnymi źródłami są przywileje lokacyjne miast. Nie tylko zawierają dane na temat zasad samorządu w danym mieście, ale także opowiadają o prawnych wyobrażeniach mieszczan, ich stosunku do religii i kultów, ludzi o innym pochodzeniu etnicznym, do władzy itp. Przywileje dla miast królewskich były bardziej sformalizowane i mniej informatywne, niż przywileje dla miast prywatnych. Rozszerzone przywileje lokacyjne, wyszczególniające różne aspekty życia miasta i samorządu, były zwykle wydawane miastom Środkowej Ukrainy oraz na późniejszych etapach penetracji prawa magdeburskiego na ziemie ruskie. Zjawisko to wynikało z faktu, że lokacja tych miast odbywała się praktycznie bez udziału zachodnich kolonistów, którzy byli nosicielami wiedzy o normach prawa niemieckiego.

Źródła prawie wszystkich typów zawierają głębiny pokład informacji, który pozwala nam badać antropologiczne aspekty życia późnośredniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta – świat prawnych wyobrażeń jego mieszkańców, ich fobie społeczne, zachowania normatywne i asocjalne, formy przemocy i postaw wobec nich, różne tożsamości (społeczne, etniczne, wyznaniowe itp.), aspekty genderowe itp.

Dolna granica chronologiczna badań wynika z faktu, że pierwsze źródłowe wzmianki o rozpowszechnianiu się prawa niemieckiego na ziemiach ruskich pochodzą właśnie z XIV wieku. Za górną granicę został przyjęty początek powstania Chmielnickiego, które zmieniło rozwój gospodarczy całego kraju, w tym miast, ich strukturę społeczną, oraz spowodowało daleko idące konsekwencje dla całego społeczeństwa. W połowie XVII wieku zmieniły się czynniki funkcjonowania samorządu miejskiego i to jest kolejnym powodem dla warunkowego ograniczenia okresu badanego.

Słowa kluczowe: antropologia historyczna, antropologia prawa, prawo miejskie, Korona Polska, ziemie ruskie, *Zwierciadło Saskie*, Statut Jana Łaskiego, kodeksy prawne, Bartłomiej Groicki, Paweł Szczerbicz, Paweł Kuszewicz, konstytucji sejmowe, mieszczenie, szlachta, przywileje lokacyjne.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Гошко Т. Міське самоврядування на українських землях у XIV-XVI ст. / Research Support Scheme / Open Society Support Foundation. Praha : Virtus, 2000. 111 с. URL: <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/807>.
2. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст. Львів : Афіша, 2002. 255 с.
3. Гошко Т. Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття / Інститут Критики; Ukrainian Research Institute, Harvard University (= Гошко Т. Звичай і права: Джерела, коментарі, дослідження : у 2 т. Т. I). Київ : Критика, 2019. 564 с.
4. Гошко Т. Дослідження історії міського самоврядування XIV-XVII ст. польськими істориками Львова (початок XX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спец. випуск : Львів: місто – суспільство – культура : зб. наук. праць / за ред. М. Мудрого. Т. 3. Львів : Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. С. 396–408.
5. Гошко Т. З історії німецької колонізації середньовічної України // Український історичний збірник. 1999. Вип. 2 / НАН України, Інститут історії України; гол. ред. В. Смолій. Київ, 2000. С. 15–43.
6. Гошко Т. До історії зв'язків галицьких дослідників з ВУАН у 1920-х роках // Український археографічний щорічник. Київ, 2006. Вип. 10-11. С. 849–852.
7. Гошко Т. Історія магдебурзького права очима юриста [рец. на кн.:] Микола Кобилецький. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008 // Український гуманітарний огляд. Київ : Критика, 2009. Вип. 14. С. 168–193.

8. Гошко Т. Д. Иван Крип'якевич – ініціатор співпраці галицьких дослідників із ВУАН // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 128–142.
9. Гошко Т. Правовая локация городов Украины XIV-XVI веков: к постановке проблемы // История и историческая память : межвузовский сборник научных трудов / под ред. А. Гладышева. Саратов, 2011. Вып. 3. С. 9–36.
10. Гошко Т. Правовая локация городов Украины XIV-XVI веков: локационные привилегии // История и историческая память : межвузовский сборник научных трудов / под ред. А. Гладышева. Саратов, 2011. Вып. 4. С. 9-36.
11. Гошко Т. Штрихи до сучасної української історіографії історії міст на магдебурзькому праві в Україні // Історіографічні дослідження в Україні. 2011. № 21. С. 123–165.
12. Гошко Т. Львівська канцелярія початку XVII ст. через призму просопографії. Рец. на кн.: Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583-1639 рр.). Львів, 2011 // Краєзнавство. 2012. № 3. С. 193–203.
13. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2013. Вип. 12-13. С. 347–377.
14. Гошко Т. Сучасна українська урбаністика в контексті історіографічної глобалізації // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2014. Вип. 14. С. 230–252.
15. Гошко Т. Экономические аспекты истории средневекового и раннемодерного города в современной украинской историографии // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия : История. Международные отношения. Саратов, 2014. Т. 14. Вып. 2. С. 58–64.
16. Гошко Т. Эпистолярные в городе средних веков и раннего нового времени (обзор содержания журнала «Кlio», Т. 23 (4), 2012) // Славянский сборник : межвузовский сборник научных трудов. Саратов, 2014. Вып. 12. С. 129–150.
17. Hoško T. Współczesna historiografia ukraińska o miastach na prawie magdeburskim (ośrodek lwowski) // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Warszawa, 2014. Nr 2. S. 267–283.

18. Гошко Т. Жебраки у руських містах XV – першої половини XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2017. Вип. 17. С. 462–490.

19. Гошко Т. «Саксонське Зерцало»: символи і метафори // Український історичний журнал. 2017. № 2. С. 126–142.

20. Гошко Т. Уявлення про дитинство в кодексах міського права Речі Посполитої XVI – початку XVII ст. // Місто: історія, культура, суспільство : Е-журнал урбаністичних студій. Київ, 2017. Вип. 4. С. 37–56. URL: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/04.pdf>.

21. Гошко Т. Ян Ласький та перші спроби кодифікації права в Польському Королівстві // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2017. Вип. 13–14. С. 191–214.

22. Гошко Т. Уявлення про старість у містах річпосполитського простору на межі середньовіччя та ранньомодерної доби // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. 2018. № 1(136). С. 18–28.

23. Гошко Т. Питання обороноздатності й безпеки руських міст на сеймах Речі Посполитої в XV – першій половині XVII ст. // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. Київ, 2019. Вип. 6 (1). С. 67–82. URL: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/Гошко.pdf>.

24. Hoshko T. The Jagiellonians in Ukrainian Traditions // Remembering the Jagiellonians / ed. by N. Nowakowska. London ; New York : Routledge, 2018. P. 183–204.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

25. Гошко Т. Дискусійні питання історіографії магдебурзького права // Четвертий міжнар. конгрес україністів, Одеса, 26-29 серпня 1999 р. / Міжнар. асоц. україністів; НАН України; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Доп. і повідом. : Історія. Ч. I : Від давніх часів до початку XX ст. Одеса ; Київ ; Львів, 1999. С. 128–137.

26. Гошко Т. Повоєнна польська історіографія проблеми магдебурзького права у містах Центральної та Східної Європи // Самоврядування в Києві: історія та сучасність : Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права, Київ, 26-27 листопада 1999 р. / ред. кол.: В. І. Андрійко та ін. Київ, 2000. С. 122–132.

27. Гошко Т. Локації та локаційний привілей // Проблеми малих міст України: розвиток самоврядування і реформування місцевого господарства в контексті національних традицій і світового досвіду : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Золочів – Львів, 27-28 травня 2000 р. / під ред. Б. Ковальчука, С. Вовка, П. Гураля та ін.. Львів : Видавництво громадсько-політичного журналу «Державність», 2000. С. 223–225.

28. Гошко Т. Міська рада як елемент самоврядної організації в Україні XIV–XVII ст. // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи : Матеріали науково-практичної конференції, 22 листопада 2001 р. Ч. 1. Львів, 2001. С. 15–20.

29. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні (1920–1940-ві рр.) // Магдебурзькому праву у м. Дубні 500 років : Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Луцьк, 2007. С. 54–63.

30. Гошко Т. Біблійні впливи в приписах міського права XIII–XVI століть // *Colloquia Russica. Series I. Vol. 8 : Religions and beliefs of Rus' (9th – 16th centuries)* : Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017 / ed. V. Nagirnyy. Krakow : Jagiellonian University, 2018. S. 411–424.

31. Гошко Т. Жебраки і ставлення до них у руських містах XV – першої половини XVII ст. // *Grodnae et orbi: Гарадскія супольнасці і гарадское асяроддзе XIV–XX стст. : Матэрыялы міжнароднай канферэнцыі (Гарадня, 4-5 лістапада 2017 г.)* / пад рэд. А. Радзюка і В. Галубовіча. Мінск : А. М. Янушкевіч, 2018. С. 30–43.

32. Hoshko T. Sejm Constitutions as Sources for the History of Ruthenian Cities of Polish-Lithuanian Commonwealth // *Concept, Sources and Methodology in Eastern*

European Studies : Proceedings of the Congress of International Eastern European studies (CIEES) 2018 / ed. Y. Üztürk, N. Kaval. Eskişehir, 2018. P. 317–330.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

33. Гошко Т. Магдебурзьке право Львова // *І* : незалежний культурологічний часопис. Львів, 2003. Ч. 29. С. 80–87.

34. Гошко Т. Міське самоврядування і адміністрація // *Історія Львова* : у 3 т. / редколегія: Я. Ісаєвич та ін. Т. 1. Львів : Центр Європи, 2006. С. 109–116.

35. Гошко Т. Магдебурзьке право Львова // *Наш Львів* : альманах. Львів, 2007. Ч. 1. С. 40–42.

36. Гошко Т. «Саксонське зерцало» як джерело феодального і міського права // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. CCLXVIII : *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів, 2015. С. 128–160.

37. Гошко Т. Чужа доба своєї історії: інтерпретації литовсько-польської доби в українському історіописанні // *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання*. 2015. Вип. 6. С. 35–44.

38. *Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби* / упоряд. Т. Гошко. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. 688 с. (гриф МОН України «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів» від 09.08.10 № 1/11 – 7564).

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	32
1.1. Стан дослідження проблеми.....	32
1.2. Джерела.....	47
1.3. Методологічні й теоретичні засади.....	49
РОЗДІЛ 2. Символічний та метафоричний світ в уявленні міщан через призму «Саксонського зеркала»	65
2.1. Айке фон Репков і його «Sachsenspiegel»	65
2.2. Символи й метафори в «Саксонському зеркалі».....	72
2.3. Гендерні проблеми в «Саксонському зеркалі».....	89
2.4. Поширення і вплив «Саксонського зеркала».....	93
РОЗДІЛ 3. Статут Ласького як джерело до історії правосвідомості міщан	100
3.1. Життя та діяльність Яна Ласького.....	100
3.2. Радомський сейм 1505 року.....	104
3.3. Статут Ласького.....	110
3.4. Міське право у Статуті Ласького.....	115
РОЗДІЛ 4. Уявлення про право і міський соціум у кодексах міського права другої половини XVI – початку XVII ст.	121
4.1. Проблема джерел міського права України.....	121
4.2. Спроби уніфікації міського права в Короні Польській.....	125
4.3. Вплив гуманізму.....	138
4.4. Право Боже, природне та людське.....	151
4.5. Право і мораль.....	160

4.6. Неповноправні жителі міст. Євреї.....	173
4.7. «Негідні» професії та заняття.....	181
4.8. Уявлення про дитинство.....	194
4.9. Уявлення про старість.....	216
4.10. Ритуал присяги.....	229
РОЗДІЛ 5. Сеймові конституції як джерело дослідження антропології міст і міського права XV – першої половини XVII ст.....	238
5.1. Міщани і шляхта.....	238
5.2. Розмивання станових меж і спроби йому запобігти.....	247
5.3. Справи окремих міст на сеймах.....	268
5.4. Справи міської торгівлі на сеймах.....	288
5.5. Ставлення до міського маргінесу.....	300
РОЗДІЛ 6. Локаційні привілеї та уявлення міщан про обсяг і формат міського німецького права у XIV– першій половині XVII ст.....	330
6.1. Локація міст.....	330
6.2. Локаційні привілеї.....	335
6.3. Інформаційний потенціал локаційних привілеїв: правові аспекти	344
6.4. Інформаційний потенціал локаційних привілеїв: економічні аспекти.....	351
6.5. Інформаційний потенціал локаційних привілеїв: самоврядування	362
ВИСНОВКИ.....	378
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	384
ДОДАТКИ.....	459

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Українська історична наука потребує сучасних методологічних підходів, що дозволили б успішно інтегруватись у світову історіографію. Одним із таких є історична антропологія – напрям, що давно вже став одним із чільних на Заході, але наразі має доволі скромні здобутки в Україні. Це дослідження є першою спробою поєднати історико-антропологічний та антропо-правовий підходи до комплексного вивчення різних груп правових джерел із історії міст і міського права на руських землях Корони Польської XIV–XVII ст. Значну частину цих джерел було введено в академічний обіг давніше, проте дослідники використовували здебільшого їхній зовнішній, найочевидніший, пласт, що дає збагнути структуру міського самоврядування, його формально-правові аспекти, соціальну й економічну історію міст, їхню історичну топографію і т. ін., однак внутрішні аспекти життя міського соціуму, його ментальності, повсякдення, включно з суспільним маргінесом, тощо більшість дослідників досі оминали увагою.

Дослідницьким полем дисертації місто обрано не дарма. По-перше, проблемам його історії, і насамперед магдебурзькому праву, присвячено більшість моїх дотеперішніх публікацій [227; 230; 232; 235; 236]. По-друге – що значно важливіше: історія цивілізації – це передусім історія міст. У Центрально-Східній Європі в добу пізнього середньовіччя та ранньомодерний час вони асоціюються з поширенням самоврядування на засадах німецького права. Але водночас у місті скупчені представники різних суспільних верств (патриціат, ремісники, партачі, лихварі, люзні люди, як-от: жебраки, волоцюги, прокажені, баніти, роми (цигани), що їх часто прирівнювали до волоцюг). Чималу роль в окремих містах відігравала шляхта. Тут також сусідили різні етнічні групи (поляки, німці, русини, вірмени, греки, євреї та ін.), кожна з яких плекала свої культурні та релігійні традиції, мала суто свій спосіб повсякденного життя тощо.

Місто було осередком розвитку культури, але й водночас ставало розсадником різних недуг і пошестей.

Гендерні студії; історія ідей, уявлень, ментальності; дослідження соціальних фобій, асоціальної поведінки, насильства (соціальна антропологія), ідентифікації людини себе в соціумі та щодо системи влади (політична антропологія); вивчення правової свідомості; історія повсякдення¹ – усі ці дослідницькі напрями найактуальніші для теперішніх історико-урбаністичних студій, насамперед тому, що в історіографії протягом останніх десятиліть змінилися акценти. Адже будь-яке історичне дослідження не просто відтворює минулі епохи, а передусім відображає їх у дзеркалі сучасності. Тож як тільки змінюються наше сьогодні, наша культура, а відповідно й наука, що є її частиною, змінюється й наше уявлення/знання про минуле. Історична наука нині потребує дослідження не так суспільних процесів, як культурних просторів, а це вимагає інших і підходів, і дослідницької проблематики.

Поява відносно нового, широкого розуміння культури² накладається й на вивчення історії міст. Свою програму майбутніх містознавчих студій, що були б суголосні потребам теперішньої історіографії і відповідали на виклики сучасної культури, окреслила польська дослідниця Галіна Маніковська [722, с. 118-122]. Однак і ця програма не є вичерпною, бо кожен наступний виток розвитку суспільства ставитиме нові запитання до історії, зокрема й міської. З цього випливає, що дослідницьке поле стає набагато ширшим, погляд науковця дедалі частіше зупиняється на тому, що донедавна вважалося несуттєвим, у поле зору історичної науки щораз частіше потрапляє конкретна людина зі своїми клопотами та переживаннями, уявленнями й інтересами. У цьому контексті особливої ваги набувають міждисциплінарні дослідження, зокрема в царинах історичної антропології, історії ментальності, історії повсякдення, а також у такій новій галузі, як історична антропологія міського права. Ці напрями тісно

¹ Перелік предметних полів історичної антропології [534, с. 211; див. також: 445; 403; 719].

² Про конструювання сучасною історіографією розуміння культури в широкому сенсі та специфіку застосування цього концепту [486, с. 125].

пов'язані між собою. Одним із засадничих понять історії повсякденності є дискурс «поведінки», що формується на основі певних ціннісних канонів і нормативних систем тієї чи тієї епохи, а тому є ключем до зашифрованих сенсів історичного часу [203].

Усі окреслені вище предметні поля стають дедалі актуальнішими для вивчення історії міста, зокрема й в українській науці, що намагається перейняти методологічні підходи сучасної європейської та світової історіографії. Безперечно, всі ці питання заслуговують на окреме глибоке дослідження, та лише комплексний підхід уможливить цілісне розуміння специфіки розвитку міст у пізньому середньовіччі й у ранньомодерну добу.

Залучати при цьому, звісно, треба найрізноманітніші джерела. Але досі було відкритим питання, як різні їх категорії надаються для висвітлення тих чи тих аспектів міського життя і міського права, як і те, яким є інформаційний потенціал цих джерел, зокрема для висвітлення повсякдення, ментальності, правових уявлень тощо. У цій дисертації джерельну базу обмежено переважно правовими документами, оскільки саме до цієї групи джерел досі вкрай рідко застосовували антропологічні підходи. Ясна річ, це лише частина потенційної джерельної бази. Не варто забувати, що який би комплекс джерел ми не взяли для висвітлення того чи того питання, наше рішення буде суб'єктивним, а встановлені факти – вибірковими, бо як слушно зауважив Жак Ле Гофф, «історичний факт сам виступає результатом певного добору, і для його встановлення необхідна не лише технічна робота, але й затрати теоретичних зусиль» [414, с. 139].

Це дослідження зосереджене на обмеженій групі джерел, а саме на джерелах правового характеру, що розкривають принципи та засади міського самоврядування і правові стосунки в містах. Більшість із цих джерел були актуалізовані в історичній науці, але до них, за рідкісними винятками, не було поставлено запитань антропологічного характеру. Власне, у цій дисертації зроблено спробу поставити нові запитання до джерел, зокрема й до тих, що давно введені в науковий обіг.

За різноманітними сюжетами авторці цієї дисертації йшлося про те, щоби зрозуміти тогочасний міський соціум через призму права, яким послуговувалися міщани, і через їхнє ставлення до різних його аспектів. Звісно, всі ці ідеальні формули правових джерел, проаналізовані в дисертації, треба накладати на дані конкретних актових матеріалів насамперед місцевого походження, але без розуміння «ідеалу» годі розібратися в повсякденних практиках, бо одні ситуації були передбачені правом, інші – виходили за його межі, а отже, одні були нормою, другі ж – аномалією. Тож такий аналіз правових джерел є необхідною передумовою для глибокого дослідження міського соціуму XIV – першої половини XVII ст., його повсякдення й історичного розвитку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках науково-дослідної теми історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» (номер державної реєстрації 16 БФ 041-01).

Об'єктом дослідження є місто і міське право на руських землях Корони Польської.

Предмет дослідження: антропологічні аспекти історії міста і міського права на руських землях Корони.

Головна мета дисертації – на прикладі міст на руських землях Корони Польської з'ясувати, як за допомогою джерел правового характеру можна досліджувати питання, пов'язані з антропологією міського права й антропологією пізньосередньовічного і ранньомодерного міста загалом.

Основні завдання дослідження:

- зробити критичний огляд і аналіз історіографії проблеми;
- встановити інформаційний потенціал правових джерел для дослідження антропології міст і міського права;
- окреслити методологію і розробити методику дослідження;
- проаналізувати «Саксонське зеркало» як джерело правових уявлень міщан;

- визначити характер Статуту Яна Ласького як правової пам'ятки та встановити його значення для формування правових уявлень міщан, зокрема їхнього розуміння місця і ролі міського права в системі права Корони Польської;

- розглянути антропологічну складову міської історії через призму кодексів міського права XVI – початку XVII ст., простежити формування правової свідомості у міщан на руських землях до середини XVII ст., реконструювати їхню систему цінностей та напрями її трансформації;

- проаналізувати взаємини міщан і шляхти на руських землях Польської Корони через призму сеймових конституцій, з'ясувати причини відсутності міщанського представництва на загальнодержавних сеймах;

- розкрити інформаційний потенціал локаційних і релокаційних привілеїв руських міст для дослідження правових уявлень міщан.

Основна робоча гіпотеза цього дослідження наступна: уцілілі джерела майже всіх типів, зокрема й правові, містять глибинний пласт інформації, ще майже не актуалізований в історико-урбаністичних студіях; він дозволяє досліджувати антропологічні аспекти життя пізньосередньовічного та ранньомодерного міста – світ правових уявлень його жителів, їхні соціальні фобії, нормативну й асоціальну поведінку, форми насильства та ставлення до них, розмаїті ідентичності (соціальні, етнічні, конфесійні та ін.), гендерні аспекти тощо, – інакше кажучи фокусувати увагу не на анонімних структурах, соціальних верствах і «масах», а на реальних людях із їхнім неповторним світом ідей, уявлень та емоцій, гіпотетичну реконструкцію якого уможливорює введення в обіг нових джерел і сучасне (антропологічне) прочитання вже відомих.

Хронологічні межі. Нижньою хронологічною межею дослідження взято XIV ст., адже саме тоді на руських землях стали поширюватися елементи міського німецького права та з'явилися перші німецькі поселенці. Їх напливу спочатку зазнали міста Сілезії, де вони до кінця XIII ст. стали переважати Відтак

на руських землях запровадження магдебурзького права попервах відбувалося за зразком не лише німецьких, а й сілезьких міст, звідки часом походили локатори [655, с. 124; 593]. Надалі ж німецьке право поширювалося вже без їхньої участі.

На східнослов'янських землях німецькі колоністи стали з'являтися ще в XII ст. Наприклад, звістку про них у Луцьку маємо з 1149 р. [72, стб. 390]. А в Галицько-Волинському літописі зазначено, що після Батиєвої навали Данило Романович закликав до новозбудованого та добре укріпленого Холма «прихожаа Нѣмци и Роусь, иноязычники и Ляхы» [72, стб. 843]. Далі літописець повідомляє, що 1288-го у Володимирі¹ Мстислав Данилович «созва бояры володимѣрскыя брата своего и мѣстичѣ роусци и нѣмцѣ» і наказав перед ними відчитати грамоту про передання йому Волинського князівства, що її отримав від Володимира Васильковича.[72, стб. 905]. Щоправда, задокументовані згадки про елементи міського самоврядування на руських землях належать таки до початку XIV ст.: відомості про міських райців у Володимирі датовано вже 1324 роком.²

Здзіслав Качмарчик вважає, що Володимир був першим містом західного типу на Русі, до того ж не єдиним на початку XIV ст. (хоч можна припустити, що не ціле місто, а лише його частину було облаштовано на магдебурзькому праві) [652, s. 124]. Іван Крип'якевич був протилежної думки: «...Громада включала все населення. Місцеві жителі Володимира, "володимирські мужі", склали серед населення переважну більшість, і важко припустити, щоб управління міста захопили самі німці» [400, с. 130-131]. У XIII ст. вони з'явилися й у Львові. Коли саме достеменно – точилася жвава дискусія [235, с. 68-69]. Хай там як, уже в першій половині XIV ст., тобто до приходу Казімежа III, німецьке право було добре знане на галицьких землях, хоч і не таке широковживане, як від Казімежових часів [652, s. 123-124].

Верхня межа дослідження доволі дискусійна, адже вона також має маркувати певні зміни. В історії міст Речі Посполитої, однак, годі виокремити

¹ Нині Володимир-Волинський.

² Ідеться про лист до міської громади Штральзунда, написаний від імені володимирської міської громади в інтересах двох місцевих купців – Бертрама Русина та його брата Миколая [265, с. 225-226].

очевидну спільну дату в переформатуванні їхньої організації, бо кожне місто жило за своїми законами та правами й було окремою «державою в державі» з більшими чи меншими можливостями. Були, звісно, спільні тенденції, відбувалися подібні процеси, як-от олігархізація міст, але не одночасно.

Ні запропонований Леонтієм Войтовичем 1492 рік, що, на його думку, маркує завершення т. зв. удільного періоду в історії України [217, с. 135], ні тим паче укладення Люблінської унії та створення Речі Посполитої 1569-го, що пропонував Іван Лисяк-Рудницький як межу середньовічної доби в Україні [424, с. 42-43]¹, не годяться для періодизації історії міст, бо помітного впливу на них ці події не мали, за винятком лише того, що локаційні процеси поширилися на східні терени новопосталої держави [190, с. 77-78; 191, с. 125-164]. Із цих міркувань обидві дати тут відкинуто. За верхню межу дослідження натомість узято початок Хмельниччини, «коли усталені суспільні структури на згаданому ареалі, передовсім в Центральній Україні, затріщали по всіх швах і сам хід історії висунув на чільне місце нову еліту – козацько-старшинську» [532, с. 5].

Такий підхід перегукується з традиційною періодизацією, характерною для народницького напрямку в українській історіографії, в якому історію трактовано як рух до досягнення «національної ідеї». Безумовно, такі методологічні засади нині сприймаються як застарілі, проте годі заперечити, що саме Хмельниччина вплинула на політичний та економічний розвиток цілої країни, також і міст, змінила їхню соціальну й етнічну структуру та спричинила далекосяжні наслідки для суспільства загалом. Вона породила низку істотних змін також у релігійному та культурному житті Речі Посполитої, тяглість яких добре простежується в історії².

¹ Ярослав Ісаєвич, до речі, також стверджував, що «перехід від Середньовіччя до ранньомодерної доби в Україні доцільно віднести до 60–80 рр. XVI ст. Це роки поширення тут реформаційної ідеології (і в формі західних за походженням протестантських течій, і в формі суто українсько-білоруського братського руху), врешті – це час першого українського культурного національного відродження і політичного пожвавлення – спалаху визвольної боротьби, формування в лоні козацтва певних зародків державницьких структур, які оформляться в українську козацьку державу пізніше, в середині XVII ст.» [341, с. 10].

² Дуже приваблива в цьому контексті концепція «довгого середньовіччя», що її запропонував Жак Ле Гофф [412,

З другого боку, середина XVII ст. важлива з огляду на ті зміни, що їх зазнала правова практика міст на німецькому праві. Перед тим упродовж кількох десятиліть зростає кількість освічених людей у магістратах, зокрема й руських міст, що було спричинено зростанням ролі писаного слова та щораз дужчим впливом римського права в Європі¹. У ній, зрештою, цей час є знаковим загалом для функціонування магдебурзького права. Спершу міста на ньому, як відомо, зверталися по правові настанови до Магдебурга. Однак у XVI ст. значення суду цього міста падає. Певною мірою це пов'язано зі становленням централізованих держав у Європі, що намагались обмежити закордонні впливи на свої внутрішні справи, а саме так іноді трактовано звернення міст до суду Магдебурга. Коли ж 1631 року, під час Тридцятилітньої війни, згорів архів Магдебурга, ця практика цілковито занепала [477, с. 23]. Усі подальші спроби відновити діяльність Магдебурзького суду як міжнародного для міст успіху не мали. Отже, саме в середині XVII ст. змінились обставини, за яких функціонувало міське самоврядування, і це ще одна причина, чому саме цим періодом можна умовно окреслити верхню межу дослідження.

Географічні межі охоплюють руські землі Корони Польської. Після Люблінської унії 1569 р. це значно більша територія, ніж до неї: крім Руського і Белзького до складу Корони ввійшли також Волинське, Київське, Подільське і Брацлавське воєводства, а з 1618 – ще й Чернігівське. Включення до складу Корони сприяло значно інтенсивнішому поширенню на цих землях магдебурзького права та загальній їх інтеграції до політичної та правової системи Корони, хоч на них і зберігалася чинність Литовських статутів. Крім того, для порівняння залучено матеріали з Великого князівства Литовського і польських земель Корони.

Методи дослідження. У цій роботі авторка дотримується культурно-антропологічного підходу до вивчення минулого, який у поєднанні з історичною

с. 25-30]. Але вона не дає змоги продемонструвати ті якісні зміни, що відбулися на межі XVI–XVII ст. і врешті-решт призвели до Хмельниччини.

¹ Про вплив римського права в Короні Польській у XVI ст. див.: [606, с. 5-7].

герменевтикою передбачає спробу проникнення в світ людей минулого, розшифрування їхніх культурних кодів. Йдеться, отже, про «переклад» культури минулого за допомогою категорій сучасної культури.

Головними методами дослідження стали антропо-правовий, історико-критичний (зовнішня і внутрішня, аналітична і синтетична критика джерел), історико-порівняльний. Також використані підходи символічно-інтерпретативної антропології з використанням методів насиченого опису (за Кліффордом Гірцом [223]) та семіотичного аналізу¹.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена постановкою і розробкою історичної проблеми, що досі не була виокремлена як предмет спеціального наукового дослідження. Оригінальність авторського задуму полягає в комплексному застосуванні історико-антропологічного та антропо-правового підходів до вивчення різних груп правових джерел із історії міст і міського права на руських землях Корони Польської XIV–XVII ст.

Уперше в новітній українській історіографії:

- поєднано історико-антропологічний та антропо-правовий підходи до комплексного вивчення різних груп правових джерел із історії міст;
- встановлено, що збережені джерела практично всіх типів, зокрема й правові, містять глибинний пласт інформації, який дає можливість досліджувати антропологічні і, зокрема, антропо-правові аспекти життя пізньосередньовічного та ранньомодерного міста.
- доведено, що локаційні привілеї для руських міст були значно інформативніші, ніж досі прийнято було вважати в історіографії; розширені локаційні грамоти, які деталізували різноманітні аспекти життя міста, а почасти і його самоврядування, видавали, як правило, для міст Наддніпрянщини на пізніших етапах проникнення магдебурзького права на руські землі.

Отримали дальший розвиток:

- аналіз символічного і метафоричного змісту «Саксонського зеркала»;

¹ Детальніше методологію та методи дослідження буде розглянуто в першому розділі.

- дослідження правових трактатів XVI ст. як суміші середньовічного права і уявлень доби Відродження та Реформації;
- аналіз комплексу уявлень міщан про «чоловіка доброго» і «чоловіка злого»;
- вивчення процесів формування правової свідомості і правових уявлень міщан та стосунків між станами на основі аналізу сеймових конституцій.

Удосконалено:

- розуміння місця і ролі міського права в системі права Корони Польської, зокрема на підставі аналізу Статуту Яна Ласького;
- розуміння міського соціуму XIV – першої половини XVII ст. через призму права, яким послуговувалися міщани, та через вивчення їхнього ставлення до різних аспектів цього права.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації апробовано на наукових семінарах Наукового товариства ім. Шевченка у Нью-Йорку (2000 р.), Українського наукового інституту Гарвардського університету (2005 р.), Української вільної академії наук у Нью-Йорку (2000 і 2017 рр.), кафедри класичних, візантійських і середньовічних студій ВНЗ «Український католицький університет» (2007–2019 рр.), кафедри історії Центральної та Східної Європи КНУ імені Тараса Шевченка (2018–2019 рр.). Результати досліджень були представлені на міжнародних наукових конгресах і конференціях, з яких найважливіші: Четвертий міжнародний конгрес українців, Одеса, 26-29 серпня 1999 р.; Наукова конференція пам'яті Ярослава Падеха, Нью-Йорк, грудень 2000 р.; Міжнародний конгрес Асоціації слов'янських, східноєвропейських та євразійських студій та Міжнародної асоціації гуманітаріїв (ASEEES/MAG), Львів, 26–28 червня 2016 р.; Міжнародна наукова конференція «VIII Colloquia Russica: Релігія і вірування на Русі (IX–XVI ст.)», Львів, 15-18 листопада 2017 р.; Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини на тлі суспільно-політичних і культурних процесів в Центрально-Східній Європі (XX–XXI ст.)», Харків, 30 листопада – 1 грудня 2017 р.; Міжнародна наукова конференція «Суспільства давньої,

середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина. До 70-ти річчя заснування кафедри історії Стародавнього Світу та Середніх Віків КНУ ім. Т. Шевченка», Київ, 1 грудня 2017 р.; Конгрес Міжнародної асоціації гуманітаріїв (МАГ), Львів, 27–29 червня 2018 р.; Конгрес міжнародних східноєвропейських досліджень: концепції, джерела та методологія, Київ, 21–23 вересня 2018 р.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

Перший розділ дисертації присвячений проблемам методології дослідження, історіографії обраної теми та джерельної бази роботи. Подальшу структуру дослідження продиктувало те завдання, яке дисертантка ставила перед собою, беручись за роботу, – показати інформаційний потенціал окремих правових джерел або їх груп для дослідження антропології міст і міського права. Базою для розвитку міського права стало «Саксонське зерцало» (*Speculum Saxorum*). Цю збірку перекладали, трактували та допасовували до місцевого права протягом століть. Другий розділ роботи присвячений аналізу саме цієї пам'ятки, її символічного та метафоричного змісту, впливові на розвиток міського права.

Для розуміння того, яке місце воно займало у системі права загальнодержавного, як його сприймали не лише міщани, а й центральна влада та представники інших станів, як бачили його співвідношення із правом римським, було проаналізовано першу в Короні Польській спробу кодифікації права на загальнодержавному рівні, що її здійснив відповідно до рішення Радомського сейму 1505 року великий коронний канцлер Ян Ласький. Цьому присвячено третій розділ дисертації.

У повсякденних міських судових і адміністративних практиках основними були кодекси міського права. Хоч за XVI ст. у Польському королівстві їх було укладено чимало, та справді практичне, або відносно практичне, значення мали лише кілька з них. До таких можна зарахувати праці Павла Щербича, Бартомея Гроїцького та Павла Кушевича. Якщо перші двоє трактували норми

магдебурзького права, то останній здійснив спробу кодифікувати засади права хелмінського. Воно не було надто поширене на руських землях [368; 369, с. 163-171; 288], однак трактат Кушевича згадано серед джерел «Прав, по которым судится малороссийский народ» [537, с. 41]¹, тож він бодай уявно був важливим джерелом міського права і впливав на формування правових норм наступних епох. Аналізу потенціалу трактатів Щербича, Гроїцького та Кушевича для дослідження антропологічних аспектів історії руських міст присвячено четвертий розділ дисертації.

У п'ятому її розділі йдеться про те, як міську проблематику розглядали на вальних сеймах Корони Польської і Речі Посполитої і як через призму ухвалених на них конституцій можна досліджувати уявлення міщан і уявлення про міщан, їхні взаємини зі шляхтою. Сеймові конституції дають доволі широкий і різноманітний матеріал для дослідження історії окремих міст, хоч, безперечно, можуть виступати лише допоміжними джерелами, але це жодним чином не підважує їхньої історичної вартості, коли йдеться про міщанство XV – першої половини XVII ст.

Якими б важливими не були загальні нормативно-правові акти, кожне місто, проте, послуговувалося насамперед тими привілеями, що саме воно отримувало від короля чи від власника. В українській історіографії побутує думка про низький інформаційний потенціал міських локаційних привілеїв і про їх схематичність. Однак детальний аналіз низки локаційних привілеїв свідчить, що ця теза, запозичена із праць польських дослідників, не витримує критики. Через призму цієї групи джерел можна з'ясувати чимало аспектів як повсякдення, так і ментальності міщан. Цій проблемі присвячено останній, шостий розділ дисертації.

Загальний обсяг дисертації – 465 сторінок, у тому числі основного тексту 364 сторінки.

¹ Див. також розділ 4.

Розділ 1

Історіографія проблеми, джерельна база та методологія дослідження

1.1. Стан дослідження проблеми

Історіографія питань міської історії та міського права доби пізнього середньовіччя й ранньомодерного часу практично неосяжна. Звісно, одні аспекти з цих ділянок досліджені краще, інші гірше, але дати вичерпний огляд історіографії навіть тільки міст і міського права на руських землях Корони XIV – першої половини XVII ст. практично неможливо, бо це потребує окремої довгої та ґрунтовної розвідки. Дещо з цієї проблематики було висвітлено в моїх статтях [228; 229; 233; 237; 238; 240; 243; 245; 246; 247; 250; 637; 638 та ін.], однак вони теж не претендують на вичерпність. У цьому підрозділі буде розглянуто лише окремі напрями досліджень, важливі для завдань цієї дисертації.

Сьогодні не надто актуальними в контексті світової історіографії є традиційні історико-правові дослідження міського самоврядування¹, навіть попри те, що в нас вони досі далекі від вичерпності. Слід пам'ятати, що в дорадянському й еміграційному українському історіописанні містознавчі студії не були у фаворі; історію наших міст пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби досліджували здебільшого польські науковці [227]. У радянський час українські історики теж практично оминали цю тематику, якщо ж і звертали увагу на міське життя, то здебільшого в контексті соціальних конфліктів. Інтерес до міської історії в Україні зріс на початку 1990-х років. Однак тут усе ще бракує оглядів локаційних привілеїв за окремими регіонами, досліджень динаміки

¹ Серед таких досліджень можна назвати нові студії про поширення магдебурзького права в Україні та Центрально-Східній Європі [472; 224; 370; 362; 390; 423] та узагальнюючі праці про міське право в Україні загалом чи в окремих містах [369, 473, 396 та ін.]. Більшість цих досліджень надто оглядові, не переобтяжені новими відомостями, як і залученням нових джерел. Дещо вирізняється в пізнавальному сенсі праця Василя Кіселичника [365], хоч і вона охоплює надто великий хронологічний період, щоби справді глибоко осягнути тему. Див. також [239].

локаційних процесів, вивчення специфіки малих і приватновласницьких міст тощо. В українській історіографії й досі відкриті питання про теорію міст і їх класифікацію. Та зважаючи на світову «історіографічну моду», такі традиційні історико-правові студії вже були б анахронічною реплікою кінця XIX ст. Отже, українська історіографія в царині містознавства перескочила через один із найважливіших етапів свого розвитку. Тобто, до всіх перелічених вище й дотичних тем, що їх європейська історіографія опрацьовувала головню в XIX – середині XX ст., в Україні повернулися лиш у 1990-х. Однак відкриті кордони та глобалізація науки доволі швидко зробили свою справу: стало зрозуміло, що такі підходи вже дуже відстають від того образу минулого, що його зуміла сконструювати світова історіографія. Українські дослідники, щоб дотягнутися до закордонних колег, подолати провінційність і загумінковість, musiли змінювати історіографічні обрії та пристосовуватися до вимог сучасності [див.: 307; 171].

Нові тенденції більшою чи меншою мірою помітні в різних галузях вітчизняної історії, зокрема й у дослідженні українських міст. Самоврядування та правову організацію в містах доволі добре опрацювала польська історіографія, за посередництва якої до українських містознавчих студій часто й доходять найновіші наукові тенденції¹. Але й тут є чимало проблем. Як слушно зауважує польська професорка Галіна Маніковська, «по суті, наші знання про міський апарат влади є фрагментарними та причинковими, а синтетичні чи моделювальні підходи обмежуються найчастіше схематичним описом найважливіших магістратур і служб». Визначаючи напрями та завдання майбутніх досліджень, Маніковська пише, що «предметом нашої рефлексії повинна стати нерівномірність розвитку міського апарату влади, а щодо міст Корони – його недорозвиток... Небагато знаємо про вибори до міських урядів (поза радниками й лавниками), служб. Найчастіше для них резервовано останнє місце у висновках, присвячених "повсякденності". Тим часом механізми кар'єри, формування та діяльність міських урядів і служб є не лише вдячним полем для

¹ Таку специфіку української культури, яка найновіші світові виклики сприймає за посередництва сусідів, відзначав американський дослідник українського походження Ігор Шевченко [518; с. 7].

дослідження, але й тематикою фундаментального значення, що дозволяє прослідкувати функціонування суспільних зв'язків, клієнтурних стосунків, групової та родинної солідарності» [722, s. 105-106]. З цього випливає, що перед істориками, і не лише польськими, стоять нові завдання, навіть якщо вони пов'язані із традиційним дослідницьким полем.

Одним із надзвичайно важливих є питання ментальності та самоідентифікації міщан. Тут конче треба збагнути, як вони бачили своє місце серед інших станів у державі, яку позицію займали щодо неї самої та центральної влади. Також вагомою й мало дослідженою є проблема взаємин шляхти та міщанства. У польській історіографії шляхті в містах присвятив низку праць Лешек Бельзит [555; 556]. Її проникнення в міста на теренах Великопольщі вивчав Влодзімеж Двожачек [604, s. 656-684]. Стосовно українських земель деякі аспекти цього питання розглядав Францішек Яворський [646, s. 59]. Прийняття шляхтою львівського міського права почасти досліджував історик Орест Заяць зі Львова [325, s. 159-162].

Ставлення міщан Речі Посполитої до загальнодержавних справ, питання міщанського патріотизму, зокрема й мовного, розглядає В'ячеслав Гіпіч. Він небезуспішно намагається переглянути деякі історіографічні стереотипи, хоч у своїх міркуваннях головню спирається на літературні тексти, міщанського походження також. Попри таку обмеженість джерельної бази, Гіпіч доходить доволі новаторських для української історіографії висновків. Зауважує, наприклад, що в Речі Посполитій «не можна казати про повне виключення бюргерства з політичного життя. Значна кількість міщан обіймала різноманітні посади у державних органах, багато городян були присутні в інтелектуальному житті Речі Посполитої...» [222, с. 14].

Василь Балух натомість наголошує на політичній слабкості міст у Короні Польській; міщани воліли не брати участі в загальнодержавних справах, бо побоювалися контролю з боку шляхти й сеймів. Висновки дослідника доволі сумнівні: «Господарська, соціальна і політична слабкість міст наприкінці XVI–XVII ст. сильно вплинула і на культурний рівень польського міщанства. Місце

міщанина у системі цінностей тодішньої епохи не дуже відрізнялося від місця польського селянина, а з моральної точки зору було ще гіршим...» [180, с. 12]. Такі твердження впливають радше не з аналізу матеріалу, а з традиційного погляду української національної історіографії на міську історію ранньомодерного часу.

Жоден зі згаданих науковців не вийшов за межі вузького бачення проблеми. Комплексного ж дослідження про взаємини міщан і шляхти на руських землях, про проникнення окремих представників шляхетського соціуму в міщанське середовище і вплив на нього з боку панівної в державі верстви в нас досі немає. А без глибокого вивчення саме цього аспекту годі говорити про адекватне та різнобічне висвітлення міської історії. Ба більше, дослідження саме взаємин представників цих двох соціальних станів може звільнити історіографію від кількох доволі усталених стереотипів, а також відповісти на запитання, як міщани бачили своє місце в державі й серед тих суспільних верств, що її населяли.

Відповіді на більшість таких питань може дати дослідження сеймових конституцій. Саме тому одна з важливих проблем, що підняті в цій роботі, – про вплив сеймових рішень на життя річпосполитського міста. Це доволі нетрадиційний підхід до питання історії сеймів Корони Польської та Речі Посполитої. Тема сеймування шляхти на цих теренах має обширну історіографію, насамперед польську. Серед дослідників, які зверталися до історії сеймів, можна назвати Міхала Бобжинського [562, s. 184-257], Юліюша Бардаха [548, s. 5-62; 550, s. 9-88, etc.], Антонія Гонсьоровського [611, s. 67-74; 612, s. 83-85], Вацлава Урущака [805, s. 1033-1056; 799; 801, s. 111-121, etc.] та ін.

В Україні дуже мало уваги приділяли цій проблемі. Щоправда, зроблено спробу підсумувати історію сеймування шляхти й видано колективну монографію про історію парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках як перший том серії, що має охопити період до ХХ ст. включно. Автори цієї синтези цілком мають рацію, що «старі правові звичаї давньоруської держави, трансформовані та поєднані з традиціями тих державних утворень, до

складу яких входили українські землі, стали основою суспільного життя на цій території в XIV–XVIII ст. Без подібних досліджень ми надто спрощено й неповно уявляємо та конструюємо нашу історію» [431, с. 22]. Робота містить цікаву та змістовну наративну частину, хронологію й додатки. Її доповнено доволі ґрунтовною бібліографією проблеми, що їй присвячено другий том серії [432].

Колектив авторів під керівництвом Віталія Михайловського, проте, підійшов до вивчення сеймів традиційно, слушно вважаючи їх суто становими представницькими органами, куди, на відміну від більшості європейських країн, не було допущено міщан, а тому основну увагу приділив саме шляхетським справам і представництву. Про те, як сейми впливали на міста, як міщани вирішували через сейми свої справи, яким був їхній стосунок до шляхти під час сеймиків, у цьому дослідженні не згадано. І все ж, це перша і вкрай важлива узагальнювальна робота українських істориків про сейм і сеймики шляхти в XIV – першій половині XVII ст.

Взаємини міщан і шляхти, однак, не вичерпують проблематики антропології міст і міського права. Значно важливішими є внутрішньоміські процеси, а найперше – питання приписів, на яких це право базувалося й відповідно до яких жили міста в XIV – першій половині XVII ст. Основою тут було «Саксонське зерцало». Ця правова пам'ятка доволі добре досліджена у світовій історіографії, є чимало її перекладів і трактувань [146; 156; 676; 723 etc.]. Зокрема, ще в 1980-х її було опубліковано російською мовою в супроводі ґрунтовних досліджень із аналізом цього кодексу [74]. На жаль, українського перекладу цієї пам'ятки досі немає. За винятком кількох львів'ян (Ганни Гуменюк [269; 266, с. 55-60; 267, с. 33-43; 270, с. 50-58], Миколи Кобилецького [374; с. 97-104], Тетяни Гошко [249, с. 128-160; 251, с. 126-142] та ін.), українські дослідники до неї майже не зверталися.

Не кращою є ситуація і з вивченням творів Яна Ласького, Павла Щербича, Бартомея Ґроїцького та Павла Кушевича. У Польщі тексти Ґроїцького було перекладено й видано ще в середині XX ст. стараннями Кароля Корані [105; 106; 107]. Натомість праці Щербича вийшли друком у сучасній версії тільки

нещодавно [153; 154]. Їх активно досліджує й аналізує краківський історик права Гжегож Ковальський, порівнюючи також із текстами інших правників XVI ст. [690, s. 51-62; 692].

Попри те, що практично жодна праця про німецьке міське право на руських землях не обходиться без ритуальної згадки про Гроїцького, Щербича, а часом і Кушевича, спеціальних ґрунтовних досліджень про цих правників і їхні твори в Україні досі немає. Можна згадати хіба що розділи монографій, присвячених маґдебурзькому праву на наших теренах загалом [235, с. 92-103; 369, с. 97-118], та статті, де подано загальну інформацію про Ласького, Гроїцького і Кушевича та їхню працю з систематизації міського німецького права, чинного на землях Речі Посполитої [371, с. 56-63; 254, с. 191-214]. Інтерес до правових текстів Гроїцького та Щербича в Україні чи не першим виявив працівник ВУАН Сергій Іваницький-Василенко, який саме за їхніми текстами в 1920-х досліджував інститут опіки в містах-маґдебургіях [331, с. 59-81], хоч і здавав собі справу, що ці пам'ятки можна назвати радше «юридичними трактатами й науковими розправами, складеними краківськими й львівськими юристами XV і XVI століття, аніж збірками артикулів обов'язкового закону» [331, с. 60]. Але далі на довгий час про них було забуто. До вивчення текстів німецького права в Україні повернулися лише в 1990-х. Більше пощастило тут львівському синдикові та правнику Павлові Щербичу, якому, окрім фрагментів загальних праць, присвячено також і спеціальні студії Дарії Семенюк [491, с. 103-116] і Назарія Левуса [417, с. 43-56]. Однак під антропологічним кутом зору правові трактати Щербича, Гроїцького та Кушевича не розглядав ніхто. Втім, дослідження деяких істориків права таки мали певною мірою антропологічне спрямування, як-от Анатолія Резнікова з Луганська. Він висвітлив кримінально-правові відносини в рамках німецького міського права, поняття «злочин» і «кара», зіперши свої спостереження на аналізі правового статусу окремих гендерних і вікових груп тощо [474, с. 31-37]. Аналізуві правового статусу жінок за нормами маґдебурзького права присвятив свою статтю й Микола Кобилецький [373, с. 55-61]. Вона перегукується з дослідженням білоруської авторки Ольги Келлер, яке,

щоправда, базовано головно на аналізі приписів «Саксонського зерцала» [358, с. 135-142]. Комплексного ж підходу до цього питання бракує не лише в українській, а й у східноєвропейській історіографії загалом.

Великою лакуною українських містознавчих студій є дослідження гендерної специфіки, тобто ролі й позиції міщанок у XIV–XVII ст., із акцентом на правовому аспекті проблеми. У світовій, зокрема польській, історіографії цей напрям розвивається дуже успішно (Марія Богуцька [568], Анджей Карпінський [663] та ін.). Вивчають не лише правове становище, а й господарчу діяльність, економічні права та опікунські функції жінки [781, s. 15-28], посередництво в різних її справах, насамперед чоловіка, родичів та ін. Неабиякої популярності набули теми проституції [661, s. 277-304; див. також: 410, с. 63-74] та чаклунства [747; 741, р. 45-61], що здебільшого пов'язані із жінками. У сучасній українській історіографії ці проблеми ще чекають наукового опрацювання. У дотичних темах увагу сфокусовано здебільшого на XIX–XX ст., а питання фемінізму переплетено з проблемами націоналізму й державотворення, що, мабуть, можна пояснити тим, що допіру тоді гендерна ідентичність стає результатом особистого вибору й інтелектуального переосмислення, натомість у середньовіччі й у ранньомодерну добу це була радше певна даність¹.

На окремі штрихи до вивчення ролі жінок у середньовічному й ранньомодерному місті, щоправда, можна натрапити в дослідженнях із інших тем. Зокрема, про прийняття жінок до міського громадянства писав Орест Заяць [324, с. 115-116]; про участь писаревої дружини в торговельних справах чоловіка – Богдана Петришак [465, с. 67-70]²; про роль жінок у цехах і в цехових конфліктах, про статус удови та доньки майстра – Мирон Капраль [348, с. XLVII-XLVIII; 352, с. 305-307]; про тестаменти міщанок – Ярина Кочеркевич і Наталя

¹ Богдана Петришак пов'язує брак подібних досліджень щодо середніх віків і ранньомодерної доби з потребою «скрупольозного опрацювання великої кількості джерел різного типу» [463, с. 137]. Але ж годі знайти тему, що не вимагала б того самого, надто коли йдеться про пізні середньовіччя та ранньомодерні часи. Мабуть, проблема в тому, що донедавна не було суспільного запиту на такі теми.

² Див. також [244, 248].

Білоус [393, с. 45-61; 392, с. 135-158; 189]¹. Трапляється, що цю тему піднімають і в окремих спеціальних публікаціях, але написаних для польського часопису, тобто саме польська сторона ініціює цей дослідницький ракурс, принагідний і вторинний для авторки, яка сама визнає, що написала її «у результаті не цільового, а епізодичного добору джерел, адже гендерна тематика досі не входила в нашу сферу зацікавлень, саме тому матеріал не претендує на вичерпність теми» [463, с. 137].

Комплексного дослідження бодай офіційного боку життя міщанок в українській історіографії, отже, гостро бракує. Це при тому, що першопрохідницею в цьому напрямі студій із середини 1930-х була львів'янка Люція Харевичова [587, с. 26-56; 588; 589]. Хоч у польській історіографії, як і світовій загалом, теж довгий час писали суто «чоловічу історію» середньовіччя, але інтерес до «історії жіночої» в останні роки там неухильно зростає [720, с. 535]. В Україні ж у цій царині все ще попереду. Таке ж дослідження «історії жінки-міщанки» може змінити наше усталене уявлення про світ середньовіччя. Навіть вивчаючи цехову проблематику, можна зламати окремі стереотипи. Світлана Щербина, наприклад, зазначає, що існували окремі жіночі цехи, як-от бубличниць у Борзні [527, с. 241]. Про те, що певну економічну самостійність жінок засвідчують їхні заповіти, пише Божена Попьолек [750, с. 232-233].

Як серед широкого загалу, так і серед фахових істориків панує думка, що жінка в місті XIV–XVII ст. займала підпорядковане становище і не могла виконувати будь-яких урядових обов'язків, якими опікувалися нібито лише чоловіки. «...Формальна відсутність юридичної відповідальності на практиці закривала жінці доступ до всіх міських урядів, – декларує Анджей Карпінський. – Не могла вона виконувати функції райці, бурмистра чи лавника; недоступними для неї були посади судді чи прокуратора» [663, с. 29-30]. Але глибше дослідження джерел, що його здійснив Ярослав Маліняк, дещо підважує це твердження. Польський дослідник подає принаймні два приклади з історії

¹ Дослідниці серед іншого аналізують кілька тестаментів львівських і київських міщанок, але не наголошують на статі тестаторок і на пов'язаних із цим особливостях змісту документів.

сілезьких міст: у свідницькій лавничій книзі під 1390 роком згадано міську писарку Малгожату зі Щегоміна, а під 1370-м міську писарку з Єленьої Гури. Якщо друге місто було доволі мале й мало мізерну канцелярію, то в першому вона була однією з найстарших у Силезії. Тут, слушно зауважує Маліняк, «наприкінці XV ст. міська канцелярія була вже добре зорганізована й цілком усталена. Годі собі уявити, щоб задіяна там особа не мала належної для писаря кваліфікації. Особа, яка виконувала ці функції, мала належати до грона міської еліти й загалом відігравати значну роль у публічному житті міста» [720, s. 536-537].

Таких прикладів у історії руських міст ми не маємо. Але чи означає це, що подібних практик не було? Однозначно на це відповісти можна лише після глибокого вивчення великого пласту джерельного матеріалу про життя жінок у середньовічному місті. Йдеться тут не лише про їхні права, а й також про можливості отримати певну освіту й фах, про рівень письменності, про писемну культуру суспільства загалом і її стан серед осібних прошарків. На часі також студії про окремі життєві стратегії та «дискурс поведінки», що є одним із засадничих понять історії повсякдення й може доволі адекватно відобразити специфіку конкретної історичної епохи, бо ж саме канони поведінки є ключем для розшифрування її смислового наповнення [203]. Для української історіографії ці питання стоять іще гостріше, ніж для польської.

У них обох «жіночу історію» іноді вплітають у ширший культурний контекст, часом позірно несподіваний. Зокрема Агнешка Бартошевич, вивчаючи письменність у містах пізньосередньовічної Польщі, поряд із описом шкіл і університетів, міських канцелярій та їхнього персоналу, міських книг і епістоляріїв, окремий розділ присвячує темі «жінка і письменність». Авторка розвінчує стереотип, що доступ міщанок до освіти був у цей час утруднений, і зазначає, що книжка в їхніх руках у XVI ст. – явище типове, хоч у європейському контексті доволі скромне. Бартошевич розмірковує, чи роль жінок у культурі письма була якісно іншою, ніж чоловіків, чи різниця була лише в кількості письменних осіб різної статі [552, s. 267-268]. Такий підхід дає можливість

реконструювати інтелектуальну атмосферу міста доби пізнього середньовіччя, про що, власне, і писав Марк Блок: «...Історик, який бажає їх [людей минулого – Т. З.] зрозуміти і зробити зрозумілими для інших, перш за все має помістити їх у середовище, занурити в інтелектуальну атмосферу того часу, коли існували духовні проблеми, які вже, власне, не є нашими проблемами» [195, с. 26]. В Україні таких узагальнених досліджень культурної атмосфери в містах можна сподіватися лише в перспективі.

Окрім гендерної проблематики, що її вивчають на міському матеріалі, останнім часом в українській історіографії дедалі більшої популярності набуває тема дитинства. Найбільш плідна тут полтавська дослідницька школа, що її формують головно учні професора Юрія Волошина, які працюють під його ж таки керівництвом. Особливо варто відзначити роботи Ігоря Сердюка, який розглядає становище дітей, переважно на матеріалі Полтави [493, с. 196-202; 496, с. 57-86; 497]. Однак у його дослідженнях, присвячених XVIII ст., як і у студіях Володимира Маслійчука з Харкова [426, с. 38-47; 427, с. 72-76; 428, с. 26-31; 425, с. 54-59 та ін.], матеріал давнішого часу подано лише як вступ до проблеми.

У світовій історіографії питання про становище дітей у ранньомодерний час, зокрема й у містах, розроблено доволі непогано. Насамперед слід назвати роботу Філіпа Ар'єса [176], який увів цю тему в коло академічних інтересів. Він висунув тезу, що дитинство не є позачасовою константою, а зумовлене історично, і його «відкриття» в Європі припадає на XVI–XVII ст., водночас із відкриттям понять приватного й інтимного (відбувається «відкриття дитинства, дитячого тіла, дитячих манер і мови» [176, с. 42-59]). Це дослідження було таким вагомим, що деякі історики навіть ділять історіографію проблеми на періоди до Ар'єса й опісля [497, с. 17-30], а праці найкращих дослідників теми на національному матеріалі називають «аналогом роботи Ар'єса»¹. Концепція цього французького

¹ Саме так висловився Міхаїл Кром про книжку книжку Ольги Кошелевої [395; див.: 403, с. 67-68]. До слова, саме Кошелева однією з перших у російській історіографії використала принципи правової антропології для розгляду спадкових проблем дітей у праві від Давньої Русі до Росії початку XVIII ст. При цьому вона окремо аналізує права законно народжених дітей, зокрема й дівчат, та дітей позашлюбних [394, с. 177-202].

дослідника, щоправда, мала й запеклих критиків. До них, зокрема, належав Арон Ґуревіч, який уважав, що хоч теорія Ар'єса й містить чимало цікавих ідей, вона має й низку прорахунків: «Досить лише відзначити, що зсуви в сімейній структурі Ар'єс пояснює головним чином релігійними й ідеологічними впливами. Власне соціальну сферу, до якої передусім і належить сім'я, він зігнував» [273, с. 235]¹.

Хай там як, дослідження Філіпа Ар'єса дало потужний поштовх висвітленню проблематики дитинства у світовій історіографії. У Польщі окремі студії цій темі присвятили Мар'ян Сурдацький [783, s. 169-186], Марек Слонь [776, s. 186-191], Уршуля Совіна [781, с. 15-28], Анджей Карпінський [667, s. 243-266] та ін. У Росії питаннями дитинства на академічному рівні зацікавилися допіру в останні роки, але аж так, що в кількох університетах (Москва, Казань, Перм) запровадили окремі курси з цієї проблематики [481, с. 113]. Щоправда, тут її майже не розглядають як самостійну дисципліну. Сьогодні, пише московська дослідниця Галіна Зелєніна, «дитячі студії посіли місце в аеропазі актуальних і престижних галузей дослідження, не скажу дисциплін, бо це саме міждисциплінарна галузь. Літератури про дитинство, що називається, море, а точніше – розлоге озеро, сполучене з іншими, суміжними озерами: від історії права до фольклористики, від етнографії й демографії до жіночих студій і досліджень маскулінності, від педагогіки та психології до історії моди» [328, с. 19]. Тож уже годі дати вичерпний огляд всієї цієї літератури у світовій історіографії. Якщо ж ідеться про Росію, то тут питання дитинства вивчають здебільшого на прикладі місцевої історії новітнього часу [328, с. 27-28].

Окрему увагу історики відводять людям похилого віку в середньовіччі та в ранньомодерну добу [736; 573, s. 61-70; 695, s. 121-134; 784, s. 187-196 та ін.]. Концептуального прориву, однак, як у європейській, так і в світовій історіографії на цьому дослідницькому полі досі не сталося. Тематика робіт доволі

¹ Огляд критичних зауважень до концепції Ар'єса див: [590, р. 6-7; 328, с. 20-25 та ін.].

різноманітна, але комплексно питання тогочасної старості ніхто ще не висвітлив. Натомість в українській історіографії таких праць практично немає.

Дослідження про різні вікові категорії, гендер, сімейні стосунки прямо пов'язані з історією повсякдення, яка не обходиться без принципів антропологічних студій. Відомо ж бо, що історія повсякденності як новий напрям в історіографії виникла у другій половині ХХ ст., власне, як наслідок «антропологічного повороту» в історії. Для західної історіографії це вже давній і успішний шлях історичних досліджень.

В українському історіописанні тема повсякдення отримала певний імпульс наприкінці 1990-х, і відтоді її популярність тільки зростає. Однак важко погодитися зі словами Ірини Колесник, що «серед істориків сьогодні історією повсякденності не займається хіба що ледачий» [382, с. 184]¹ – такий популярний у нас, мовляв, цей напрям. Усе значно складніше. Справді, про цей історіографічний тренд модно говорити, але робит, де послідовно було б вивчено окремі аспекти повсякденного життя тих чи тих верств населення або окремих їх представників у певні історичні епохи, в Україні наразі одиниці. Адже «історія повсякденності суттєво відрізняється від інших сфер історичного знання, історії побуту, приватного життя, генеалогії, краєзнавства, локальної історії, соціології буденного життя» [382, с. 184]. Вона має свій певний інструментарій. «Повсякденність охоплює не побут і етнографію², які виступають джерельною базою історії повсякденності, а соціокультурні смисли, що їх створювали в своєму повсякденному житті люди в ту чи іншу епоху... Одним із ключових понять повсякденності є дискурс "поведінки", який адекватно відображає специфіку конкретної історичної епохи і ті зміни, що в ній відбувалися. Поведінка складається на основі певних ціннісних канонів і нормативних систем, тому є ключем до зашифрованих сенсів історичного часу. Цей ключ тим ефективніший, чим складніша соціальна система і умови її функціонування, тому

¹ Авторка слушно зазначає, що в українській історіографії доволі неоднозначне ставлення до цього дослідницького напрямку [382, с. 185].

² Про співвідношення історії та етнології у вивченні проблем повсякденності [410, с. 200-210].

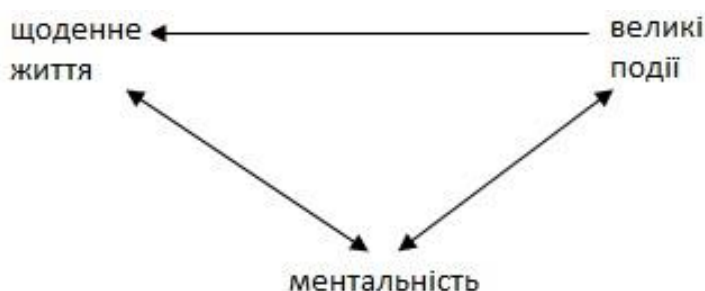
в цьому випадку в повсякденній життєдіяльності більше місце займає самоорганізація її членів» [203].

Науковці вкладають різний зміст у поняття «історія повсякдення» («everyday life history», «Alltagsgeschichte»). Доволі часто її предметом стає вивчення «малих життєвих світів» простих людей, а ширше – т. зв. мовчазної більшості. Адже, як пише Тамара Булигіна, «"людина – це світ", окремий світ, і проявляється він у повсякденному житті як явище унікальне, по-своєму реалізує спільні ідеї, загальні стереотипи, загальні норми...» [203]. Однак питання змістового наповнення саме цього історіографічного напрямку залишається відкритим.

Російський дослідник Міхаїл Кром услід за Норбертом Еліасом перераховує вісім пар понять, що окреслюють категорію «повсякдення» через їх протиставлення: повсякдення як протиставлення світу; повсякдення як рутинна на противагу надзвичайним нерутинізованим сферам суспільного життя; повсякдення як день робітника, на відміну від дня буржуа, наповненого розкошами та святкуваннями; повсякдення як життя народних мас, на противагу життю вищих верств чи наділених владою осіб (королів, президентів, членів уряду та ін.); повсякдення як низка буденних подій на противагу подіям надзвичайним, переламним; повсякдення як приватне життя, на противагу політичному та професійному; повсякдення як сфера природного, спонтанного й невідрефлексованого пережиття й думання, на противагу штучному, надто науковому, досвіду й мисленню; повсякдення як буденна свідомість, ідеологізована і непродумана, на противагу свідомості істинній. Ба більше, на думку Крома, повсякдення не існує як самостійний дослідницький об'єкт, дослідження його можливе лише тоді, коли «виявлено "супротивника", в бік якого ми скеровуємо вістря поняття "повсякдення"» [405, с. 10-12], тобто тоді, коли маємо на увазі його антипод.

У Німеччині велика дискусія на тему історії повсякдення відбулася в жовтні 1984 року під час Берлінського дня історика (Berliner Historikertag) [567, s. 247]. У середині 1990-х подібне обговорення мало місце й у Польщі (29 вересня

1996 р. у Варшаві відбулася конференція «Щоденне життя – новий напрям досліджень у рамках історії культури», що дала поштовх до ширшого обговорення проблеми [664, s. 303-304]). Немає консенсусу щодо змістового наповнення поняття «історія повсякдення» і серед українських істориків, хоч у багатьох новітніх публікаціях, із містознавства також, декларовано інтерес до цього історіографічного напрямку. Зокрема, досі не розкрито зв'язок між історією повсякдення і історією ментальності. У цьому контексті Марія Богуцька пропонує розглядати історичний процес як такий, що розігрується у трьох площинах: щоденне життя – великі події – ментальність. Спрощено це можна графічно зобразити так:

При цьому, на думку дослідниці, великі події впливають на повсякдення, а повсякдення, своєю чергою, – на великі події, але не безпосередньо, а через ментальність [567, s. 253]. Тому досліджувати проблеми повсякдення так важливо для розуміння різних історичних епох. Сьогодні це один із перспективних напрямів розвитку української історіографії загалом і урбаністики зокрема. А щоб зрозуміти повсякденні практики минулих епох, необхідно з'ясувати законодавче поле, в рамках якого це життя тривало. З другого ж боку, повсякдення впливало на ментальність і, до певної міри, сприяло формуванню правових уявлень.

Важливим для повноти картини життя середньовічного й ранньомодерного міста є питання співжиття в його мурах представників різних етнічних і релігійних груп. До найбільш досліджених тут належить тема євреїв у містах XIV–XVII ст., зокрема у Львові. Коротко історіографію цього питання окреслив

у одній зі своїх статей Мирон Капраль [659, р. 79-81], який ґрунтовно досліджував співжиття окремих національних груп у місті протягом XVI–XVIII ст. [347], уклав збірку привілеїв, наданих їхнім представникам [70, с. 380-521], і є одним із найбільш знаних і фахових дослідників теми. Досліджуючи єврейське питання у ранньомодерному Львові, Капраль продовжив традицію, закладену ще Маєром Балабаном [540; 542]. На відміну від ряду істориків, які бралися за цю тему, оминаючи величезний масив документів із місцевого архіву, Капраль ці джерела не просто знає й використовує, а й співвідносить їх із тим ідеальним типом вирішення єврейських справ, що впливало з низки загальнодержавних привілеїв і норм права.

У руських містах Корони Польської та Речі Посполитої, окрім інших представників етносів і конфесій, жили також греки [420; 421, с. 134-139; 422, с. 111-114 та ін.] та вірмени [452, с. 169-206; 450, с. 22-41; 740, р. 21-43 та ін.]. Однак про них, на відміну від євреїв чи (ромів) циган, за статусом часто близьких до міського маргінесу, у правових нормативних документах практично немає відомостей, тому й у цій дисертації про них майже не згадано.

За останні роки в галузі містознавства в Україні, безперечно, зроблено чимало нового й цікавого, та ще більше є тем, окреслених іще хіба що лише пунктирно, як-от: вивчення різних вікових категорій міщан, міського маргінесу, міських еліт, світу обрядовості й уявлень у середовищі міщан, просопографічні дослідження окремих міщанських родин тощо. Усі ці нові теми та підходи, що в останні роки з'явилися в українській урбаністиці, однак, насправді не такі вже й нові. Дуже схожі дослідницькі тенденції можна було спостерігати у французькій історіографії в 1970–1980-х роках, у польській в 1990-х – на початку 2000-х. Коли українські дослідники стали відкривати для себе світ, вони відкрили для себе й нову історіографію. Однак в дослідженні українських міст залишається ще багато тем, які з огляду на нові антропологічні та культурологічні підходи в історіописанні варто було б висвітлити для ліпшого розуміння як минувшини, так і сучасності.

Це лише короткі та пунктирні начерки історіографії питань, порушених у цій дисертації. Окремі історіографічні проблеми розглянуто в кожному з її розділів, бо там вони більш доречні.

1.2. Джерела

Коло джерел для студій з історії міст і міського права практично безмежне, і дослідник визначає та класифікує їх залежно від мети та завдань свого дослідження. У цьому дослідженні зроблено спробу висвітлити питання антропології міст і міського права у XIV – першій половині XVII ст. на окремих групах правових джерел – кожний розділ роботи присвячено одному або кільком правовим джерелам. До таких належать насамперед кодекси і приписи міського права. Найперше – це «Саксонське зерцало», яке лягло в основу всіх наступних збірок міського німецького права.

Першою спробою кодифікації і уніфікації всіх чинних в Короні Польській норм міського права був Статут Яна Ласького, в якому до норм державного права другою частиною були долучені норми права міського. Він мав практичне застосування лише щодо першої частини, а в міському праві майже не використовувався, оскільки друга частина мала виразно компілятивний характер і мало надавалася до практичного вжитку. Однак саме цей статут показує, як формувалося в соціумі уявлення про роль і значення міського права, як бачили тогочасні правники його місце в системі загальнодержавних прав, як почала формуватися правосвідомість тогочасних міщан.

У XVI ст. у Короні Польській з'являється ціла низка латиномовних трактувань чинного на польських землях міського права – трактати Яна Цервуса Тухольчика, Яна Кірштайна, Міколая Яскера [див.: 232]. Однак справді популярними в містах Корони, в тому числі і на руських землях, як зазначалося, були роботи Бартомея Гроїцького та Павла Щербича, а щодо хелмінського права – трактат Павла Кушевича. Саме ці трактати були зазначені серед джерел Кодексу 1743 р. («Права по которым судится малороссийский народ»). Кожна із

цих правових пам'яток є віддзеркаленням не лише правових уявлень тогочасного суспільства, а й ментальності загалом, його релігійності, ставлення до сім'ї, жінки, дітей, до багатства і бідності, до смерті, до насильства і т. д. Правові кодекси – це засадничі джерела для дослідження антропології пізньосередньовічного та ранньомодерного міста і антропології міського права.

Однак, крім таких загальних джерел, як кодекси права, є ще джерела місцевого походження. Основні принципи цих документів визначено вже в правових кодексах, але не завжди локальна дійсність збігалася із загальним правом. Серед таких джерел є вількири (нім. *Willkür* (дослівно – «сваволя»), лат. *plebiscitum*, пол. *wilkierz*). У ґрунті речі, вони регламентували і визначали життя кожного окремого міста, де їх приймали. Вількири були документами на злобу дня, обов'язковими лише для міщан того міста, де були створені. Для доповнення даних правових кодексів використано матеріали окремих вількирів Львова, Кракова, Олькуші та ін. Також використано окремі міщанські тестаменти, які добре ілюструють використання тих чи тих норм міського права на практиці, а також деякі міські актові книги, серед яких чільне місце займають книги доходів і видатків Львова за різні роки досліджуваного періоду, а також найстарша книга ради міста Львова, книги прийняття до міського права Львова і Кракова тощо.

Однією з найважливіших груп джерел з історії міста і його самоврядної організації є міські привілеї. Чільне місце серед них займають привілеї локаційні. Вони були основою організації і функціонування міського самоврядування, характеризують процес правової локації міста, що була частиною ширшого локаційного процесу. Саме локаційні привілеї стали джерельною основою одного із розділів даного дослідження. Дані цих привілеїв зверифіковано і доповнено матеріалами інших міських привілеїв та окремими наративними джерелами. Саме через призму міських привілеїв можна продемонструвати розуміння міщанами своїх прав, норм міського права, їхнє розуміння співвідношення права міського і загальнодержавного, ставлення до міжконфесійних і міжетнічних стосунків у місті.

Хоч міста були доволі закритими, але аж ніяк не самодостатніми. Тому дуже важливо зрозуміти принципи співіснування міщан з іншими станами у державі, насамперед із шляхтою. Для цього найкраще надаються сеймові конституції. Серед джерел цього дослідження варто також назвати окремі розділи всіх трьох Литовських статутів (1529, 1566 та 1588 pp.), документи Коронної та Литовської Метрик, які допомагають контекстуалізувати дані сеймових постанов щодо міст і міщанського соціуму.

1.3. Методологічні й теоретичні засади

За останні півстоліття науковці не втомлюються повторювати про кризу історичної науки. На думку декого з них, вона втратила свої прогностичні функції, що базувалися на уявленнях про причинно-наслідкові зв'язки історичного процесу. Традиційне історіописання здає позиції, і дослідники щораз частіше використовують нові методологічні прийоми, шукають нові предметні поля, вдаються до міждисциплінарності як своєрідної терапії. Відповідно, дедалі частіше стали застосовувати нові підходи до дослідження джерел, зокрема й тих, що їх давно було введено в історіографічний обіг.

За останні десятиліття змінилася й соціокультурна ситуація, і соціальне замовлення до історичної науки. Різні історіографічні повороти (культурний, лінгвістичний, антропологічний тощо) спонукають істориків глянути на минуле під іншим кутом зору, по-іншому прочитати джерела, подивитися на їх структуру, інформативність і способи кодування. У цьому контексті важко не погодитися з російським дослідником Ігорем Данілевським, що «результати конкретно-історичних досліджень, проведених у рамках чинної наукової парадигми, все частіше приходили в суперечність з тим матеріалом, що його отримали джерелознавці, які застосовують нові підходи до вивчення історичних джерел. Найчастіше все це розцінюють як свідчення того, що творчий потенціал попередніх шляхів пізнання минулого в основному вичерпано. Відповідно в наші дні особливої актуальності набуває розроблення нових дослідницьких парадигм,

що здатні вивести історичну науку з кризового стану, в якому вона опинилася» [280, с. 4-5].

Одним із таких нових напрямів дослідження історії міського права може стати антропологія права, що тісно пов'язана з уже доволі напрацьованим напрямом – антропологією історії міста, але робить картину більш цілісною, акцентуючи, крім іншого, на формуванні правової свідомості міщан і на процесах юридизації міського соціуму.

Визначень антропології права (або ж юридичної антропології¹) є чимало. Найпопулярніше, мабуть, таке: це наука, що досліджує процеси юридизації суспільства [169, с. 34; 380, с. 23]. За Єленою Артащіковою та Євгенієм Пономарьовим, «антропологія права – це наука, що вивчає правові форми життя людей у різноманітних умовах і на різних етапах людської історії» [177, с. 31]. Юрій Штурцев, ототожнюючи антропологію права та юридичну антропологію, дає таку дефініцію: «антропологія права – це наукова дисципліна, яка завдяки антропо-правовому підходу вивчає та досліджує закономірності формування, функціонування і розвитку спільнісного права» [526, с. 197]. За Владіком Нерсесянцом, «юридична антропологія – це наука про людину як соціальну істоту в її правових проявах, вимірах, характеристиках. Вона вивчає правові форми суспільного життя людей від найдавніших часів до наших днів» [441, с. 1]. Павел Костоґризів натомість визначає юридичну антропологію як науку передусім про людину й тільки потім – про право, а основним її завданням є «дослідження правового буття людини й пошук "людського коріння" права, тобто тих граней людського буття та права, що випадають із поля зору інших галузей антропології, з одного боку, і юриспруденції – з другого» [389, с. 86]. Одне із завдань цієї науки – «пізнати правову поведінку людей різних культур і

¹ Щоправда, не всі схильні ототожнювати антропологію права та юридичну антропологію (Лариса Удовика, Сергій Максимов та ін.). Російський дослідник Павел Костоґризів навіть вважає, що їх варто не просто відрізняти, а й розуміти, що юридична антропологія є самостійною науковою дисципліною, на протипагу якій існує лиш окремий антропологічний підхід у юриспруденції, що його часто називають «антропологічна концепція права» [389, с. 86]. Однак протилежне бачення, що ототожнює антропологію права і правову антропологію, більш поширене як у світовій, так і у вітчизняній літературі [526, с. 193-194].

на базі цього знання виявити ті універсалії, що визначають притаманні виду *homo sapiens* рамки правової поведінки» [389, с. 87].

Однак, хоч яке визначення ми б обрали, завжди головний акцент буде на вивченні людини в системі тих правових відносин, що формують світ довкола неї. Адже один із чільних принципів права в антропологічному контексті – кожен індивід у конкретному суспільстві наділений певними правами й обов'язками, які доволі чітко визначають і обмежують його можливості, сферу діяльності та взаємини з іншими членами соціуму й державою. Перебуваючи у тісних родинних, професійних, побутових, національних, гендерних, релігійних, вікових, освітніх та інших взаєминах, індивід змушений вступати в певні правові стосунки в рамках офіційного правового поля і прийнятих в історичному контексті суспільства норм і традицій [177, с. 31]. Ці рамки тією чи іншою мірою впливають на спосіб його життя і на формування ментальних імперативів.

Антропологія права, отже, є дисципліною, що перебуває на перетині цілої низки інших гуманітарних дисциплін. На думку польського дослідника Романа Токарчика, вона є частиною соціальної антропології, бо право підтверджує здатність людини та суспільства до творення культури, а також і філософської антропології, адже так само шукає сенси буття людини; вона є частиною біблійної антропології, бо право, як і мораль, базується на релігійних приписах, зокрема й на постулатах Святого Письма. Антропологію права можна розглядати як частину теологічної антропології в сенсі богословської інтерпретації *profanum* і *sacrum* в їхньому стосунку до образів Бога [793]. Звісно, можна по-різному окреслювати цю науку й визначати її предметне поле, однак немає сумніву, що вона передбачає міждисциплінарність у дослідницьких підходах і поглядах. Сьогодні антропологія права як окремий напрям правових студій набула чималого розмаху. Науковці розглядають як принципи розвитку антропології права [170] та її місце серед правових дисциплін [471], так і питання, пов'язані з методологією антропологічних досліджень у царині права [467, с. 28-35].

Юридична антропологія (чи антропологія права) як науковий напрям сформувалась у другій половині XIX ст., хоч коріння її сягають значно давніших

часів¹. А наприкінці XIX – на початку XX ст. вона набуває ще й практичного виміру, бо звертається до вивчення правового поля традиційних суспільств (насамперед колоніального світу) і його пристосування до європейської правової ментальності. Тоді ще правову антропологію інституційно не було відділено від інших напрямів – соціальної та культурної антропології [199, с. VIII-IX].

Антропологія права як дослідницький напрям має цілу низку переваг. На відміну від традиційної історії права, вона в центр ставить саму людину, її сприйняття права та правових стосунків, соціум як такий². Окрім того, на думку Сергея Архіпова, «до переваг юридичної антропології можна також віднести широту її підходу до дослідження права, включення у сферу дослідження не лише норм, законів, юридичних текстів, а й – що найважливіше – справжнього правового світу людини в усіх його "життєвих виявах", у реальних правових зв'язках, стосунках, конфліктах, у різних історичних і географічних проєкціях, у всіх типах і видах соціально-правових систем» [175, с. 10].

Дослідницьке поле антропології права майже безмежне, адже науковець вивчає не лише фактичне право, а й те, як його бачать і сприймають конкретні люди. Таку аморфність предмета дослідження можна розглядати як певний недолік. До слабких місць антропології права можна віднести почасти й те, що в

¹ Детальніше про історію формування антропології права як окремого дослідницького напрямку див.: [484, с. 17-46]. Не всі погоджуються з таким датуванням. Зокрема, московський дослідник Грігорій Горбун датує народження правової антропології 1926 роком, коли було опубліковано дослідження британського антрополога польського походження Броніслава Маліновського про злочини та звичаї в архаїчних суспільствах [721]. Бо хоч Маліновський і не був першим, хто звернув увагу на звичаї та права неєвропейських народів, але, на думку Горбуна, «саме йому належить заслуга вироблення принципово нової теорії права, в основі якої лежить не репресивна сила держави, а взаємні інтереси членів суспільства» [226, с. XIV].

² Цю точку зору поділяють далеко не всі дослідники. Зокрема, Юрій Штурцев вважає, що якраз «антропологія права не повинна займатися дослідженням людини як такої та її природи (чи добра вона, чи зла, тощо). Ці питання входять до предмету дослідження філософії – філософської антропології... Юриста-антрополога не повинна турбувати абстрактна людина, його перш за все цікавить конкретна людина в певній спільності, з її автономним, відокремленим середовищем. Антропологія права для того, щоб мати можливість самостійно існувати та не поглинати предмети інших наук або філософії права, повинна у своїй науковій діяльності висвітлювати свій особливий, специфічний предмет, який, на нашу думку, складають закономірності спільностного [так у публікації –Т. З.] права» [526, с. 193].

певному сенсі є її перевагою, а саме – що в центрі дослідницької оптики тут є людина. Але вона є лиш одним із суб'єктів права, поряд із іншими – державою, громадою, юридичною організацією тощо. Щоправда, в кожному з них присутня людина, але «в праві немає людини як такої, як єдиної правової цілості, частина її значимих соціально-правових якостей (неповторних, пов'язаних із її приватним життям) втілюється в суб'єкті-індивіді; інша частина передається так званим колективним суб'єктам (державі, приватним корпораціям і установам, муніципальним утворенням). Звісно, можна теоретично синтезувати людину як правову істоту, поєднавши її індивідуальні правові ролі та стосунки з публічними, державними, а також корпоративними, приватними ролями й відносинами, але цей теоретичний конструкт не буде справжнім суб'єктом права. Антропологічний суб'єкт (людина) і правовий суб'єкт (індивід) – це дві різні особи, вони "живуть" у різних системах координат і за різними законами» [175, с. 11]. Можливо, саме тому антропологія права досі повною мірою не інтегрована в правову науку, а радше є її маргінальним відгалуженням, єднальною ланкою з іншими суспільними дисциплінами.

Антропологія права, отже, лежить на перехресті права, історії, соціальної та культурної антропології. Знаний французький дослідник Норбер Рулан, без посилання на роботи якого не обходиться практично жодне серйозне дослідження з антропології права, зауважив, що «універсальність її [антропології – Т. З.] підходу визначають два задуми. З одного боку – вивчення людини в її цілості, в архітектурі її тіла (*біологічна антропологія*, що співвідносить у часі й у просторі різновиди біологічних характеристик людини); з другого – вивчення умов життя людини в суспільстві, форми використання нею свого інтелекту та своєї емоційності (*соціальна й культурна антропологія*)». На відміну від них, юридична або правова антропологія «обирає своїм предметом матеріальний лад, життєві навички та форми представництва, що їх кожне суспільство вважає засадничими для свого функціонування й відтворення» [484, с. 7-8]. А що право не зводиться до окремих приписів і порад, то воно «може стати одним із інструментів, що його створює кожне суспільство, щоб намагатися вирішити свої

конфлікти» [484, с. 301]. Саме юридична антропологія допомагає збагнути це призначення права.

Наголошуючи на міждисциплінарному характері антропології права, слід зазначити, що вона також перебуває на стику з філософією. «Саме звернення філософської антропології до сутності людини, змісту і сенсу її буття дає можливість розкрити сутність права, його антропологічну основу, місце людини в праві і права в житті людини, – слушно зауважує український дослідник Володимир Пивовар. – Дослідження антропологічних проблем права є необхідною умовою більш глибокого розуміння сутності природного права, філософсько-правових проблем взагалі» [466, с. 21]. Це, власне, й дає можливість і потребу виділити як окрему наукову галузь антропологію права, що «вбирає в себе як проблеми загального знання про людину, так і проблеми права».

До сфери юридичної антропології чи антропології права Рулан відносить доволі широкий спектр питань, зокрема: кровної спорідненості, створення та функціонування інституту сім'ї, соціального становища дитини, процедури укладання суспільних договорів, врегулювання внутрішніх конфліктів і типологію доказів при цьому, системи покарань, насильства у суспільстві, ставлення до нього та боротьби з ним, результатів впливу одних культурно-правових систем на інші, технік кодифікації права тощо. Французький дослідник зазначає, що багато з цих питань перегукуються з тим, що досліджує історична антропологія, правова натомість своїм предметним полем і теоретичним розвитком більше пов'язана із соціальною та культурною антропологією, ніж із правом. Відтак, на його думку, з розвитком науки, а саме у XXI ст., історична антропологія й антропологія права зближаться [484, с. 11]. У чомусь такі міркування підтримує й Пивовар, який розглядає антропологію права як невилучний складник «антропологізації суспільної науки» [466, с. 23].

Джеймс Донован виділяє три головні завдання антропології права:

- проаналізувати місцеву систему права (описова правова етнографія);

- порівняти / протиставити місцеву систему з іншими локальними системами права, щоби встановити його нетривіальні загальні принципи (порівняльна юридична антропологія);
- сприяти інтеграції цієї правової системи в ширші глобальні мережі через налагодження їх взаєморозуміння (прикладна юридична антропологія) [601, р. 17].

Ці завдання цілком можна допасувати для застосування антропології права до історичного матеріалу. Один із прикладів – пояснення функціонування німецького права на руських землях через формулу взаємодії різних правових систем, що її запропонував Рулан: «Передача права – це операція, за допомогою якої – з примусу чи без примусу – певне право одним суспільством передається другому, яке його приймає. Прийняття місцевою правовою системою іноземної правової системи може бути зведено до простого співіснування цих двох систем: доволі часто місцеві громади далі жили за своїм давнім правом, а нове право застосовували лише державні установи суспільства – приймача нового права. Однак можливим є і глибший процес проникнення однієї правової культури в другу. Причому він може бути одностороннім (тільки одне право підлягає змінам чи ліквідації) або ж взаємним (при контакті одне з одним кожне право видозмінюється)» [484, с. 185]. Для історії німецького права в Центрально-Східній Європі характерним був другий варіант.

Сама юридична антропологія не може відповісти на багато питань, пов'язаних із історією розвитку суспільства, бо вивчення процесу «юридизації» та правової свідомості не тотожне історії того чи того суспільства. Адже сам по собі закон – це лише певний складник реальності, але далеко не сама реальність, принаймні на конкретно взятий історичний момент [601, р. 4]. Це радше ідеал, ідея чи формула, що покликана систематизувати й упорядкувати життя того чи того суспільства. Безперечно, норми закону корисно вивчати, щоб краще розуміти історію соціуму, але винятково як сформовану цим соціумом ідею. Саме тому антропологію права слід доповнити історичною антропологією,

тільки в парі вони можуть претендувати на більш-менш різнобічне вивчення суспільного розвитку.

Правова антропологія є важливим чинником і для медієвістичних студій. Саме вона, слушно зауважує російський дослідник Грігорій Борисов, може відкрити для історика цілий пласт нових юридичних джерел доби середньовіччя, а також нових методів їх вивчення, насамперед культурологічних і філологічних, що досі не особливо популярні серед істориків права, які воліють нормативні підходи до вивчення цих джерел [199, с. XII].

Для російської історіографії, а почасти й української, питання антропології права доволі довго не були актуальними. Тільки в останні роки ця тема починає знаходити як свого дослідника, так і свого читача. Одним із перших у російській науці звернув увагу на правову свідомість і правові уявлення Александр Рогачевський, який досліджував правові погляди німецьких міщан. За основу він узяв «записи Магдебурзького міського права та пов'язані з ними джерела», зауваживши, що правові погляди міщан доти найчастіше розглядали через призму політичних трактатів і різних пам'яток розповідного характеру, насамперед міських хронік [477, с. 2-3]. Той самий принцип Рогачевський застосовує й у подальших своїх студіях. Доволі новаторські, вони не залишилися непоміченими колегами [199, с. VII]. В останні роки дослідники приділяють дедалі більше уваги антропології права. Але, як уже було наголошено, справді продуктивно вона може розвиватися лише в симбіозі з антропологією історії.

Обидві ці дві дисципліни мають практично безмежне дослідницьке поле¹. Об'єднують їх саме антропологічні підходи до вирішення проблем, що постають перед дослідниками. Професор Дейвід Джентілкоре із англійського Лестера зауважив, що історичні дослідження збагачуються завдяки антропології. Історики, на його думку, можуть навчитися в антропологів дисциплінованості й точності думки, а завдяки цьому розширити спектр запитань і дослідницьку

¹ Тут годі заперечити Валентині Крижанівській, що роздробленість напрямів історико-антропологічних досліджень дедалі більше ускладнює синтез усіх знань про людину, і саме тому «історична антропологія не може бути панацеєю і вирішувати всі проблеми історичної науки» [398, с. 38].

тематику, а також набір методів історичного пізнання [613, р. 50]. Водночас, визначаючи широкий спектр предметних полів антропологічних досліджень на матеріалі ранньомодерної історії, Джентілкоре все ж підважує саме поняття «історична антропологія»: при ближчому розгляді, зауважує він, виявиться, що ми маємо справу не з антропологією як такою, а лише із запозиченням і використанням антропологічних підходів мірою їх корисності для історичних досліджень [613, р. 49].

Сьогодні вже ні для кого не є секретом, що ми не так відтворюємо історію, як її конструюємо¹. Явища й події давно минулих часів ми намагаємося зрозуміти через призму нашого власного уявлення про світ, за посередництвом тих культурних кодів, що притаманні нашій епосі, однак не накидаючи їх часові, який досліджуємо. Історик, отже, виступає посередником між минулим і теперішнім. І щоразу, коли ми намагаємося вивчати думки, навички і дії людей певних історичних епох, тією чи тією мірою використовуємо досвід інтерпретації, вироблений антропологами [613, р. 64]. Деся такої думки був знаний британський дослідник Пітер Берк, який у 1990-х констатував, що історичну антропологію не можна розглядатися як специфічне інтелектуальне поле з історичною спеціалізацією, на кшталт економічної історії чи історії мистецтва, бо це певний підхід до дослідження історичного минулого, за допомогою якого антропологи відкривають для себе історію, а історики – антропологію [581, р. 3; 582, р. 49]. Використання цих антропологічних підходів допомагає, з одного боку, запропонувати альтернативу позитивізму та гранд-наратавам модерності й модернізації, а з другого, є вдалим рішенням для збереження фаховості історичних досліджень. Адже, як твердять антропологи, часом малі факти свідчать про великі проблеми [653, р. 6, 8].

¹ Цей феномен влучно охарактеризував Ніколай Копосов: «Як і світ, історія існує лише в нашій уяві. Це не означає, що нічого з того, про що розповідають історики, не відбувалося в дійсності. Це означає, що те, що відбувалося в дійсності, стає історією лише тією мірою, якою потрапляє у сферу розуму та трансформується в ній. Розум певним чином осмислює емпіричну дійсність, перетворюючи її на свій власний твір – на історію» [386, с. 8].

Однією з причин, чому історики й антрополози можуть запозичувати одне в одного теоретичні напрацювання, слушно міркує Грігорій Горбун, є те, що обидві ці дисципліни, досліджуючи суспільства, далекі від сьогодення як у часовому, так і в просторовому вимірах, стикаються зі схожими епістемологічними проблемами, насамперед, із проблемою «перекладу»: труднощами в застосуванні концептів і категорій, що їх випродукувало одне суспільство, до реалій життя іншого [226, с. XVI]. Історична антропология, на думку Арона Гуревича, знімає звичне для історіографії метафізичне протиставлення культурного та соціального, бо розглядає суспільство через призму культури. Людина, яка є суб'єктом історії, – істота суспільна, а приналежність її до певного соціуму автоматично означає її зануреність у культуру, притаманну саме цьому соціумові [274, с. 14].

Усвідомлення певної спільності між соціальною історією та історичною антропологією навіть змусило Пітера Берка окремо виділити ті пункти, що їх відрізняють. Якщо соціальна історія зосереджена на тому, щоб вивести на підставі кількох доказів загальні тенденції, то історична антропология детально вивчає окремі випадки. У соціальній історії дослідників цікавлять життя мільйонів людей, історики-антрополози натомість сфокусовані на вивченні малих громад, досягаючи більшої глибини і ширшої палітри дослідження (як у Еманюеля Ле Руа Ладюрі [416]). Чимало соціальних істориків пояснюють окремі події та явища причинами, що мають понадчасовий вимір, але також могли б бути незрозумілими сучасникам подій, антрополози ж зосереджені на тому, що Кліффорд Гірц [223] назвав «насиченим описом», тобто намагаються тлумачити соціальні й культурні процеси за допомогою норм і категорій, що їх випродукувало те суспільство, яке вони вивчають. Якщо питаннями символізму в повсякденні зазвичай нехтують як історики культури, так і соціальні історики, то для дослідників, які працюють у полі історичної антропології, ці питання одні з наріжних; у своїх дослідженнях особливу увагу вони звертають на значення одягу, їжі, способів спілкування, жестів, ходи тощо. Соціальна історія теоретичним корінням сягає теорій Маркса та Вебера, натомість історична

антропологія теоретичні засади черпає з текстів Еміля Дюркгейма [297], Арнольда ван Геннепа, Марселя Мосса, П'єра Бурдьє та ін. [581, р. 3-4].

В антропологічних дослідженнях, зокрема в історико-антропологічних чи антропологічно-правових, активно використовують метод насиченого (щільного) опису, що його запропонував Кліффорд Гірц. Розглядаючи культуру як текст, він уважав, що культурна антропологія має займатися аналізом та інтерпретацією сенсів, які явно чи неявно присутні в діях, ритуалах, роботі людини, а не просто фіксувати й описувати якомога більшу кількість фактів. Це перегукується з думкою Карла Гінзбурга, який уважав, що прочитання відносно невеликої кількості текстів із намаганням глибше їх зрозуміти може бути кориснішим від масового накопичення повторюваних доказів [наведено за: 613, р. 57]. Із цим згодні чимало антропологів та істориків. Насичений опис – це не лише прочитання та пояснення текстів, символів і ритуалів, але ще й розуміння контекстів.

Щоб образ людини зробити точнішим, Гірц, зокрема, запропонував дві ідеї. «Перша полягає в тому, що культуру краще розглядати не як комплекси конкретних патернів поведінки – звичаїв, традицій, кластерів звичок, – як це взагалі досі було заведено робити, а як набір контрольних механізмів – планів, рецептів, правил, інструкцій (того, що комп'ютерники називають “програмами”), – які керують поведінкою. Інша... ідея полягає в тому, що людина – це тварина, яка у своїй поведінці найдраматичнішим чином залежить від таких екстрагенетичних контрольних механізмів, від таких культурних програм» [223, с. 56]. Виокремлення цих культурних програм чи принципів, власне, і є головним завданням історика, який намагається не просто описати, а інтерпретувати ті чи ті факти, події, явища, в центрі яких була і є людина.

Кожна людина є продуктом свого часу й суспільства, в якому живе. Вона від народження сприймає ту систему культурних координат, що воно випродукувало: мова, жести, норми поведінки, ритуали, символи та сенси тощо. Без них цілеспрямована, логічна і самоконтрольована діяльність людини просто неможлива. Ідеться про т. зв. «контрольні механізми», що завжди мають

публічний і суспільний характер. Адже, «не керуючись патернами культури – впорядкованими системами знакових символів, – людина поводи́ла б себе абсолютно некеровано, її поведінка становила б хаотичний набір беззмістовних дій та спонтанних емоцій, її досвід був би зовсім неоформленим. Культура, нагромаджена сума таких патернів, – це не лише окраса людського існування, але – і це є принципово істотним для визначення її специфіки – найважливіша її умова» [223, с. 57].

Не завжди люди їх використовують зумисне та свідомо, частіше імпульсивно й на рівні підсвідомості. Тим не менше, ми тому і є людьми, що «себе доповнюємо через культуру, і не через культуру як ціле, а через її конкретні форми», а «наші ідеї, цінності, дії і навіть наші емоції, так само як і наша нервова система, – продукти культури, які було створено на основі тих тенденцій, можливостей і нахилів, з якими ми народилися, але все ж таки створені» [223, с. 62-63]. У цьому сенсі без культури не було б людей, а людина є артефактом культури.

Отже, для розуміння людської історії треба збагнути й розшифрувати символи та знаки культури, до якої ця людина належить. «Стати людиною, означає стати індивідом, а індивідуальність ми набуваємо, керуючись патернами культури, системами знань, що історично склалися, орієнтуючись на які ми надаємо форми, порядку, смислу та напрямку нашому життю. Задіяні при цьому патерни культури, мають не загальний, а специфічний характер: не просто "шлюб", а конкретний набір уявлень про те, якими повинні бути чоловіки та жінки, як подружжя має ставитися одне до одного, хто та з ким має вступати у шлюбні відносини; не просто "релігія", а віра у колесо карми, дотримання місячного посту або офірування домашньої худоби. Не можна визначати людину, виходячи винятково з внутрішньо притаманних їй нахилів, як це намагалися робити просвітники, або ж виходячи з її фактичної поведінки, до чого значною мірою тяжіють сучасні суспільні науки; треба шукати зв'язок між тим і тим, який перетворює перше на друге, і найбільшу увагу звертати на специфічні особливості цього процесу. Лише у життєвому шляху людини, у його конкретних

особливостях можна розгледіти, нехай досить наближено, її природу, і хоч культура – лише один з елементів, що визначають життєвий шлях, проте все ж таки далеко не останній. Культура формувала і продовжує формувати нас як біологічний вид, і так само вона формує кожного індивіда. І саме це є для нас спільним, а не якась незмінна субкультурна сутність і не виявлений кроскультурний консенсус» [223, с. 65].

Віднайдення й розшифрування цих культурних кодів/патернів і є завданням інтерпретативно-антропологічного методу. Інтерпретативна антропологія означає повне заглиблення в досліджувані соціальні дії чи тексти, бо її призначення, за образним висловом Гірца, полягає «не в тому, щоб дати відповідь на найпотемніші наші питання, а в тому, щоб зробити для нас доступними відповіді інших, тих, хто випасає інших овець на інших пасовищах, і таким чином включити ці відповіді до доступного для нас літопису людства» [223, с. 42]. Іншими словами, ми маємо не просто замінити складні конструкти простішими, а радше саме такими, які зможуть удоступнити нам розуміння соціуму, який вивчаємо, і ці конструкти можуть бути такими ж складними, але перекладеними на мову нашої культури зі збереженням і розтлумаченням усіх їх зв'язків і алюзій.

До найважливіших у цьому дослідженні належить і метод семіотичного аналізу. Один із класиків семіотики, американський філософ Джон Ділі, стверджував, що сама її суть «полягає в усвідомленні того, що весь без винятку людський досвід є інтерпретованою структурою, яка опосередковується і живиться знаками» [287, с. 41]. Інакше кажучи, життя кожної людини, як інтелектуальне, так і соціальне, базується на використанні певних символів та обміні ними. Коли ми говоримо, пишемо, читаємо¹, жестикулюємо, дивимося передачі, оглядаємо картини чи слухаємо музику, ми обмінюємося певними символами й кодами. Ми репрезентуємо себе через певну систему знаків і сприймаємо світ довкола й інших людей також опосередковано через певні

¹ Про зв'язок семіотики з мовою див.: [492, с. 34-37].

символи. І все наше життя тією чи тією мірою залежить від ефективності сприйняття і розшифрування цих символів. А що репрезентативна діяльність відрізняється від культури до культури, то й знаки, що їх використовують люди, зокрема й на щодень, відрізняються, бо їх визначають специфічні світоглядні шаблони, які формуються в рамках певної культури [769, р. 8]. І що більш віддалене в часі від нас суспільство, яке ми досліджуємо, то складнішим є процес розшифрування символів, якими означене його існування.

Середньовіччя також наповнене своїми особливими сенсами та смислами, що було закодовано в певні символи, розшифрування яких становить одне із засадничих завдань дослідника-медієвіста. Бо, як зауважив французький історик Мішель Пастуро, «символ у середньовічній культурі є частиною базового ментального інструментарію» [460, с. 31], тож «символ завжди вагоміший і справжніший від реальної людини, тому що в середньовіччі істина завжди перебуває поза реальністю, у світі вищого порядку. Істинне не є реальним» [460, с. 42]. Мислення середньовічної людини за аналогією намагається встановити зв'язок між явним і неявним, між тим, що є в цьому світі, і тим, що присутнє серед вічних істин світу потойбічного. Відповідно, тільки через розшифрування символічних сенсів можна встановити зв'язок між матеріальним і духовним, що є основою існування середньовічної людини.

Символ у середні віки мав кілька смислових рівнів і різні форми та пронизував усі аспекти життя тогочасного суспільства. «Слово, форма, колір, матеріал, число, жест, тварина, рослина, і навіть людина могли мати символічне значення, а отже, могли представляти, означати чи натякати на дещо інше, відмінне від того, чим вони хотіли бути чи здаватися» [460, с. 38]. Ба більше, часом люди середньовіччя переносили ознаки символу на те, що він мав би символізувати. Бо символ не просто був знаком, який позначав ту чи ту ідею або реальність, він не просто покривав цю реальність, а часом долучався до неї. Арон Гуревич підтверджує цю тезу окремими прикладами: «Коли при укладанні угоди про передачу земельної власності, не обмежувалися документом, а здійснювали обряд публічного вручення старим власником новому шматка дерну, то цей

дерен символізував усе володіння, і вважалося, що вся земля передана "з рук у руки". Зображаючи святого – покровителя монастиря чи церкви, художник малював храм у руках святого. Середньовічний майстер, як і глядач, не вбачав тут чистої умовності, – зображення було співпричетне прототипові... У свідомості середньовічних людей зображення було внутрішньо єдиним з тим, що зображало, духовному приписувалися матеріальні властивості, а частина могла представляти ціле» [271, с. 77]. Саме тому символ та історична реальність невіддільні для будь-якого медієвіста. Без розшифрування символічного змісту окремих речей і подій годі й думати про бодай якесь наближення до розуміння і пояснення різних аспектів історії доби середньовіччя та ранньомодерного часу.

До методів, що їх застосовано в цьому дослідженні, можна зарахувати й герменевтику як мистецтво розуміння та інтерпретації текстів. Сергій Квіт, осмислюючи феномен філософської герменевтики, підкреслює її зв'язок із розумінням і сприйняттям культури та мови як її органічної частини: «Людина розуміє те, що може бути представлено вербально, а цікавиться лише тим, що представляється епічно. Відтак розуміння культури, по суті, є тим самим, що й розуміння людьми один одного. Тоді той, хто хоче розуміти тексти культури (всілякі людські історії), більшою чи меншою мірою виступає як читач і критик цих текстів. Часом це просто читач, а іноді – "активний читач", який не лише читає тексти, а й має що повідомити іншим про них, створюючи критичні, тобто, з певного погляду, вторинні тексти культури» [357, с. 12]. Спроба інтерпретації текстів, однак, часом перетворюється у банальне їх трактування, тобто накладання власного авторського розуміння явищ авторам давно минулих епох. З огляду на це, Ігорь Данілевський навіть запропонував нейтральніший, на його думку, термін «демістифікація текстів» [280, с. 40]. Хай там як, які б терміни ми не використовували, читаючи ті чи ті тексти, і правові також, важливо пам'ятати про т. зв. герменевтичне коло. Одне з його тлумачень полягає в тому, що неможливо відділити суб'єкт дослідження від об'єкта, або ж інакше кажучи, культура, яка досліджує іншу культуру, послуговується саме тими прийомами, що їх випродуковано в ній самій [206, с. 60].

Поряд із філософською та історичною герменевтикою виокремлюють і юридичну – як один зі способів пізнання права, «процес, завдяки якому на ґрунті "живої історичної мови" відбувається становлення конкретного історичного права» [384]. Право, на відміну від звичаю, опосередковане словом, насамперед писаним. А це передбачає розуміння і трактування приписів, вписування їх у певний історичний і культурний контекст. Отже, «прочитання» права є неможливим без застосування герменевтичних прийомів. Трактування права певною мірою є тим «активним прочитанням текстів», про яке пише Квіт.

Варто пам'ятати, однак, що «тексти» можуть бути не лише вербальними, літературними. «Вони можуть мати будь-яку фізичну структуру, створену для втілення ідеї у семіотичному значенні, – слушно зауважує Джон Ділі. – Справді, в радикальному сенсі культура в цілому є текстом. У такому сенсі культура як текст становить мережу знаків, які артикулюються крізь "плетиво", вибране з критичних "вузликів", проте далеко не всіх "вузликів"... Такі "критичні вузлики" вибирають по-різному і залежно від конкретних випадків, проте, як обрані, вони також стають відповідно відокремлені від початкових виборів і *натуралізуються* через патерн-навичку спільноти як "звичаї" [conventions] у строгому значенні щодо "способу, яким ми (переважно не вдумуючись) щось робимо"» [287, с. 118]. Власне, розуміння цих знаків, «вузликів» чи патернів і означає «прочитання» й розуміння досліджуваної культури. Тут герменевтика та семіотика, як ширше поняття, нероздільні.

Розділ 2

Символічний та метафоричний світ в уявленні міщан через призму «Саксонського Зерцала»

2.1. Айке фон Репков і його «Sachsenspiegel»

Джерела магдебурзького права міст Східної Європи походили, ясна річ, із Заходу, з німецьких земель. Одним із найвпливовіших збірників правових норм був «Sachsenspiegel», в латинському варіанті «Speculum Saxorum» («Саксонське зерцало») Айке фон Репкова. Цей збірник було створено на замовлення авторового ленного сеньйора, графа Гоєра фон Фалькенштайна, що зазначено у віршованій передмові [146, s. 17-18; 74, с. 15]. Вказівку на це знаходимо й у краківському рукописі: «Спершу описується, як магістр Айке фон Репков на прохання пана фон Фалькенштайна описав німецькою мовою це Магдебурзьке право...» [37, fol. 15].

У передмові Айке фон Репков також вказує, що твір спершу було написано латиною, а згодом – німецькою [146, s. 17-18; 74, с. 15]. Оригінальні латинські списки «Саксонського зерцала» не вціліли. «...Сумнівно, щоб збережений і до наших днів латинський текст належав самому Айке, – вважає Лев Дембо, – припускаю, що до нас дійшов перекладений латинський текст, а не оригінал автора» [283, с. 155]. Такої ж думки Станіслав Кутшеба [700, s. 204] та Марія Добозі [600, р. 33].

Саме «Саксонське зерцало» було перш за все записом звичаєвого права Східної Саксонії¹, на чому, власне, наголошує сам автор [146, s. 14; 74, с. 15]. У

¹ Українська дослідниця Ганна Гуменюк намагається віднайти подібності й відмінності між «Саксонським зерцалом» і «Руською правдою», що теж була записом звичаєвого права [269, с. 7, 12]. Хоч дослідниця й відзначає подібності в нормах договорів купівлі-продажу, особистого найму тощо, однак таке порівняння видається штучним. Ця ідея не є цілком оригінальною. Гільгеро Ф. Маргадант, не вдаючись у деталі, поставив «Руську правду» в один ряд із «Саксонським зерцалом», зазначаючи, що обидва ці джерела відображають чинні правові реалії [723, р. 3]. Це слушно лише в тому, що і «Руська правда», і «Саксонське зерцало» значною мірою

цьому сенсі «Sachsenspiegel» був лише однією з низки правових книг, що їх було написано правниками на німецьких землях між 1200 і 1500 роками – у період, який дослідники права часом називають «Rechtsbücherzeit», – часовому проміжку, коли на цих теренах римське право не мало значного впливу, натомість переважало звичаєве¹. Такий пієтет до останнього – не дивина, бо для середньовіччя властиві була певна статичність свідомості та переконання, що моральну вагу має лише старе право. Арон Гуревич, аналізуючи категорії культури і правові уявлення тієї доби, писав: «Невилучною ознакою права була його стародавність. Право не може бути нововведеним – воно існує споконвіку, так само, як існує вічна справедливість. Це не означає, що право повністю кодифіковане в уложеннях і не потребує жодних подальших зусиль людей. У своїй повноті як ідея, право закарбоване в моральній свідомості, і з неї черпають ті чи ті правові норми, з якихось причин іще невідомі людям. Право не витворюють знову, його "шукають" і "знаходять". Але стародавність права – не так вказівник на час його постання, як показник його незаперечності, добротності. Старе право означало – добре, справедливе право. Великі законодавці середньовіччя – не творці законів, вони лише "відшукували" старе право, відновлювали його в сяйві його справедливості; при цьому попереднє чинне право не скасовували, а доповнювали, і втратити силу могло лише викривлення права, допущене людьми» [271, с. 139-140]. Тож «оскільки право мислилось як стародавнє, саме посилення на давнину надавало йому авторитету. Нововведень не сприймали як таких, і вся законотворча діяльність відбувалася здебільшого у формі уточнення батьківських і дідівських звичаїв. Право цієї епохи було орієнтовано на минувшину» [271, с. 142].

На зміст пам'ятки, однак, чималий вплив мали й погляди самого Аїке, який у тексті часто веде оповідь від першої особи. Він був не просто укладачем

фіксували норми звичаєвого права. Але годі не зауважити, що останнє має значно ширшу джерельну базу.

¹ Написані ці правові книги були німецькою мовою, тому їх іноді вважають найбільш ранніми пам'ятками німецької прози, а також «найбільшими творами мистецтва, що їх витворив німецький правовий дух середньовіччя» [676, р. 3-4].

«Саксонського зеркала», а повноцінним його автором, тому цей твір також є важливим джерелом для вивчення історії правових і суспільно-політичних учень і поглядів, передусім самого фон Репкова. Станіслав Кутшеба навіть вважає, що автор «Саксонського зеркала» вніс у свій твір окремі суб'єктивні моменти, зокрема «представивши деякі правні інституції як уже чинні, тим часом як вони були лише його конструкцією» [700, с. 204]. Ба більше, деякі сучасні автори твердять, що в низці випадків на сторінках збірки приватна думка Айке домінує над записаною традицією [723, р. 3].

Особа Айке фон Репкова викликає чимало дискусій. Навіть його ім'я пишуть по-різному: Айке (Eike), Ейко (Eiko, Eico), Геко (Hesso) або Гейко (Heiko) [173, с. 239]¹. Різні форми його імені згадано в семи документах, уцілілих донині (від 28 грудня 1156 р.², 1209 р., 1215 р., 1218 р., 1224 р., 1233 р.) [823].

Більшість дослідників, однак, сьогодні використовують форму «Eike» (українською «Айке» або «Ейке»), бо саме так автор себе сам назвав у віршованій передмові до «Саксонського зеркала»³. Таку ж форму імені вживає й анонімний укладач «Вульгати»⁴, який у віршованому вступі до свого твору віддає належне Айке фон Репкову⁵.

Про родину та життя автора «Саксонського зеркала» відомо не так багато. Його предки вочевидь переселилися до Репігау (Репкова) з Остфалії близько 1150 року [600, р. 2]. Імена членів родини фігурують у різних документах у Ангальті, Саксонії та Бранденбурзі від 1156 року й аж до XIX ст. Сам Айке,

¹ Про Ейке фон Репкова [709].

² Цей документ стосується радше не автора «Саксонського зеркала», а когось із його родини.

³ Хоч не всі дослідники відзначаються послідовністю. Зокрема Ганна Гуменюк у авторефераті дисертації вживає форму «Ейке» [249, с. 6], у статтях же – «Етке» [266, с. 55-60; 267, с. 33-43; 270, с. 50-58]. Іноді ж різні форми імені фон Репкова вжито в одній статті [268, с. 30-34].

⁴ «Вульгата», або ж «Вайхбільд Вульгата» чи «Саксонський Вайхбільд», – одне з джерел магдебурзького міського права: запис звичаєвості міст Саксонії, передусім Магдебурга, з долученням виписки із «Саксонського зеркала» та низки інших правових документів.

⁵ «Got gebe syner selen rad, / Der dis buch getichttet hat, / Eyke von Repchowe; / Eyn bote sy unser libe frowe / Zu yrem liben kinde, / Das er sein lon dar vinde... / So wolde ich gerne mynen sin / Mit flise dar an keren / Herrn Eyken wort meren...» [цит. за: 477; с. 67].

уважають дослідники, з'явився на світ у Реппігау в незаможній рицарській сім'ї, володів невеликим леном і був міністеріалом¹. Народився він близько 1180-го або ж між 1180 та 1190 роками (за іншими даними – між 1160–1170-м), а помер після 1233-го.² Можна припустити, що він був молодшим сином, тож щоб не дробити маєток, батьки вирішили йому віддати його в науку. Не виключено, що Айке готували до духовної кар'єри [173, с. 240-241], зокрема Пітер Ландау вважає, що той навчався у школі при цистеріанському монастирі [702, s. 75].

Айке, очевидно, отримав добру, як на свій час, освіту, можливо, навчався в школах при соборах Гальберштадта, Магдебурга або ж при одному з тамтешніх монастирів. Там міг отримати найперші знання про церковне та світське право. Окрім рідної німецької, на належному рівні володів латиною, знав Біблію (однаково добре і Старий, і Новий Заповіти [676, р. 113]), церковну та світську історію.

Спираючись на документи, де фігурує ім'я Айке фон Репкова, можна дійти висновку, що між 1209 та 1233 роками він брав участь у різних судових процесах. Окремі дослідники припускають, що був на них шефеном [173, с. 241]. Щоправда, ці процеси відбувались у різних округах, і це опосередковано заперечує, що фон Репков виконував там обов'язки шефена, бо мусив би тоді засідати лише в одному окрузі [173, с. 242]. Якщо ж погодитися, що Айке таки був шефеном, вважає Марія Добозі, то він, безперечно, мав би глибоко знати біблійну та правову літературу, що може до певної міри пояснити його правову освіченість, до того ж, у традиціях італійської школи [600, р. 7].

¹ Міністеріали – у середньовічній Європі (головно в Німеччині) представники дрібного рицарства, які володіли невеликими ленами й мали бов'язок військової служби перед монархом чи великим феодалом. Розуміючи складність і різноманітність права міністеріалів, Ейке фон Репков пише: «Так-от, нехай вас не дивує, що ця книга так мало говорить про право міністеріалів. Бо воно таке розмаїте, що ніхто не може його вичерпати. Під владою кожного єпископа, абата й абатиси міністеріали мають особливі права; тому я не можу їх описати» (ЗП, III, 42, §2). [74, с. 95].

² Одні дослідники називають датою смерті Айке фон Репкова 1233 р. [173, с. 240], інші вважають, що той помер після 1233-го [704, р. 408; 756, р. 602]; а дехто називає 1235 рік. [74, р. 1; 246, с. 57]. Отже, питання про дату смерті Айке фон Репкова залишається відкритим.

Про таку обізнаність фон Репкова, зокрема, могли б свідчити деякі збіги в «Саксонському зерцалі» з нормами римського права, як-от про термін давності («Земське право» (далі – ЗП), I, 29)¹. Щоправда, деякі дослідники вважають це всього лише випадковістю [700, s. 204; 283, с. 157]. Приміром, Роберт Лернер пише, що «Саксонське зерцало» не знає римського права, а лише окремі норми канонічного [704, р. 409]. Тут можна припустити, що саме через норми канонічного права, римське так чи так вплинуло на «Саксонське зерцало». Серед джерел цього твору дослідники називають Декрет Граціана, писання Св. Августина й Ісидора Севільського [756, р. 602; 702, s. 90; дет. див. 676, s. 58-88]. Айке фон Репков також часто вдавався до «Схоластичної історії» Петра Коместора [676, р. 60, 112-113], що її, коментований переказ Біблії, у XII ст. часто використовувано як посібник із мінімального засвоєння Святого Письма².

«Саксонське зерцало» не могло бути створене за короткий час. Ба більше, його розвивали й доповнювали і сам автор, і після його смерті. Цей правовий трактат має свою окрему історію. Дослідники виділяють декілька етапів його створення. Перший – до кінця 1260-х років. Він включає два підетапи: написання латинського тексту збірника (1221–1223)³ та період створення трьох його найдавніших німецьких редакцій. Першу з них – розширений переклад латинської версії – Айке фон Репков створив між 1224 та 1226 роками або між 1227-м і 1228-м. Друга розширена німецька редакція з'явилася в 1230–1231-му. Третю німецькомовну редакцію було створено не надто компетентною особою вже після смерті автора, однак не пізніше 1270 року.

Другий етап історії «Саксонського зерцала» охоплює всі наступні редакції твору після 1270-го. По 1300 році було створено рукописи твору з предметними покажчиками й деякими доповненнями до попереднього тексту [173, с. 249-250]. У першій третині XIV ст. твір Айке доповнено глосами. Друкувати ж

¹ «Щодо земельної власності й наділу землі, сакс втрачає право, якщо не заявить про них протягом тридцяти років і одного року й одного дня» [74, с. 30].

² Дет. про Петра Коместора див.: [220, с. 348; 440].

³ Роберт Лернер, як і Теодор Джон Ріверс, цей етап обмежує 1224 роком [704, р. 409; 756, р. 602].

«Саксонське зеркало» почали з 1474 року в Базелі [756, р. 603], неодноразово перевидавали його й у XVI ст. (найвідоміше видання – лейпцизьке, 1535 року). 1936-го вперше перекладено «Земське право» (першу частину збірника) сучасною німецькою мовою [283, с. 155].

«Саксонське зеркало» було в Німеччині першим значним суспільно-науковим трактатом, написаним не духовною, а світською особою. Ба більше, «серед великих німецьких правових книг, серед усіх європейських книг права XIII ст., "Саксонське зеркало" посідає особливе місце, бо ця пам'ятка не лише найстарша, але й найоригінальніша та найглибша змістовно» [676, р. 4-5]. Саме з цього твору по суті почалися німецьке правознавство та німецька проза. Праця Айке фон Репкова, за задумом, мала бути цікавою для якнайширшої аудиторії і в німецькомовних землях імперії, і за їх межами – і так воно й сталося [600, р. 7]. Дослідженню «Саксонського зеркала» присвячені сотні джерелознавчих робіт різними мовами світу¹.

Популярність цього збірника засвідчують також численні його рукописні списки. Годі визначити достеменно, скільки їх збереглося: дослідники називають різні цифри – 200 [383; 487], 219 [173, с. 266]², 400 [826], 450 [600, р. 34], 460 [723, р. 1]. Найстарший зі збережених рукописів, Кведлінбурзький, датовано кінцем XIII ст. Він зберігається в університетській бібліотеці міста Галле [283, с. 156]. Найцікавішими, однак, є списки ілюстровані, з яких донині вціліло лише чотири: Гайдельберзький, Ольденбурзький, Дрезденський та Вольфенбюттельський [149].

Гайдельберзький рукопис (Heidelberger Bilderhandschrift) – найстарший і найменш досконалий – було створено близько 1300 року у Верхній Саксонії: на

¹ Про передумови появи збірника «Sachsenspiegel», про нього та про його автора дет. див.: [679, s. 123-129; 600, р. 2-28; 709; 283, с. 152-224; 173, с. 226-269; 270, с. 50-58]. 2010 року в Україні було захищено дисертацію про дослідження «Саксонського зеркала» та його вплив на розвиток німецького права [269].

² Німецький дослідник Рольф Лібервірт 1982 р. зазначав, що перша частина цього джерела («Земське право») збереглась у 315 рукописах, причому деякі з них містять не один, а декілька текстів, тому з урахуванням варіацій їх загальна кількість зростає до 341. За його даними, сьогодні відомо 219 окремих рукописів «Саксонського зеркала», в яких є 242 редакції «Земського права» [709, s. 33-34].

його 30 аркушах 310 ілюстрацій. Доволі довго він зберігався у бібліотеці Ватикану й допіру 1816 року повернувся до Гайдельберга [831]. Найдетальніший текст «Саксонського зеркала» містить Ольденбурзький рукопис (Oldenburger Bilderhandschrift) [145] 1336 року. Манускрипт із 578 ілюстраціями на 136 аркушах із 1991-го зберігається в бібліотеці Ольденбурга. Найбільше зображень – 924 «сцени» на 92 аркушах – містить Дрезденський список (Dresdner Bilderhandschrift), скопійований між 1295 і 1363 роками в околицях Майсена. Із XVI ст. він зберігається у Дрезденській бібліотеці. Був серйозно пошкоджений водою після бомбардування Дрездена в лютому-березні 1945-го, реставрований у 1990-х [127].

Наймолодший із ілюстрованих рукописів «Саксонського зеркала» – Вольфенбюттельський рукопис (Wolfenbütteler Bilderhandschrift), створений між 1348 і 1371 роками. Манускрипт із 776 ілюстраціями на 86 аркушах Вольфенбюттельська бібліотека придбала 1651 р. Його, як і три попередні, було оцифровано в рамках проекту «Sachsenspiegel_online». Саме цей рукопис узято за основу першого англomовного перекладу «Саксонського зеркала», опублікованого 1999 року [100; 148]¹.

Структура цього правового збірника по суті вказує на його цільову аудиторію: вільні люди² середнього та вищого суспільного стану. Право перших відображала та частина «Саксонського зеркала», що дістала назву «Земське право» («Ландрехт»). Її було поділено на три книги, а ті – на статті та параграфи: перша книга – 71 стаття, друга – 72, третя – 91. Привілейованих верств стосувалася друга частина – т. зв. «Ленне право» («Ленрехт»), що складалась із

¹ Марія Добозі цей рукопис датує 1358–1362 роками [600, р. 2].

² У своєму творі Айке відкрито виступає проти кріпосної залежності: «Бог створив людину за своєю подобою та своїми стражданнями звільнив одного так само, як іншого. Йому бідний так само близький, як і багатий» (ЗП, III, 42, §1); «Також дав нам Бог іще більше свідчення на монеті коли його спокушали і Він сказав: "Віддайте кесареви кесарево, а Богові – Боже". Із цього стало нам відомо із Божих слів, що людина має бути Божою й має належати Богові, і що якщо хтось інший, окрім Бога, її собі привласнив, то він чинить проти Бога» (ЗП, III, 42, §5); «Воістину кріпосна залежність має своїм джерелом примус, і полон, і несправедливе насилля, що з давніх-давен походило від несправедливого звичаю, а тепер хочуть перевести у ранг закону» (ЗП, III, 42, §6). [74, с. 95-96].

трьох тематичних глав: перша – 133 пункти, друга – 70, третя – 23. Передує твору віршований вступ.

Одним із найважливіших постулатів, що було покладено в основу фон Репкового твору, є принцип персоніфікації права (право було персональним, а не територіальним). Одна зі статей збірника, зокрема, твердить: «...Кожен має відповідати перед королем у всіх місцевостях за своїм правом, а не за правом оскаржувача» (ЗП, III, 33, §2) [74, с. 91]. Ба більше, право дано кожній людині від її появи на світ: «Ніхто не може набути іншого права, крім того, що йому властиве за народженням. Якщо він, однак, відмовляється перед судом від свого права і претендує на інше право, якого він не може обґрунтувати, то він втрачає обидва ці права» (ЗП, I, 16, §1) [74, с. 24]. Останній пункт, окрім іншого, засвідчував становий поділ суспільства, право якого відображало «Саксонське зеркало».

2.2. Символи й метафори в «Саксонському зеркалі»

Автор «Саксонського зеркала» намагався передати особливості своєї епохи та чинного тоді права не лише прямим текстом, а й через численні символи і метафори, характерні для мислення людей його доби. Сама назва твору є метафоричною, на що Айке фон Репков вказує на перших же сторінках своєї праці¹. Читач мав би, зазирнувши у трактат, як у дзеркало, побачити своє життя, свої вади та переступи, а побачивши, їх виправити. Американська дослідниця Марія Добозі вважає, що цю метафору Айке фон Репков запозичив у теолога і філософа XII ст. Гонорія Августодунського [797], автора трактату «*Speculum Ecclesiae*» – «Церковне зеркало»².

¹ «"Spiegel der Sassen" / Sol diz bûch sîn genant, / wen Sassen recht is hîr an bekannt, / Alse an eyne spiegele die vromen / ir antlize schowen» [146, s. 15; див. також: 74, с. 15].

² Повна назва: «*Huius tabellae sit nomen: Speculum Ecclesiae. Hoc igitur speculum omnes sacerdotes ante oculos Ecclesiae expendant, ut sponsa Christi in eo videat quid adhuc sponso suo in se displiceat, et ad imaginem suam mores et actus suos componat*» («Цей твір називається: Зеркало Церковне. Отже, нехай усі священники представляють його перед обличчям церкви так, щоб наречена Христа бачила в ньому те, що не подобається в ній її нареченому, і

Термін «Speculum» / «Spiegel», що його зазвичай перекладають старослов'янським словом «зерцало», був дуже поширеним у Західній Європі (і не лише в назві твору Айке фон Репкова [723, р. 3] та на Русі. Його часто використовували в назвах літературних творів моралізаторського та повчального змісту, як-от: «Діоптра, сирѣчь Зерцало»¹, «Зерцало Богословіи»², «Велике зерцало»³ тощо. Знані німецькі філологи, письменники й історики права брати Якоб і Вільгельм Грімми виділили, окрім прямого, ще три окремі фігуральні значення цього слова [173, с. 245-247]. По-перше, «Spiegel» часто фігурувало в назвах будь-яких творів повчального змісту, як, наприклад, численних книг, часто моралізаторських, написаних у XIV–XVI ст. для різних верств: «Рицарське зерцало» («Ritterspiegel»), «Зерцало князів» («Fürstenspiegel»), «Зерцало духовенства» («Spiegel der geistlichen Leuten»), «Зерцало мирян» («Layenspiegel»), «Зерцало жінок» («Frauenspiegel») та ін. По-друге, в нижній

відповідно до цього образу нехай складе свої звички й учинки»). [600, р. 8].

¹ «Діоптра» («Зерцало») – твір, що його 1096 (1097) року написав грецькою мовою Філіп Монотроп (Пустинник) із Македонії, був перекладений латиною та церковнослов'янською. Найдавніший його руський список, датований 1305 роком, було зроблено скоріш за все або на Афоні, або в Болгарії. У ньому віршований текст передано прозою. Загалом є 160 руських списків цього твору. [430, с. 47-48; 286]. «Діоптра, альбо Зерцало и выражене живота людского на том свѣте» – твір ієродиякона віленського монастиря св. Духа, виданий у друкарні братства св. Духа в Єв'ї 1612 року; перевиданий 1642-го у Вільні та Єв'ї, 1651-го та 1654-го в Кутейні, а 1698 року – в Могильові. До наукового дискурсу «Діоптру» було введено наприкінці XIX ст. [53]. Ігор Мицько згадує уцілілий рукописний список «Діоптри», що його було зроблено в Дубні 1604 року. [434, с. 86; див. також: 446, с. 704-705; 436, с. 444-450].

² 1618 року ігумен Унівського монастиря, Кирило Ставровецький (Транквіліон) видав першу українську догматичну систему «Зерцало Богословіи». У фондах НБУ ім. В. Вернадського зберігається перевидання книги 1790 року, воно оцифроване. [73].

³ У Великому князівстві Литовському серед перекладної літератури були дуже популярними збірники новел релігійно-моралізаторського змісту, найпопулярніші серед яких – «Мале зерцало» та «Велике зерцало». Першою половиною XVII ст. датовано короткий руський переклад «Wielkiego zwierciadła przykładów» польського єзуїта Шимона Висоцького, який при укладанні свого збірника використав «Magnum Speculum exemplorum» 1481 року, щоправда, в опрацюванні Яна Майора (1603). Для списку «Малого зерцала» руською мовою взято 60 новел, тоді як у польському варіанті їх було 1981. Зі списків «Великого зерцала», що було широко популярне на теренах Князівства, зберігся один, створений 1677 р. вихідцями з Чорної Русі. Які популярні були ці тексти, засвідчує те, що на ремінісценції з новел «Великого зерцала» натрапляємо у творах Симеона Полоцького та ряду інших письменників ранньомодерного часу [200, с. 215-216, 224-225].

частині Німеччини «зерцалом» довгий час називали вивішений для загалу офіційний показник митних податків. І по-третє, від XIV ст. за зразком «Саксонського зерцала» так стали називати найрізноманітніші «правові книги», тобто збірники певних норм, як-от «Швабське зерцало, або ж іншими словами, Імператорська книга про земське та ленне право».

Латинський текст багатьох відомих у Німеччині «зерцал» мав загальноєвропейське поширення: «Зерцало моральності» («*Speculum morum*»), «Зерцало здоров'я» («*Speculum salutis*») тощо. До прикладу, у фондах Національної бібліотеки України ім. Вернадського серед численних інкунабул¹ зберігається твір одного з перших німецьких книгодрукарів Гюнтера Цайнера² «*Speculum humanae salvationis*» («Зерцало людського спасіння»)³. Цей трактат, один із найпопулярніших у середньовіччі, було написано невідомим автором-домініканцем між 1309 та 1324 роками латиною, його неодноразово копійовано (бл. 350 латинських копій) і перекладено різними європейськими мовами [809, р. 24]⁴. Традиція створювати та поширювати такі «зерцала», як підкреслюють Аксеньюнок і Кікоть, зберігалась у Німеччині доволі довго, принаймні до 1722-го, коли вийшло «Золоте зерцало» Віланда [173, с. 246].

¹ У відділу стародруків і рідкісних видань НБУ ім. Вернадського чималу колекцію інкунабул – видань XV ст. – виділено в самостійну компактну колекцію. Вона налічує 494 видання або фрагменти з 525 примірників, що становлять 365 одиниць зберігання. Опис цих унікальних пам'яток подано в каталозі, що його ще у 1920–1930-х роках підготував працівник відділу Б. Зданевич, але видрукувано було допіру 1974 року після редакції та доопрацювання Г. Ломонос-Рівної [див.: 353; 198, с. 98]. Для порівняння, бібліотека університету Гайдельберга налічує 1800 друкованих книг і фрагментів за 1454–1500 роки [110]. Загалом у XV ст. книги друковано у 260 містах Європи, діяло 1120 типографій, де вийшло 40 тис. видань, загальним накладом 10 млн примірників [див.: 361, с. 75]. За підрахунками Ф. Броделя, до 1500 року було надруковано 20 млн примірників книг, при тому, що в Європі на кінець XV ст. живало лише 70 млн осіб [201, с. 341].

² Гюнтер Цайнер (? – 1478) – один із перших німецьких книгодрукарів, послідовник Йоганна Гутенберга [див.: 361, с. 73-74; 529, с. 789; 198, с. 114].

³ Про це видання Цайнера див.: [809, р. 207-208]. Ця інкунабула (№ 156) потрапила у фонди бібліотеки Вернадського з бібліотеки Волинського державного музею (зібрання колекціонера Станіслава Шодуара (1790–1858)). Примірник має кілька давніх рукописних маргіналій, оправу XVI ст. (дошки, обтягнуті брунатною шкірою з орнаментом); на внутрішній стороні верхньої дошки оправи бібліографічні нотатки щодо літератури XIX ст. про «*Speculum*» [див.: 353, с. 147].

⁴ Німецькомовне видання *Speculum Humanae Salvationis* 1492 року див.: [151].

Саме ж «Саксонське зеркало» ще довше зберігало свій авторитет у різних регіонах Німеччини. Зокрема у Пруссії воно було чинне до 1 червня 1794 року, коли почав діяти кодекс «Загальне земське право для пруських держав»¹, а в інших німецьких землях його почасти використовувано до запровадження «Цивільного кодексу» (1 січня 1900-го) [822; 723, р. 4]. Як курйозний факт дослідники згадують випадок 1933 року, коли в одному зі своїх рішень Німецький імперський суд посилається на авторитет саме «Саксонського зеркала» й обширно його цитує [173, с. 263].

Взагалі ж образ «зеркала», твердив Ж. Ле Гофф, є одним із ряду великих образів середньовіччя, весь корпус яких «по-різному означає образи глибинні, більш чи менш складні відповідно до суспільного стану і культурного рівня, ментального універсуму чоловіків і жінок середньовічної Європи» [412, с. 9].

Назва «Саксонського зеркала» є не лише метафоричною, а й символічною. У самому творі символізму присвячено чимало пасажів. Це цілком зрозуміло й виправдано, середньовіччя ж бо було епохою «панівного християнства, християнства, яке водночас є релігією та ідеологією, яке перебуває, отже, в дуже складному стосунку до феодалного світу, заперечуючи та виправдовуючи його водночас» [412, с. 28]. Тож увесь світопорядок сприймався як підтвердження Святого Письма, і все в ньому могло бути пояснене як натяк на щось вище й наближене до Бога [514, с. 226]. Іншими словами, як влучно зазначив Ж. Ле Гофф, «культурні, ідеологічні, екзистенційні помисли людей були спрямовані до Неба» [408, с. 30]. Не дивно, що й Айке фон Репков вказує на метафізичну основу свого збірника, зазначаючи, що Бог і є законом, а отже, йому важлива справедливість. Саме любов Святого Духа керувала його, Айке, пером, а написаний твір було створено для благодаті Божої та на благо світу [146, s. 18; 600, р. 8-9].

Чимало символів і метафор «Саксонського зеркала» запозичено з Біблії. Звідти походить і теорія «двох мечів»², що символізували дві тогочасні влади –

¹ «Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten» [див.: 824].

² Про теорію двох мечів див: [489, с. 219-222, 253-257; 499; 512].

духовну та світську. Хоч фон Репков намагався займати нейтральну позицію в суперечці між імперією та папством, у «Саксонському зерцалі» прослідковується намагання розмежувати світське й церковне право, обмежити вплив папи на світську владу, для чого й було залучено згадану теорію.

Доктрину «двох мечів» висунув іще папа Геласій (492–496) [730]. Її витoki сягають Біблії (Мат, 26, 51–54). Згідно з нею, існує дві влади – Церкви (*auctoritas sacra pontificum*) та імператора (*regalis potestas*), кожна з яких має свою сферу впливу. Однак папська влада має більшу вагу, бо має й більшу відповідальність – на Страшному Суді саме понтифік мусить відповідати перед Богом за діяння імператора. Водночас, за доктриною Геласія, світські правителі мають найбільше гідності (*dignitas*) серед інших людей [469]. Це до певної міри зрівнювало світську та церковну влади, окреслюючи своєрідний баланс між ними.

Теорію «двох мечів» було реанімовано за папи Григорія VII (1021–1085) [735], але вже для утвердження вищості Церкви. Саме в цей час єпископи Риму дістали титул «намісник Христа» (доти було «намісник Св. Петра»), тож тепер папа став претендувати на «два мечі», одним з яких він орудував безпосередньо, а другим – побічно. Відтоді прийнято було вважати, що світських правителів (зокрема й імператорів) багато, а папа – один [дет. див.: 186, с. 89-90]. Відтак у XII ст. доктрина «двох мечів» стала надзвичайно популярною.

За цією теорією, обидва мечі, будучи в руках апостола Петра, мають бути використані по-різному. Один, що символізував світську владу, Господь запропонував вложити в піхви, бо священник має служити Богові, а справи земні передати імператорові помазаникові Божому на землі. Відповідно, світську владу встановлює духовна, і перша залежить од другої. Владі короля чи імператора має належати все земне, а владі первосвященника – все духовне. А що духовне життя вище за земне, то й духовна влада має бути вища за світську, встановлює її й судить. Саме так це було трактовано в текстах прихильників посилення папської влади, зокрема ченця Гуго Сен-Вікторського (1096–1141) [517].

Папський імперіалізм найяскравіше сформулював римський понтифік Боніфатій VIII у буллі «Один святий» (1302). У ній постульовано два головні

принципи: папа – глава Церкви, і послух йому є кінцевою умовою спасіння; обидва мечі належать Церкві, лише світський використовується земною владою за наказом і дозволом священника. Ця булла підсумувала й узагальнила те, що постулював іще папа Інокентій IV (1243–1254), який вів запеклу боротьбу з германським імператором Фрідріхом II [670; 489, с. 257; 512].

Однак таке трактування давало нові підстави для боротьби та протистояння між двома владами в тогочасному світі, і до певної міри суперечило покликанню первосвящеників дбати про духовні, небесні цілі, вказані Христом. Таку суперечність відображено у трактатах Бернара Клервоського (1091–1153)¹. Зокрема, звертаючись до папи Євгенія III, богослов писав: «Меч духовний і меч матеріальний – обидва належать Церкві, але перший має бути піднятий за Церкву, тоді як другий – самою Церквою; перший вкладений в руку священника, другий – у руку воїна, але за знаком священника й за наказом імператора» [цит. за: 512]. Папа, як усякий представник духовної влади, мав зосередитися на духовному світі, на пізнанні Бога, а справи світські відсунути на другий план і доручити імператорові, чия влада утверджувалася за посередництвом влади церковної.

Представники світської влади в цій суперечці між папою й імператором воліли спиратися не на богословські трактати, а на твори тогочасних правників. Тож не дивно, що популярну тоді теорію «двох мечів» віддзеркалено й у праці Айке фон Репкова, однак у самобутньому, «світському», трактуванні: «Два мечі надав Бог земному царству для захисту християнства. Папі належить духовний, імператорові – світський. Папі належить їздити верхи в належний час на білому коні, а імператор має тримати йому стремено, щоб сідло не зсунулося. Це означає: хто чинить спротив папі й не може бути засуджений церковним судом, того імператор має судити судом світським, щоб був у послуху в папи. Так само й духовна влада має допомагати світському суду, якщо він цього потребує» (ЗП, I, 1) [74, с. 16; див. ілюстрацію: 147].

¹ Про теоретичні основи богословської концепції о. Бернарда див.: [507].

З цього випливало, що папа та духовна влада мають свою компетенцію і не можуть змінювати саксонських законів: «... Але папа не може встановлювати ніякого права, яке б погіршувало наше земське чи ленне право» (ЗП, I, 3, §3) [74, с. 18]. Папа не міг усунути за власним бажанням імператора з моменту його освячення, за винятком трьох випадків: якщо правитель засумнівався в істинності віри, покинув свою законну дружину або зруйнував божий храм (ЗП, III, 57, §1) [74, с. 103]. Тож нічого дивного, що врешті-решт 14 статей «Саксонського Зеркала» 1374 року буллою «Спаситель роду людського» папи Григорія XI було визнано такими, що не відповідають церковним поглядам й канонічному праву, й заборонено. У багатьох пізніших рукописах трактату Айке ці статті (*Articuli Reprobate*) було опущено, натомість у виданні Міколая Яскера їх подано як окремий розділ [150; 756, р. 603; 456, с. 164; 116, s. 164-166].

Теорія двох мечів мала довге життя, однак на межі XIV–XV ст. її використовували дедалі рідше, і поступово вона втратила своє значення [469]. Щоправда, у другій половині XVII ст. її реанімував на руських землях Лазар Баранович у збірці проповідей із промовистою назвою «Меч духовний» (1666 р.) [43]. Не лише в доктрині «двох мечів» чітко прочитується безпосередній вплив Біблії на «Саксонське зерцало». Чи не найяскравіше його видно зі статті 42 третьої книги розділу про земське право, де автор, заперечуючи природність нерівності між людьми, посилається на авторитет Святого Письма: «Бог створив людину за своєю подобою і своїми стражданнями звільнив одного так само, як і іншого» (ЗП, III, 42, §1). «...Щиро кажучи, мій розум не може збагнути того, що будь-хто має бути у власності іншого. І про те, що так було, ми не маємо жодних свідчень. Деякі говорять, що вони помиляються, що власність на людину почалася з Каїна, який убив свого брата. Потомство Каїна загинуло, коли був всесвітній потоп, так що нічого від нього не залишилося. Також деякі говорять, що власність на людину походить від Хама, Ноевого сина. Ной благословив двох своїх синів, щодо третього він не згадував про власність. Хам зайняв Африку своїм потомством; Сим залишився в Азії; Яфет, наш предок, зайняв Європу. Отже, ні один з них не належав другому. Потім деякі говорять, що власність на

людину походить від Ізмаїла. Святе Письмо згадує про Ізмаїла як про сина служниці¹, і, окрім того, нічого не говорить про власність на нього. Далі деякі говорять що вона походить від Ісава. Якова благословив його батько, і він повелів йому бути паном над своїм братом. Ісава він не проклинав і про власність він не згадує. Ми ще й зараз маємо в нашому праві ту засаду, що ніхто не може сам себе передати у власність іншому і що це можуть оскаржити його нащадки². Як же міг тоді Ной чи Яків одного передати у власність іншого, якщо ніхто [навіть] сам себе не може передати у власність?» (ЗП, III, 42, §3) [74, с. 95]. І це далеко не одинокий приклад, коли автор вдається до біблійних сюжетів. (До речі, дослідники вважають, що «Саксонське зерцало» зазнало переважного впливу саме Старого Заповіту [675, р. 4-5]).

Саме зі Святого Письма Айке фон Репков черпав символіку чисел. Він не раз використовує два, три, шість тощо, та чи не найчастіше – сім – число духовної досконалості, що, як відомо, доволі часто повторюється в Біблії, зокрема у Старому Заповіті [дет. див.: 503, с. 31-39]. Там сім також асоціюється з ідеєю універсальності й завершеності. Гвідо Кіш навіть вважає, що саме це пояснює певну пристрасть євреїв до містики чисел [675, р. 9]³. У XII ст. в літургії формується система із семи таїнств, кожне зі своєю системою регламентованих обрядодій: хрещення, миропомазання, покаяння, євхаристія, священство, шлюб і елеопомазання [524, с. 568].

Символічне значення чисел, насамперед семи, відображено й у «Саксонському зерцалі»: «Бог відпочивав сьомого дня. Сьомий тиждень він також велів шанувати, коли дав закон євреям і нам Святе Письмо. Він наказав шанувати також сьомий місяць і сьомий рік, це називається роком визволення. Тоді мали бути звільнені й залишені вільними всі, кого було взято в полон і передано в рабство в тому одязі, в якому було полонено, якщо вони хотіли бути

¹ Ізмаїл – син Авраама й невольниці-египтянки Агар (Буття, 16; 2–4).

² Це положення також зафіксовано у «Саксонському зерцалі»: «Якщо будь-хто віддає себе перед судом за кріпака, то його спадкоємці мають право проти цього заперечувати і повернути його до стану вільних людей» (ЗП, III, 32, §7). [74, с. 91].

³ Там-таки див. (виноска 19) перелік літератури щодо значення числа 7 як сакрального. Див. також [256].

звільнені й бути вільними. Після семи разів по сім років прийшов п'ятдесятий рік, це значить, рік радості. Тоді кожна людина мала бути звільнена та стати вільною, хотіла вона цього чи ні» (ЗП, III, 42, §4) [74, с. 96].

Уже на самому початку свого твору Айке, намагаючись пояснити своє бачення світобудови, вдається до семирівневого поділу, особливого сакрального значення надаючи саме цьому числу. Тут автор сам вказує на джерело своїх роздумів – трактат «Початки» («Origines») Ісидора Севільського. Однак, той пише про шість віків¹ (число шість – число людське [дет. див.: 503, с. 28-30]), а фон Репков – уже про сім²: «"Початки" передбачали свого часу, що має бути шість віків, кожен по тисячі років, а на сьомому світ має загинути. Так-от, нам відомо зі Святого Письма, що з Адама почався перший вік, з Ноя другий, з Авраама третій, з Мойсея четвертий, з Давида п'ятий, з народженням Христа шостий. У сьомому ми живемо без певного ліку» (ЗП, I, 3, §1) [74, с. 17].

На сім категорій ділить Айке фон Репков і сучасне йому суспільство: «Так само встановлено сім військових щитів³, з яких королеві належить перший, єпископам, абатам і абатисам – другий, світським князям – третій, якщо вони стають васалами єпископів, сеньйорам – четвертий; особам, які можуть бути шефенами, і васалам – п'ятий, а їхнім васалам – шостий. Як християнство в сьомому віці достеменно не знає, як довго цей вік буде існувати, так само і про сьомий щит невідомо, чи має він ленне право й військовий щит. Шостий щит перетворився в сьомий завдяки тому, що світські князі стали васалами духовних князів, чого доти зроду не було. Як феодальна драбина закінчується на сьомому

¹ Повна назва твору Ісидора Севільського – «Етимології, або Початки в 20 книгах» («*Etymologiae sive Origines libri XX*»). Автор поділяє історію людства на шість періодів, що відповідають шести відтинкам у житті людини: немовля, дитинство, юність, молодість, зрілість і старість [112 ; 113; 511; 510, с. 207-283; 455, с. 306-311].

² Німецький дослідник Петер Ландау, детально аналізуючи джерела «Саксонського зеркала», доходить висновку, що цей трактат Ісидора Севільського не належить до джерел твору Айке фон Репкова, той використовував праці грецького християнського теолога й філософа Орігена (Origenes – латиною), який також поділяв світову історію на сім віків, і власне його згадує у своєму творі [702, s. 87-88].

³ Військовий щит (Heerschild) – символ людей вищого стану, які володіли ленним правом, він визначав ранг особи у феодальній ієрархії. За правовими приписами («Ленне право» (далі – ЛП) 1,2), «ленний щит починається з короля й на сьомому щаблі закінчується» [74, с. 17, 119].

щиті, достоту так само і спорідненість закінчується сьомим ступенем» (ЗП, I, 3, §2) [74, с. 17]. Вочевидь, авторів тут ішлося про вершину досконалості, завершеності, що її втілювало число сім.

Айке також використовує різні числові комбінації, що кратні семи: «Якщо треба довести сімома людьми, то можна опитати двадцять одну людину для засвідчення цього» (ЗП, II, 22, §4) [74, с. 59]; «коли пфенінги [певного карбування] забороняють, то протягом 14 ночей [після заборони] можна ще цією монетою платити й викуповувати заставу» (ЗП, II, 26, §6) [74, с. 61]; «після досягнення 21 року чоловік стає повнолітнім» (ЗП, I, 42, §1) [74, с. 34] тощо. Деякі пасажі щодо значення числа сім Айке творчо запозичив не тільки з Біблії, а й із окремих богословських трактатів, зокрема, зі «Схоластичної історії» Петра Коместора [676, р. 100-102; 675, р. 10].

У середньовіччі, коли віра в Бога пронизувала всі сфери життя, невилучною частиною світосприйняття були символи, ритуали, клятви та прокляття. Порухення встановленого ритуалу іноді могло підважити законність того чи того рішення чи події, а присяга набувала сили закону, адже «вертикальну будову світу та суспільства відображувало у присязі. Спершу стоїть вища влада – Бог, папа, сюзерен, наостанку – той, хто присягає, а посередині саме дійство, що пов'язує його з Богом за посередництва церкви чи іншого інституту. А що присяга завжди є виразом вимог авторитетної свідомості, то її не може скасувати сама людина, яка клянеться, її можна лише порушити, тому людині завжди потенційно загрожує порушення клятви та його наслідки» [449]. Звідси таке велике значення клятви в середньовічному суспільстві.

Це відображено й у «Саксонському зерцалі», згідно з яким у правовому сенсі істинним є лише те, що формально доведено, зокрема церемоніями чи клятвами: «Якщо хтось має щось довести через суд, то це мусять завірити своєю присягою судді королівської милості, потім шефени, рівно ж як і всі інші засідателі» (ЗП, III, 88, §1) [74, с. 116]; «Будь-який доказ, що його будь-хто має представити судові при звинуваченні чи при захисті, чи то справа про майно, чи про власність, слід надати попередньо з присягою його свідків, а потім і з його

власною присягою» (ЗП, III, 88, §5) [74, с. 117]. Монарх теж мав би присягнути: «Коли обирають короля, він має скласти присягу вірності державі в тому, що він буде зміцнювати правду та карати неправду, і захищати інтереси імперії, як він тільки може й буде на силі. Після цього він ніколи більше не має складати присяги, хіба що тільки його звинуватить папа в тому, що він ставить під сумнів істинність віри» (ЗП, III, 54, §2) [74, с. 101-102]. Присягали ж лише персонально, навіть, коли йшлося про жінок, які в суді мали б виступати за посередництва опікуна: «Якщо у жінок справа дійде до присяги, то складають присягу вони самі, а не їхні опікуни» (ЗП, I, 47, §1) [74, с. 35].

Ці пасажі, власне, підтверджують висновок Арона Гуревича: «Середньовічне право... не орієнтувалося на істину в нашому її розумінні: істинним уважано те, що було доведено в суді клятвами та присягами, беззаперечним дотриманням усіх передбачених звичаєм процедур. Клятвам, ритуалам, ордаліям і поєдинкам вірили більше, ніж яким-небудь речовим доказам, бо вважали, що в клятві розкривається істина, і урочистий акт не може бути здійсненим всупереч волі Бога...» [271, с. 146]. Навіть розташування його учасників було формалізовано, і дотримання приписів мало чимале значення для Айке: «Оскаржувати рішення слід стоячи. Пропонувати рішення [в суді, який вершать за] наказом короля, треба сидячи, кожен у своєму суддівському кріслі. Хто, одначе, не народжений для лави, той має попросити за рішенням суддівське крісло, щоб запропонувати інше рішення. Тоді йому має звільнити крісло той, хто пропонував інше рішення» (ЗП, I, 12, §13) [74, с. 54].

Не менш важливою є метафора тіла. У середньовічному християнстві ставлення до нього було доволі амбівалентне [дет. див.: 525, с. 99-103], однак саме тоді вкорінюється метафоричний його образ для позначення різних суспільних інститутів. «Тіло в середньовічному християнському світі було однією з найважливіших метафор, за допомогою якої описувано суспільство та його інститути. Тіло могло виступати як символ єднання і конфлікту, порядку і безладу, але, перш за все, як символ природності життя та гармонії» [415, с. 10, 151-157].

Образ людського тіла допомагає Айке прояснити систему родинних стосунків: «Далі зазначимо, де спорідненість починається, а де вона закінчується: в голові перебувають чоловік і жінка, які поєднані законним шлюбом. Місце шиї займають діти, якщо вони повнорідні, народжені від одного батька й однієї матері. Неповнорідних [єдинокровних чи єдиноутробних] відсувають у наступні частини тіла. Якщо, однак, два брати одружуються з двома сестрами, а третій брат зі сторонньою жінкою, то їхні діти все ж рівні при отриманні спадку, якщо вони рівного походження. Діти повнорідних братів перебувають там, де плечі сходяться з руками; так само, як і діти сестер. Це перший ступінь спорідненості, яку зачисляють до рідні – діти братів, діти сестер. У ліктьовому суглобі розташований другий [ступінь спорідненості]. У зап'ясті – третій. У першому суглобі середнього пальця – четвертий. У другому суглобі – п'ятий. У третьому суглобі середнього пальця – шостий ступінь спорідненості. На сьомому місці є ніготь, а не суглоб, тому тут закінчується спорідненість, і її називають нігтьовою спорідненістю. Ті, хто перебувають між головою та нігтем, і можуть віднести себе до однакового ступеня спорідненості, отримують спадок у рівній частці. Хто може віднести себе до ближчої спорідненості, той першим отримує спадок. Спорідненість закінчується на сьомому ступені спорідненості, хоч папа дозволив брати дружину до п'ятого ступеня спорідненості. Але папа не може встановлювати жодного права, що погіршувало би наше земське чи ленне право» (ЗП, I, 3, §3) [74, с. 18].

Те, що нам нині здається надто витіюватим і заплутаним, для середньовічної людини було цілком зрозумілим і наочним. Макрокосмом був Всесвіт, а людина з усіма частинами її тіла – мікрокосмом, із геть усіма фізичними й духовними складниками макрокосму. На цьому й базовано всю символіку, що відображено в численних метафорах тієї доби, зокрема й пов'язаних із тілом. Як зазначає Жан-Клод Шмітт, який ретельно це вивчав, «одним з найбільш промовистих виразів цієї метафори ми завдячуємо *Гонорію Августодунському*, який порівнює голову людини (з сімома її отворами), а також груди, живіт, ноги, п'ять чуттів, кістки, нігті й волосся з природними елементами

та їхніми різноманітними характеристиками. Ця ж тема розроблялася також *Гільомом з Конша*, і *Бернаром Сильвестром*, а в самому Сен-Вікторі – найближчим учнем Гуго [Сен-Вікторського], *Годфруа Сен-Вікторським*» [524, с. 383-384]. Не дивно, отже, що образ і символіку людського тіла не оминув у своєму творі й Айке фон Репков.

Тіло напряму пов'язане із жестом. Як пише Ж. Ле Гофф: «Процес цивілізації чеснот у середні віки відбувався через цивілізацію жестів» [415, с. 136]. Вони в ті часи були одним із потужних засобів комунікації. Видимі за своєю природою, жести переростали в певні знаки зі своїм смисловим навантаженням, що довів іще Августин у одному зі своїх трактатів, в відтак стали складником таїнства [див. дет.: 524, с. 570]. Вони промовляли часом ліпше за слова, бо писане слово тоді було доступне обмеженому колу людей. Ба більше, «жести виявляють почуття і роблять зрозумілими ідеї. Вони дозволяють німим спілкуватися, танку – хвилювати і навіть тваринам – подавати "знаки" роздратування або задоволення» [524, с. 173]. Жести напряму пов'язували з нормами усталеної тоді моралі (Жан-Клод Шмітт навіть говорить про своєрідну «жестову мораль» [524, с. 159-164]). Вони були допустимими і пристойними та непристойними й небажаними.

У середні віки активну жестикуляцію не вітали. Різними були жести жінок і чоловіків, мирян і кліриків. Кожна суспільна група мала свій характерний комплекс усталених жестів. Приміром, «жести крові» серед феодалської аристократії. У цьому контексті Шмітт зазначав, що, «звертаючись до ідеології трьох соціальних станів (*ordres*) феодалського суспільства, варто вказати на те, що так само, як існують жести “першої функції”, характерні для людей Церкви, *oratores*, і ... жести “третьої функції”, або жести ручної праці *laboratores*, трударів, існують також і жести “другої функції” – функції воїнів, *milites* або *bellatores*. Отож розрізнення трьох “станів” може бути загальним орієнтиром при аналізі відмінностей між усіма цими жестами» [524, с. 407-408]. Жестикуляція, отже, напряму пов'язана з поведінковою естетикою кожної соціальної групи.

А що засадничі уявлення християнської антропології подає Біблія, то природно, що саме там чимало інформації про жести. Однак вона дає уявлення про культуру жесту, але не висвітлює, так би мовити, теорії жестикуляції. Можливо, саме тому такими важливими були ілюстрації до «Саксонського зеркала». Відомо ж бо, що «середньовічне суспільство спілкувалося перш за все усно аж до XIII ст., коли розквіт міської торгівлі й розвиток управління сприяли розвитку писемної культури. Ось чому особливу роль у ньому відігравали жести. До речі, навіть письмо, яким володіло майже винятково духовенство, є жестом, дією, що її здійснює рука, і ця дія вважалася важливою і шанувалася. Договори та клятви супроводжували жестами. Ритуал васалітетного оммажу й посвячення в рицарі полягав у тому, що васал, склавши руки, вкладав їх у руки сюзерена, а той стискав їх у своїх. Це називалося *imixitio manuum*. Далі йшов поцілунок (*osculum*), який означав і показував усім, що сеньйор приймає рицаря у свою сім'ю. Таким чином, для того, щоб стати васалом, потрібні були жести “рук і уст”» [415, с. 142-143].

Чи не найважливішими в цій системі були жести саме рук. Не дивно, що римське право рясніє формулами, похідними від «*manus*» [524, с. 155]. Виділяє ці жести й «Саксонське зерцало». Зокрема, за його нормами, клятву треба виголошувати, піднявши праву руку (ЗП II, 12, §8) [74, с. 53], а за порушення цієї клятви можна було цю ж таки руку втратити (ЗП II, 15, §1) [74, с. 56].

Жести рук були важливими і чітко визначеними і при складанні ленної присяги: «Після смерті батька син має протягом року й шести тижнів перед своїм паном зі складеними руками визнати себе васалом за батьківським леном і наблизитись до пана так, щоб він міг узяти його руку своїми руками...» (ЛП I, 45) [74, с. 124]. Цей «ритуал присяги на вірність», підкреслює Марк Блок, чимало разів описано в середньовічних текстах, його часто зображували мініатюрах і барельєфах. Такий знак покори, коли той, хто хоче служити, кладе свої долоні в долоні того, кому він служитиме, часом підсилювано вставанням на коліна [196, с. 158-159]. Але й жесту самих рук іноді було цілком досить. Ба більше, «задуманий у такий спосіб, цей ритуал був позбавлений бодай якогось

християнського змісту. Його символізм було запозичено зі стародавніх германських джерел, але, звісно ж, таку ваду не могли довго терпіти в суспільстві, де жодна обіцянка не вважалася вартісною, якщо Бог не виступив у ролі гаранта» [196, с. 159; див. також: 410, с. 211-262]. Умовно кажучи, закликання у свідки Бога підвищувало авторитет дійства, що цілком відповідало моралі суспільства, всі сфери життя якого були пронизані християнським віровченням. Але й тут жести рук відігравали одну з чільних ролей. Адже коли клялися на реліквії, клали на неї руку. Символічним і характерним був жест судді, який виносив вирок, піднявши руку й виставивши догори два пальці.

Цю символіку жесту відображено в ілюстраціях до «Саксонського зерцала», як-от: до статті про злочини неповнолітніх, де на двох малюнках зображено і злочин і сплату за нього вергельду (грошового штрафу) опікуном дитини, і покарання її тяганням за волосся, і опікунову присягу на реліквії¹. У вцілілих донині чотирьох рукописах «Саксонського зерцала», оздоблених малюнками, ілюстрації мають не лишень естетичне, але також і змістове навантаження². Тут усе мало значення, кожна дрібничка. Надто ж інформативним є одяг. Сакса або шваба, приміром, зображувано в короткому вбранні, всіх решту – в довгому. Божевільний конче в довгій одежині, обвішаній дзвіночками, а дворянин мусив мати щит на рівні стегна тощо. Те саме стосується й зображень головних уборів: єврея малювали в лійкоподібному капелюсі, папу – у трирівневій короні, а короля чи імператора – в однорівневій із прикрасами, схожими на листя

¹ Пор.: «Жодна дитина не може, доки вона малолітня, здійснити такий злочин, за який вона може бути позбавлена життя. Якщо вона вб'є когось, або покалічить, то її опікун має відшкодувати вергельдом, якщо це буде доведено. Будь-яка шкода, яку завдасть дитина, має бути відшкодована з її майна» (ЗП II, 65, §1); «...якщо будь-хто висварить дитину, чи потягає її за волосся, чи поб'є різками, за здійснений проступок, то він не несе відповідальності, якщо він вирішить присягнути на реліквії про те, що він побив дитину не через щось інше, а тільки за її вчинок» (ЗП II, 65, §2) [74, с. 77]; іл.: [97, s. 11r].

² Про символізм зображень Гайдельберзького рукопису «Саксонського зерцала» (бл. 1300 р.) див.: [407, с. 137-142]. Авторка вважає, що за реалістичністю й майстерністю зображень цей рукопис можна порівняти хіба що з першим ілюстрованим псалтирем із Утрехту (XI ст.), оздобленим 165 малюнками [407, с. 139]. Огляд дискусій щодо візуальних патернів, що їх застосували ілюстратори «Саксонського зерцала», та про інформативність цих зображень у контексті тогочасної культури див.: [772, р. 224-265].

конюшини. Заміжню жінку зображено із шаллю, зав'язаною навколо голови, незаміжню – із просто накинутою на голову шаллю, яка вільно розвивається на вітрі. Типовим був головний убір єпископа, селянина ж зображувано в солом'яному капелюсі [723, р. 8]. Гільєрмо Ф. Маргадант вважає, що ілюстрації в окремих рукописах «Саксонського зерцала» виконують три функції: а) передають мову жестів, б) презентують алегорії, в) створюють піктографічний супровід тексту. Це дуже важливо ще й тому, що, на думку автора, «наше внутрішнє життя складається більше із зображень, аніж із абстрактних ідей, наша душа все ще, на щастя, картинна галерея, а не буква прагматичних формул» [723, р. 5]¹. Ілюстрації в «Саксонському зерцалі», отже, візуалізуючи, роз'яснюють чимало його статей і в такий спосіб удоступнюють їх людям різного рівня освіти. Особливо це важливо в тих випадках, де текст надто витіюватий і не завжди його можна було однозначно потрактувати.

Ілюстрації допомагали також у практичному використанні правового збірника, адже людям середньовіччя, які навіть якщо й уміли читати, то дуже повільно, вони дозволяли швидко знаходити потрібне місце в тексті, як-от уже згадувану статтю про опитування 21 свідка, якщо треба було свідчень сімох людей² Не менш промовисті ілюстрації й до статей про чиншовиків чи про королівські дороги: «Якщо господар хоче вислати чиншовика зі свого маєтку, якщо тільки він не народжений у цьому маєтку, то він має йому оголосити про це на Стрітєння. Достоту так само має вчинити чиншовик, якщо він хоче покинути цю землю» (ЗП II, 59, §1); «Якщо помирає чиншовик пана, то його місце займає його спадкоємець, і платить із земельної ділянки те, що той повинен був платити. Якщо ж помре пан, то чиншовик вносить свій чинш, який він мав сплачувати, тому, до кого переходить маєток, і він не потребує нікого, хто б за нього поручився, окрім свого плуга» (ЗП II, 59, §2); «Королівська дорога має бути така широка, щоби два екіпажі могли роз'їхатися. Порожній екіпаж має поступитися

¹ Автор детально аналізує 16 із 350 зображень рукопису «Wolfenbüttel Sachsenspiegel», ілюструючи свою думку про їх функції в кожному окремому випадку [723, р. 11-27].

² Див: [97, s. 7v] (Гайдельберзький рукопис «Саксонського зерцала», іл. до ЗП, II, 22, §4 [74, с. 59])

дорогою тому, який їде з вантажем, із меншим вантажем – екіпажеві з більшим вантажем...» (ЗП II, 59, §3) [74, с. 74]¹.

Промовистими є ілюстрації до статті про правила полювання: «Коли Бог створив людину, він дав їй владу над рибами, і над птахами, і над всіма дикими тваринами. З того ми маємо доказ від Бога, що ніхто не може бути позбавлений життя чи здоров'я через ці речі [тобто через порушення правил полювання]» (ЗП II, 61, §1); «Хто їде через заповідний ліс, у того лук і самостріл мають бути не натягнутими, його сагайдак мусить бути закритим, його мисливські собаки мають бути на прив'язі...» (ЗП II, 61, §3) [74, с. 75]². Іноді ілюстрації є багаторівневими і показують схематично подію, якої стосуються, а не лише її наслідки. Зокрема, при статті про оскарження насильства над жінкою чи дівчиною: у нижньому ярусі зображена жертва гвалту, а в верхньому – оскарження нею злочину в суді та затриманий на місці злочину³.

У невеликій символічній ілюстрації до статті 66 другої книги «Земського права» (вона з використанням біблійних сюжетів оповідає про святкові дні та дні примирення) художник зумів зобразити історію від створення людини до розп'яття Христа⁴. Людям, які виростили на символіці й алегоріях християнства, цей малюнок, як і багато інших таких, був добре зрозумілим, натомість сучасному читачеві, не надто обізнаному з символами й жестами середньовіччя, його релігійною культурою, трактувати ілюстрації «Саксонського зерцала» буває непросто⁵.

¹ Див: [97, с. 9r] (Гайдельберзький рукопис «Саксонського зерцала», іл. до ЗП II, 59, §1–3 [74, с. 74]).

² Див: [97, с. 10r] (Гайдельберзький рукопис «Саксонського зерцала», іл. до ЗП II, 61, §1, 3 [74, с. 75]).

³ Пор.: «Жінка чи дівчина, які скаржаться перед судом на згвалтування, мають скаржитися із закликом про допомогу проти затриманого на місці переступу злочинця – і з приводу насильства, яке вони мають довести» (ЗП II, 64, §1) [74, с. 76], іл. див.: [97, с. 10v].

⁴ Див.: [97, с. 11v] (Гайдельберзький рукопис «Саксонського зерцала», іл. до ЗП II, 66, §2 [74, с. 78]).

⁵ Польська дослідниця Агнешка Бартошевіч зауважила, що в більшості малих і середніх містечок Корони Польської навряд чи мали коштовні ілюстровані рукописи «Саксонського зерцала», але й тут добре знали про символіку жесту, бо інформацію про них містили численні кодекси права наступних століть, аж до трактатів Бартомея Гроїцького. Авторка також зауважила парадокс: що більше зростали роль і значення писаного слова, то більше уваги на місцях стали відводити питанням символіки жесту й ритуалу. Надто добре це було видно на прикладі засідань міських лавничих судів, значну роль тут відігравали ті особи, які мали бути обізнані з

Дослідники трактату Айке фон Репкова, отже, ще мусять розшифрувати всі його символи, де закладено глибинні смисли, що допомагають збагнути як самий текст, так і його епоху загалом.

2.3. Гендерні проблеми в «Саксонському зерцалі»

Той факт, що метафору тіла автор «Саксонського зеркала» вживає при статтях щодо спорідненості, родинних стосунків, є досить симптоматичним і не випадковим. Якраз у XIII ст. законом було утверджено християнський шлюб [415, с. 38; 202, с. 5], і питання родини, законного походження та, відповідно, права на успадкування майна стають чи не найголовнішими. Як слушно зауважив Жорж Дюбі, власне шлюб сприяв стабілізації влади та власності [603, р. 34]. А що твір Айке фон Репкова передусім задовольняв потреби й запити тогочасного суспільства, то й питання родини, взаємин чоловіка та жінки, дітей, спадку тощо годі було в ньому оминати.

За «Саксонським зерцалом» законність народження, до прикладу, пильнували протягом кількох поколінь, і позашлюбних ущемлювано у правах. Цим питанням у збірнику загалом присвячено кілька окремих статей: «Якщо жінка вийде заміж і народить дитину до належного терміну, і дитина виявиться життєздатною, то права такої дитини можуть бути оскарженими, тому що вона народилася надто рано» (ЗП, I, 36, §1) [74, с. 32]; «Якщо жінка народить дитину після смерті чоловіка пізніше від належного строку, то права дитини можуть бути оскаржені, адже вона народилася надто пізно» (ЗП, I, 36, §2) [74, с. 32]; «Чиї права не було зганьблено протягом чотирьох поколінь предків, тобто з боку обох дідусів і обох бабусь, і батька й матері, народження [походження] того ніхто не може зганьбити, якщо тільки він не втратив свого права» (ЗП, I, 51, §3) [74, с.

правовими приписами [553, с. 212, 215]. Хоч, видається, ця думка може бути слушною більше щодо великих міст, де до органів міського самоврядування входили люди освічені. У малих містах часом навіть найвищі міські урядники були неписьменними [дет. див.: 235, с. 173].

37]; «Усі незаконнонароджені, а також позбавлені прав не можуть мати опікуна при поданні позовів і при судовому поєдинку» (ЗП, I, 48, §1) [74, с. 36].

Граціан у своєму «Декреті» (бл. 1140-го), що започатковував становлення канонічного права¹, жінку трактує як істоту меншовартісну й залежну від чоловіка². Її було створено не за образом і подобою Божою, тож вона не могла діяти самостійно і потребувала опікуна. А що так мислило сучасне Айке фон Репкову суспільство, то це й відображено на сторінках його твору: «Шваб не може отримати спадок по жіночій лінії, бо жінки за своєю статтю позбавлені спадку через гріхопадіння їхніх предків» (ЗП, I, 17, §2) [74, с. 24]; «Ні чоловік, ані жінка не можуть мати лен довше, ніж пожиттєво; [але] чоловік передає лен у спадок, а дружина ні» (ЗП, III, 75, §3) [74, с. 110]; «Дівчата та жінки мусять мати опікуна при всякому позові тому, що не можна заперечити свідком того, що вони в суді кажуть чи роблять» (ЗП, I, 46) [74, с. 35]; «Жінка не може бути представником [речником] і не може складати скарги без опікунів. Цього [права] позбавила всіх жінок Калефурнія, яка перед імперією себе вела негідно в гніві через те, що вона не змогла домогтися свого без представника» (ЗП, II, 63, §1) [74, с. 76].

Для Айке те, що жінка не була повноправним членом суспільства, було таке очевидне, що він навіть не завдає собі клопоту якось спеціально це пояснювати. Винятком є хіба що згадка про Калефурнію (чи пак Кафранію, насправді, Гаю

¹ Повна назва – «Узгодження суперечливих канонів» («Concordantia discordantum canonum») [дет. див.: 285, с. 59].

² При розгляді становища жінки у феодальному суспільстві та його поліпшення часто згадують про «куртуазне кохання», принципи якого сформувались у середовищі французької знаті. Цим поняттям зазвичай позначають нову форму відносин між чоловіком та жінкою, яку сучасники називали «fine amour» – «витончене кохання». Його правила та критика було подано у латиномовному «Трактаті про кохання», що його написав 1200 року в Парижі Андре Капеллан. Гра в куртуазію тісно пов'язана з формуванням принципу майорату. Практика «fine amour» підвищувала престиж чоловічих якостей і сприяла своєрідному вихованню жіночого благочестя. Хоч куртуазне кохання не усувало залежності жінки, душею й тілом, від чоловіка, та воно вплинуло на зміну цього становища. Як слушно писав Жорж Дюбі: «Те, що спочатку було тільки грою, призначеною для чоловіків, допомогло жінкам феодальної Європи вийти зі свого приниженого становища» [295, с. 95]. Куртуазне кохання вписувано в систему християнських цінностей [498, с. 254-255]. Поступово трансформуючись, звичаї, що сформувались у вищих прошарках суспільства, проникали в нижчі його верстви. Але це відбувалося доволі повільно.

Афранію), яка, за Ульпіаном, поводитися зухвало перед римським претором, що призвело до заборони жінкам виступати в ролі присяжних та уповноважених [358, с. 136-137]. Звісно, таке пояснення далеке від справжньої причини неповноправності жінок у середньовіччі.

Не змінювало ситуації навіть, якщо чоловік не був рівнею жінці за походженням: «Чоловік є опікуном своєї дружини з моменту, як вона з ним повінчана. Далі, жінка належить до одного з ним стану з моменту, як вона розділила з ним ложе...» (ЗП, III, 45, §3) [74, с. 97]. Після смерті чоловіка, жінка повертається до того стану, в якому вона була народжена. Далі ж її опікуном мав стати її найближчий родич, який був здатен носити зброю, але не родич її чоловіка. Як твердить Ольга Келлер, власне обручки, якими обмінюються чоловік і жінка, створюючи сім'ю, були своєрідним символом опікунських обов'язків, що покладалися на чоловіка стосовно його дружини [358, с. 137].

Водночас жінка мала право поскаржитись до суду на захланного опікуна: «Якщо дівчина чи вдова скаржить за земським правом на свого опікуна, що він відбирає в неї земельну власність, лен чи довічне утримання, і якщо він із цього приводу буде тричі викликаний в суд і не з'явиться на третє засідання для виконання своїх обов'язків, то він має бути оголошений поганим опікуном, тобто його треба позбавити опікунських прав. Тоді суддя має стати опікуном жінки, надати їй судовий захист щодо майна, що в неї було відібрано» (ЗП, I, 41) [74, с. 34].

Відсторонення жінок від публічно-правової сфери життя, вважає Келлер, було пов'язано ще й із тим, що вони не надавалися до військової служби й не могли носити зброї [358, с. 136]. Цю заборону фіксує і «Саксонським зерцалом» (ЗП, II, 71, §3) [74, с. 79].

У середньовіччі не виявляли особливої уваги до вагітних. І таке нейтральне, чи байдуже, ставлення до жінок при надії характерним було, як вказує Ле Гофф, для всіх соціальних станів суспільства [395, с. 96-97]. Однак «Саксонське зерцало» засвідчує, що у XIII ст. тут відбуваються певні зміни: «Жінку, яка носить в собі живу дитину, не можна присудити до більш тяжкого покарання,

аніж тілесне» (ЗП, III, 3)¹. Незадовго до написання трактату Айке фон Репкова, у XII ст., утверджується культ Богоматері, активно розвивається іконографія Діви Марії [296, с. 149-150, 181-183]. Як видається, зв'язок доволі очевидний.

Також у XIII ст. змінюється ставлення до дітей. Це було прямо пов'язано з утвердженням культу немовляти Ісуса, бо, як це часто бувало, середньовіччя шукало опертя в релігії. У мистецтві утверджується мода на ангеликів, дітей стали зображати детальніше. З'являється багато апокрифічних текстів про дитинство Ісуса [415, с. 98-99]. Як наслідок, зростає увага до дитинства й дітей. Це відображено й у «Саксонському зерцалі»: «Жодна дитина не може, доки вона в своєму [малолітньому] віці, здійснити таке діяння, за яке її можна було б позбавити життя... Будь-яка шкода, що її буде спричинено дитиною, має бути відшкодована з її майна»(ЗП, II, 65, §1) [74, с. 77]; «Якщо хто-небудь уб'є дитину, то він має заплатити повний вергельд дитини. Якщо хтось висварить дитину чи потягає її за волосся, чи відшмагає різками за вчинену провину, то він не несе відповідальності, якщо він вирішив присягнути на реліквії в тому, що він побив дитину не через щось інше, як тільки через її провину» (ЗП, II, 65, §2) [74, с. 77].

Для Середніх віків характерним було знецінення тілесних бажань. Церква виправдовувала сексуальні стосунки лише в рамках сім'ї [415, с. 37-41], а її створювано здебільшого задля потомства. Саме заради зачаття й народження дітей було дозволено й неодноразові шлюби: «Оскільки чоловік без жінки бути не може й не хоче, то він може взяти жінку за правом, якщо в нього вже три жінки померли, або чотири, або більше. Так само жінка бере чоловіка й за правом приживає дітей від останнього, як і від першого і передає їм у спадок свої права і своє майно» (ЗП, II, 23) [74, с. 59-60].

У XIII ст. дещо змінилися сексуальні стереотипи, в цій царині церковне право встановило певну ієрархію дозволеного. Відповідно до «Декрету» Граціана, «християнська релігія однаково засуджувала перелюб обох статей»

¹ Тобто, не можна засудити до смертної кари чи до каліцтва [74, с. 81].

[415, с. 39]. За такі злочини жорстко карали: «Хто відкрито чинить перелюб із чужою дружиною чи дівчиною, той, навіть якщо й одружиться з нею, ніколи не матиме від неї правомочних [законних] дітей» (ЗП, I, 37) [74, с. 32].

Суворо карали й за зґвалтування: «За жоден злочин не можна руйнувати селянський дім, хіба що лиш у ньому було збезчещено дівчину чи жінку, чи туди притягнуто для гвалтування. Про це [руйнування дому] має бути рішення суду, якщо [звинувачення] не буде оскаржено в суді. Якщо ж із цього приводу буде ухвалено рішення, то, хоча б той потім з'явився і насильство заперечив, то шкоду [за руйнування будинку] все ж йому не повертають, тому що це не було заперечено до того, як із цього приводу відбувся суд. Усяка жива [істота], яка бере участь у зґвалтуванні, має бути позбавлена голови» (ЗП, III, 1, §1) [74, с. 80]; «Якщо хто-небудь зґвалтує продажну жінку або свою наложницю, то він може поплатитися життям, якщо він її положив без її згоди» (ЗП, III, 46, §1) [74, с. 98].

Майже кожен пункт твору Айке фон Репкова віддзеркалює світобачення людей XIII ст.

2.4. Поширення і вплив «Саксонського зеркала»

«Саксонське зеркало» відображало погляди та систему цінностей людей XIII ст., тож не дивно, що відразу після появи воно набуло чималого поширення й авторитету в правових питаннях, та й не тільки в них. Зокрема, на нього посилалися шефени Галле в постанові, виданій місту Ноймаркту 1235 року, на нього спирався чернець Альберт фон Штаде в хроніці міста Штаде (1240–1241), воно мало неабиякий вплив на ухвали князівських з'їздів у Брауншвайгу щодо вибору короля та коронування імператора (1252.) тощо. На цьому тлі починається значне поширення примірників «Саксонського зеркала». Його положення дедалі частіше використовують судді та посадовці, воно стає зразком для укладання нових правових книг у різних регіонах Німеччини.

Магдебурзьким перекладом твору фон Репкова на верхньонімецький діалект (1265–1275) користувались, приміром, укладачі «Аугсбурзького саксонського

зеркала» (1265–1276), «Німецького зеркала» (1274–1275), «Імператорської книги із земського та ленного права» (1275–1277), що в XVII ст. отримала назву «Швабське зерцало» [детальніше див.: 173, с. 245-246; 595, с. 1]. Окремі положення «Саксонського зеркала» вже у XIII ст. ввійшли до правових книг Магдебурга, зокрема й найвідомішої з них – «Das sächsische Weichbildvulgata», або ж просто «Вульгати», перекладеної латиною, польською та чеською мовами.

Ярослав Падох цілком слушно відзначав, що «цінність "Саксонського Дзеркала" полягала в правильному переданні тодішнього права, автор якого був незрівнянним знавцем. (...) Хоч авторіві й не вдалося збудувати вичерпну систему саксонського права, але все таки він дав по можливості повноцінний, замкнений в собі, образ тодішнього права, що довгими століттями був зразком не лише для правничих праць багатьох правників, а, що важливіше, був зразком для поодиноких прав. Розвиток німецького міського права, передовсім магдебурзького, відбувся під безпосереднім впливом "Саксонського Дзеркала"..."» [456, с. 163].

Чи не найпоширенішою була створена в Магдебурзі четверта німецька редакція «Саксонського зеркала», на основі якої постала «Гамбурзька судова книга» 1270 року, а вже під її впливом деякі засади твору фон Репкова було включено до записів міського права Дрездена. У XIV ст. «Саксонське зерцало» діяло в Кельні та низці інших міст, звідки поширювалося далі, скажімо, на терени вздовж Рейну. В Нідерландах на підставі «Саксонського зеркала» й місцевого права до 1479 року було створено його голландський варіант [173, с. 262].

Земське право в трактуванні Айке фон Репкова лягло в основу міського магдебурзького права. Розмірковуючи над цим феноменом, Лев Дембо пише: «"Саксонське зерцало" дає найбільш повне уявлення про систему права свого часу, адже воно було побудоване на судовій практиці... Широке розповсюдження, яке отримало "Саксонське зерцало" за межами тодішньої Саксонії, означає, що воно відображало не тільки місцеве, а й загальнонімецьке право, а до певної міри й загальні основи феодального права певного ступеня

його розвитку. Численні запозичення, зроблені із "Саксонського зерцала" іншими правовими пам'ятками середньовіччя, надто ж пам'ятками міського права, свідчить про прогресивність пам'ятки для свого часу та її роль, зокрема, для створення єдиної правової системи в середньовічній Німеччині» [283, с. 154].

У самому ж «Саксонському зерцалі» справи міста згадано дуже побіжно. Третя частина т. зв. «Ленного права» присвячена питанням щодо міського лену. Особливість правового статусу міщан закріплено, зокрема, у такому положенні: «Міщанин не несе [воєнної] служби своєму панові, але він має перебувати в місті, повинен захищати його від ворогів і брати участь разом із паном у винесенні судових рішень у справах міського [лену], якщо це буде потрібно» (ЛП, III 2) [74, с. 142]. Наголошено й на окремій юрисдикції міст: «У містах і в судах іншого округу ніхто не має відповідати, хіба що тільки він там живе або має маєток, або він там учинив злочин чи поручився там» (ЗП, III, 25, §2)¹.

Насправді подібностей між міським і земським правом було значно більше, ніж є прямих згадок у «Саксонському зерцалі». Однак, не слід забувати, що ця пам'ятка – лиш одне із джерел системи міського права, яке так само не обмежувалося правом маґдебурзьким, хоч у літературі терміни «маґдебурзьке» й «німецьке» часто вживано як синоніми. Наталя Давиденко цілком слушно міркує, що слід розмежовувати й чіткіше окреслювати ці терміни, адже їх ототожнення «порушує логічну ієрархію цих понять у категоріальному і навіть хронологічному відношенні» [278]. Маґдебурзьке право було лиш одним із варіантів міського німецького [477, с. 18; 369, с. 43-45]. Водночас німецьке право охоплювало, крім міського, ще й ленне та земське.

Навколо «*Speculum Saxonicum*» постала чимала література, зокрема, з'явилися роз'яснення окремих положень цього твору – т. зв. глоси. Їх започаткував у XIV ст. твір бранденбурзького придворного судді Йоганна фон Буха² (після 1325 року). Йому насамперед йшлося про те, щоб виправити помилки, виявлені в тексті «Саксонського зерцала». Андрій Яковлів натомість був певен, що

¹ У глосі до цієї статті вказано на відмінність міського права від права земського [74, с. 88].

² Дет. про Йоганна фон Буха див.: [376, с. 75-81].

використання глосатором джерел римського та канонічного права дещо ускладнили текст твору Айке фон Репкова, а деякі цитати взагалі не відповідали дійсності [641, с. 22-23]. Це не завадило тому, що глоси Йоганна фон Буха набули великої популярності: зі 107 відомих текстів його глос 39 застосовувано в центральній частині імперії, 21 – у західній і північній, по одній – у Пруссії та Данії [369, с. 76]. Саме на глоси Йоганна фон Буха спиралася з кінця XIV ст. ціла низка інших робіт, пов'язаних із «Саксонським зерцалом» [369, с. 76]. Таким чином, внаслідок зростання авторитету «Саксонського зерцала» воно вже в XIV ст. набуває подекуди значення чинного кодексу, практично стає джерелом права в юридичному сенсі.

Значну роль відіграв твір Айке фон Репкова й на теренах Корони Польської та Великого князівства Литовського, до складу яких входили землі теперішньої України¹. Цей трактат потрапив до Польщі ще в XIV ст. 1356 року Казімеж III, заснувавши Вищий суд німецького права на Краківському замку², подбав, щоб туди було доставлено рукопис, що містив серед іншого й «Саксонське зерцало». Щоправда, без початкового тексту цього твору, зате в манускрипті були доповнення – 26 окремих артикулів, що в науці дістали назву «краківських екстравагантів». Для укладення деяких із них було використано привілей архиєпископа Віхмана для Магдебурга 1188 року (арт. 1–4 і 25) і дві земські саксонські угоди 1223-го та 1234-го (арт. 23–24). Решта артикулів були оригінальними, хоч і спиралися на окремі норми саксонського та магдебурзького

¹ Поширення магдебурзького права у Східній Європі проілюстровано картою [729, с. 112]. Про цей процес див.: [528, с. 16-24; 369, с. 122-162; 370, с. 72-79; 375, с. 80-86].

² Окрім Вищого суду німецького права на Краківському замку, в Польському королівстві були утворені й діяли інші судові інстанції з подібними повноваженнями. Зокрема, у Малопольщі такі суди були в Бечу, Новому Сончі, Сандомирі, Сяноку, Фриштаку. Останній мав власний фундаційний документ, який детально регламентував діяльність міського суду [715, с. 120]. Також, функції вищого суду німецького права могли виконувати міські суди окремих привілейованих міст. Так було, наприклад, у Познані, де місцевий суд видавав повчання для міст центральної Великопольщі. Щоправда, на думку польського дослідника Вітольда Майсея, немає достатньо підстав уважати, що «*Speculum Saxorum*» був тут відомий до XVI ст. [717, с. 16-17]. Для руських міст, відповідно до привілею Владислава III Варненчика від 17 липня 1444 року, такою інстанцією був львівський міський суд [68, с. 98; 235, с. 140].

прав, і один (арт. 26) за духом відповідав приписам повчання для Вроцлава 1261 року.

Рукопис, що його отримав Вищий суд німецького права на Краківському замку і який вплинув на поширення й функціонування магдебурзького права в Короні Польській, створений був, найімовірніше, в Магдебурзі перед 1295 роком, а можливо навіть перед 1261-м. Цей документ, на думку Станіслава Кутшеби, є лише правовим повчанням, що його було надано для Кракова Магдебургом [700, s. 205]. У XV ст. у Польському королівстві були поширені латинські перекази «Саксонського зерцала», знані як «Versio Vratislaviensis» та «Versio Sandomiriensis» [детальніше див.: 761].

Твір Айке фон Репкова мав вплив часто й на інші правові акти чи кодекси. Скажімо, чимало написано вже про вплив цього збірника на Литовський Статут 1588 року [детальніше див.: 537, с. 39; 549, с. 87-88]. Андрій Яковлів, який досліджував джерела кодексу «Права по которым судится малороссийский народ» (1743), зазначав про це: «Запозичення кодифікаторами Литовського Статуту норм німецького права являється незвичайно важливим і цікавим фактом для вияснення питання про джерела Кодексу 1743 р. Виявляється, що, хоч Кодифікаційна Комісія вважала Статут за “преднейшее” право і на підставі цього давала його нормам перевагу перед німецьким правом, проте цим вона тільки збільшувала запозичення і впливи того ж таки німецького права на Кодекс 1743 року» [537, с. 39-40].

Ярослав Падох допускав, що існував український варіант твору фон Репкова: «Український переклад “Саксонського Дзеркала”, званого коротко “Саксоном”, злагодила Комісія, що укладала “Права по которым судится малороссийский народ” в р. 1735. Хоч можна думати, що цей переклад був поширений на Україні, то по нашим відомостям, не віднайдено досі ні одного списку цього перекладу. Тим цікавішою являється нотатка, поміщена в 10 т. “Лексикону Маєра” (7 видання з 1929 р.) на 809 ст. про те, що в 1916 р. відкрито у Відні український [в оригіналі малоруський [724, s. 809] – Т. 3.] переклад

«Саксонського Дзеркала». Ця звістка вимагає перевірки» [456, с. 164]. Наскільки відомо, ці дані так і не було верифіковано.

Дослідники відзначають і значний вплив «Саксонського зеркала» на текст «Прав по которым судится малороссийский народ». Зокрема, Яковлів усі джерела німецького права, що їх використовувала Комісія при укладенні цього кодексу, поділив на три групи: «до першої належать джерела, що були названі в царських указах, як “права Магдебургскіє и Саксонскіє”, які Комісія назвала “Зерцалом Саксонським” “с приложенными при нем особливо артикулами прав: Магдебургского или Гражданского (тобто городского) и Хельминскаго”, та “Порядок”. До другої групи належать джерела, які Комісія використала й цитувала під текстом, але про них не згадала в своїх звітах та в передмові до Кодексу. Вкінці до третьої групи належать джерела, які Комісія використала, але не подала з них цитат» [537, с. 40]. Однак усі ці джерела корінням своїм сягають саме твору Айке фон Репкова.

Вплив «Саксонського зеркала» на розвиток права на наших теренах видно також із тексту «Зібрання Малоросійських прав» 1807 року – останнього з численних проєктів кодифікації цивільних законів, що діяли в Лівобережній Україні. Ганна Гуменюк у його тексті нарахувала 457 посилань на норми «Саксонського зеркала» [269, с. 13; див. також: 374, с. 103]¹. Щоправда, під «Саксонським правом» автори мали на увазі твір «Speculum Saxonum, albo prawo Saskie i Magdeburgskie, porządkiem abecadła włożone i z Łacinskiego i Niemieckiego przełożone» Павла Щербича, що вийшов у Львові 1581 року [208, с. 9], однак це не підважує факту популярності «Саксонського зеркала» в Україні.

Вплив «Саксонського зеркала» на теренах України був не так прямий, як опосередкований – через твори Миколая Яскера², Павла Щербича та Бартломея

¹ За підрахунками Кобилецького, у згаданому кодексі найбільшу кількість посилань було використано з Литовського Статуту 1588 року – 515, із «Саксонського зеркала» – 457, хелмінського права – 224, з права магдебурзького – 58 [372, с. 35].

² Примірники «Саксонського зеркала» вживано як підручну літературу в містах, зокрема й подекуди в Україні. Денис Зубрицький, скажімо, писав під 1535 роком про Львів: «Купили [райці – Т. З.] щойно видану книгу "Саксонське дзеркало" (Speculum Saxonum) за 3 злоті» [329, с. 140]. Мирон Капраль припускає, що тут ішлося про

Гроїцького. Але це ніяк не може применшити роль цієї пам'ятки для розвитку права всієї Європи, зокрема й України.

Попри те, що норми «Саксонського зеркала» вже давно не є чинними, воно залишається безцінною пам'яткою не лише для правничих студій, а й для вивчення різних аспектів історії європейського середньовіччя, зокрема й тодішньої ментальності. Це справді невичерпне джерело для досліджень як феодального, так і міського права тогочасної Європи. Цей твір відображає систему уявлень людей XIII ст., і далеко не тільки правових. Воно наповнене метафорами доби пізнього середньовіччя, відображає тогочасний символічний світ, що для людини тієї епохи часто був не менш вагомим, аніж світ реальний. Символ пронизував усі сфери життя – інтелектуальну, політичну, релігійну, правову тощо. Він стає частиною базового ментального інструментарію, набуваючи різноманітних форм і охоплюючи різні смислові рівні, адже «середньовічне мислення за аналогією намагалося встановити зв'язок між явним і прихованим і, головним чином, між тим, що присутнє в цьому світі, і тим, що є серед вічних істин світу потойбічного. Відповідно, слово, форма, колір, число, жест, тварина, рослина й навіть людина можуть мати символічне значення, а отже, можуть представляти, означати чи натякати на дещо інше, відмінне від того, чим вони хочуть бути чи здаватися» [460, с. 38]. Власне, у «Саксонському зеркалі» цей символічний світ пізнього середньовіччя відображено якнайкраще. І він, завдяки цій правовій пам'ятці, не залишився в тій добі, а вагомо вплинув на формування ментальних імперативів людей наступних епох.

видання краківського писаря Миколая Яскера «*Juris provincialis, quod Speculum saxonum vulgo nuncupatur libri tres...*» [329, с. 464 (коментарі)]. Це цілком імовірно, бо згаданий переклад «Саксонського зеркала» був одним із найточніших і найавторитетніших, а крім того, 2 жовтня 1535 року Зигмунт I видав грамоту, що приписи саксонського й магдебурзького права в перекладі Яскера повинні мати силу закону й бути вживані в усіх містах, що мають відповідні привілеї на самоврядування [122, s. 85-86].

Розділ 3

Статут Ласького як джерело до історії правосвідомості міщан

3.1. Життя та діяльність Яна Ласького

В українській історіографії постать Яна Ласького мало znana, немає жодної спеціальної праці як про цього державного діяча, так і про його доробок. Ба більше, навіть нечисленні короткі відомості про нього в українських дослідженнях часто хибують на перекручення фактів. До прикладу, у дослідженні Миколи Кобилецького читаємо: «У 1506 р. канцлер Польщі архієпископ Ян Ласкі надрукував *переклад латинською мовою* Саксонського зерцала і магдебурзького права під назвою: “Статут Ласкі”, “Дві книги цивільного магдебурзького і провінційного саксонського права з третьою книгою феодального права”. До першої частини увійшли також норми польського публічного і судового права, генеральні і земські привілеї, королівські статuti, міжнародні договори, “звичаї краківської землі” та судова практика. Її *написано польською мовою*. Другу частину, що містила норми магдебурзького права та Саксонське зерцало, – латинською. Статут набув офіційного статусу, *його затвердив король та сейм*» [371, с. 56; 369, с. 89] (курсив мій – Т. З.). Більшість із цих тверджень є помилковими. Автор у своїй компілятивній роботі посилається на студії польського дослідника Станіслава Тимоша, чий доробок, зокрема й дослідження постаті Яна Ласького [539], гостро розкритикував краківський історик права Вацлав Урущак за нефаховість та обширний плагіат [804, с. 281-283].

Ясна річ, постать канцлера та гнєзненського архієпископа, дипломата й мецената Яна Ласького, заслуговує на глибшу увагу в українській історіографії. Щоправда, його постать не надто добре досліджена навіть польськими істориками, хоч ті цікавилися ним віддавна. Приблизно в середині XVI ст. коронний підканцлер Філіп Падневський (1510–1572) уклав збірку біограм

тогочасних єпископів «*De viris aetatis suae et gentis illustribus liber*», серед яких була й біографія Яна Ласького. На жаль, ця праця не збереглася [628, s. 6]. На думку Пйотра Тафіловського, саме звідти походить теза про Ласького як людину, що припускалася образ честі й гідності чинних урядовців, відзначалася захланністю, пихою, егоїзмом і неспокоєм духу [792, s. 11; 111, s. 586-587]. Такій неприязні до Ласького з боку Падневського годі дивуватися: як відомо, уже 1527 року він був у оточенні Пйотра Томіцького¹, який активно опонував архиєпископові.

Історик церкви, знаний автор епохи Бароко Стефан Дамалевич (бл. 1610–1673) був доволі прихильний до Ласького, але й він дорікав йому гріхом надмірного збагачення родичів і надуживання бенефіціями [98, s. 281]. Водночас є численні свідчення про меценатську діяльність Ласького та його турботу про церковні справи. Згідно з цими джерелами, він жив скромно, більшість своїх грошей віддавав близьким, а також нужденним, був їхнім патроном і захисником [792, s. 11]. Годі сперечатися, що Ян Ласький був людиною далеко не однозначною, але його внесок у розвиток правової думки Корони Польської, як і у справу церковного реформування в XVI ст., є неоціненним.

Майбутній великий коронний канцлер і примас Польщі доволі рано розпочав публічну кар'єру. У 18 років, 1474-го, він став публічним нотарем (нотарієм)². Завдяки підтримці коронного канцлера Кшеслава Курозвенцького потрапив на службу до Казімежа IV. Про цей період життя Яна Ласького відомо дуже мало. Чи не вперше його ім'я з'являється в документах королівської канцелярії 1487 року. 1494-го його відправили у Рим послом короля Яна Ольбрахта [792, s. 29]. Новий виток кар'єри Ласького пов'язано зі вступом на престол Александра (1501-го). Уже наступного року Ласький супроводжує короля і його дружину в їхній подорожі до Литви. Перед тим, 12 березня 1502

¹ Томіцький Пйотр (1464–1535) – відомий польський церковний діяч, до 1503 року був канцлером кардинала Фридерика Ягеллончика, згодом єпископом перемишльським (з 1514-го), познанським (з 1520-го), а в 1524–1535 роках – єпископом краківським [834]

² Про функції та обов'язки публічного нотаря [див.: 552, s. 211-217].

року, Ян Ласький склав присягу як королівський секретар, 24 березня його ім'я вже фігурує в королівському привілеї, а в травні з'являється у канцелярських книгах [792, s. 34-35].

Незабаром Ласький стає великим секретарем коронної канцелярії [84, s. 242; 87, s. 199, 200, 201], що було затверджено на люблінському вальному сеймі в листопаді 1503-го, де після дискусії ухвалено декрет про номінацію Яна Ласького на нову для нього державну посаду великого коронного канцлера [157, s. 125-126]. Про перебіг цього сейму відомо геть мало, адже сеймові діаріуші почали вести лише за Зигмунта Августа, та й затвержені цим сеймом конституції не збереглися. Дещо з його рішень історикам вдалося відновити на підставі інших документів, а от декрет про номінацію Ласького відомий за трансумпцією від 12 листопада 1504 року в Коронній Метриці [35, f. 79], не раз публікованій згодом [див.: 126, s. 117 (Nr 1839); 157, s. 124; 91, s. 377-378 (Nr 221)].

Великим коронним канцлером Ян Ласький був до 7 червня 1510 року, коли склав ці повноваження з огляду на обрання архієпископом гнєзненським: принцип *incompatibilitas*, ухвалений на сеймі 1504-го і затверджений Статутом Александра Ягеллончика, забороняв поєднувати ці дві посади. Працю Ласького в королівській канцелярії можна поділити на два доволі різні етапи – за життя короля Александра великий коронний канцлер мав широкі повноваження й самостійність, а від 1507 року був обмежений оточенням нового монарха, Зигмунта I, який з великою обережністю і недовірою ставився до реформаторства Ласького.

Вінцем діяльності Яна Ласького на державній службі вважається кодифікація права, що в літературі дістала назву «Статуту Ласького». Це збірка прав Корони Польської, яку уклала королівська канцелярія під керівництвом і з ініціативи великого коронного канцлера. Сама ця ініціатива була складником широкої реформаторської програми, що втілювалася в державі за правління Яна Ольбрахта, Александра та Зигмунта I Старого. Одним із промоторів цієї реформи й був Ян Ласький.

Можна сказати, що йому пощастило опинитися у потрібний момент у потрібному місці, хоч це жодним чином не применшує особистих заслуг і здібностей майбутнього великого коронного канцлера і примаса Польщі, що про них писали і сучасники, і наступники [94, s. 409].

Новий король, Александер Ягеллончик, був багато в чому протилежністю свого брата. Він не міг зрівнятися з ним ані освітою, ані політичним хистом [625, s. 863-864]. Оскар Галецький навіть пише, що той був найменш талановитим із усіх Ягеллонів [631, s. 102]. Щоправда, Алессандро Гваньїні оцінює його дещо інакше: «Пишуть про багато знаменитих справ цього короля, який був здатний до неабияких справ. Як його полюбив войовничий Марс, а він не боявся холоду, ні жодних хвороб, часто громив татарські орди своїм військом, троцив їхні загани, їдучи за ними шляхом. Не одного поганця послав до Плутона, не раз перед ним поступались і стривожені московити. Він займався не тільки військовими справами, а й запроваджував права у своїх землях. Слушно про цього монарха кожен може вважати, що це був справжній король, дай йому вічний спокій, Боже» [50, с. 155-156].

У Польщі цей монарх почувався чужим, тому більше часу проводив у Литві. Відповідно, потреба суспільства в реформах і, можливо, невідповідність короля цим вимогам, дали шанс такому талановитому, активному й рішучому шляхтичеві, як Ласький. До слова, він був не сам такий в оточенні Александра Ягеллончика: серед найяскравіших його сучасників – уже згадуваний Еразм Цьолек [детальніше див.: 713; 632] і Михайло Глинський [610; 404, с. 147-158]. Але жоден із них, попри всі свої чесноти, не дорівнявся Лаському за впливовістю в державі. Принагідно варто зазначити, що хай би як ми оцінювали Александра Ягеллончика, щонайменше один талант його годі заперечити – він умів зібрати довкола себе здібних людей, які чимало зробили для розвитку держави й культури.

3.2. Радомський сейм 1505 року

За правління Александра Ягеллончика однією із ключових подій у Короні Польській став Радомський сейм, що, власне, і зробив Яна Ласького особою званою й історичною. Восени 1504-го розпочато процедуру скликання вального сейму. За задумом короля та великого коронного канцлера, він мав охопити всі держави, на які поширювалася влада тодішнього польського короля («*dieta universis dominiis nostris generalis*»), тобто не лише Корони Польської, а й Великого князівства Литовського та Королівської Пруссії. Спершу Александер анонсував скликання такого сейму в листі до міської ради Гданська від 28 листопада 1504 року, де зазначав, що сейм відбудеться в Любліні або в Радомі. 23 грудня король визначився з місцем і датою й оголосив скликання сейму на 9 лютого 1505 року в Радомі [681, s. 7]. Дослідники зазначають, що вибір цього міста був не випадковим. Намагались забезпечити зручність добирання на сейм для послів не лише з Великопольщі та Малопольщі, а й із земель Великого князівства Литовського та Королівської Пруссії [800, 11-25]. Також одним із мотивів перенесення сейму із Пйотркова, де він зазвичай відбувався, до Радома, була постійна татарська загроза [743, s. 100-101].

Незадовго до скликання Радомського сейму, 1501 року, було укладено Пйотрковсько-Мельницьку унію, перший артикул якої проголошував: «Спершу Королівство Польське та Велике князівство Литовське єднаються й об'єднуються в одне неподільне монолітне тіло так, щоби постала одна нація, один народ, один братерський зв'язок, а також спільні ради, і те тіло вінчає одна голова, один король і один пан буде обраний у місці й у час, який що їх визначають присутні й на елекцію прибулі, нехай неприсутність інших не буде тому перешкодою, а декрет елекції в Королівстві нехай завжди буде (видаватися) за звичаєм, що з цього приводу віддавна виникнув» [157, s. 103].

Власне, з цим і була пов'язана програма майбутнього сейму, насправді тоді так і не реалізована, що мала остаточно оформити польсько-литовську унію,

врегулювати елекцію й загалом усі спільні справи. Між іншим, на цьому сеймі мало йтися про визначення сталої резиденції короля, а отже, і нової столиці об'єднаної держави, що була б рівновіддаленою від різних її частин. Такою столицею мав стати Радом.

Хоч сейм мав розпочатися на початку лютого, і доти на місцевих сеймиках уже було обрано послів, спізнення короля, який їхав із Литви, змістило початок засідань аж на 30 березня. Реальне сеймування відбувалося до 31 травня, але офіційно сейм тривав до 4 червня. Розтягнення його до восьми тижнів у королівському декреті пояснено потребою дочекатися послів із Литви і Пруссії [157, s. 138].

Таке очікування насправді мало що дало, бо на цьому сеймі не вдалося ні домовитися про унію з Литвою¹, ні розв'язати справу Пруссії (її делегація на сеймі не мала повноважень обговорювати загальнодержавні справи, натомість наголошувала на підтвердженні гарантій окремішності провінції та збереженні за нею відповідних прав) [800]².

Радомський сейм був доволі багатолюдним. Папе навіть зазначає, що татарський хан³, який туди прибув, дивувався, що король має так багато людей для наради й так мало для війни [743, s. 100]. Серед послів не було багатьох достойників із Малопольщі, і чисельна перевага була за великополянами. Загалом під документами сейму підписалися 52 особи, з них: 2 архієпископи, 7 єпископів, 34 сенатори Корони (воєводи та каштеляни), 2 міністри (великий коронний канцлер і коронний підскарбій), 3 королівські сенатори, 4 підкоморії.

¹ Першими і доволі активними противниками унії були самі Ягеллони, для яких Велике князівство Литовське залишалося спадковим володінням, відмовлятися від якого було іноді просто небезпечно з огляду на виборність королів на теренах Корони Польської [див.: 630, s. 33].

² Про складні відносини між Короною та Пруссією після укладення Другого Торунського миру 1466 р. [див.: 561, s. 295-334].

³ Ідеться про Шейх-Ахмеда (помер 1528 р.) – останнього хана Великої Орди, який незважаючи на союз з Литвою (1503 р.) напав на литовські землі, був арештований і засуджений Берестейським сеймом (1504 р.), але за Александра утримувався при великокнязівському дворі як почесний гість. Про присутність хана на Радомському сеймі писав Мацей Стрийковський [81, с. 839].

Були на сеймі й представники окремих великих міст держави [790, s. 30], бо деякі ухвали безпосередньо стосувалися міщан.

На засіданнях записів не вели, затверджені сеймові конституції (26 пунктів) записано через кілька місяців після його закінчення вже в Кракові¹, але не пізніше 1506 року, коли вийшов друком Статут Ласького. Власне, великий коронний канцлер відредагував усі сеймові конституції 1505-го, маючи для цього чимало часу вже по завершенні сеймових засідань [743, s. 101].

Радомський сейм став одним із засадничих в історії держави. Насамперед, саме тоді було прийнято конституцію, відому в історії як «*Nihil novi*»: «Оскільки спільні права та громадські конституції стосуються не когось одного, а всього народу, то на цьому Радомському сеймі ми, разом зі всіма прелатами, радниками, баронами та послами земель нашого королівства визнали за справедливе та розумне, а отже, й постановили, що відтепер і на вічні майбутні часи ні ми, ні наші наступники не повинні без спільної згоди радників та послів земель постановляти нічого нового, що було б на шкоду чи обтяження для держави, на збиток чи невигоду для будь-кого із приватних осіб, на нововведення у спільному праві чи громадській свободі» [157, s. 138]².

¹ До середини XVI ст. в Короні Польській на сеймі лише обговорювали пропоновані ухвали й досягалося консенсусу щодо їх основних принципів, а самі ухвали укладали й редагували в королівській канцелярії вже після закінчення сеймових засідань. Цей процес окреслювали «*uscieranie konstytucji*». Під час нього не лише узгоджували нові устави з чинними нормами права, але й доволі часто їх «редагували» відповідно до потреб та інтересів короля чи центральної влади. 1553 року таку процедуру перед оприлюдненням сеймових ухвал оскаржив посол Єронім Оссолінський. Він, зокрема, твердив, що «канцелярія тільки те має писати, що всіма станами ухвалено». Аби бути впевненими, що публіковані конституції відповідатимуть тому, що було ухвалено, із середини XVI ст. там стали обирати депутацію із сенаторів і послів, які редагували тексти сеймових конституцій, перш ніж передати їх до королівської канцелярії. Там їх лише формально правили й далі зачитували відредагований текст перед депутацією, в присутності маршалка посольської ізби та короля, й запитували, чи буде їхня згода на прикладання печатки до цих документів. Щоправда, Станіслав Естрайхер вважає, що така процедура опрацювання сеймових конституцій не пішла на користь справі, бо канцелярія короля редагувала старанніше [див.: 606]. Однак, Юліуш Бардах із цим не погоджується, вважаючи, що така думка пов'язана з формальною стороною справи, а послам ішлося, щоб сеймові конституції відповідали рішенням сейму. Далі процедура редагування сеймових конституцій змінювалася і вдосконалювалася [див.: 550, s. 32].

² Переклад Р. Паранька.

Радомський привілей і конституція «Nihil novi» стали фундаментом нового політичного устрою польсько-литовської держави. Як вважав Юліуш Бардах, конституція «Nihil novi», крім іншого, підкреслила особливу роль вального сейму у державі, встановила ієрархію шляхетських зібрань, на чолі яких, власне, той і стояв. Водночас ця конституція знаменувала завершення періоду автономного функціонування земських і провінційних шляхетських сеймиків, що часом конкурували із сеймом вальним [550, s. 23].

Основні ідеї Радомського сейму, відображені в його конституціях, зокрема в «Nihil novi», були покладені в основу постанов Люблінського сейму 1569 року, а також знайшли своє відображення у Варшавській конфедерації та Генрикових артикулах (1573) [694, s. 94]. Саме ухвалення цієї конституції історики вважають початком Нового часу в історії Польщі [343, с. 29-65].

На думку Вацлава Урущака, конституція «Nihil novi» мала заохочувати до укладання унії між Короною Польською, Великим князівством Литовським і Королівською Пруссією, до якої на Радомському сеймі 1505-го так і не дійшло, хоч це й було «політичним мотивом її прийняття». Згадана конституція мала б заспокоїти русинів, литовців і прусів щодо можливого обмеження їхніх прав у разі унії із Короною. Виражена в «Nihil novi» засада згоди як основа й умова будь-якого нового закону, що інтегрувався б у дотеперішній status quo у сфері публічних прав і вольностей, мала б стати гарантією рівності та рівноправності всіх складових Речі Посполитої [800]. У будь-якому разі саме конституція «Nihil novi», як і інші рішення Радомського сейму, уможливила укладання Люблінської унії, «збудувала правовий фундамент для Речі Посполитої двох, а точніше багатьох народів» [800].

На Радомському сеймі були ухвалені й менш знакові, але теж важливі рішення. Зокрема, про набуття сеймовими конституціями юридичної сили лише з часу їх оприлюднення. У декреті зазначалося: «2. Про те, щоб оприлюднювати нові конституції через проголошення. Для того, щоб через незнання нової конституції ніхто не виявився співучасником, якби щось було вчинено всупереч їй, а її не було доведено до спільного відома, ми, прагнучи у наших конституціях

поступати відкрито, постановляємо, що ніхто не буде зобов'язаний дотримуватися нової конституції, якщо її спочатку не буде оприлюднено через проголошення в королівстві» [157, s. 138]. відповідна норма в конституції сучасної Польщі з'явилася аж 1997-го.

У третьому артикулі цього ж декрету Радомського сейму («3. De suspectis in crimine, qui bonae famaе sunt censendi, et de non captivandis bonae famaе nobilibus» [157, s. 138]) підтверджено судовий імунітет шляхти, однак із уточненням, що це не стосується осіб із недоброю славою, вписаних до реєстру злочинців.

Тоді ж були затверджені т. зв. тимчасові конституції (*constitutiones temporales*), що мали силу лише до наступного сейму [157, s. 143-147]. Серед них, зокрема, постанови про заборону євреям обіймати уряди [157, s. 144], а також ціла низка приписів, що обмежували права кметів [157, s. 145]. «*Constitutiones temporales Radomiensis*», затверджені під час сейму, до урядів різних земель Корони розіслано королівською канцелярією допіру 24 липня 1505 року [790, s. 41].

До речі, на сеймі 1505-го для євреїв було затверджено окремий привілей – «*Alexander Rex inseri mandate privilegium iudaeorum, concessum olim a Boleslao duce*» [157, s. 151-156]. У літературі його часом називають Каліським статутом, бо спершу його 16 серпня 1264 року був видав у Каліші Болеслав Побожний як «Збір привілеїв для євреїв Каліського князівства». Цей документ стоїть у одному ряду з такими правовими актами в сусідніх із Польщею країнах. В Австрії привілей для євреїв Відня видано 1238 року, а також 1244-го, в Угорщині – привілей Бели IV 1251 та 1256 року, у Чехії – Оттокара II з 1254 та 1255 років. Привілей Болеслава Побожного підтвердив його правнук Казімеж III Великий 9 жовтня 1343 року, а 1505-го повністю включено до Статуту Ласького як одну з його частин.

Значимість цього документу підтверджує те, що він, окрім латинської версії, був опублікований у скороченому перекладі польською в Інвентарі до збірки сеймових конституцій «*Volumina Legum*». Подаючи його, укладачі

ззначають, що у Статут Ласького він був включений не для того, щоб король Александер підтвердив привілеї для євреїв, а щоб «оборона проти євреїв» була забезпечена силою закону [114, s. 623]¹. Хай там як, підтверджений на Радомському сеймі привілей, що був, по суті, нарижним каменем усіх прав євреїв на теренах Корони, не раз публіковано. Уперше ж – саме у Статуті Яна Ласького [121, f. CLXIII-CLVII; 790, s. 42-43].

На Радомському сеймі також ухвалено рішення про чопове від усіх алкогольних напоїв і шос від нерухомого майна міщан [157, s. 148-151]. Тут-таки прийняли постанову щодо львівських міщан – їх було звільнено від мита й деяких інших оплат [157, s. 136]. Про «підготовку» цього рішення Денис Зубрицький писав:

«1505. На сеймі в Радомі *feria 2 post festum S. S. Trinitatis* [19 травня] король звільнив місто Львів, подібно як Краків, “від сплати усіх мит, перевізного, дорожнього й мостового” (*ab omnium theloneorum, navigiorum, aggeralium et pontalium solution*) в усій Польській державі на вічні часи (*ad perpetua tempora*). Для отримання цього привілею до Радома послали депутатів, серед яких був міський писар, магістр із Нового Міста (*Magister de Nova Civitate*). Щоб здобути такі великі добродчинства, випадало привернути на свій бік великого канцлера Яна Ласького (*de Lasko*), отож йому пообіцяли 200 злотих, половину з яких відразу виплатили його агентіві Юзефу Селянському, а другу зобов’язалися віддати після св. Луки [18 жовтня]» [329, с. 118].

Щоправда, історик наразі не виявили інших, поза твердженнями Зубрицького, документальних свідчень про цю «оплату», що її начебто отримав від львів’ян Ласький за підтримку міських справ на сеймі. Хоч це тоді не було дивиною: навіть члени панівного дому не цуралися таких «дарунків»².

¹ Оригінал Каліського Статуту не зберігся. 1928 р. Артур Шиков (1894–1951) створив ілюміновану версію Статуту, що була опублікована в Парижі дев’ятьма мовами як така собі «золота книга польських євреїв». Видання присвятили Юзефові Пілсудському. З 14 серпня до 29 вересня 2014 р. до 750-річчя Каліського Статуту це видання виставили для загального огляду в Музеї історії польських євреїв [790, s. 42, 104-105; 832; 618].

² До прикладу, відомою «хабарницею» була королева Бона Сфорца – дружина Зигмунта I. Узяти б випадок із відновленням Галицької єпархії 1539 р. і поставленням на намісництво Макарія Тучапського, коли задля

Також у Радомі 22 травня 1505 року Александер видав привілей для Львова, яким звільнив місто від сплати шосу на рік, та чопового – на два квартали. Мотивовано це потребою зміцнити міські фортифікації, тобто податки переадресовано на укріплення Львова. Природно, привілей був підписаний Яном Лаським, канцлером Польського королівства [68, с. 162-163].

3.3. Статут Ласького

Радомський сейм 1505 року ввійшов до історії ще й тому, що саме його учасники звернулися до Александра Ягеллончика з проханням оприлюднити збірку чинних у Польському королівстві прав. Роботу над втіленням цього проєкту було доручено великому коронному канцлерові Яну Лаському.

Статут було опрацьовано вже після завершення Радомського сейму, хоч Вацлав Урущак і Адам Шафранський припускають, що робота над Статутом у королівській канцелярії почалася ще до відкриття сеймових засідань [785, s. 5; 799, s. 36]. Уже після сейму він вийшов у друкарні Яна Галлера – чи не єдиний у Короні, спроможний виконати таке замовлення. До речі, 25 лютого 1506-го Александер Ягеллончик видав привілей для Галлера, визнавши його монополію на друкування книг і звільнивши від усіх податків і данин на весь час, доки той займатиметься друкарством. Галлер отримав монополію на друк королівських мандатів і всіх офіційних документів. Привілей було видано «*ad vota consiliariorum*»¹, однак тут відчутне сприяння Ласького, який був із друкарем у приятельських стосунках [34, f. 361; 126, s. 175 (Nr 2694); 828].

успішного залагодження справи було залучено й королеву. Через каштеляна жарновського Йордана їй за підтримку обіцяно 200 волів, на що Бона охоче пристала. Насправді галичани подужали зібрати спершу лише 50, а згодом іще 110 волів. Дісталися вони не лише Боні, а й іншим впливовим можновладцям, від яких залежала справа. Цього було замало, тож Тучапський мусив податися до Кракова, де в залаштункових перемовинах згаяв майже рік. На «хабарі» там пішло ще 140 волів. Нарешті у грудні 1539-го, після численних перипетій, Макарій Тучапський дістав королівське підтвердження на своє владцтво. Обійшлося воно йому принаймні у 300 волів [див.: 265, с. 438-440].

¹ *Ad vota consiliariorum* – за побажанням радників.

Перші примірники Статуту Ласького побачили світ у січні 1506 р. під назвою «Спільний привілей славного Королівства Польського щодо конституцій і дозволів, що їх публічно встановив найясніший зверхник і володар пан Александр, Божою милістю король Польщі, великий князь Литви, володар і дідич Русі, Пруссії тощо, разом із деякими правами, як божественними, так і людськими, які, однак, містяться не в самому привілеї, а долучені та приписані до того ж таки привілею з власного королівського почину Його ясності як заклик для повчання жителів королівства і для щасливого порядкування тим-таки королівством і станом правосуддя в ньому; і які за дорученням Його ж таки священної величності якнайретельніше виправлені»¹. Тобто, оригінальна назва доволі складна, використані в ній терміни потребували б спеціального аналізу, тож не дивно, що дослідники трактують їх по-різному. Однак у історіографії весь цей збірник дістав назву «Статут Ласького», хоча ні в заголовку, ні в тексті видання слова «статут» немає взагалі.

Назва, що прижилася в історіографії, позірно випадкова. В актах Гнезненської капітули під датою 27 квітня 1507-го занотовано факт передачі від імені короля Зигмунта I та коронного канцлера Яна Ласького фоліанту «Statuta Polonie regni in pergameno et bene ligata in uno volumine» [802]. Ця назва не зовсім точна, однак простіша для вжитку, тому здобула історіографічну популярність. Початок же оригінальної назви виглядає так: «Commune incliti Poloniae Regni privilegium constitutionum et indultuum», тож деякі дослідники наполягають, що фактично т. зв. Статут Ласького був привілеєм, а не виданням корпусу таких документів. Зокрема, за спостереженням Вацлава Урущака, «вжита в його [Статуті – Т. 3.] титулі назва “привілей” означала королівський правовий акт,

¹ «Commune incliti Poloniae Regni privilegium constitutionum et indultuum publicitus decretorum, approbatorumque cum nonnullis iuribus tam divinis quam humanis per serenissimum principem et dominum dominum (!) Alexandrum, Dei gratia Regem Poloniae, magnum ducem Lithwanie, Russie, Prussieque diminum et haeredem etc. Non tamen in illud priuilegium sed motu proprio region serenitatis sue p[er] adhortationem p[ro] instructione Regnicolarum, proque regni eiusdem, ac iusticie statu feliciter dirigendis eidem priuilegio annexis et ascriptis. Mandanteque sacra eadem Maiestate accuratissime castigates» (переклад Р. Паранька).

виданий в урочистій формі на пергаменті та скріплений королівською печаткою» [802]. Власне, так і було видано окремі примірники Статуту Ласького.

Взагалі Статут друкували по-різному, залежно від того, кому врешті-решт він мав належати. 12 екземплярів надруковано на пергаменті й оправлено в шкіру. Кольорові ініціали було вписано від руки. Аркуші перетягнули шовковою стрічкою і підвісили королівську печатку, що затверджувала правочинність статуту. Також було надруковано близько 150 примірників на папері [803, s. 13]. Донині збереглися лише 8 пергаментних екземплярів і 63 паперових [802]. Серед уцілілих пергаментних є й т. зв. королівський, що зберігався в Коронному Скарбі, а нині – у фондах Головного архіву давніх актів у Варшаві [36, N 5632].

Друк Статуту був процесом доволі тривалим. В інвентарі речей короля Александра Ягеллончика, укладеному в Ліді 24–25 липня 1506 року, занотовано «*Liber statutorum novorum*», що засвідчує публікацію Статуту саме 1506-го. Офіційно його видання завершено 27 січня того року. Але 1507-го видано ще екземпляри, де включили нові конституції, датовані саме цим роком [743, s. 105].

Попри те, що Статут Ласького був опублікований і знаний у тогочасному суспільстві, серед дослідників досі немає згоди щодо точного прочитання тексту. Суперечки спричиняє як специфіка тодішньої барокової мови, так і кількість друкованих примірників видання.

Статут Ласького було елегантно оздоблено: орнаментовані кольорові заголовні літери маркують окремі розділи, а чотири ретельно дібрані мініатюри ілюструють авторський задум. Одна з них – дереворит 27,1 на 32,5 см (одразу після реєстру артикулів Статуту, на подвійному аркуші), на якому зображено засідання вального сейму. У центрі – король Александер у традиційних монарших шатах, праворуч, схиливши коліна, – великий коронний канцлер Ян Ласький, а довкола послы та сенатори, серед яких львівський та гнєзненський архієпископи. Ласький простягає монархові грамоту на підпис. По краях мініатюри подано герби земель, якими володіли Ягеллони, що мало б символізувати саму ідею вального сейму в Радомі та ті завдання, що перед ним було поставлено. Цей дереворит унікальний і з мистецького погляду: постаті на

ньому надзвичайно динамічні, а зображення такі детальні, що помітно навіть горбинку на носі великого коронного канцлера [121; 276].

Майже на самому початку Статуту Ласького вміщено польську пісню «Богородиця» під титулом «Перша з усіх — щонайпобожніший і немовби пророчий для Королівства Польського піснеспів чи то гімн “Богородиця”, музику і слова якого написав святий Адальберт. Його опис: “Перше його виконання присвячено вступу в бій із ворогами”; займає перше місце в порядку цього реєстру»¹. У передмові до Статуту Ласький, обґрунтовуючи, чому тут подано цей текст, зауважив, що автором пісні був св. Войцех, із благословення королів її співало польське рицарство, виступаючи проти ворога [121, f. 7]. Перші польські записи «Богородиці» походять із XV століття. Увага до цього релігійного гімну була пов’язана з утвердженням у Короні культу Діви Марії («bona Sarmatis Patrona»). Щоправда, на момент укладання Статуту Ласького цей культ допіру утверджувався. Лише від 1630-х зафіксовано задокументовані спроби піднести образ Діви Марії до рангу королеви Польського королівства – «Regina Regni Sarmatum» [579, s. 477-489]. Появу пісні «Богородиця» у Статуті Ласького можна потрактувати як перетворення її на неофіційний гімн Корони Польської.

Статут містив документи двох типів. По-перше, тут опубліковано публічні конституції й індульти, що були ухвалені та затверджені. По-друге, т. зв. «права людські та Божі, motu proprio короля до привілею додані». Серед таких, зокрема, були:

- 1) описи звичаєвого права Краківської землі «Processus iuris i Consuetudines Terrae Cracoviensis», згодом опубліковані окремо від Статуту [167, s. 31-48; 157, s. 156];
- 2) привілей для євреїв від 1264 року, затверджений 1334 та 1505 року;
- 3) роти присяг;
- 4) деякі джерела з канонічного права;

¹ «Prima omnium deuotissima et tanquam vates Regni Poloniae Cancio seu canticum Bogarodziczeza minibus et oraculo sancti Adalberti scripta Cuius description est primo dicta ad conferenda cum hostibus certamina dedicate primum in isto Regestri ordine locum vendicat».

5) джерела з міського права, а саме «*Ius Civile Magdeburgensis*», «*Speculum Saxonum*», «*Summa utriusque Juris doctoris Raymundi*».

Урущак справедливо зазначав: «Сила права цих текстів виникала або з права Божого, або також із людського, додатково скріплених правовою волею короля Александра. Вказівка на право Боже як джерело права відповідала загальному переконанню людей тієї епохи про його обов'язковий характер і першість над людським правовим ладом. Норми Божого права не були лише моралізаторською вказівкою, але обов'язковими нормами права для всіх людей, без огляду на стан і суспільне становище» [802].

За часів «довгого середньовіччя» християнство було, як відомо, не лише релігією, а й ідеологією [412, s. 28]. Тож коли віра в Бога пронизувала всі сфери життя, невилучною частиною світосприйняття були ритуали та клятви, адже саме в них відображено вертикальну будову світу, де «спершу стоїть найвища влада – Бог, папа, сюзерен, наприкінці – той, хто дає клятву, а посередині саме дійство, що пов'язує його з Богом за посередництва церкви чи іншого інституту. А що клятва завжди є виразом вимог авторитетної свідомості, то її не може скасувати сама людина, яка клянеться, її можна лише порушити, тому людині завжди потенційно загрожує порушення клятви та його наслідки» [449]. Присяга, де опосередковано брали в свідки самого Бога, мала в ті часи пріоритетне значення як у судах, так і в суспільстві загалом¹. Саме тому присягам було присвячено певну увагу й у Статуті Ласького. Серед численних правових норм тут подано загалом 14 рот присяг. Першою йшла рота присяги короля, який формально вважався першим серед рівних, обирався на свій «уряд» і підлягав контролю з боку громадян Корони – себто шляхтичів. За своєю суттю присяга короля Александра цілком відповідала духові конституції «*Nihil Novi*» й була її логічним продовженням і розвитком: «Королівська присяга, яку й ми, Александер, склали. Я, Александер, Божою милістю король Польщі, великий

¹ На теренах Корони писаний документ стали використовувати як доказ замість присяги лише наприкінці XIV ст. Так у Львові першу згадку про представлення в суді як доказу писаного документу датовано 1370-ми роками. [Див.: 552, s. 73-74].

князь Литви, володар і дідич Русі, Пруссії тощо. Присягаю, шлюбую й обіцяю на цьому святому Божому Євангелії, що підтримуватиму, зберігатиму, стерегтиму й пильнуватиму щодо всіх умов і пунктів усі справедливі та законні світські й церковні права, вольності, привілеї, грамоти, імунітети мого Королівства Польщі, що їх дарували церквам того ж таки Польського королівства, а також його прелатам, князям, баронам, шляхтичам, міщанам, жителям і кожній особі всякого стану та становища мої божисті попередники, князі, королі та всі володарі й дідичі Королівства Польського, а насамперед божистий старий Казімеж, Лех, мої дід Владислав, дядько Владислав, батько Казімеж і брат Ян Альберт, королі Польщі; і що все, незаконно відчужене та відібране у того ж таки королівства мірою моєї змоги згромаджуватиму у володіння того ж таки мого королівства; а ще не звужуватиму кордони мого королівства Польського, а мірою моєї змоги боронитиму й розширюватиму. Так нехай мені допомагає Бог і ця свята Божа Євангелія» [157, s. 162].

Далі подано роту сенаторів Корони [157, 162]. Окрему увагу відведено справам Молдавії (рота присяги воєводи та васалів і цілої Молдавської землі) [157, 163] і надто справам Пруссії (не лише магістра та сенаторів, а й тамтешніх міщан) [155, 163-164].

3.4. Міське право у Статуті Ласького

Друга частина Статуту Ласького здебільшого стосувалася міського права. Як уважає Станіслав Кутшеба, вона, на відміну від першої, не була затверджена королівським привілеєм, тому мала неофіційний характер [700, s. 211]. Із цією думкою не зовсім погоджується Урущак, наголошуючи на самому факті, що цей збірник пройшов через вальний сейм і укладений був із волі короля, і це надає йому особливої ваги: не лише перша частина, а й ціла книжка набула «рангу обов'язкового кодексу права», кінцевого як для шляхти, так і для міст [802]. Тож жодну з його частин не могли розглядати як справу суто приватну. Такої ж думки Зигфрід Римашевський, який, однак, зазначає: «Неурядовий характер

трактату Ласького полягав хіба що в тому, що він не витіснив рукописних збірників правових норм німецького права, а був чинний паралельно з ними» [761, s. 146].

Існує припущення, що Ян Ласький не був одноосібним автором Статуту. Щодо другої його частини, пов'язаної з міським правом, дослідники вказують на правника та граматака Станіслава Заборовського [761, s. 143-144], хоч у самому тексті жодним словом не згадано ні його, ані інших осіб, які могли бути причетні до роботи над виданням. Таке припущення цілком релевантне, бо, як зазначає Римашевський, «Ландрехт у виданні Ласького не є якимось новим перекладом, а лише компіляцією з попередніх перекладів» [761, s. 146]. Ба більше, Ян Ласький не мав практики у міському праві, тож йому, мабуть, не зайвими були консультанти чи співавтори.

Насправді для Статуту використано три латиномовні версії Ландрехту, відомі у Польщі, – *Vratislaviensis* (вроцлавська) та дві редакції *Sandomiriensis* (сандомирської). Як слушно зауважив Римашевський, можна було б припустити, що у викладі Ласького матимемо найповніший і найточніший текст Ландрехту, адже була нагода виправити помилки й заповнити лакуни, однак цього не сталося. Більшість статей другої частини Статуту Ласького є такою собі «мішанкою» – одні просто повторюють наявні тексти, в інших же механічно поєднано різні версії з невеликими доповненнями від самого Ласького. Такі артикули-складанки у Статуті переважають [761, s. 173, 212-213]. Той-таки Римашевський у другій частині Статуту нарахував 99 вставок авторства Ласького.

Німецьке право у Статуті подано в такому порядку: Вайхбільд, Ландрехт, Любецьке право, Ленрехт, репробаційні булли, вміщені за текстом трактату «Сума Раймунда Партенпейського» [пор.: 143]. Власне, про такі складові Статуту Ласького повідомляє вже конфірмаційний привілей короля Александра [157, s. 172].

«Сума Раймунда Партенпейського» («*Summa Legum Brevis Levis et Utilis*») – чи не найбільш дискусійне джерело Статуту. Тут непевне мало не все –

особа автора, місце та час створення, джерела, призначення. У процесі трактування правових джерел середньовічна школа глосаторів витворила такий новий різновид тогочасної наукової літератури, як «summa». Саме до цієї категорії й належить включений у Статут Ласького трактат Раймунда. Залишається відкритим питання, коли його було написано. Більшість дослідників схильні датувати його появу серединою XIV ст. [779, s. 49]. Однак найдавніша відома сьогодні його латиномовна версія постала у XV ст. З того ж часу походить і німецька версія трактату, створена, найімовірніше, на угорських теренах.

Загалом донині вціліло 17 рукописів Раймундового твору: вісім у Польщі та дев'ять – поза нею [654, s. 148-149]. «Summa utriusque iuris Raimundi» побутувала в багатьох країнах Європи – Польщі, Австрії, Угорщині, Чехії. У ній також згадано Болонью та Венецію. До речі, саме останній факт дозволив деяким дослідникам припустити, що автор трактату студіював право в Італії. Однак, за винятком цих згадок і того, що Ян Ласький називає його «doctor utriusque juris» (доктор обох прав, тобто цивільного і церковного), інших звісток, що свідчили б на користь цієї версії, досі не виявлено. Як зауважила Кристина Камінська, Раймунд міг бути не професійним правником, а самоуком, міг виконувати функції писаря та брати участь у кодифікаційних процесах, що тривали в Польському королівстві за часів Казімежа III, зокрема у 1337–1343 роках [654, s. 150-151]. Але це всього лиш одна із можливих версій. За іншою, що її окреслює Януш Сондель, Раймунд викладав римське право в університеті, можливо Краківському, і не був поляком з походження, а його трактат слугував за підручник римського права для тогочасних університетських студій¹. Власне, лише Ян Ласький називає автором трактату Раймунда Партенопейського, тому під сумнівом не лише його походження та фах, але й саме ім'я.

Камінська, досліджуючи «Summa utriusque iuris Raimundi», зауважила, що це джерело є компіляцією римського та канонічного права, і це пізнати навіть із

¹ Сучасні польські історики права підважують цю тезу [779, s. 49; 780, s. 69; 806, s. 34].

його структури (складається із чотирьох книг: «De iure personarum», «De iure rerum», «De actionibus», «De vita et honestate clericorum») [654, s. 147-148]. Тож включення Раймундового трактату до Статуту Ласького свідчить про вплив римського права, зокрема, на його другу частину¹.

«Summa utriusque iuris Raimundi» була доволі популярною у XV ст. Її використовували в міських судах [716, s. 135-149; 627, s. 25-26] (зокрема в лавничих і вйтівських) і на руських землях також [629, s. 100]. Щоправда, отримати рукопис було справою непростю, тому, вважає Камінська, саме щоб поширити цей правовий збірник, зміцнити авторитет, його й було включено у Статут Ласького й опубліковано 1506 року [654, s. 154]. Щоправда, якщо це й додало популярності творів Раймунда, то ненадовго. Ще в XVI ст. на нього спорадично посилаються, однак поширення трактатів Міколая Яскера, а згодом Павла Щербича та Бартломея Гроїцького, простіших і за мовою, і за структурою, змаргіналізували його вплив на міське судочинство [726, s. 60].

Однак польський дослідник Мацей Мікула доводить, що «Summa utriusque iuris Raimundi» мала вплив на Литовський Статут 1529 року, зокрема в тій частині, де йшлося про заповіти й успадкування майна, бо якщо й можна простежувати вплив римського права на цей кодекс, то радше через джерела-посередники. Таким міг бути Раймундів твір, спопуляризований завдяки Статуту Ласького, що його напевно мали під рукою в комісії з укладання Литовського Статуту. Варто згадати й думку Мікули, що наступним кроком у дослідженні джерел Литовських Статутів мають бути студії про вплив на них безпосередньо праці Ласького [дет. див.: 726, s. 57-85]. Першим же на вплив трактату Раймунда на Литовський Статут 1529 року (в частині успадкування майна й індивідуалізації відповідальності за карні злочини) звернув увагу Кароль Корані [683, s. 124-125], проте доволі довго цей аспект ніхто не зумів дослідити².

¹ На думку деяких дослідників, саме з ініціативи тоді вже примаса Польщі Яна Ласького було здійснено нову спробу кодифікації права, опертій на римське, аби перешкодити поширенню на польських теренах права маґдебурзького [дет. див.: 779, s. 50].

² Варто відзначити, що питання про вплив римського права на Литовські Статути залишається дискусійним [619, s. 71-81].

Загалом навколо трактату «*Summa utriusque Juris doctoris Raymundi*», що ввійшов до другої частини Статуту Ласького, пов'язаної з міським правом, значно більше запитань, аніж відповідей.

Цікаво, що в Ласького немає приписів хелмінського (кульмського) права, хоч його вживано на землях Корони не лише в Королівській Пруссії, а й у Мазовії, тобто ширше, ніж любецьке право. Адам Ветулані вважає, що коронний канцлер подав у своєму Статуті приписи магдебурзько-саксонського права з метою уніфікувати правові норми в містах Корони [808, s. 624]. Однак З. Римашевський це заперечує, вважаючи, що характер використання Лаським чинних тоді правових приписів свідчить, що той радше не мав свідомого прагнення уніфікувати правові норми, уживані в містах. Брак у Статуті засад хелмінського права можна пояснити тим, що його не було в тих рукописах, якими послуговувався канцлер [762, s. 150].

Статут Ласького в частині міського права був здебільшого компілятивним, однак відобразив ті впливи на його формування, що їх мало римське право. Водночас строкатий і не надто чіткий виклад норм німецького права в кодексі свідчить про слабе розуміння його особливостей і велику розгалуженість місцевих варіантів, уживаних тоді в містах. З другого боку, той факт, що міське право було викладено цілком окремою частиною всезагального кодексу, свідчить про усвідомлення його важливості й окремішності на загальнодержавному рівні. Відтак правова система Королівства набула вигляду такої собі піраміди, в основі якої було право звичаєве, а на ньому вже базовано станові права, серед яких і міське. Поява Статуту також засвідчила щораз більший авторитет писаного слова.

Різними є оцінки характеру Статуту Ласького. Зокрема, Януш Сондель вважає, що його аж ніяк не можна вважати реальною спробою кодифікації права в Польщі, бо хоч видання й містило земські привілеї, статути, сеймові конституції тощо, але його матеріал укладено не за тематичним принципом, а за хронологічним, тобто за часом ухвалення тих чи тих документів [779, s. 49]. Натомість Вацлав Уруцак зазначає, що Статут Ласького є справжнім кодексом

права, бо саме поняття «кодекс» еволюціонує з часом. У XVI ст. кодексом права вважався збір правових норм різного походження, що були обов'язковими до виконання, і укладали такі кодекси як за хронологічним, так і за тематичним принципами [802; 764, s. 183-195]. Так чи так, Статут Ласького набув неабиякої популярності та впливовості. Недаремно саме на нього покликалася шляхта, висуваючи свої вимоги Зигмунтові I піді Львовом під час рокошу, що в історії дістав назву «кокошої війни» [343, с. 39]. Ця праця відкрила шлях до новочасних кодифікацій права в Короні Польській, створення систематичних правових кодексів¹. Ба більше, аж до поділу Речі Посполитої Статут Ласького не просто був одним із підставових зібрань земського права, але й мав важливе значення для систематизації норм німецького права, що ним послуговувалися міста держави, зокрема й на руських землях. На цей Статут і нині опираються дослідники як на найдавніший кодекс міського права, що найближчий до оригінальних зводів права німецького [див.: 781, s. 17].

Радомський сейм і видання «*Commune incliti Poloniae Regni privilegium constitutionum et indultuum publicitus decretorum, approbatorumque*» (Статуту) було вершинним моментом державної діяльності Яна Ласького. Дискусії про постать великого коронного канцлера та згодом гнєзненського архієпископа, як і укладений ним Статут, у польській історіографії тривають досі. Українські дослідники наразі участі в них майже не беруть. Постать Ласького їм відома мало, хоч його діяльність мала важливе значення не лише для польських, а й для руських земель Корони. Статут Ласького започаткував кодифікацію права, зокрема й міського, на нього так чи так спиралися правники наступних поколінь. Без студій над цим Статутом годі збагнути особливості розвитку та впливу міського права на землях Корони Польської, його джерела й етапи формування правової свідомості міщан, судочинство яких почасти базоване було на збірці Ласького. Його Статутом певною мірою керувалися при подальших кодифікаціях міського права в Польському Королівстві.

¹ Про етапи кодифікації права в Речі Посполитій [див.: 803, s. 15].

Розділ 4

Уявлення про право та міський соціум у кодексах міського права другої половини XVI – початку XVII століття

4.1. Проблема джерел міського права України

Проблему першовзірців українського права часто пов'язують із питанням про джерела Кодексу 1743 року, яким чимало уваги присвятив Андрій Яковлів, котрий вважав, що основним джерелом Кодексу було німецьке право, на постулати якого автори зробили 1580 посилань [453, с. 444]¹. Він слушно звернув увагу на те, що довгий час право, яким послуговувалися на українських землях, було для урядової в державі верхівки не до кінця зрозумілим і прозорим: «Піднімаючи справу про кодифікацію українського діючого права, московське правительство не мало поняття, які закони діють в Україні. В обох царських указах 1728 та 1734 рр. ці закони названі так: “Магдебурські да Саксонські Статути”. Але з дальшого контексту указів виходило, що Статутів, чи “прав” було не два, а три, бо ж наказувалось “свести изъ трехъ правъ в одно”. Кодифікаційна Комісія, якій краще були відомі “права”, що діяли в Україні, в повному титулі Кодексу та в “Передмові” назвала ці права так: “Права по котрымъ судится Малороссійскій народъ, Высочайшимъ... повелѣніем, изъ трехъ книгъ а именно: Статута Литовскаго, Зерцала Саксонскаго, и приложенныхъ при томъ двухъ правъ, такожде из книги Порядка, по переводѣ из польскаго и латинскаго языковъ на російскій діалектъ въ одну книгу сведенныя...”. Таким чином Комісія термін “Статути” віднесла тільки до Литовського Статуту, Саксонське право конкретизувала книгою “Зерцало Саксонское” з додатком до нього “двох прав”, а Магдебурзьке право книгою “Порядок”, додавши, що “сей оныхъ правъ Сводъ со всѣхъ означенныхъ трехъ книгъ в свое окончаніе произведенъ”» [537, с. 35]. Певне нерозуміння специфіки українського права в

¹ Сам дослідник вважає, що основним джерелом Кодексу 1743 року був таки Литовський статут 1588-го.

імперському центрі сприяло тому, що Комісія, яка працювала над укладанням кодексу, не надто ретельно дотримувалась урядових рекомендацій. Ба більше, було використано значно більше джерел, ніж «замасковано» в назві, на що вказав Андрій Яковлів у своєму дослідженні [537, с. 36]. 1735 року голова Комісії генеральний суддя Іван Борозна скаржився на роботу її членів намісникові Олексію Шаховському: «...Непорядочно и необстоятельно на обіду Малой Россіи вовсе якоесь право хотят составить... до трехъ правъ еще четыре книги Латинскіи (три называемыя томы новоизданныя Саксонскія, а четвертый Саксон Латинскій) прибавили, которіми никогда Малороссійскій народъ не судился, изъ оныхъ вопросы и артикулы поклали» [цит. за: 537, с. 35-36].

Із поданої градації прав, якими послуговувалися члени Комісії, а також зі слів чиновника, виглядає, що і для самих укладачів питання джерел українського права не було чітким і зрозумілим. Цілком можна погодитися з такою їх характеристикою: «Формальні джерела Прав 1743 року можна охарактеризувати таким чином. По-перше, багатоджерельністю – тобто в їх основу були покладені не самостійно розроблені нормативно-правові акти, а джерела права, які містилися в багатьох збірниках, кодексах і книгах, та, часто взагалі несистематизовані, були прикладом формально вираженого права різних держав і часів, створеного на основі різноманітних принципів і покликаного задовольнити інколи навіть протилежні інтереси. При цьому вказані джерела знаходились у взаємозв'язку щодо їх походження та були взаємообумовлені при їх застосуванні. По-друге, значною кількістю застарілих норм, напевно, прогалин та правових колізій; зокрема, норми місцевого українського звичаєвого права могли суперечити нормам Статуту Великого князівства Литовського, а ті у свою чергу – магдебурзькому праву. Що, в свою чергу, не сприяло однозначному праворозумінню та однаковому правозастосуванню та одночасно слугувало формальною підставою для проведення кодифікації» [194, с. 25].

Яковлів, розглядаючи джерела права у Кодексі 1743-го, зауважив, що їх можна поділити на три групи [537, с. 40]. Однак навіть ті пам'ятки, що ними Комісія послуговувалася безпосередньо, тобто – з першої групи, за

класифікацією Яковліва, були не першоджерелами, а радше довільно трактованими їх перекладами, що їх тією чи тією мірою використовували в судовій практиці. Бо, до прикладу, «Зерцало Саксонів» для членів Комісії – це твір Павла Щербича «Speculum Saxorum», який навіть не є перекладом автентичного трактату Айке фон Репкова, а довільним переказом праці Миколая Яскера. Приблизно так само було й із «Ius Municipale» у трактуванні Щербича¹. На цю невідповідність, власне, і вказав Андрій Яковлів [537, с. 40-41].

Для трактування норм міського права члени Комісії використовували і твори Бартомея Гроїцького, окресливши їх як «Порядок». Однак, крім тексту «Порядок судів і справ міських права магдебурзького в Короні Польській» («Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburzkiego w Koronie Polskiej»), про який, очевидно, йшлося, у другій половині XVI – на початку XVII століття Гроїцький написав цілу низку трактатів про земське та міське права. 1616 року їх видано однією збіркою, і на першому місці був саме «Porządek...». Саме тому за працями Бартомея Гроїцького й закріпилась збірна назва «Порядок», уважає Яковлів [537, с. 43].

Серед джерел українського права Комісія назвала право хелмінське². Насправді ситуація тут була не такою простою. Річ у тім, що так зване хелмінське, або кульмське, право є різновидом німецького й найпоширенішим було на землях Ордену та в Мазовії, в кувявських, великопольських, підляських містах, почасти – й малопольських. На українських теренах воно було чинне лиш у кількох містах західного регіону, тому не мало такого великого значення, як власне магдебурзьке, і тим останнім поступово його замінювано, як універсальнішим і поширенішим у тодішній Україні [641, с. 28-29]³. Виходячи з

¹ «Ius Municipale» – переказ Вайхбільду, що його опублікував Щербич 1581 року. Детальніше див. далі.

² Щоправда, Юрій Дмитришин зауважує, що Хелмінське право в Кодексі 1743 року зазвичай використовувано в тих розділах, «що врегульовували цивільно-правові відносини та у випадку розбіжностей між різними книгами магдебурзького права щодо застосування норм матеріального та процесуального прав» [288, с. 109].

³ Вище згадувалися випадки, коли локовані на хелмінському праві міста з часом переходили на право магдебурзьке. Про особливості судочинства на хелмінському праві і поширення його в Україні [див.: 369, с. 163-171; 288; 290, с. 33-39 та ін.]

цього, правомірність визначення хелмінського права, як одного з джерел українського права, надто як рівноправного з магдебурзьким, є дещо сумнівною. Але Яковлів слушно зауважив: «Порівнюючи із *Speculum Saxonum* та *Jus Municipale*, Хелмінський кодекс відрізняється якістю, точністю й лаконічністю мови та систематичністю викладу. Ці позитивні якості очевидно сприяли тому, що Кодифікаційна Комісія злагодила переклад Хелмінського права Кушевича на російську мову та використала його при складанні Кодексу 1743 р. ...» [537, с. 42]. Щоправда, той-таки Яковлів підкреслив, що включаючи хелмінське право до джерел Кодексу, його укладачі керувалися не тільки його доступністю, а й іншими міркуваннями: назвавши хелмінське право додатком до «Саксонського зеркала», члени Комісії хотіли в такий спосіб усунути нарікання, що вони використали джерела, непоіменовані в царських указах [537, с. 41].

Виникло хелмінське право в XIII столітті у процесі локації польських міст на німецькому праві [детальніше див. 478]. Одну із редакцій хелмінського права (від 1580 р.), яка дістала назву «Покращене хелмінське право» («*Jus Culmense Emendatum*»), знану також як Ноймарктська редакція, перекладав польською Павел Кушевич й опублікував її в Познані 1623 року як «Хелмінського права, поправленого та з латинської мови польською перекладеного, п'ять книг для всезагального пожитку» («*Prawa Chełmińskiego poprawionego y z łacinskiego ięzyka na polski przetłumaczonego, xiąg pięcioro ku pospolitemu pożytkowi*»).

Цікаво, що наступного разу цю роботу видано у Варшаві 1646-го й того ж року, слідом за нею, опубліковано твір Павла Щербича «*Speculum Saxonum*». Це, очевидно, було пов'язано з тим, що обидві праці подекуди використовували паралельно. Робота Кушевича тільки впродовж 1623–1697 років виходила друком тричі, і саме на неї посилювалась Комісія при укладанні кодексу малоросійських прав 1743-го. Цю редакцію хелмінського права вживали не лише в південній частині Королівської Пруссії, а й у Куявії, Добжинській землі, Мазовії, Підляшші, а також на руських землях. Її ж застосовував асесорський суд при розгляді апеляційних справ від міст, де діяло це право.

Хоч коло джерел Кодексу 1743 року намагалися з'ясувати чимало дослідників, до кінця це питання так і не з'ясоване. Кирило Вислобоков, зауваживши, що проблема застосування німецького права у Кодексі є чи не найскладнішою порівняно з рештою джерел, як і взагалі питання про німецьке право в Україні, слушно відзначив, що «не можна розглядати феномен німецького права в Україні статично. Майже за 500 років своєї історії воно не могло не зазнати трансформацій в кожній територіальній одиниці, починаючи від регіону і закінчуючи останнім містечком. Прикладом можна вважати польські переробки німецького права XVI ст. М. Яскера, Б. Гроїцького, П. Кушевича, П. Щербича, які, в свою чергу, зазнали переробок, зокрема – і в “Правах”» [209, с. XIX].

А що сам Кодекс 1743 року, спопуляризований Олександром Кістяківським [66], як і дослідженнями Андрія Яковліва, Миколи Василенка [205, с. 245-252] та ін., і нині користується чималою увагою й авторитетом у дослідників [521, с. VII-VIII] (про що свідчать нові розвідки про цю пам'ятку), то надалі актуальним є, чи справді ті тексти, що їх прийнято вважати джерелами права на руських землях, були тут такими популярними та широко вживаними. Відомо ж бо, що ще на початку XIX століття відгомін впливу норм німецького права, щоправда більше формальний, ніж реальний, відчутний у «Собрании малороссийских прав» [75, с. 21].

Для розуміння міського соціуму доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу, отже, досі на часі питання популярності та впливу «кодексів» міського права, тим паче, що вони ніколи так і не набули офіційного й кінцевого до виконання статусу.

4.2. Спроби уніфікації міського права в Короні Польській

Для людини середньовіччя право мало божественну природу. Бог був найвищим виявом справедливості й уособленням права, А створений ним світ – втіленням порядку. А що мислення людей було більше предметним, ніж

абстрактним, то найбільш зрозумілими для них були образи навколишнього світу. Нічого дивного, отже, що одним із найважливіших і універсальних був образ тіла. Для тієї епохи властиве було т. зв. тілесне розуміння світопорядку [детальніше див.: 412, с. 120-123]. Метафора тіла стає доволі поширеною: «“Тіло короля” охоплювало країну, як тіло Христа (*corpus Christi*) – церкву, та втілювало священний, тобто задуманий творцем устрій світу, який король своїми поїздками, об’їждженнями тощо мав знову і знову брати в свою власність та розширювати. Також і уявлення про диференційоване у собі тіло... досить успішно пасувало до християнського образу короля. Однак і суддя як тілесний представник центру влади мав представляти тілесний образ правового порядку, зорієнтований, зрештою, на самого Бога, суддю на Страшному Суді. У цьому сенсі глоса до Саксонського права, створеного між 1330 та 1386 рр., приписувала: “Де виносить суддя вироки, на тому місці й тієї ж години сидять Бог на своєму Божому суді над суддею та над судовими засідателями, а тому суддя повинен наказати, щоб зобразили у ратуші суворий суд Господа нашого”. Це розпорядження реально виконували, про що свідчать численні зображення Суду Божого у будинках судів, а також і в самих правових текстах» [523, с. 572-573].

Те, що метафора «тіло короля» чи «тіло королівства» – була доволі поширеною й добре зрозумілою для тогочасних людей, засвідчують, до прикладу, слова Бартломея Зіморовича. «Тіло королівства духом пануючого надихається, а звичаї перших переходять на підданих, що довів король Сигізмунд», – пише він про смерть передостаннього з Ягеллонів 1548 року [58, с. 109]. Право розглядали як частину світопорядку, встановленого Богом, а монарх був тілесним виявом цієї організації і вищою інстанцією в розгляді правових питань.

Натомість у пізньому середньовіччі, коли набуває поширення концепція про розділення душі й тіла та поступово утверджується усвідомлення індивідуальної свободи, людина практично отримує право вибору. Уявлення про різницю між душею й тілом, що своєю чергою породило уявлення про право вибору, ставить

людину між Добром і Злом. Знаний польський письменник XVI століття, королівський секретар Анджей Фрич Моджевський у своєму творі «Про впорядкування Речі Посполитої» («O poprawie Rzeczypospolitej», 1551 [128; 129] наголошував, що той, хто живе в надмірній розкоші, не може творити добро, надто ж не личить розкіш тим, хто перебуває на урядах.

Саме через таке ставлення до різноманітних благ, найімовірніше, у літературі про сповідь людину часто зображали між ангелом і дияволом, кожен з яких давав свої поради. Так само терзали її сумління й перед судом: з одного боку – посланець Бога, з другого – диявола. Вибір людини мав би на щось спиратися і чимось регламентуватися, тому постає потреба в систематизованому писаному праві. Усталити та зберігати порядок можливо було лише через закон, і насамперед – писаний. Відтоді «мірилом вже не виступала фізична сила та особиста присутність, а сила юридичного аргументу. Вирішальним уже не було тілесно насильницьке порушення спокою, а порушення встановленого порядку, як це було викладено в юридичних текстах. Порядок мав зберігатися та охоронятися в душі, він мусив бути в головах людей...» [523, с. 585]. Саме ці обставини, насамперед зміна принципів світосприйняття, що почасти пов'язано було із проникненням в суспільство нової ідеології, елементів гуманізму, спонукали записати й кодифікувати право, передусім право державне.

При тому потреба у писаному праві, доступному та зрозумілому, була такою відчутною в тогочасному суспільстві, що це відображено й у тогочасній літературі. Зокрема – у творі Яна Дзвоновського, який належав до грона представників нового напрямку гумористичної польської літератури, з її пародією, абсурдом і карнавальним представленням світу:

Prawo Generalne walne, / Artykuły Kryminalne.

Gdy kto w Prawie niechce zbłądzić / Kat ma kryminały sądzić,

Iako ten Statut opiewa / A niechay go każdy miewa,

Dziwna między ludzmi Sprawa / Potrzeba nowego prawa [102, s. 18]¹.

¹ Цей твір Яна Дзвоновського, слушно зауважила польська дослідниця Тереза Банас-Корняк, виразно перегукується із правовими трактатами Бартомея Гроїцького, надто в тій частині, що стосується опису

І хоч твір, уривок із якого подано, був сатиричним, та саме тут відображено ті ідеї, що були актуальними для людей на межі XVI–XVII століть.

Потребу в писаному та кодифікованому праві відчувало й місто. Ба більше, воно було зразком цього процесу, вважає Вольфганг Шільд [523, с. 585]. Та попри потребу в писаному міському праві, його так і не було кодифіковано. Основу правової системи міст-магдебургій становили надані їм привілеї, прийняті в містах вількири та рамкові норми магдебурзького права, базовані на «Саксонському зеркалі» та ортілях, але не так в оригіналі, як у приватному трактуванні польських правників.

Сучасний дослідник німецького права Микола Кобилецький вважає, що саме «значна кількість джерел» стала причиною «відсутності єдиного кодексу магдебурзького права». Ба більше, «після зруйнування Магдебурга 1631 р. під час 30-річної війни та знищення архіву шиффенського столу, де зберігалось чимало джерел магдебурзького права, кодифікація магдебурзького права стала неможливою» [369, с. 107]. Якщо з першою частиною твердження можна частково погодитися, то друга доволі спірна, бо магдебурзьке право у XVI–XVII століттях уже перестало бути власне магдебурзьким, і спроби кодифікації міського права, що їх було здійснено в Короні Польській і Речі Посполитій, засвідчили, що йшлося вже про ширший комплекс прав, складником яких було право німецьке. Щодо руських міст доречно тут згадати слушні міркування Ярослава Ісаєвича: «Магдебурзьке право українських міст – це не німецьке право, це українське муніципальне право, що виникло шляхом злиття і переплетіння українського звичаєвого права з видозміненими і пристосованими до місцевих умов елементами різних інших правових систем, в тому числі німецького магдебурзького права... Магдебурзьке право було лише правовим оформленням певного етапу у розвитку міст України» [336, с. 19; 235, с. 139-140]. Окремі дослідники навіть виділяють специфічне «львівське міське право» [216, с. 185; 363, с. 102]. Врешті, Ян Цервус Тухольчик, як і Ян Кірштайн

Церазин, трактуючи німецьке право, вважали, що «*Jus Municipale*», яке активно використовували в містах Корони, було не так німецьким, як польським – «*Jus nostrum*» [577, s. 42; 745, s. 74]. А Бартломей Гроїцький, укладаючи кодекс прав для міст Речі Посполитої, наголошував: «Міським правом є те, що його кожне місто встановило для власного вжитку, як ми називаємо римським правом те, що використовують римляни. А також є магдебурзьке право, що його використовує Краків та інші міста Королівства польського. Це магдебурзьке право (щоби трохи ширше про нього сказати) Оттон Великий, імператор римський, заклавши і збудувавши місто Магдебург у Саксонській землі в рік від народження Сина Божого 947-й, надав міщанам, згідно з їхнім бажанням і за радою старших, із відома та згоди Папської Столиці, за порадою князів Німецької імперії; [його] почасти зібрано із загального саксонського права, а почасти складено з їхніх власних законів і вількирів. Це право згодом Казімеж Великий, король польський, за згодою своєї ради й усього королівства, прийняв і в містах і селах впровадити постановив 1356 року від Різдва Христового для добра підданих його королівства. Тому-то воно же не мало б називатися міським магдебурзьким правом, але *Jus Municipale Polonicum*, тобто міське польське право, бо його вже міщани в Короні Польській мають за право власне, а також і самі магдебуржани, отримавши від Оттона, римського імператора, право, не називали його правом імператорським чи Оттоновим, а магдебурзьким, адже використовували його в Магдебурзі. А що його також усі міщани і сільський люд, які живуть у Польському королівстві, у всіх правових справах використовують, і велика частина його по-польськи для польської справедливості написана, і з Польщі до Німеччини апеляції не йдуть, ані поляки німцям у праві порад не дають, то правильно його називати не німецьким, а польським міським правом» [107, s. 23-24].

Тобто у правовій свідомості не лише пересічного обивателя будь-якого стану, а й інтелектуала та правника у XVI столітті чинне міське право було не так місцевим, а становило симбіоз різних постулатів, що корінилися в

німецькому, польському звичаєвому, канонічному та римському праві¹. Зокрема, Гроїцький прямо вказує, що в рамках німецького міського права при винесенні ухвали в разі потреби воно може бути доповнене нормами з інших правових систем: «Кожен суддя не повинен судити інакше, як тільки відповідно до писаного права, і не має ані не може іншого ортілю видавати, тільки згідно з правом. І поки вистачає права магдебурзького, треба за ним судити, а якби того вже не вистачало б, то мали би брати артикули з імперського права, яке тій справі належало б, і судити відповідно до цього» [105, s. 67]. Майже те саме він зазначає і в іншому своєму трактаті: «...Коли щодо чогось немає написаного у книгах права магдебурзького, аби розв'язати справу, що про неї спір, і коли бракує [для її розгляду й винесення вердикту] привілеїв, [тоді] вдаються до права імператорського» [107, s. 24-25].

Запозичення в міському праві були передусім із римського [779, s. 53-54], що в XV–XVI століттях набувало особливої популярності на теренах Корони Польської, як і в Європі загалом. Варто зауважити, однак, що помітний тут був також і вплив звичаєвого права: «Судяться теж часом за звичаєм, віддавна прийнятим [розглядає справу й виносить вердикт], або ж за взірцем подібної справи, що її перед тим у суді вирішувано» [107, s. 25]. Власне, чинні норми, запозичені з різних правових систем, доволі часто годі було розділити. Цілком імовірно, що саме це й унеможливило створення єдиного обов'язкового кодексу магдебурзького права.

На зміну правової доктрини й суспільних уявлень про право чималий вплив мало поширення в університетах юридичних факультетів. Такі існували, зокрема, у Празі (з 1348 року), у Кракові (1368-го, фактично ж університет почав діяти після 1400 року) [625, s. 571, 657-658], в Ерфурті (1379), Лейпцигу (1409), Віттенберзі (1502), Франкфурті-на-Одері (1506), Галле (1694) тощо. Університети готували кваліфікованих правників, обізнаних із канонічним і

¹ Польський дослідник Януш Сондель доводить, що елементи римського права проникають у міське в Польщі ще від середини XIII століття. [778, s. 37-53]. Натомість німецький дослідник Гайнер Люк вважає, що вплив римського та канонічного прав на міське став справді відчутним допіру з XV століття [712, p. 82].

римським правом [477, с. 19]. З часом вони поповнювали лави присяжних у судах різного рівня. Все це активізує процес розвитку права, виокремлює потребу доопрацювати й переробляти чинні доти правові збірники.

По-справжньому за опрацювання магдебурзького права в Польщі взялися з першої половини XVI століття (тоді ж було й кілька спроб кодифікації також і права державного). Однак, тоді ще не відчутно новаторського підходу до права, зберігається його дух із попередніх історичних періодів, відбувається своєрідна фіксація дотеперішніх норм. Водночас у XVI столітті, коли кодифікаційні процеси допіру розпочато, польська мова поступалася латинській щодо термінології і понятійного апарату [599, с. 137]. Можливо саме тому, більшість правових збірників, і щодо міського права також, писали латиною, але вони мали невелике практичне застосування, бо мали форму філософсько-правових трактатів і не відображали правових уявлень загалу суспільства.

Одну із перших спроб викласти системно норми німецького права здійснив Ян Цервус Тухольчик. Насправді це псевдонім Яна Єльонека, який взяв собі його від назви міста, де народився народився бл. 1500-го, – Тухолі¹, а також під гуманістичним впливом доби Ренесансу (Cervus – олень – латинський відповідник польського Єльонек). Він навчався у Краківському університеті, про що свідчить запис у його книгах під 1522 роком². Це перша документально зафіксована згадка про Яна Єльонека. Саме в цьому університеті він 1523-го отримав ступінь бакалавра мистецтв (*baccalaureus atrium*), а уже 1531-го – магістра (*magister atrium*). Прийнято вважати, що Єльонек ніколи не навчався за межами Корони Польської, не мав докторського ступеня, хоч і викладав якийсь час у Ягеллонському університеті, водночас вивчаючи там право [577, с. 39; 554, с. 235-236]. 1534 року його запрошено на посаду ректора катедральної школи у Львові. Ним він пробув до 1539-го, а вже 1540-го став львівським катедральним

¹ Владислав Боярський зазначив, що ймовірно мова про Королівську Пруссію, хоч Єльонек у своїх текстах жодного разу не згадував ці терени. Також існує версія, що він родом із Малопольщі [576, с. 8-9]. Генрик Барич натомість уважає, що Ян Цервус Тухольчик походив із Помор'я [554, с. 235]. Питання про малу батьківщину Яна Цервуса Тухольчика, отже, досі відкрите.

² «Johannes Johannis de Tuchola dioc. Gneznensis s. 5 gr.» [93, с. 214].

каноніком. Наступного року прийняв священство. Помер 1557-го [554, s. 235-236].

Єльонек був людиною непересічною. Саме з ним пов'язують культурне піднесення у Львові. До 1530-х сюди, як зауважив Юзеф Скочек, ідеї Відродження допіру почали проникати, і тільки із прибуттям Яна Тухольчика, Бенедикта Гербеста та Шимона з Бжезін¹ атмосфера міста зазнала цілковитої зміни: Львів став одним із культурних центрів Корони [774, s. 9]. Новий ректор катедральної школи був людиною різнобічною й надзвичайно активною, тож його діяльність також мала немалий вплив на розвиток ментальної культури Львова загалом. У поширенні тут ідей Відродження важливу роль відіграла саме катедральна школа, куди, окрім Єльонека було запрошено ще двох вихованців Краківського університету – Шимона з Бжезін і Бенедикта Гербеста.

На кінець життя творчий доробок Яна Тухольчика був таким: три теологічні праці, три в царині латинської граматики та дві – з теорії права. Він був першим у Польському королівстві, хто зацікавився окремо міським правом. Найперша його робота, написана ще 1531 року як кваліфікаційна, «Зібрання цивільних процесуальних положень магдебурзького права» («*Farrago actionum civilium juris Magdeburgensis*»), була найобширнішим трактатом про міське право. До 1607-го вона витримала вісім видань. Перше складалося із трьох книг, а четверте вже із семи (додано другу, шосту й сьому). Щойно оте четверте видання трактату вийшло під іменем автора. Він присвятив його львівській міській раді [774, s. 10]. Примітне воно ще й тим, що Тухольчик тут, на відміну від видання 1531-го, посилається на «*Speculum Saxonium*» і «*Jus Municipale*» опосередковано через праці Міколая Яскера [577, s. 40]². Усі наступні видання «*Farrago actionum civilium juris Magdeburgensis*» практично повторювали видання 1540 року. Ця робота була радше академічною, тож не мала широкого практичного

¹ Мова про батька поета Шимона Шимоновича (1558–1629) [714, s. 9-10].

² За підрахунками автора, у трактаті Яна Цервуса Тухольчика є бл. 247 цитат із німецького права, при тому «*Speculum Saxonium*» цитовано бл. 123 рази, його глоси – 20 разів, посилань на «*Jus Municipale*» – бл. 80, а на глоси до нього – 16 [577, s. 41]. Римське право Тухольчик цитує у «*Farrago actionum civilium juris Magdeburgensis*» бл. 435 разів [576, s. 11].

застосування в містах. К. Корані у виступі на засіданні Польського наукового товариства у Львові в листопаді 1929 року, щоправда, підкреслив, що праця Тухольчика мала б мати підручковий характер, і одним із джерел для автора була «Summa Rajmundi» та «Саксонське зерцало» у варіанті «*versio vulgate*» [682, s. 226]. Хай там як, наступні покоління польських правників активно використовували доробок Яна Цервуса Тухольчика. Насамперед – Ян Кірштайн і Бартоломей Гроїцький [577, s. 39].

Ще один великий пласт опрацювання норм міського німецького права в Короні Польській становили роботи Міколая Яскера. Він народився в містечку Львувку у Силезії. 1511 року прибув до Кракова й записався до університету¹. 1522-го обійняв посаду краківського віце-нотаря. Працював у краківській міській канцелярії разом із Францішеком Галлером, а після його смерті (1527) очолив її [742, s. 60]. Яскер був добре обізнаним із міським правом, адже довгі роки, аж до кінця життя, виконував функції міського канцеляриста. Він переклав із німецької та прокоментував засадничі джерела міського права й виклав їх у трьох томах: «Провінційне право, широко відоме як “Саксонське зерцало” у трьох книгах, пильно зредаговане та виправлене з долученням приміток та інших наново зібраних додатків, потрібних для тлумачення тексту. На берегах зазначено місця із законів та магдебурзького муніципального права, що підкріплюють і роз’яснюють зміст тексту та приміток для великої зручності люб’язного читача» [116], «Книга магдебурзького муніципального права, широко відома як Вайхбільд, нині пильно перекладена латиною з найдавніших примірників і якнайретельніше перевірена, з долученням потрібних приміток і тлумачень тексту» [715] та «Довідник саксонського провінційного права, званого “Саксонське зерцало”, та магдебурзького муніципального права, якнайстаранніше укладений і виданий для загальної користі» [117].

Перший том Яскер присвятив королеві Зигмунтові I, другий – єпископові Пйотру Томіцькому, а третій – краківській міській раді. Зигмунт I видав 2 жовтня

¹ «Nicolaus Michaelis de Lwowko s. 2 gr. (Magister Notarius senatus Cracouensis Jaskier)» [93, s. 129].

1535 року Яскеру привілей, що його тексти стають обов'язковими до використання в усіх містах із магдебурзьким правом у Польському королівстві, а передрук цих праць було заборонено на 10 років [742, s. 61]. Тексти Яскера, отже, аж ніяк не були приватного характеру, як стверджував Станіслав Кутшеба. Оцінюючи доробок правника, цей польський історик водночас зауважив, що його праця виконана з великою старанністю: Яскер уклав текст так, щоб усунути всілякі суперечності, глоси з канонічного й римського права перевірів і поправив, тож не дивно, що до його трактатів у Польщі ставилися з великою повагою [700, s. 212]. Ба більше, ними активно послуговувалися правники наступних поколінь, і Тухольчик також – у наново виданій 1540-го праці «Зібрання цивільних положень магдебурзького права» («Farrago actionum juris Magdeburgensis») [577, s. 40].

Ретельно досліджуючи тексти Яскера, польський дослідник Зигфрід Римашевський дійшов висновку, що вони є лише компіляцією відомих латиномовних джерел німецького права, зокрема «Саксонського зеркала», але приблизно 2/3 нотаток до цих текстів належать таки самому правникові [762, s. 217-218]. Попри все, це аж ніяк не применшує значення доробку Яскера.

Наступний трактат із магдебурзького права, що з'явився в Короні, належав війтові вищого міського права на Краківському замку Янові Кірштайну (Jan Kirsteyn чи Cerasinus). Його твір «Виклад деяких спільних місць магдебурзького права» («Enchiridion aliquot locorum communium iuris Magdeburgensis») був невеликий і вийшов кількома виданнями – у 1556, 1586, 1611, 1616, 1619, 1629, 1760 роках. Останні три – разом із працями Гроїцького [700, s. 277-278]. Цю роботу написав практик, тому їй бракує наукової систематичності й послідовності. У трактаті обумовлено лиш окремі аспекти чинного в містах права, що не давало повної його картини. Однак він мав неабиякий вплив на Гроїцького – одного з найбільш шанованих і досліджуваних авторів із магдебурзького права в містах Речі Посполитої.

Бартломей Гроїцький (Groicki, Grodzicki), син міщанина із Ряшева (Жешува), писар вищого суду на Краківському замку, був не лише практиком, а й чудовим

знавцем тогочасних правових норм. Його перша книжка – «Статті магдебурзького права, що їх називають “Саксонським зерцалом”» – вийшла у Кракові 1558-го й була перевидана у 1559, 1560, 1565, 1568, 1582 й 1587 роках. Це перше правниче дослідження, написане зрозумілою для читача польською мовою, – наслідок впливу ренесансних ідей, що полонили Європу. Автор уважав, що так, як німці своє судочинство ведуть німецькою, так і поляки мають послуговуватися своєю мовою, бо вживати незрозумілу – лише пускати слова на вітер і виглядати блазнем в очах людей. Тому Гроїцький і писав свої твори, виходячи з потреб часу, для тих, «хто латиною не забавлявся та іншої мови, крім своєї батьківської, не знає» [107, s. V].

Того ж 1558-го він видав статут, що регулював оплати за судові послуги «Новий закон про грошові оплати в судах за магдебурзьким правом як перед бурмистром і райцями, так і перед вйтом» (перевидано у 1559, 1562, 1565, 1568, 1582, 1587 роках). Однак найпопулярнішою працею Гроїцького став «Порядок судів і міських справ магдебурзького права», що вийшов 1559-го. Лише протягом XVI століття він витримав п'ять перевидань: у 1562, 1566, 1567, 1582, 1587 роках. Щоб полегшити роботу читача з трактатом, автор 1567-го видає «Реєстр до Порядку і Артикулів магдебурзького й імператорського права» (перевиданий у 1567, 1582, 1587 роках) та вже згадувані «Титули магдебурзького права, до Порядку і Артикулів, раніше виданих польською мовою, у найбільш клопітних сьогочасних справах із того ж таки магдебурзького права додані» (перевидання 1573 та 1587 років).

Окрім того, ще 1559-го Гроїцький видав скорочений, пристосований до польських реалій переклад карного кодексу Карла V «*Constitutio Criminalis Carolina*» (1532) під заголовком «Цей порядок [судочинства] вибрано з імператорських законів, що їх імператор Карл V звелів видати в усіх своїх державах, котрим дано [ці] повчання як у судах і справах про покарання на горло або на здоров'я, судді та кожен уряд мають поводитися й чинити згідно зі страхом Божим, справедливо, побожно, розважливо та неквапливо» (перевидання 1562, 1565, 1568, 1582, 1587 років). Уже по смерті Гроїцького 1605-

го його сини Габріель і Ян видали батькову працю «Оборона вдів і сиріт». Цікаво, що нині тема прав жінок і дітей у містах-магдебургіях у польській історіографії є особливо популярною.

Правничі праці Б. Гроїцького неодноразово перевидавали аж до другої половини XVIII століття (1615, 1618, 1619, 1630, 1760). «Систематичне подання карного права Гроїцьким було утруднене, а в деяких випадках просто неможливе, – зазначає один із дослідників його творчості проф. Лотар Даргун, – впливало це з використання автором суперечливих правничих приписів без розв’язання даних суперечок» [597, s. 64]. К. Корані вважав, однак, що практичне значення творів Гроїцького не сягало далі XVII століття. Мовляв, у самій передмові до видання 1760 року зазначено, що книжка ця, шанована протягом багатьох десятиліть, незаслужено забута. Проте хоч трактати Гроїцького мали практичне значення лише щодо XVII століття, писав Корані, та з огляду на їхню літературну й історичну цінність їх передруковують і нині (правникові праці було перевидано в середині XX століття) [686, s. 628-629; 105; 107; 109]. Окрім того, з XIX століття роботи Гроїцького взялися опрацьовувати й реферувати [732]. Годі заперечити, однак, що його твори не дають не лише повного, а й об’єктивного викладу норм магдебурзького права, на що свого часу слушно вказав іще Сергій Іваницький-Василенко, адже «вони не обмежуються самим магдебурзьким правом, притягуючи в свої книги й інші системи права, доточуючи туди ж таки свої й чужі міркування й теоретичні дефініції...» [333, с. 137; 332, с. 123-131; 331, с. 59-81].

Свій виклад норм міського магдебурзького права зробив львівський синдик Павел Щербич (1552–1609)¹. 1581 року він видав у Львові дві праці: «Speculum Saxonicum або право саксонське і магдебурзьке за алфавітом з латинських і німецьких екземплярів зібране і на польську мову перекладене» та «Ius municipale то міське магдебурзьке право по новому з латинської і німецької на

¹ Біографію Павла Щербича та бібліографію праць про нього див.: [691, s. 397-401].

польську мову з пильністю і вірно перекладене»¹. Перша робота побудована за принципом довідника: автор у алфавітному порядку подає пояснення певних термінів, спираючись на «Саксонське зерцало» та його глоси [155]. І хоч вона називається «*Spesulum Saxonum...*», насправді ж має не надто багато спільного як із самим твором Айке фон Репкова, так із більшістю його трактувань. Друга ж Щербичева праця є довільним переказом Вайхбільду, створеним шляхом зіставлення латинських (за виданням Яскера) і німецьких його варіантів. Автор переклав усі статті, навіть ті, які не мали практичного значення для польських міст, щоправда опустив цитати з римського та канонічного права. Свою авторську позицію Щербич виклав у вигляді коротких коментарів, позначивши їх відповідними помітками. Підручним матеріалом для Щербича, очевидно, було видання Яскера.

Обидві праці львівського синдика було перевидано у 1610 та 1646 роках, уже після його смерті [700, s. 212-213]². Примірники своїх книжок, багато оздоблені й інтроліговані, Щербич подарував львівській міській раді. Ще 1928 року вони зберігались у доволі доброму стані [650, s. 12]. За цей подарунок синдик отримав від ради 20 талярів [691, s. 398].

Нині в колекції стародруків Львівського історичного музею зберігається один із примірників стародруку трактату Щербича – «*Ius municipale*». Чи це той самий, що його Щербич присвятив і подарував львівській міській раді, достеменно не відомо. За припущенням Дарії Семенюк, у музеї зберігається саме він, однак невідомо, на підставі чого львівська дослідниця дійшла такого висновку, бо, як підкреслює сама вона, «немає достатніх даних для того, щоб

¹ Деякі дослідники вважають, що для друкування цих книг було використано обладнання Івана Федорова, заставлене ним 1579 року в лихваря Ізраїля Якубовича [491, с. 105]. Однак Ярослав Ісаєвич твердить, що «для друку цих книжок... було використано не заставлене обладнання, а той верстат, який залишався власністю Івана Федорова аж до його смерті» [338, с. 73].

² У січні 1583-го Павел Щербич повернувся до Кракова й обійняв посаду королівського секретаря. Після 1605-го він обличив державну службу і став священником, згодом був настоятелем Сандомирської парафії та Варшавським каноніком. Помер 1609 року.

чітко простежити, як і звідки ця пам'ятка потрапила до збірки Львівського історичного музею» [491, с. 106].

Значний вплив на Щербича мала практика Львова. Особливості міського самоврядування Львова були далеко не унікальним явищем. Як зауважила Агнешка Бартошевич, уже в XVI столітті міщани Перемишля в документах чітко розрізняли право краківське та львівське, а рада Серадза в документах покликала на особливості самоврядування свого міста й писала про «*Ius Maydeburgense Siradiense*» [552, s. 130-131]. Вочевидь, це не були поодинокі приклади, якщо зважити, що право кожного міста визначалося насамперед комплексом наданих йому привілеїв. А так зване «львівське право» ніколи не існувало як юридичний термін, це радше історіографічний словотвір, та й базувалось воно не на праці Щербича, а на комплексі привілеїв, що ним користувався Львів, а низка міст України на його кшталт отримала своє право на самоврядування. А що воно було чималою мірою пов'язане з місцевим звичаєвим правом, зі специфікою історичного розвитку регіону, то й дістало в літературі таку назву.

Хоча Щербич викладає норми магдебурзького права неповно, проте доволі об'єктивно, та, вважає Іваницький-Василенко, практично без помилок [333, с. 137]. Вочевидь, саме тому цю роботу високо цінували не лише сучасники, але й наступні покоління правників і дослідників німецького права в Україні.

4.3. Вплив гуманізму

Усі згадані вище спроби кодифікації й уніфікації міського права були геть не випадковими. XIV століття, як відомо, стало переломним в історії Європи. Демографічний приріст обірвала епідемія чуми, відтак економічні, політичні та соціальні реалії на континенті зазнають змін. Зникає, зокрема, класичний доти тип інтелектуала, на думку Жака Ле Гоффа: «На авансцену культури виходить новий персонаж – гуманіст. Щоправда, він з'являється лише наприкінці того акту, коли відходить його попередник. Останнього не було вбито, він сам

поспішав до цієї смерті й до такої метаморфози. Переважна більшість університетських метрів протягом XIV–XV століть своїм відступництвом готували зникнення середньовічного інтелектуала» [411, с. 112].

Цей процес, отже, був поступовим і доволі тривалим. Якийсь час середньовічні інтелектуали та гуманісти ще працювали пліч-о-пліч, не так опонуючи, як взаємодіючи. А що суспільні процеси в Центрально-Східній Європі відбувалися повільніше й дещо відставали від західноєвропейських теренів, то годі дивуватися, що період такого співіснування гуманістів і майже класичних середньовічних інтелектуалів, уже вражених «вірусом гуманізму», у містах Речі Посполитої¹, і зокрема у Львові, припадає на XVI століття. Саме тоді й починають опрацьовувати і систематизувати норми міського права Я. Тухольчик, П. Щербич, П. Кушевич, як і Б. Гроїцький, зрештою. Вони були типовими інтелектуалами, тобто їхнім ремеслом був сам процес мислення, особистих роздумів, нагромадження і передавання знань іншим [411, с. 4].

Те, що ці люди взялися також вивчати й опрацьовувати норми міського права, має свій сенс, бо поява такої особливої категорії людей, як середньовічний інтелектуал, була пов'язана саме зі зростанням ваги міст. «Спершу були міста, – міркував Ж. Ле Гофф про тогочасних людей розумової праці. Інтелектуал середньовіччя на Заході народжується разом з ними. Він з'являється водночас із їхнім розквітом, пов'язаним із розвитком торгівлі, промисловості (скромніше сказати – ремесла), як один із тих майстрів, які утвердилися в них під впливом поділу праці» [411, с. 7].

Наука стає цінністю. Заможні міщани посилають своїх дітей навчатися в університетах. «В одному тексті XIII ст. сказано: Метри вчать не для того, щоб

¹ Про культурні передумови розвитку ідей гуманізму в Польщі див.: [767, с. 29-51]. Початки епохи Ренесансу в Італії припадають на XIV століття, а в країнах Північної Європи – на XV–XVI століття. У Польському королівстві вплив Ренесансу датують 1450–1630 роками. Цю епоху поділяють на чотири етапи: 1) від середини XV століття до вступу на престол Зигмунта I Старого 1506-го (т. зв. «осінь польського середньовіччя»; 2) 1506–1543-й, до смерті Міколая Коперніка, – час збільшення інвестицій у розвиток культури; 3) 1543–1584-й – розквіт, період творчості Міколая Рея, Яна Кохановського, Лукаша Ґурніцького; 4) 1584–1629-й, до смерті Шимона Шимоновича. Саме на цей час припадає творчість і Пйотра Скарги [827].

бути корисними, але щоб їх називали Равві, тобто панами, якщо йти за євангельським текстом. У XIV столітті *magister* стає рівнозначним *dominus* – пан, господар... – писав Ле Гофф. – Таким чином, наука знову перетворилась у скарб, в інструмент влади..., на схилі середньовіччя встановлюється рівність між рицарством і наукою, що дає власникові докторського титулу рівні з рицарем права» [411, с. 117]. На річпосполитських теренах, до слова, це не було так однозначно, бо нікого з докторським ступенем автоматично не прирівнювано за правами й можливостями до шляхтича. Але поступово, через систему привілеїв, статус випускників університетів, надто ж зі ступенем доктора, зростає. І міщани розуміли, що освіта дає доступ до цілої низки преференцій, зокрема й відкриває шлях до nobilitacji [552, s. 62-64].

У такій ситуації, ясна річ, зростає інтерес до освіти, до знань, до книжки. Торгівля книжками у річпосполитських містах має тривалу історію. Перший запис про торговця книжками у Львові, Петера з Любека, джерела фіксують тут під 1477 роком. Стала ж книготоргівля в місті починається допіру з XVI століття. Львівські купці, які на ній спеціалізувалися, мали контакти з різними містами, зокрема з Краковом і Познанню. Одним із них був Пйотр Познаньчик, посмертний інвентар якого свідчить, що він продавав книжки найрізноманітнішої тематики. Водночас торгував книгами у Львові й Гануш Брікер. Після його смерті 1573 року в укладеному інвентарі фігурувало бл. 230 позицій і понад тисячу томів [650, s. 50, 52, 56]. Вочевидь, така торгівля була в місті доволі прибутковою¹. Польський дослідник Казімеж Пекарський, досліджуючи питання обігу книжок у Польщі в XV–XVI століттях, зауважив, що найпершими їх споживачами були особи духовні, а серед світських – саме міщани; не дивно, отже, що книготоргівля за короткий відтинок часу стала доволі значною [746, s. 29]².

¹ Про торгівлю книжками у Варшаві в XVI–XVII століттях див.: [777, s. 37-84].

² Пекарський також зазначає, що вже у XV столітті в Польському королівстві в руках читачів було близько 30 тис одиниць книг [746, s. 27]. Відомо, що на 1500 рік книгодрукуванням займалися у 260 європейських містах, де 1120 типографій випустили бл. 40 тис. видань загальним накладом 10 млн (за іншими даними – 15 чи навіть 20 млн) примірників [див.: 361, с. 75, 80; 201, с. 341].

У XVI – першій половині XVII століття заможні міщани мали чималі книгозбірні (їх збирали кілька поколінь у родині, передавали у спадок¹, бо це був і добрий спосіб вкладати кошти²). Міщани розуміли не лише духовну, а й матеріальну цінність книг, про що свідчить, що їх часом трактовано як коштовний подарунок. Наприклад, 1596 року Йоан Шольц Вольфович подарував Шольцівській каплиці у Львові місал, виданий у Ліоні 1586-го й на якому було спеціально нанесено родовий герб колишнього власника [482, с. 196].

У міщанських приватних книгозбірнях були найрозмаїтіші твори. Наприклад, бібліотека львівського радника Марціна Кампіана нараховувала кілька сотень книг, серед яких: твори античних авторів, медичні трактати, історичні тексти, зокрема хроніка Яна Длугоша [14, арк. 26], правова література (включно з Кодексом Юстиніана [14, арк. 27]), а також трактати з міського права. Був тут і примірник «*Speculum Saxonicum*», щоправда, невідомо, чи автентичний твір Айке фон Репкова, чи переказ котрогось із польських правників XVI століття [14, арк. 24]. Прикладом того, як книгозбірні відомих львівських міщан із часом зростали, може слугувати бібліотека родини Алембеків, яку почав збирати Ганс Алембек. Інвентар його майна за 1588 рік налічує 93 книги, а його сина Яна Алембека за 1636-й – уже 183 [451, с. 197], натомість Валеріан Алембек, Янів син, 1676-го мав їх аж 1413 [483, с. 55-61]. За даними Едварда Ружицького, якщо у Львові «в XVI ст. у близько 30 інвентарях було зареєстровано приблизно 1250 томів, то в XVII ст. у близько 90 списках книг їх виявилось майже 6000. Це свідчить про те, що втрое зросла кількість міщан-власників книжкових збірок і вчетверо – число книжок. Без сумніву, це були не всі книги, а лише подані до запису до актових книг. При цьому слід пам'ятати, що книги нерідко оправляли по дві й більше разом (так званий конволют, тому

¹ Наприклад, двом своїм синам 1628 року заповідала книжки їхнього батька-небіжчика львівська міщанка Пелагея Лук'янова [9, арк. 111].

² Хоч цей спосіб вкладення капіталу не був єдиним. Окрім нерухомості, часто вкладали кошти у предмети розкоші. До таких у XVII столітті належали годинники. Зокрема, в інвентарі львівського радника Мацея Гайдера (1652–1668) занотовано їх кілька [15, аркю 47].

слід узяти поправку (як впливає з наших досліджень) у 10–15%» [483, с. 55-61]. У більшості з міщанських бібліотек була правова література.

«Репертуар» міщанських книгозбірень Львова епохи Ренесансу знаний львівський історик Юзеф Скочек проаналізував іще в 1930-х роках. Ідея такого дослідження, як він сам зауважив, належала Янові Птасьніку, який готував до друку інвентарі бібліотек краківських міщан [775, s. 1]. Хоч публікація Скочека не охоплює всі книгозбірні львів'ян, та все ж дає певне уявлення про функціонування друкованої літератури в місті. У міщанських приватних бібліотеках у Львові була доволі різноманітна література, в тому числі книжки з права – цивільного, кримінального, канонічного, римського, земського і міського. Серед усього цього різноманіття у восьми інвентарях фігурують твори Я. Тухольчика, що мали суто науковий характер і були непридатними для практичного використання, у трьох – тексти Я. Кірштайна, у восьми – П. Щербича, у п'яти – Б. Гроїцького [775, s. 54]. Скочек відзначив значний вплив друкованого слова на розвиток інтелектуальної культури Львова у XVI–XVII століть [775, s. 99]. Можна додати, що поширення правової літератури тією чи тією мірою також впливало й на розвиток правових уявлень міщан.

Подібно було й у інших містах. До прикладу, в Любліні у 34 реєстрах міщанських бібліотек, укладених на середину XVII століття, чимало було книг із права – понад 100 в 14 інвентарях. При тому в семи з них фігурує «Порядок судів і міських справ...» Гроїцького, в шести – «Зібрання цивільних процесуальних положень магдебурзького права» Тухольчика. Трапляються також твори П. Щербича та М. Яскера, а також Йодокуса Дамгудера¹ – «Практики кримінальні» («Praxis rerum criminalium») та «Практики цивільні» («Praxis rerum civilium»), що їх свого часу активно використовував Гроїцький [794, s. 10, 23-25]. Однак, важко не погодитися із Роже Шартъє, який в одному з інтерв'ю з приводу історії книги та історії читання сказав: «Позичання і дарування – це також звичай, дуже розповсюджений серед освічених людей, що обмежує значення

¹ Йодокус Дамгудер (Joos de Damhouder, 25.11.1507, Брюге – 22.01.1581, Антверпен) – фламандський правник і ліценціат права. Детальніше див.: [807, р. 400-416].

аналізу лише ресурсів приватних бібліотек. Обіг позичених книг зумовлює, що акт читання не мусить бути еквівалентним до придбання книжки і до її появи в посмертному реєстрі майна того, хто її прочитав» [480, с. 85]. Тому будь-які висновки про ступінь поширення різного роду літератури, і правового змісту також, будуть відносними.

Книгозбірні формовано і при магістратах. Зібрану там літературу часто використовували для практичних потреб міста. Разом із інтересом до книжки зростають правосвідомість і правова культура міщан. Про останнє поняття дослідники сьогодні доволі активно дискутують, однак найчастіше під терміном «правова культура» розуміють комплекс цінностей права, норм поведінки, правових інституцій, що є обов'язковими в тій чи тій спільноті [553, s. 213-214; 552, s. 128-130]. Такий комплекс формувався під впливом як звичаєвого, так і писаного права. Поширення правових книг певною мірою сприяло уніфікації цих понять у самоврядних містах Центрально-Східної Європи.

Генрик Самсонович припускав, що до кінця XV століття не було усталених форм судових процесів у міських судах, та й не завжди прописані в приписах магдебурзького права норми були можливими до виконання на теренах Корони Польської. Це призводило до розбіжностей і в термінології, і в процедурі [766, s. 320]. А. Бартошевич, щоправда, з цим не зовсім згідна: такий стан справ, вважає вона, був можливий лише в малих містечках, де норми права були мало знаними, а не у великих, представники яких зазвичай засідали в апеляційних судах щодо міст-магдебургій. Ба більше, саме ці суди видавали численні роз'яснення правових процедур для менших міст у відповідь на їхні звернення. Зокрема, Вищий суд німецького права на Краківському замку протягом 1456–1511 років видав 2736 ортилів [553, s. 213-214]. Хай там як, саме поширення правової літератури сприяло зростанню правових знань і уніфікації норм міського права.

Міські бібліотеки в Західній Європі виникли ще наприкінці XIV століття, їхні збірки склалися з рукописних текстів і часто мали практичне застосування як підручна література. Були це здебільшого книги правові, історичні,

астрономічні, природничі тощо. Стали з'являтися такі книгозбірні й у Польському королівстві, але відчутно рідше й менші. Зазвичай це була правнича література, збірники ортилів чи вількирів. На теренах Речі Посполитої найбільш відомою була бібліотека міської ради Гданська (*Bibliotheca Senatus Gedanensis*), що постала 1596 року [758, s. 27]. Практично в кожному місті, що мало самоврядну організацію, були бодай невеликі підручні книгозбірні. Не був винятком і Львів. Збірку книжок ради міста досліджував Едвард Ружицький. Він зауважив, що перші правові книги потрапили сюди у XV столітті, точніше – 1457 року, коли з Ярослава отримано було книгу «Квіти законів» («*Flores legum*») [758, s. 28]. Про неї згадує Денис Зубрицький: «У книзі 1076¹, С. 474 є запис: “Панове консули дали тимчасово посланому до Ярослава шляхетному Павлові Йордану 10 гривень громадських грошей під заставу його книги, званої “Квіти права”, а потім купили також інші книги за XVI гривень”. Чи ця книга була друкована, тобто належала до перших інкунабул, чи писана, нехай вирішать бібліографи². Натомість гідне уваги, що вона коштувала більше, ніж дворічна платня синдика» [329, с. 99]. Показово, що навіть попри таку високу вартість книги, вона зацікавила львівських урядників.

Зубрицький згадує також, що 1462 року «у писаревої купили книжку під назвою «Декрети» («*Decretales*») за 24 угорські (тобто червоні) золоті, яка була власністю її сина, майстра Конрада» [329, с. 102]. Тобто, книжка перейшла у власність міської ради від міщанки, дружини писаря – що варте окремої уваги³. Зубрицький знову висловлює сумнів, була ця книжка рукописною чи друкованою. Ружицький же припускає, що судячи з високої ціни книжки, радше йшлося таки про манускрипт, і було це зібрання норм канонічного права

¹ Мова про «Кодекс міста Львова» [22].

² Едвард Ружицький однозначно вважає, що ця книжка була рукописною, і додає, що відоме сьогодні краківське видання трактату «Квіти законів, або ж Збірник авторитетів цивільного права, укладений за алфавітом із покликанням на книги, з яких їх узято» («*Flores legume sive congeries auctoritatum Iuris civilis ordine alphabeti cum librorum (ex quibus sumuntur) allegationibus*») слід датувати 1525 роком [758, s. 28].

³ Дружини львівських міських писарів часто були письменними й навіть допомагали чоловікам у виконанні їхніх професійних обов'язків, зокрема, коли ті були поза межами міста. Детальніше див.: [463, с. 144-145].

«Декреталії» («*Epistolae decretales*») [758, s. 29]. Хай там як, але вже від початків міської книгозбірні її повпонювано літературою правового змісту.

Також у бібліотеці львівської міської ради, ймовірно, було щонайменше чотири примірники «*Speculum Saxorum*» у трактуванні Міколая Яскера, Бартломея Гроїцького, Павла Щербича та видання, авторство якого встановити не вдалося [758, s. 40]. Також у магістратській бібліотеці Львова було видання коронних статутів і привілеїв, зібраних Яном Гербуртом (1570). За підрахунками Едварда Ружицького, у цій міській книгозбірні було евентуально 32 друковані книжки, більшість із них правового змісту, зокрема й зібрання сеймових конституцій [758, s. 111].

Міські книгозбірні мали й екземпляри кодексів Бартломея Гроїцького, що їх, вочевидь, використовували в повсякденних судових практиках і магістрати руських міст на теренах ВКЛ¹. Зокрема у фонді ратуші волинського міста Вижви у ЦДІАК України зберігається конволют із текстів цього автора, виданих 1629 року у Кракові. До цього зшитку долучено працю Яна Кірштайна Церазина («Виклад деяких спільних місць магдебурзького права») [1]². У цей фонд справу було внесено лише 1986 р. [1, див. також опис 1 до цієї справи, с. 2, 6] на основі каталогу, що його уклав Іван Каманін [2, арк. 28].

Подібний конволют, але лише з текстів Гроїцького, є й у фондах Барської ратуші [3; див. також: 2; 355, с. 27]. Можна припустити, що роботи цього правника мали й у магістраті Могильова, який отримав німецьке право допіру 1577 року. Підстави для такого висновку дає факт, що його згадує білоруська дослідниця Ольга Келлер: в судовій справі про крадіжку, яку розглядали у цьому місті в 1585 р., було приведено витяг із «Порядку...» Гроїцького, при тому посилалися на нього обидві сторони процесу [359, с. 184]. Ярослав Ісаєвич, наголошуючи на популярності творів Щербича в руських містах, згадує про

¹ У ВКЛ інтерес до права був чималим, про що свідчить чимала кількість книг на правову тематику, виданих у литовських друкарнях. За підрахунками Анджея Закшевського, в XVI столітті тут було видано 16 таких книг, а в першій чверті наступного століття – 19, при тому більшість з них – це збірники права [820, s. 44].

² Див. також: [355, с. 43-45].

збережений примірник його праці з українськими записами, що його 1678 р. було куплено бурмистрами Конотопа [339, с. 155].

Така популярність правової літератури в містах у XVI–XVII століттях свідчить про розвиток і зростання правової свідомості тогочасних міщан. Те, що для них місто й міське право часто були поняттями нероздільними, засвідчує витяг із трактату Бартломея Папроцького, який наприкінці XVI століття, описуючи герби шляхти, згадує і найбільші коронні міста, зокрема Львів. Для нього місто – це насамперед його правовий устрій, найвідоміші міщани, серед яких не лише знані гуманісти, а й автор правового трактату Павел Щербич [111, s. 907-908; див. також 696, s. 51-80].

Зі зростанням ролі писаного слова, коли ним стали послуговуватися не лише люди високої освіти, латина поступово втрачає своє значення. Ле Гофф цитує кардинала Алонсо Гарсію Картахенського, який у розпал суперечки про переклад трактату Арістотеля «Нікомахова етика» заявив: «Латинська мова не перестала запозичувати не лише у греків, а й у варварських народів, у всіх земних племен. Так, вона згодом збагатилася галльськими та германськими словами. Чи не ліпше скористатися коротким і точним еквівалентом народної мови, ніж звертатися до довгих періодів класичної латини?» [411, с. 144].

Такі думки поступово починають брати гору, бо навіть люди писаного слова, яких історики часом називають інтелектуалами, не могли похвалитися досконалим знанням латини, не кажучи вже про решту, хто писане слово використовував не на професійному рівні. У єдиній збереженій у Львові книзі Колегії 10 мужів із початку XVII століття записано запит львів'ян про функціонування латини в місті: «Волиємо, щоби привілеї польською мовою читано бодай раз на рік, для інформування панів 40 мужів, адже не всі латину розуміють... А про те допоминаємося, бо цього року не читали цих привілеїв» [13, арк. 81].

Можна констатувати, отже, що попри поширення освіти в містах, знання латинської мови навіть серед урядників чи поважних представників поспільства, було здебільшого посереднім. Ба більше, латина середньовіччя ніколи не була

досконалою. Слушно зауважує Ростислав Паранько, що «у суто середньовічній, догматичній традиції латиномовної літератури сформувався напрямок письменства, орієнтовний не на інтелектуальну еліту, а на загалом грамотну, але менш витончену аудиторію: це твори переважно релігійно-дидактичного характеру, як-от деякі житія святих, проповіді, збірники повчальних історій-прикладів (*exempla*). Писали ці твори “низькою” латиною – варіантом її, близьким до усно-побутового вжитку: спрощеним стилем, із численними лексичними, синтаксичними та фразеологічними кальками із “народних мов” – одне слово, латиною радикально “зіпсованою” з погляду рафінованого гуманіста» [458, с. 14]. При «поверненні до античності», властивому для Відродження та Гуманізму, це стає драстичним.

Годі дивуватися, отже, що виник суспільний запит на перехід від латини до живих національних мов. І до цього великою мірою доклалися саме гуманісти [411, с. 14]. Іноді латину ще використовували освічені люди в мемуарах чи листах, спілкуючись між собою¹, але на практиці вживали її щораз менше. Поступово відмовляються від неї й у коронній канцелярії, як ухвалив вальний сейм 1543 року², де йшлося також і про потребу укласти збірку прав і статутів польською мовою, а не латиною. Щоб вирішити цю справу, із Панів Рад було делеговано певних осіб на наступний сейм [160, s. 20]. Не були винятком і права міста, які в свідомості тогочасних обивателів займали окреме місце, почасти рівнозначне загальнодержавним приписам, що засвідчив Статут Ласького.

Розуміння необхідності відмовитися від латинської мови в канцелярській і судовій практиці відображено в тексті Бартомея Гроїцького. Зокрема, у слові-присвяті «ясновельможному панові Янові на Гарнові, краківському каштелянові,

¹ Про функціонування латинських текстів у міщанському середовищі XVI століття див.: [520, с. 168-173].

² Перехід канцелярській на ведення документації польською мовою відбувся поступово, відповідно до рішення Краківського вального сейму 1543 року [159, s. 285]. Владислав Лозінський відзначає, що у Львові перший запис польською в актових книгах було зроблено 1525 року – це рекогніція (письмове зізнання) польського міщанина і райці Яна Кохни. Однак кінець XV – початок XVI століття був часом мовного багатоголосся у джерелах. Наприкінці XV століття німецька мова, пише Лозінський, у канцелярії поступається латині, а 1531 р. цілковито зникає із записів у міських книгах [710, s. 11-12].

найвищому гетьманові Корони Польської, любачівському, стрийському і т. ін. старості» автор зазначав, що його «Порядок...» із прописаними там артикулами «поляки, зокрема ті, хто латинською мовою не вміють [читати] і що то є “Speculum Saxonum” або “Ius Municipale” не знають, могли б мати за певний статут міського права та порядку міських судів» [107, s. 9]. Обґрунтовуючи, чому слід правові норми перекласти з латини на польську, Гроїцький вказує на один із найважливіших моментів – щоб право стало зрозумілим і загальнодоступним: «Для того, щоб суддя ліпше міг справи вирішувати, і щоб той, хто кривд зазнає, міг краще справедливості домогтися, [правильним є] коли право тією мовою [буде] написано, що зрозуміла судді та стороні, яка виступає в суді. [...] Цей порядок видався мені дуже потрібним для тих, хто з права, написаного німецькою чи латинською мовами, [нічого] довідатися не можуть, [а також] для тих, які будуть на уряді міському, для доброго урядування, як і [для] підданих, щоб могли домогтися справедливості в судовому порядку, що його має кожен знати та право розуміти. А що незнанням [права] жоден не виправдається, окрім певних осіб, яких у праві вказано, як-от жінки, діти, шаленці та ін.» [107, s. 9].

До слова, право звинуваченого на судовий процес зрозумілою йому мовою було зафіксовано ще у «Саксонському зерцалі»: «Кожен, кого звинувачують, може відмовитися від відповіді, якщо його не будуть звинувачувати його рідною мовою, якщо він не знає німецької, і в цьому присягне. Якщо його звинувачують його рідною мовою, то він має відповідати особисто чи через свого представника [речника] так, як розуміє оскаржувач і суддя. Якщо він приніс скаргу німецькою, чи відповідав, чи пропонував рішення на суді, і це може бути доведено, то він має відповідати німецькою, окрім імперського суду, бо там може кожен [судитися] за правом свого народження [походження]» (ЗП, III, 71, §1–2) [74, с. 109]. Щоправда, тут, як видно із джерела, йшлося про німецьку мову, що її з часом так некритично прийняли канцелярії багатьох міст-магдебургій.

Подібної до Гроїцького думки щодо мовного питання був П. Щербич. У передмові до читача він зауважує, що писав свої книги для того, щоб читали їх уважно й могли свої справи боронити, бо «незнання закону нікого не

виправдовує» («*iure ignorantia neminem excusat*»). А якщо читач чогось із тих книжок зуміє й навчитися, то автор за те дякуватиме Богові [155, s. 6]. До теми мови знову повертається і Гроїцький – коли пише про відповідальність писарів: «...Де гідного писаря бути не може, нехай би всі судові справи і записи записав зрозумілою рідною мовою з голосу котрийсь тямущий чоловік, що засідає в суді. Позаяк від неправильних латинських записів часто між небогобоязними прокураторами розгортаються великі суперечки, там, де за сумнівне слово або розуміння вчепитися можуть і на нього, як кіт на мишу, накидаються, через що часто справедливість топчуть і затягують [справу], подібно до того, як жадібний цирульник, здатний легко вилікувати рану, загноює її, аби за довше лікування одержати більше платні» [107, s. 42].

З певним гумором про мовну ситуацію у польському суспільстві та потребу викласти чинні норми права зрозумілою для більшості польською мовою пише Гроїцький і в «Обороні сиріт і вдів». У передмові до цього твору правник зазначає: «також і в тих книгах *Patrocinii Pupillorum* [Оборона сиріт]¹, деякі вислови я опустил, бо якби всі мали бути записані, так їх багато, що тоді б друга книжка виросла, а читач, читаючи її, швидко би знудився, а також тому, що полякові, який латинською мовою не забавляється, з тих висловів нічого. А якщо латинник без них сумує, нехай собі латинський *Patrocinii Pupillorum* того ж автора купить і читає, а хоче, весь *Corpus iuris civilis* [Корпус цивільного права]. Поляк – не латинник, щоб чіплятися за них, надто ж, як мені віритиме, що ті титули [я] правдиво польською переклав й нічого з власної голови не вигадав» [106, s. 15].

Подібними були і мотиви П. Щербича, які він сам пояснює у передмові до «ласкавого читача», де він наголосив, що в своїх перекладах жодних нових слів не вигадав, бо знає, що поляки, і зокрема прості міщани в містах і містечках, із

¹ «*Pupillorum patrocinium, legume et praxeos studiosis non minus utile quam necessarium*» («Покровительство вихованців», потрібне, а не менш і корисне тим, хто вивчає закони та практику») – твір Й. Дамгудера, присвячений опіці над сиротами. Цей твір Дамгудера ліг в основу трактату Б. Гроїцького «*Obrona sierot i wdów*» [685, s. III-IV].

вдячністю приймуть те, що «простим людям простим словом чинне право посполите подав» [155, s. 9]. Тут-таки Щербич зазначив, що, якщо не все йому вдалося зробити добре, то сталося це не від злого умислу, а від «неможливості». Він, як і Гроїцький, визнає, що деякі пасажі з використаних латинських і німецьких джерел як імператорського, так і духовного походження, свідомо опустили, бо багато з них в Польщі можуть бути незрозумілими, а вчених мужів хай це не обходить, бо головним адресатом його праць були прості поляки. Саме для глибшого розуміння міського права свій трактат «*Ius Municipale*» Щербич починає із роз'яснення того, як і коли Магдебург отримав свої привілеї і права [153, s. 9-11].

Отже, саме для того, щоб норми права були чіткими та зрозумілими, щоб уникнути різночитань і хибних трактувань у ситуації, коли рівень знання латини був уже незадовільним, а число письменних людей зростало, кодекси міського права стали укладати і трактувати польською мовою, почасти перекладаючи чинні старі норми права, викладені латиною, а почасти додаючи власні міркування, виходячи з реалій тогочасного міського життя. Саме так пояснює свою мету у вступному слові до читача П. Кушевич [136, s. 1].

Переклади текстів з міського права, як слушно зауважив Щербич, було зроблено, «не вченим юристам, які, окрім цих книг, чимось іще забавляються, але простому полякові» [155, s. 9]. Для правників кінця XVI – початку XVII ст. були важливими інші завдання, ніж для тих, які творили на початку й у середині XVI століття. Останні, починаючи від Яна Ласького, намагалися узагальнити й уніфікувати норми чинного міського права, опісля ж правники вже ставили собі за мету удоступнити ці норми права широкому загалові, тобто тим, кому вони мали служити у повсякденних практиках. Адже зрозуміла для загалу мова робила більш зрозумілими й норми права.

Навіть тоді, коли людина через певні фізичні вади не могла розібратися в суті справи, їй мали в якийсь спосіб це доступно пояснити, щоб рішення суду було прозорим і зрозумілим: «Коли до суду буде позвано німого чоловіка, нездатного говорити, і [той] якимсь знаком чи жестом зажадає прокуратора, тоді

прокуратора йому має бути надано. А в суді так із ним належить поводитися, щоби зі знаків й учинків зрозуміло було, чого [він] хоче. А саме: скільки позивачеві належатиме і скільки покаже, як багато йому завинили, як суддя відповідно до приписів права оцінить судовою справою тощо» [136, s. 23-24]. Отже, розуміти норми права мали і ті, хто судив, і ті, кого судили. Це стало основним імперативом правників кінця XVI – початку XVII ст.

4.4. Право Боже, природне та людське

Розуміння права було необхідне насамперед для того, щоб воно виконувало свою найважливішу функцію – встановлення порядку та справедливості на славу Божу. Бо право, писав Бартломей Гроїцький, є такою наукою, що відводить від кожного несправедливість, «поміж злих людей зухвальство гамує, а серед добрих невинність і безпеку зміцнює. Тієї науки така сума є, щоби кожен поштиво жив, ближнього не кривдив, кожному, що його, дав. Або право так у інший спосіб можна описати: [воно] є встановленням справедливості від верховного пана підданам своїм, на славу Божу, задля поштивного життя та збереження посполитого миру» [107, s. 21]. Бо сам «Господь Бог прагне, щоби всюди між людьми, а надто на судах, був поштивий порядок» [107, s. 6]. В такому розумінні права не було нічого дивного для людей того часу, бо, хоч для них було самозрозумілим, що «Господь Бог є початок і кінець усіх речей і голова всім наукам», «створив людину за своєю подобою і як одного, так і іншого найсвятішою мукою своєю відкупив, й однаково всіх, і багатих, і бідних, возлюбив» [155, s. 32], та це не зайве було нагадати на сторінках правового трактату. Зрозуміло, однак, що таке розуміння права, як і порядку та справедливості, з часом зазнавало змін і залежало від моральних імперативів певного суспільства. Але в проміжку між XIII і XVI століттями ідеї божественного походження права еволюція не зачепила.

Правники XVI–XVII століть поділяли право на Боже, природжене й людське. Цей концепт не був новим. Подібні думки висловлював іще Тома

Аквінський, який, окрім цих трьох прав, виділяє «вічний закон» («lex aeterna») – сам божественний розум, що керує світом, уособлення універсальних норм. «Цей закон лежить в основі усього світопорядку, природи і суспільства. Усі інші закони є похідними від вічного закону і пов'язані з ним відносинами субординації, ієрархії» [284].

У текстах інтелектуалів доби Гуманізму ця концепція зазнає деякої трансформації. Чимало уваги саме природженому праву приділяв на початку XVII століття нідерландський юрист, історик, політик і поет Гуго де Гроот (Гроцій) у трактаті «Про право війни та миру» (1623–1625), що до 1775 року було перевидано різними мовами 77 разів [264, с. 132-133]. Природне право він визначав так: «Право природне є приписом здорового розуму, яким та чи та дія, залежно від її відповідності чи суперечності самій розумній природі, визнається або морально ганебною, або морально необхідною; а отже, така дія або заборонена, або ж продиктована самим Богом, творцем природи... Природне право, з другого боку, таке непорушне, що не може бути змінено навіть самим Богом. Хоча божественна всемогутність і безмірна, однак можна назвати й дещо таке, на що вона не розповсюджується, бо те, що про це мовиться, тільки вимовляється, але позбавлене сенсу, що його виражає реальний предмет, бо саме собі суперечить. Справді, так як Бог не може зробити, щоб два на два не дорівнювало чотирьом, так само він не може зло за внутрішнім сенсом перетворити у добро... Бо так само, як буття речей після того, як вони виникли, і спосіб їхнього існування не залежить ні від чого іншого, не залежать і їхні властивості, що з необхідністю випливають із їхньої сутності; такою ж є і гріховність деяких дій при порівнянні їх із природою істот, наділених здоровим розумом» [52].

Концепція поділу права на Боже, природжене і людське ввійшла до всіх кодексів міського права XVI–XVII століть, причому в їхніх вступних частинах. Гроїцький, приміром, писав: «Право є трояким: Боже, природжене або людське. Боже право те, яке сам Бог установив, яке викладено у Старому й Новому Заповіті. А що Бог є найкращим, найяснішим і найсправедливішим, перед яким

усілякі сотворіння схиляються, то так і його право є найкращим, найяснішим і найсправедливішим, що йому всі права поступаються й поступатися мають, навіть якби були найдавніші та давнім звичаєм підкріплені. Бо більше маємо Бога слухати, ніж людей. І мудрість цього світу є глупотою перед Богом. Правом природженим є те, до якого саме народження, без жодного чийогось втручання, веде. Це право властиве не лише людині, але всілякому живому сотворінню, яке народжується. [...] Людським правом є те, що його людьми буває встановлено для збереження спільної любові й посполитого миру. Таке право є двояким: духовним і світським. Духовне – папою і єпископами для управління справами церкви встановлене. Світське – імператорами та королями для світських справ встановлене» [107, s. 22-23]. Джерелом людського права Гжегож М. Ковальський, аналізуючи правові кодекси міст, називає звичай [692, s. 77]. І саме звичай правники XVI ст. використовують для дефініції міського права: «Міське право те, яке собі люди одного міста для Бога і для людей встановлюють, і за власне право цього міста мають. Бо щойно люди жити, міста ставити й будувати почали, тоді вони між собою своєю волею домовленість встановили, то власне було їхнє право. Як коли Енох, Каїнів син, збудував місто, що його назвав Енох (Бут. 4, 17.), то там найперше люди міське право дістали. Загалом тоді право кожного міста називають міським правом, або ж вількиром цього міста, складається воно почасти з права, спільного для всіх народів, а почасти з осібних ухвал» [153, s. 16].

Світське право Гроїцький поділяє на загальнодержавне, земське, військове, феодальне та міське. Подібні пасажі є й у трактаті Павла Щербича. Одначе, виділяючи право Боже, він від нього виводить і право природне, як таке, що дане самим Богом від створення світу, тож воно властиве всім живим істотам, а не лише людям [155, s. 324; 153, s. 14-15]. Також саме Бог наділяє правом світських і церковних правителів. Право останніх Щербич пояснює через концепт двох мечів. Наголошуючи на особливостях Божого права, він пише і про право, яке встановлене людьми: «Право трояким є: Боже, міське та земське. Боже право – яке сам Бог від початку світу встановив [вкупі] із природним певним законом,

яке був Адамові й Єві надав і в Церкві своїй повсюдно утвердив. Його й тепер християнство має мати за право» [155, s. 324]. Щоправда, як і Гроїцький, він акцентує на верховенстві права Божого: «Сума всілякого права: поштиво й по-Божому, іншого не ображати, кожному те дати, до чого [той] право має» [155, s. 324].

У XVI столітті важливим стає розуміння не лише божественної природи права, а і його верховенства. Гроїцький застерігає, зокрема, що ніхто нікому не може видати будь-який глейт¹, що суперечив би праву: «Жодній стороні ані жодному свідкові не має бути дано таких листів, що правила б [для них] за оборону проти посполитого права, себто щоб винні дістали змогу неслухно виправдатися; але задля убезпечення від розбою й застосування сили такі глейти можуть надаватися як сторонам, так і свідкам» [108, s. 137]. До речі, право на видачу залізних листів (глейтів) у XV–XVI століттях не раз обговорювано й на сеймах Корони, а їхні ухвали зазнавали змін із часом. Стабільним у них, проте, було твердження, що «без слухної у праві описаної причини» видавати їх заборонено [160, s. 252]². Також обґрунтовувано право на глейти й у Статутах ВКЛ³. У кожному зі згаданих випадків зазначено, що все має строго відповідати посполитому праву.

¹ Питання про глейти неодноразово піднімалося і на вальних сеймах. Див. нижче (розділ про сеймові конституції).

² Детальніше див. Розділ 5.

³ Литовський статут 1588 року визначає, кому належить давати глейти в боргових справах. У відповідному артикулі, серед іншого, чітко пізнати зміну доктрини у ставлення суспільства до бідності: «Теж уставуємо, що листи залізні з канцелярії нашої не мають даватися тим, хто маєтності свої на збитки марно витратили і за такими збитковими витратами в боргах опинилися. Але тим маємо давати такі листи, які до боргів дійшли і в убозтво попали з Божої волі, тобто або вогнем погоріли, або маєтності їх затопило, або від розбою, або від неприятеля нашого забрані були, або хто б також в інтересах держави до втрат, убозтва і боргів прийшов, також купцям і іншим людям збіднілим, крім жидів. Але на більший час визволення тими листами не маємо відкладати і давати, тільки в невеликих речах і сумах на три роки. А за той час має той старатися сплатити. А якби кому хотіли такого залізного листа видати, тоді з канцелярії нашої той [хто хотів отримати] має бути відісланий до вряду нашого належного, звідки сам є. Перед таким врядом той, хто такого залізного листа потребує, має для поручництва слухного поставити людей добрих, осілих і забезпечитися ними і їхніми маєтностями, що не зникне в тих літах, які на листі йому зазначені...» [80, с. 64].

Однак, у творах Гроїцького, Щербича і Кушевича були відчутні не лише впливи ідей Гуманізму, а й рудименти середньовічних уявлень про світ, право, людину, суспільство. Про гуманістичне спрямування творів усіх трьох правників свідчить те, що чинне право, передусім міське, вони прагнули викласти рідною мовою, зробити тексти доступними всім, також і тим, хто не надто вільно почувався в латині. Та водночас у їхніх текстах є такі суто середньовічні пасажі, як-от теорія двох мечів. Гроїцький, наприклад, у тому місці, де пише про згадане вже трояке право – Боже, природне й людське – додає: «Світське [право – те], що від імператорів і від королів для світських речей буває встановлено. Тим двоюким персонам Бог у церкві своїй дав різну владу до урядування й оборони своєї святої церкви: єпископам меч духовний, слово Боже, *gladium spiritus, quod est verbum Dei*, імператорам і королям – світський. А називають ті два мечі владами: світським мечем злочинців буває покарано, а духовним відступників до християнської церкви буває навернуто» [107, s. 22].

Не оминає цієї ж теорії й Павел Щербич: «Владу двох мечів, тобто світську й духовну, для захисту свого люду Ісус Христос у своїй церкві утвердив. Із них духовну має Папа, а світську – римський імператор. [...] І ті мечі є міццю, і суди двоякі: духовні та світські. Бо як мечем світським буває покарано злочинців, так і духовним мечем грішні душі буває порятовано» [155, s. 42].

Далі Щербич розлого оповідає походження цієї доволі популярної теорії, аналізує суперечки, що навколо неї розгорталися. При тому він однозначно стверджує про правомірність незалежності обох влад і вважає, що кожна з них має свою компетенцію, яку не може розширювати за рахунок другої. Однак, іноді імператор може судити й духовних осіб. Насамперед, коли хтось із них не хотів або не міг карати. Також за захланність і облудні суди церковних ієрархів; за відступництво, ошуканство, бунт і заворушення, недбальство у дотриманні клятви. Духовна влада підлягала імператорському судові, якби когось погамувати не змогла або перешкоджала чи забороняла збирати податки з церковних маєтків на оборону держави [155, s. 43-44].

Щербич уважав, що далеко не завжди у світських справах варто звертатися безпосередньо до монарха: «До імператора або до короля має вдаватися кожен у таких справах. Насамперед, щодо апеляції на вирок. Потім, якби суддя в якомусь праві вагався. Третє, якби імператор рушення [скликав] або ж до себе прибути наказав. Четверте, якби хтось хотів позбутися обов'язку. П'яте, якщо хтось хотів би на іншого накласти більший обов'язок» [155, s. 44]. Правник почасти не погоджується з усталеними уявленнями про вплив Папи на очільників світської влади: «Імператора, відколи його висвятив Папа або хтось інший, може бути виклято з трьох причин. По-перше – через відступництво, по-друге – через розірвання шлюбу, по-третє – через святотатство. Але цей артикул зіпсуто, бо не лише через самі ці три речі, а й через кожен гріх Папа може викласти імператора і будь-кого іншого, і може права імператора зменшити, якби для душі було щось небезпечно» [155, s. 44]. На відміну від попередніх тверджень щодо теорії двох мечів, де автор спирається на «*Speculum Saxorum*» та «*Ius Municipale*», тут він дотримується однієї із глос до «Саксонського зеркала».

Характерним уявленням про право міщан у XVI столітті було розуміння відносної його рівності за однакових умов і обставин для різних осіб (але мова, звісно, не про представників різних станів): «Право як позивача, так і звинувачуваного має бути рівним. Як позивачеві не вірять без доказів, так і звинувачуваний буде винен, якщо не захиститься» [155, s. 11]. А в іншому місці: «Якщо дитина народилася глухою, німою, без ноги або руки, то може успадковувати в міському праві, але не в ленному. Однак, якби [котрийсь такий] одержав лен, будши дієздатним, а потім із ним щось сталося би, тоді через те лена не втрачає. Так само і щодо прокаженого. Те саме стосується божевільних і глухих, бо і вони такі ж недієздатні, як і тамті, а в однакових справах слід застосовувати однакове право» [155, 115-116].

Коли Щербич говорить про порядок успадкування майна неповносправними, а точніше про заборону спадкувати за ленним правом людям, які такими народилися, то розрізняє право Боже і право посполите. Відповідно до першого, чинні норми щодо права на спадок цих людей є хибними: «Це здається

таким, що суперечить праву {природному, за яким кожен, хай і недієздатний, мав би спадкувати; воно ж бо старше і важливіше, ніж писане, бо з'явилося разом із родом людським, а писане аж тоді, коли почали виникати міста й уряди. А крім того, спадкувати мали б і за посполитим правом}, яке каже, що тому, хто в біді, не маємо додавати тягарів. Отже, цей текст треба розуміти так, що для недієздатним дідизну заборонено тільки в сенсі її витрачання й зуживання, а не так, що їх узагалі позбавлено спадщини» [155, 116].

Таку правову норму було запроваджено радше з практичних міркувань – ленне право передбачало військову службу, що неможливо було для неповносправних із дитинства. Інакше, однак, це виглядало з перспективи міського права. У XVI столітті його норми не лише не іншували явно людей із певними вродженими тілесними вадами, а й передбачали надання їм кураторів (опікунів), щоб каліки могли управляти успадкованим майном: «Глухі, німі, карлики, діти, які не мають руки, ноги, і які б із такими [вадами] з'явилися на світ і те б при народженні виявилось, успадкування, спадщини, відповідно до права, не мають бути позбавлені, бо такій знедоленій людині не варто муки додавати. *Afflictio non est addenda afflict* [Не слід додавати кривди скривдженому]. Однак [такі каліки] мусять мати куратора, який би їхніми добрами управляв і поради давав, їх самих сумлінно доглядав й усілякі їхні потреби обмізковував. Якби хтось був німим чи глухим, такому приязнь і ласку слід виявляти, а опікун або куратор [цим людям] суддею має бути визначено. Ним має бути родич, близький за народженням. *S.S. lib. 3 art. 39 glos.* А якби [хтось зі знедолених] таких не мав, уряд такого куратора повинен [їм] надати, хоч би про те й не просили» [106, s. 239].

Тут відчутно вплив ідей гуманізму на формування правових уявлень міщан. Зрозуміло, що згадана вище норма права виразно суперечила попередньому сприйняттю тілесних вад людей, бо в середньовіччі вважали, що все, і каліцтва також, було від Бога (Вих., 4, 11). У фізичній ваді вбачали гріх людини чи роду, і каліцтво тіла вважали виявом каліцтва душі. За середньовічними уявленнями, зазначав Жак Ле Гофф, «тіло є в'язницею (*ergastulum* – в'язницею для рабів)

душі, і це щось більше, ніж її звичний образ, це – її окреслення (definition)» [412, с. 120-121].

У християнській культурі душа й тіло були пов'язані між собою. Для середньовічної уяви характерний був дуалізм, більшість явищ мислилася в категоріях пари антагоністів: Небо протиставлялося Землі, Бог – дияволу, тіло – душі. Власне, «контраст матерії та духу, тіла й душі, також містив в собі антитезу верху і низу» [275, с. 74]. Тіло розглядали як зовнішній фактор (*foris*), а душу – як внутрішній (*intus*). Їх сприймали як сплетіння символів і знаків.

Ставлення до тіла в середньовіччі було амбівалентним: з одного боку воно тотожне «плоті», що була пов'язана із первородним гріхом, а з другого – пов'язане з таїнством Втілення і Спокути. Для тогочасної уяви характерний був дуалізм, більшість явищ мислили в категоріях пари антагоністів: небо протиставлялося землі, Бог – дияволу, тіло – душі. Властиво, «контраст матерії і духу, тіла і душі, також містив в собі антитезу верху і низу» [271, с. 66]. Такі середньовічні уявлення, однак, поволі відходять, поступаючись трендам Відродження та Гуманізму. Проникають вони й на руські землі. У Львові ж ці тенденції стали відчутні ще з другої половини XV століття [774, с. 8], а в наступні роки вони все більше утверджувалися в міщанському соціумі. В епоху Гуманізму змінюється уявлення про співвідношення душі й тіла, при цьому зазнає змін уявлення про тілесне, а відтак трансформувалося і ставлення до калік, рівно ж як і до недуг. Причини хвороб, і вроджених також, уже не розглядали як Божу кару.

«У продовження тенденцій XVI ст., у XVII ст. відбулася “наукова революція”, яка розглядала природу поза впливом на неї творця, хоча Бог і надалі був основою всього життя, – пише Крістіан Ван'я, аналізуючи, як сприймали співвідношення тіла й душі в ті часи. – Рене Декарт (1596–1650) протиставляв душу, як чистий дух (*res cogitans*), і матерію, як суто фізичне розширення (*res extensa*), що керується суто механічними законами. Тіло стало “тілесною машиною”, яку урухомлює і визначає лише природа, а особливі властивості цієї машини можна вивчати й автоматизувати. Ця дуалістична

метафізика Декарта підготувала процес демітологізації душі. Основою цієї тенденції була просвітницька ідея про автономність людини, думками і вчинками якої вже більше не треба було опікуватися. Пізнання природи мало зумовити панування людського суб'єкта над нею. Хоча й далі послуговувалися терміном “душа”, проте вже в сенсі нової антропології, яка розглядала фізичні процеси і здатність пізнання як невіддільні ознаки особистості» [204, с. 220]. Саме такі уявлення про природу душі та її співвідношення з тілом змінило ставлення до природних людських вад.

На появу хвороб, на думку мислителів того часу, впливали не тільки людські гріхи, а й зовнішнє середовище, зокрема зорі. До прикладу, лікар із Гданська, ймовірно Северин Гебель, у трактаті «Дієта, або ж Книга страв» («*Diaeta oder Speissbuchlein*»), написаному 1540 року, зауважив, що деякими органами й частинами людського тіла керують окремі зірки. Зокрема, селезінка перебуває під впливом Сатурна й сузір'я Скорпіона. Подібні думки висловлювали й інші фізіологи доби Гуманізму, які визнавали, що астральні впливи визначають стан здоров'я людини [570, s. 397-398]. Зі згаданого у джерелах XVI століття, зауважила Марія Богуцька, лише ускладнень після пологів, офтальмологічних і психічних недуг не пов'язували з впливом зовнішнього світу [570, s. 396].

Отже, хвороби підлягали лікуванню, ба більше, не просто молитву, а й медицину розглядали як шлях до зцілення. Університети готують докторів медицини від XIII століття. Потреба у кваліфікованих і дипломованих медиках зростає, вони користувалися чималою повагою в суспільстві, а в містах утверджується посада міського лікаря, на яку окремо запрошують відомих фахівців¹. Зокрема, у Львові на початку XVII століття таку посаду обіймав відомий гуманіст і доктор медицини Еразм Сикст [519]. Саме зі зміною уявлень

¹ До прикладу, у Львові 1497 року «для громадських потреб у великий піст міським лікарем прийняли на один рік доктора Сигізмунда, і пани райці пообіцяли від себе дати йому 10 кіп грошей» [329, с. 107]. 1529-го вперше членом львівської міської ради став дипломований лікар – Станіслав Мозанч [329, с. 138]. 1550 року в тому ж Львові «доктором медицини прийняли “славного іспанця” (*egregious Hispanus*), якому призначено по 5 золотих щокварталу й дали житло над міською вагою» [329, с. 157]. І подібних прикладів можна навести чимало.

про співвідношення душі й тіла було пов'язано зміну у ставленні до людей маргінесу. Одначе, люди неповносправні, на відміну від жебраків, відповідно до нових уявлень за концепцією Лютера, могли розраховувати на опіку з боку влади чи родини [666, s. 23]. Їх не розглядали як носіїв Божого прокляття, які заслуговували на суспільний осуд.

4.5. Право і мораль

Про приписи Гроїцього, Щербича чи Кушевича щодо принципів формування органів міського самоврядування і щодо судових справ відомо немало з літератури предмету. Значно менше натомість написано про моральні аспекти життя міського соціуму, відображені у правових кодексах XVI–XVII століть. А саме такі моменти належать до головних тем цих трактатів. Уже в артикулах про засади формування ради й лави прочитується уявлення міщан про «чоловіка доброго», гідного поваги та послуху¹. Як-от у Гроїцького: «Для користі міста обирати в раду слід людей добрих, мудрих, які мають щонайменше двадцять п'ять років, осілих у місті, не надто багатих і не надто бідних, а середнього достатку, бо багаті й заможні часто звикли громаду утискати і нищити, натомість від убогих, хоч яких зичливих, жодної користі. А от середні до того [врядування] найздатніші, вони, на своєму залишаючись, чужого не пожадають, а посполиту справу вивищують над власною. *Iure Municipali art. 44. glos.* Також мають бути законно народжені, що завжди проживають [у себе] вдома, люди доброї слави, богобоязні, що шанують справедливість і правду, а брехню і злість зневажають. Таємниць міських не розголошують, у словах і вчинках сталі, обжерливістю гидуєть, дарів не приймають, помірковані, не пияки, не двоєженці, не улесники, не блазні, не настири, не чужоложці, не такі, кого дружина зрадить, не лихварі, не фальшувальники, не сіячі розбрату. Бо згодою малі речі примножуються, а

¹ Почасти ці міщанські уявлення про чесноти людини перегукуються з уявленнями шляхти [пор.: 531, с. 47-92; 533, с. 106-147].

незгодою великі нищать. Також не варто обирати на те чужоземця й [особу з] іншого права, і того, кому виповнилося дев'яносто років» [107, s. 29].

Окрім обмежень щодо віку, про що буде далі, в цьому фрагменті відображено уявлення про моральні чесноти міщанина. Серед них надто ж – у контексті його майнового статусу. Тут автор відходить від середньовічного трактування бідності й багатства, яке тоді засуджувало, бо стояло людині на перешкоді досягнути Бога. Виразно про це йдеться вже в Євангелії від Матвія: «Ісус же сказав Своїм учням: “Поправді кажу вам, що багатому трудно увійти в Царство Небесне. Іще вам кажу: «Верблюдові легше пройти через голчине вушко, ніж багатому в Боже Царство увійти!»”» (Мт, 19, 16–26).

Бідність – ось справжня чеснота, з погляду середньовічної християнської моралі: «Найдорожчі, терези – то людське життя. Дві речі на їхніх шальках: прихід на сей світ і відхід із нього. Людина кладе на одну шальку вбогість, у якій вона прийшла на світ, а на другу – вбогість, у якій іде зі світу, і виявляє, що вони однаково важать: якою убогою дюдина прийшла, такою ж убогою відходить. Еклезіаст, глава друга: “Як вийшла з лона матері своєї, так і повернеться, нічого не візьме з собою за труди свої”» [54, с. 55]. Відповідно до цих уявлень, у містах ухвалювали сумтпуарні постанови. Практика такого законодавства відома в Короні Польській із XIII століття, але значного розвитку вона набула лише в XIV-му. Регламентацію цих питань часто здійснювали на рівні окремих міст через місцеві вількири. Найвідоміші – львівські 1383 та 1406 років. У першому з них написано: «Давня ухвала про порядок святкування весіль¹. Також пани райці разом із цілою громадою так вирішили та постановили, що коли хтось захоче святкувати чи відзначити весілля, повинен мати 16 осіб [гостей] і 4 страви, а не більше, і повинен мати 2 блазнів, а не більше, під загрозою [покарання] у 4 гривни.

Ухвала щодо витрат вагітних і породіль. Також пани радні разом з цілою громадою так вирішили та постановили, що жінки у тяжі або ж породіллі не

¹ Положення цього вількиру повторено у статуті 1406 року, що його було вписано до втраченої книги міської ради за 1402–1459 роки [див.: 731, s. 226-227].

повинні влаштувати жодних бенкетів під загрозою [покарання] у 4 гривни» [135, s. 10-11].

Подібні постанови приймали й в інших містах Корони. Трохи давніше, наприклад, у Кракові – 17 січня 1378 року та 5 серпня 1397-го [130, s. 27]. Польський дослідник Гжегож Мислівський навіть вважає, що вони є прикладом «імпорту» до Львова латинської правової культури [731, s. 233].

Однак у XVI столітті ситуація зазнає поступових змін. Спершу, у XIV–XV століттях, зазначає Жак Ле Гофф, у Європі змінюється ставлення до грошей, але ще не до багатства. Головною відправною точкою у цьому процесі стала зміна у трактуванні купців: попервах їх однозначно вважали приреченими на пекельні муки, але з часом Церква їх визнала, передусім з огляду на корисність цих людей для суспільства, але за умови їхньої лояльності до християнських цінностей. А в XVI столітті разом із Реформацією з'являються елементи капіталістичного укладу [дет. див. 413, с. 179-180, 183]. Відтоді бідність перестала бути чеснотою [106, s. 239-240], а багатство вже не розглядали як беззаперечне зло. Воно могло як зашкодити людині досягнути райську насолоду, так і допомогти. Зазнає змін і ставлення до праці й до жебраків та неімущих, про що буде мова окремо.

Поданий вище пасаж із Гроїцького – не єдиний, де йдеться про людські чесноти у правових трактатах. На інші уряди так само мали обирати лише осіб гідних, пише той самий автор: «Тому, хто не має прокуратора, але просить про нього, суддя має його надати. *Speculo Saxonum libro 1 articulo 60. Et Iure Municipali articulo 16.* Прокуратором не може бути, надто у світських справах, особа несповна розуму, той, хто ще не досягнув розторопних років, еретик, чернець, єврей, священник, жінка» [105, s. 86]. Не могли такі урядники, згідно з правом, надуживати своєю посадою задля власного збагачення й на шкоду іншим: «Прокуратор, який зрадливо вчинив би, зумисно й добровільно давши себе використати на шкоду тому, чию справу захищав, або допустивши розвідати стан справ і захисту тієї сторони, чию справу взявся захищати, коли пристав би до сторони противника і чинив або захищав справу того, проти кого мав бути, на

шкоду першому, чию справу мав би захищати, за таке має отримати таку кару і покуту, як оголошення безчесним» [105, s. 86].

В іншому трактаті Гроїцький детальніше пояснює пункт про карі за корисливі дії, зокрема прокуратора: «Якби у будь-якій суперечці, як щодо майна або маєтку, так і щодо карі на горло, прокуратор, ведучи справу, або зрадив [свою] сторону, або вдався до обману й ошуканства на шкоду тому, від чийого імені він діє, і те йому довели, то [такий прокуратор] повинен насамперед заплатити [своїй] стороні за ту заподіяну їй шкоду, а відтак його має бути покарано мітлами¹ при ганебному стовпі, і нарешті вигнано з міста чи тієї землі, відповідно до тяжкості вчинку та завданої шкоди» [108, s. 152]. Часто, однак, меркантильні інтереси брали гору над страхом перед покаранням, тож саме цей пункт порушували найчастіше.

Особливо прискіпливо ставилися до чеснот судді, який вирішував долю інших, тож мусив мати безперечну повагу в суспільстві: «Суддя повинен мати такі чесноти: страх Божий, правдивість, мудрість, розторопність, виваженість, однакову милість до всіх, правничу обізнаність, здібність. Судити мусить без поспіху, гніву, ненависті, милості, приязні, боязні, дарів; бо дари застиляють очі мудрої людини і долають людську справедливість. На те є приклад, як один перський король, дізнавшись, що певний суддя в Азії, такий собі Зизанес, судить заради дарів, наказав його вбити, здерти шкіру, і почепити її на місці, де вбитий судив. На те місце, як на стілець, посадив потім його сина Отана, щоби сидів, дивився на батькову шкіру і пильнував, аби самому такої карі не зазнати². [...] Треба також, щоби суддя в собі не лише ці речі мав, а й велемовність,

¹ Тут мова про пучок різок, якими карали за певні проступки [825].

² Джерелом цієї оповіді є Геродотові «Історії» (V, 25), де йдеться про сатрапа перського царя Дарія – Отана – та його батька Сісамна, якого стратили за хабарництво: «Стратегом тих, що мешкають на узбережжі, він [Дарій] призначив Отана. Його батька Сісамна, який був царським суддею, цар Камбіс, через те, що він брав хабарі і виніс несправедливе рішення, наказав зарізати, здерти з нього шкіру з голови до ніг, а потім, коли його так обдерли, з його шкіри понарізували ремені і натягли їх на крісло, на якому сидів Сісамн і правив суд, і, коли їх натягли, Дарій замість Сісамна, якого він наказав вбити й обідрати, призначив суддею його сина і наказав йому не забувати, на якому кріслі він сидить і судить» [51, с. 229].

статечність, особисту поважність, щоб на нього люди, як каже Гораций, як на Бога дивилися; а в сумнівах, сварках, незгодах щоб боялися самого його вигляду» [107, s. 26-27].

Про чоловіка доброї слави¹ розважає й Щербич. Він наголошував: безчесним не може бути той, хто походив від двох дідів і двох бабів, а також від батька й від матері, чиї порядність не була нічим підважена, тобто чиї предки мали бездоганну репутацію. Такого ніхто не міг оббрехати чи звинуватити в безчесності, хіба що він сам учинить щось таке, через що втратив би своє добре ім'я: «І хоч би також прадід його свою славу порушив або не порушив, тоді те правнукові ні не зашкодить, ані не допоможе, бо честь і сором не сягають далі, ніж до третього покоління» [155, s. 18]². Ніхто не міг людину позбавити честі, хіба що з дуже поважної причини – лише через злочин, що, за правом, передбачав би кару на горло або відрубання руки [136, s. 186].

Не вважали чимось негідним, якщо міщанин одружувався кілька разів: «Кожному вільно брати шлюб стільки, скільки забажає, доки без дружини бути не може чи не хоче, хай би вони йому три або й чотири рази помирили. Так само жінці по смерті [кожного зі] своїх чоловіків вільно та пристойно йти за іншого, а діти, народжені хоч від першого, хоч від останнього, майно родичів своїх одідичать неодмінно» [155, s. 26].

Ставлення до сексуальних стосунків у середньовіччі було доволі складним: «...Первородний гріх, гріх інтелектуальної гордині, інтелектуального виклику Богові замінено середньовічним християнством на статевий гріх» [412, с. 120]. Увесь суспільний уклад середньовічного християнина продиктовано цим гріхом. «Адам через свій переступ залишив нам подвійне покарання: духовне і тілесне. Перед Адамовим падінням люди були рівними в мудрості й однаково подібними до Бога. Але після падіння в гріх стало інакше, бо вже через гріхи той є

¹ Про важливість такої категорії як честь/добра слава у комунікативних практиках середньовіччя і ранньомодерної доби див. [298, с. 109].

² Практично те саме написано й у «Саксонському зерцалі»: «Чиї права не підважені протягом чотирьох поколінь предків, тобто зі сторони обох дідів і обох бабусь і батька й матері, народження (походження) того не може бути зганьблено, якщо тільки він не втратив свого права» (ЗП, I, 51 §3). [74, с. 37].

мудріший, аніж той, і один другому мусить служити», – пише Щербич [155, s. 12]. Те, що він додає цей пасаж у правовий трактат, дуже показово: автор, як і більшість його сучасників, інтелектуально не відмежувався від середньовічних уявлень. Люди ранньомодерного часу їх лише переосмислювали і трансформували, спираючись на здобутки нової доби – Гуманізму. Примітно, що саме на прикладі Адама, з яким і пов'язано первородний гріх, Щербич пояснює неприродність шлюбів між близькими родичами: «Від Адама починається перший вік і право природжене. Той також, якби нині був живий, не міг би одружитися, бо з кривими у спадній [лінії], inter Deszendentes [між нащадків] шлюб узяти годі» [155, s. 11].

У середньовіччі високо ціновано цнотливість, дівочу зокрема. За її втрату хелмінське право від XIV століття передбачало суворе покарання, і не лише для дівчини, а й для її батька, адже той як опікун доньки мав її пильнувати. Та якщо звинувачення були неправдивими, і це вдалося довести за допомогою свідків, то кару мав понести горе-чоловік, і то не лише фізичну, а й матеріальну: «Якби якийсь чоловік свою доньку видав заміж як дівицю, а в той час чоловік, узявши її як недоторкану дівчину за жінку, спавши з нею одну ніч чи більше, сказав, що не була дівицею, і тому відіслав її до батька й матері з таким звинуваченням. Батько доньки, за порадою старших, повинен вислати поважних людей, чоловіків чи жінок, оглянути сліди на простирадлі, на якому першу ніч [молодята] лежали. Якщо ті люди визнають, що донька була дівицею, тоді батько тієї доньки має її чоловікові дати 40 різок перед судом, а понад те [її чоловік] заплатити йому 5 фунтів, або ж 20 гривен, а судді – штраф окремо. [...] Якщо натомість дочці доведуть, що не була дівицею, тоді її батько має її забрати й замкнути в довічне ув'язнення, а дім його, вкритий ганьбою, має бути зруйнований, бо в такому місці нічого доброго бути не може» [763, s. 145, 147].

Негідним чесного чоловіка та гріховним уважали й перелюб. І знову ж таке уявлення вкорінено в Євангелії від Матвія – в одній із проповідей Ісуса: «Ви чули, що сказано: “Не чини перелюбу”. А я вам кажу, хто на жінку подивиться із пожадливістю, той уже вчинив із нею перелюб у серці своїм. ... Також сказано:

“Хто дружину свою відпускає, нехай дасть їй листа роздового”. А я вам кажу, що кожен хто пускає дружину свою, крім провини розпустити, той доводить її до перелюбу. І хто з відпущеною побереться, той чинить перелюб» (Мт., 5, 27–32). Згідно з Біблією, всяка сім’я освячена Богом: «А Я вам кажу: Хто дружину відпустить свою не з причини перелюбу, і одружиться з іншою, той чинить перелюб. І хто одружиться з розведеною, той чинить перелюб» (Мт., 19, 3–10).

Перелюб, отже, за нормами як канонічного, так і світського права, заслуговував на жорстоке покарання¹. Він розглядався як диявольська спокуса, в якій гине саме душа. Кару для зрадливих жінок передбачено було ще в найдавнішому з відомих кодексів хелмінського права, і то таку, що її заслуговувала лише негідна людина. Зокрема, якщо чоловік застав жінку з коханцем, навіть якби той утік, то має її віддати на побиття батогами при стовпі, вимастити болотом і лайном, а влада – засудити її до вигнання з міста [763, s. 147]. Якщо ж натомість жінку спіймали на перелюбі й замкнули разом із коханцем, то їх обох мали закопати живцем [763, s. 149]. Менш «вишуканими», та не менш жорстокими, були кари за перелюб у міському праві кінця XVI століття: «Чужоложника, який явно [із] чужою дружиною стосунок має, чоловік може не лише в суді звинуватити, але й сам може його судити, якщо його з дружиною застане. Якщо ж його [перелюбника] спіймати не зумів, тоді може його поранити або й убити. А якщо б чоловік запідозрив дружину у зраді з якимсь чужоложником, і до того ж при свідках йому тричі казав, щоби [із] дружині дав спокій [але той не послухав], то якби його потім застав на таємному якомусь місці [у своєму домі, або в чужоложника при розмові з ним, або в корчмі, або в городі,], може його своїми руками вбити. Але якби його де-інде на іншому місці застав, коли б із нею [його дружиною, перелюбник] розмовляв, тоді має доставити трьох свідків, гідних довіри, які б могли [ту] їхню розмову

¹ Ставлення до перелюбу як до вкрай негідного вчинку відобразилося в так званих ехемпла: «Одна жінка в перелюбі зачала і породила двох синів. Старший син став пустельником і палко просив за матір у своїх молитвах. Вислухав Бог його молитви і показав синові його матір: вона явилася йому з двома жабами і змією. Найдорожчі, змія – то пояс, якого подарував коханець, а дві жаби – двоє синів від перелюбу. Це Бог так попросив сина більше не молитися за матір, бо її вже було осуджено» [54, с. 355].

довести, а опісля його до судді, який такі справи судить, має відвести. А той, розпізнавши правду, має скарати його за заслугою» [155, s. 51].

Однак тут-таки Щербич додав, що в шести випадках чоловік не має ні мстити за зраду дружини, ані оскаржувати зрадницю і її партнера в суді й перелічує їх: «Найперше, якщо він сам зраджує. Друге, якщо їй сам на те причину дав. Третє, якщо його вдома так довго не було, що його вважала померлим. Четверте, коли те з примусу вчинив. П'яте, якщо чужоложника [жінка] вважала за [свого] чоловіка. Шосте, якщо її [законний чоловік] після вчинку [зради надалі] утримує, бо ж виходить, що [сам] їй такий учинок дозволив» [155, s. 52]. Бодай частину провини за вчинений жінкою перелюб тут уже покладено на чоловіка, що теж має біблійне походження, як видно з поданої вище цитати з Нового Заповіту. Та навіть якщо за перелюб чоловіка з тих чи тих причин не було покарано на смерть, то це все одно не сходило йому з рук. Наприклад, через такий гріх він міг втратити свою посаду, навіть таку, що її вважали довічною [136, s. 11].

Бартломей Гроїцький у справі перелюбу геть категоричний: цей переступ слід карати смертю. Він навіть шкодує, що цієї норми, хоч вона сягає давнини, за його часів, у XVI столітті, не завше дотримувано: «Перелюб виявлений завжди має бути покарано, як у випадку чоловіка, так і жінки...» [105, s. 47]. Винних у цьому й подібних гріхах ніхто не сміє захищати [105, s. 47]. Не звільняє чужоложника від покарання навіть якщо він утеча до церкви чи в монастир, або на цвинтар. Скрізь їх слід спіймати й віддавати на кару [107, s. 205].

Перелюб однаково суворо має бути покараний, наголошував Щербич, і не тут не важить, чи мова про чоловіка, чи про жінку; також не має значення, чи ці люди мали сім'ю, чи ні, бо «перелюб є таким страшним гріхом, як і зґвалтування дівчини» [155, s. 52]. Доволі знаний випадок такого покарання обох перелюбників трапився у Львові 1518 року. Його детально описують як Бартломей Зіморевич, так і Денис Зубрицький. Кожен із них, щоправда, акцентує на різних деталях справи. Смертний вирок було винесено вірменину Івашкові та його полюбовниці Софії, яка від цих стосунків народила дитину [329, с. 127-128].

Зіморовіч колоритно описує сам процес страти через спалення, зазначаючи що даний злочин є святотатством і оскверненням релігії [58, с. 101]. У XVI столітті подібні уявлення вже зазнавали трансформацій, тож ця історія вже мала продовження. Насправді вона відбувалася в розпал конфлікту між вірменською громадою Львова й магістратом міста. Серед іншого, йшлося і про місце засідання вірменського суду, про сплату місцевих податків [70, с. 184-185] тощо. Тож страту вірменського купця Івашка Тишковича, хоч вона й цілком відповідала приписам середньовічного міського права, можна розглядати і як епізод цього внутрішньоміського протистояння.

Вірменська громада оскаржила рішення міського суду. Примітно, що при цьому вона посилалася на порушення правових процедур, а саме: що не задіяне було вірменське судочинство. Король 21 жовтня 1518 року ухвалив рішення не на користь львівського магістрату [70, с. 186, 188]. Щоправда, зауважив Зубрицький, «вірмени, хоч і отримали цей “besseruneg”, однак через шляхетну гордість *Dominica ante Agnetis* [16 січня] повернули його райцям» [329, с. 128]. Натомість монарх уже через три дні після цього свого вердикту у справі скарги вірменської громади на львівський магістрат видав привілей, де визначив по 10 тисяч гривень штрафу для кожної зі сторін, що порушила би спокій у місті й ініціювала суперечку [347, с. 164].

Хоч закон і вимагав суворої кари для обох перелюбників, на практиці такі випадки були рідкісними. Жінок за це карали частіше за чоловіків, бо ставлення до останніх із погляду моралі було більш еластичним. Польський дослідник Анджей Карпінський, зокрема, підрахував за судовими справами: у 1550–1650 роках жінки, покарані за перелюб становили в Познані 7,7% від усіх жителів міста, а в Любліні – 3,8%; чоловіків натомість –2,7% та 0,2% відповідно [656, s. 115]. Зрештою, ота львівська історія про перелюб від 1518 року, а насамперед оскарження вірменською громадою вироку суду та її перемога в цій справі, свідчать, що саме на жінок фактично падала провина за неузаконені любовні стосунки. Польська дослідниця Ясмiна Корчак-Седлецька вважає, що хоч право передбачало суворе покарання за перелюб для обох статей, до жінок воно було

суворіше, бо, приміром, у випадку з насильством, ті мусили ще довести цей факт, що на практиці було не так просто, а часом і неможливо [687, с. 59].

Правову норму, що передбачала кару смерті за перелюб, таки застосовуано на практиці. До прикладу, за 20 листопада 1596 року в луцьких гродських книгах зафіксовано декрет місцевого магістрату в справі про перелюб. Після розгляду справи обом коханцям винесли смертний вирок, щоправда, чоловік зумів уникнути смерті: «Врядъ, выслушавши жалобы и отпору обеихъ сторонъ, а бачечи то, ижъ о учинокъ чужоложный идетъ, прихиялючися до права посполитого Майдеборьского, листу пятьдесятъ второму, въ Саксоне описаному, где стоитъ написано, ижъ «на чужоложьстве пойманный маеть быти стять, а то тые суть, которые ся зъ мужатками лучать, албо сами, жоны маючи, з ынъшими ся кладутъ, и што такъ мужъчизна, яко и белая голова, однаково мають быти караны». За которымъ добровольнымъ признаньемъ Станислава балверчика и Ганны Войтеховое, столяръки, жоны мужа тое, сказали, абы обоє мечемъ были караны и за таковой учинокъ заплату взяли. Якожь кгда на пляць передъ ратушь обоє сполне, Станиславъ балверчикъ и Ганна столярка, отъ мистра на екъзекуцыю были выведены, там же она Ганна столярка за тотъ выступокъ заплату взяла и презъ мечъ естъ скарана, а Станиславъ балверчикъ, не ведати, если за якимъ уфолкгованемъ мистровымъ, чили такъ за припадкомъ якимъ не стять, толко у шию ображонъ, съ пляцу живо увошоль. Которое то сознанье менованого возного до книгъ кгородскихъ Луцкихъ естъ записано» [44, с. 473-475].

Із позиції міського права неприпустимим було також і спонукати до перелюбу, що засуджувала й Церква, як видно із поданого вище уривка з Біблії. Осудною була і проституція – одне з тих занять, що накладало відбиток ганьби на людину. Все, що спонукало жінок до нього, засуджувало не лише суспільство, а й право. Бартломей Гроїцький пояснює, як мають бути покарані ті, які свою жінку, дівчину чи родичку змушують до такого за гроші: «Кожного, хто жінку, дівчину чи родичку, а чи споріднену особу зводив би й примушував курвитися, або яким-небудь способом своїм дітям до того причину давав би для чогось

негідного і неугодного Богові, щоб, забувши сором, [вони] віддавалися за дарунки чи за щось інше, має бути покарано на честь, здоров'я і на горло відповідно до приписів посполитого права» [108, s. 155].

Та попри таку сувору норму, проституція була доволі поширеною в тогочасних містах. Рівень проституції у містах Речі Посполитої був нижчим, аніж, наприклад, у Лондоні чи Парижі, де повій було тисячі. У містах же Корони їх налічували навіть не сотнями – в п'яти найбільших містах у XVI столітті джерела згадують лише 171 професійну проститутку: у Познані їх було 113, у Кракові – 29, у Любліні – 15, у Львові – 11, у Варшаві – лише 3. Серед них переважали незаміжні жінки (3/4 від загального числа повій, проти яких було висунуто звинувачення) [663, s. 334-335].

Щоправда, тут годі оминати факт, що на сторінки судових справ потрапили відомості лише про незначну частину повій. Часом інформацію про них можна почерпнути не тільки з кримінальних джерел, як-от про одну із львівських проститутток, Катерину: її згадано у книгах надання міського права Кракова під 13 вересня 1479 року: «Катерина вірменка, львівська повія, має право без необхідності засвідчення, давши 16 грошів»¹. Одначе, це радше виняток, аніж не правило, до того ж невідомо, з яких мотивів писар саме так окреслив згадану особу.

Анджей Карпінський за актовими матеріалами встановив, що в XVI–XVII століттях наймолодшим із міських проститутток було по 12–15 років, а найстаршим – 40. Останні могли часом мати й по кілька дітей [663, s. 336]. В окремих містах, як-от у Познані, Кракові, Варшаві, Любліні та Львові, діяли будинки терпимості [детальніше див. 663, s. 338-340]. Появу їх можна пояснити радше певним толеруванням цього заняття в старопольському суспільстві у XV столітті. Уважано, що контрольована проституція значно краща від стихійних розпусти, перелюбу, бігамії тощо [663, s. 345]. Та все змінилося в XVI столітті, із поширенням ідей протестантизму: ставлення до проституції стало значно

¹ «Katherina Armeni ius habet, de testimonio non indigent, dedit XVI grossos. Leopoliensis meretrix» [120, s. 286 (N 7865); 131, s. 36].

упередженішим¹. Хай там як, але цей прошарок міського маргінесу годі не згадати. Жодні правові приписи не поклали край цьому древньому фахові в річпосполитських містах.

Ситуація, коли внаслідок перелюбу чи проституції жінка вагітніла й народжувала дитину, також уважано неприпустимою із погляду як моралі, так і права. На межі XIV–XV ст., якщо жінка чи вдова зачала від свого коханця та привела на світ немовля, а потім його вбила, і це буде доведено, то її мали стратити через повішання, згідно з приписами міського права [763, s. 149]. Та й протягом наступних століть дітовбивство каралося якнайжорстокіше. За Гроїцьким: «Якби котрась дитину свою покинула, бажаючи її позбутися та про неї нічого не знати, і дитину цю потім було би знайдено й виховано, а тоді на [ту] жінку вказали б і довели її провину, то за поради людей, досвідчених у праві, її слід покарати, але не на горло. А якби та покинута дитина померла, перш ніж її знайшли, через те, що її покинули і втекли, то, за поради людей, досвідчених у праві, [таку жінку] має бути покарано на здоров'я або й на горло» [108, s. 159]. Ці злочини трактовано так серйозно, що до їх засвідчення допускали навіть ті категорії осіб, які зазвичай не могли свідчити в інших випадках – ченців, священників чи жінок, але тільки «якщо мова про дитину, яка хрещена, чи народилася живою, чи ні» [107, s. 135].

Насильство над жінками належало до категорії найстрашніших злочинів: «Хоч право згадує загалом чотири карні злочини – злодійство, розбій, убивство та насильство проти жінок, або ж зґвалтування, – але всяка інша [лиходія] від них походить і до них веде. [...] А на ті воляння мають усі збігтися й гвалтівника гонити, [щоб] убити або ж привести до суду. А якщо по такому зґвалтуванні минула ніч, то його має судити найвищий суддя у тім краї. А якби [гвалтівника] спіймали на свіжому вчинку, тоді одразу ж судили би без зволікання. А коли свіжий учинок не є очевидним, тоді оскаржуваний може відвести звинувачення, {свідчачи сам-сьомий або ж на поединку}, заки позивач доведе свою правоту...»

¹. Обґрунтування лютеранського бачення такого явища як перелюб див.: [104].

[153, s. 171]. Щербич, якому належить цей пасаж, щоправда, не завжди передбачав смертну кару за такий злочин у своїх працях. Навіть якщо дівчину дали за дружину гвалтівникові, то це не знімало його провини: «Маєш також знати, що згвалтування як найтяжчий гріх вартує троякої кари. По-перше, таке насильство слід оскаржити без жодного зволікання. А якби родичі згвалтованої через власне недбальство таку скаргу загирили, а відтак постраждалу дали б гвалтівникові за дружину, то їх має бути вигнано на вічні часи. По-друге, позаяк гвалтівник утратить життя, то хоч би й узяв згвалтовану за дружину, а не матиме [від неї] ні дітей з доброго ложа [законнонароджених], ні спадкоємців. По-третє, кожен суддя такого гвалтівника повинен шукати і судити без жодної скарги {а всіх його [гвалтівникових] спільників карати тією ж карою, що й його самого}. Насамкінець, і будинок, де жінку було згвалтовано, належить зруйнувати, {якщо його правом не захищено}, і кожную тварину, котра в якийсь спосіб гвалтівникові допомагала, слід забити» [153, s. 171].

Злочин був настільки важким, що навіть нащадки гвалтівника, могли претендувати на «очищення» тільки у третьому поколінні. Але оскільки цей злочин належав до найтяжчих, то звинуватити чоловіка в ньому було не так просто: «Може хто спитати: а якщо жінка з розпущеним волоссям і в подертому одязі прибіжить до уряду і поскаржиться на насильство – мовляв, її згвалтовано, – та захоче те довести [свідченням] людей, які чули крики. А оскаржуваний теж вільно і безпечно прийде до уряду, не впійманий ані не зв'язаний, і прохатиме, аби йому дали змогу довести свою безвинність. Хто з них має першість – сторона, що звинувачує, а чи та, що захищається? Відповідь така, що оскаржуваний, який до уряду прийшов добровільно, бажаючи виправдатися, перший дістане право відвести звинувачення, свідчачи сам-сьомий, заки його вину буде доведено. Бо право завжди є прихильнішим до позваного, аніж до позивача» [153, s. 172].

Негідним порядного чоловіка вважалося все, що суперечило природному станові речей. Приміром, інтимні стосунки з жінками-родичками, тобто з

пасербицею: з мачухою, братовою донькою та іншими близькими родичками [108, s. 153].

Гріховними були й гомосексуалізм чи зоофілія – вочевидь, знані в ранньомодерному суспільстві, якщо окремо їх обумовлено у праві: «Якби було знайдено такого, хто з худобою, а чи хлоп із хлопом супроти природи справу мав, то [його] має бути на горло покарано і відповідно до звичаю спалено вогнем, без жодного помилування чи ласки, бо то гріх ганебний і сороміцький, вартий найсуворішої кари» [108, s. 153]. Усе це були найтяжчі злочини, адже різко суперечили християнській моралі.

4.6. Неповноправні жителі міст. Євреї

Автори правових кодексів не раз звертаються до тих соціальних груп, що їх у тогочасному суспільстві вважали другосортними. Вони не мали всієї повноти прав, поваги й не могли займати певні посади. Бартломей Гроїцький, наприклад, пише: «Три речі перешкоджають декому бути суддею: природа, право і жіноча стать. За природою суддею не може бути шаленець, несповна розуму, лунатик, німий, сліпий, глухий і той, хто ще не досягнув двадцяти й одного року. Право не дозволяє бути суддею проклятому, виволанцеві, відступникові від віри Христової, єврею, безчесному, народженому поза шлюбом; а також, згідно з правом, тим, кого забруднено злістю чи поганим життям, що їх безслав'я відділяє від громади гідних людей: таким жодна достойна посада не повинна бути доступною. Також жінка не годна бути суддею, позаяк від усяких міських урядів її відлучено, бо на собі жодного верховенства мати не може, ані бажати, ані кому сприяти, ані самій справуватися, ані бути прокуратором» [107, s. 28].

Згадані категорії жителів міст в багатьох випадках було обмежено у правах, і не лише щодо неможливості посідати посади судді та прокуратора. Так само було іншовано і євреїв¹. У пасажах про них і їхній статус в упривілейованих

¹ У середньовічних оповідках образ єврея іноді використовували для позначення грішника як такого. Показовим прикладом тут може бути витяг із «Діань римських»: «Читаємо про одного юдея, котрий, впавши в суботу у

містах у трактатах з міського права пізнати відлуння середньовічних уявлень. Для пізньосередньовічного й ранньомодерного соціуму цілком природним було іншування за релігійною, статевою та соціальною приналежністю. Євреїв у тогочасному місті ставили на один щабель із тими, кого найбільш упосіджувано у правах, як-от: «Прокуратором не може бути, надто у світських справах, особа несповна розуму, той, хто ще не досягнув розторопних років, еретик, чернець, єврей, священник, жінка» [105, s. 86-87]. Стосувалася їх іще ціла низка наказів: «Євреям такі речі правом заборонено: насамперед жоден християнин не може з ними ні їсти, ні пити. 2. Жодного уряду не повинні посідати, на якому вивищувалися би над християнами. 3. Ліків від них не слід брати. 4. У Великодню п'ятницю не мають із будинків виходити ані вікон відчиняти. 5. Християнина не повинні мати за слугу. 6. Синагог і молитовних будинків нових не закладати. 7. Не мають також із жодною зброєю ходити, і то на їх поганьблення, бо вони зі своїми маєтностями перебувають під зверхністю християн» [107, s. 59].

Євреї мали присягати окремо, і довіра до їхніх слів була не надто високою. Свідчить про це й те, що Гроїцький до свого трактату долучив пасаж із чеської хроніки, начебто запозичений із кодексу Юстиніана: «Кожен єврей повинен присягати зі співприсяжником. Той, хто присягатиме, має стати босоніж, у самій лише сорочці, на свіжо здертій свинячій шкірі, а другий єврей нехай стане на землі проти нього, потверджуючи його присягу» [107, s. 150]. Такого дивного ритуалу в XVI столітті, ясна річ, уже ніхто не дотримувався. Сам Гроїцький не надто добре розуміє, як саме євреї мали присягати, бо в різних місцях він описує цей ритуал по-іншому. Павел Щербич же пише, що євреї мали присягати на книгах Мойсея (Торі) та на Талмуді; кожен таку присягу має прийняти за правдиву і зняти звинувачення, висунуті проти юдея [155, s. 536].

вигрібну яму, хотів, щоб його витягували наступного дня. В неділю. Але правитель тієї землі не дозволив витягти його, кажучи: "Вчора він дотримався своєї суботи, а нині хай мою зберігає". Під юдеєм розуміємо кожного грішника, який у день свого посеїбичного життя не хоче вилазити з ями пороків. Грішник упав у ці помії та нечистоти, скоївши гріх; якщо помре в них, то в день життя будучого йому не буде дозволено вибратися з гріхів і небесний правитель осудить його» [54, с. 323].

Та хай там як, довіра до присяги євреїв була на порядок меншою, ніж до слів християнина: «Єврей, якби мав довести провину християнина свідченням, повинен зробити це з двома християнами й одним євреєм. А християнин проти єврея може це зробити з одним християнином і одним євреєм» [107, s. 60]¹. Ба більше, «єврея і відступника віри християнської кожен в кожній справі легше подолати свідченням може» [107, s. 62].

Про таку недовіру до євреїв і їхньої присяги згадано й серед норм хелмінського права. Відповідно до них, євреї не могли присягати проти християн у справах, що стосувалися фінансів. Лише якщо йшлося про тілесні ушкодження, позов єврея прирівнювався до позову християнина: «І якби єврей християнина позивав через грошовий борг, то християнин, заприсягнувши, може справу збити і зневажити. А що жодна присяга єврея не важливіша від присяги християнина, то не годиться євреєві присягати проти християнина у справах про гроші. Але якби єврей скаржився на християнина через якесь лиходійство, як-от поранення, покалічення якогось тілесного органу або вбивство, то євреєві дозволено позивати християнина (який суспільний спокій порушив) тією ж мірою, як і християнинові свідчити проти християнина» [136, s. 27].

Християни не могли одружуватися з євреями, бо це було трактовано як перелюб, а не шлюб. Якби хтось із євреїв навернув християнина у свою віру, то мав бути покараний мечем на горло [107, s. 62]. навернення євреїв у християнство натомість уважано нормальною практикою. Ці норми, щоправда, було запозичено із «Саксонського зерцала», і вони радше відповідали поглядам середньовічного міщанина. Важливість процедури присяги й інституту свідків у процесі, де однією зі сторін виступали євреї, зафіксував і Щербич. Викладена ним правова норма, крім іншого, мала на меті, з одного боку, захистити майнові інтереси євреїв, а з другого – обмежити їх у можливості скуповувати крадені

¹ Цю норму застосовувано на практиці й було підтверджено у статуті Казімежа III для євреїв Львова та руських земель від 25 квітня 1367 року: «Найперше встановлюємо, що (у справі) про гроші, рухомі речі чи нерухомості або у кримінальній справі, що стосується особи або майна єврея, жоден християнин не допускається до свідчення проти єврея, тільки християнин і єврей» [70, с. 381].

речі. Право, отже, передбачало: «Єврея, якби десь купив келихи, книги чи шати церковні або якби взяв їх під заставу, але не зміг виставити свідка, має бути оскаржено як злочинця. [...] А якби єврей інші речі, не церковні, купив, хоч би і крадені, або їх заставлено йому не потай, то коштів своїх не втратить, якщо доведе присягою спільно з двома співприсяжниками, що те купив або те йому заставлено на ту суму, про яку розповів. А якби свідків, щоби з ним разом присягнути, не мав, то кошти свої втратить» [155, s. 532].

З актових джерел жодним чином не впливає, що присяга єврея не мала юридичної сили. Зокрема, у статуті Казімежа III від 1367 року щодо євреїв Львова та руських земель зазначено: «Далі, якщо християнин має претензії (до) єврея, твердячи, що той узяв від нього заставу і єврей це заперечує, то, якщо християнин не хоче мати довір'я простому слову єврея, єврей за посередництвом присяги зобов'язується, що поверне отриманий еквівалент і хай відійде назавжди. Далі, (якщо) християнин дав єврею заставу, твердячи, що на меншу (суму) грошей заставив, ніж визнає єврей, хай присягне щодо отриманої застави і що присягаючи підтвердить, (а) християнин хай не ухиляється від сплати йому і т. д. [квоти, яку єврей під присягою з доводом викаже]. Далі, якщо єврей без прикликання свідків говорить християнинові, що дав позику під заставу і він (християнин) заперечить, від цього християнин може очиститись присягою. Далі, якщо єврей хотів би отримати з приводу застави все, що йому дали, яким би це іменем не називалося, жодного слідства про ці (речі) не буде зроблено, окрім одягу закривавленого та літургійного (одягу), якого ніяким чином не має приймати (в заставу). Далі, якщо християнин звинуватить єврея, що застава, яку має єврей, була викрадена чи взята силою, єврей щодо цієї застави складе присягу, як далеко (в часі) така застава йому була закладена. І після вчинення такого очищення (євреєм), християнин проценти, що наростили йому, хай сплатить. Далі, якщо (єврей) з приводу пожежі чи через крадіжку дану йому під заставу річ втратить, і це підтвердить, але якщо християнин, який це заставив, незважаючи на це звинувачував би, єврей своєю присягою хай буде звільненим» [70, с. 381, 385].

Це надання Казімежа III багато в чому повторює каліський привілей Болеслава Побожного від 16 серпня 1264 року, основні пункти якого передбачали розмежування прав євреїв і християн [детальніше див.: 640, s. 426-442]. Єврей міг присягою довести свою правоту в суперечці щодо отриманої ним застави від християнина, також і якщо останній твердив, що заставив меншу суму, ніж каже єврей. Водночас, «якщо єврей каже, що християнинові щось позичив, то християнин може те присягою відвести». Якщо ж «християнин щось євреєві віддав у заставу, а єврей і своє при тому втратив, тоді єврей присягне і буде вільним» [114, s. 623].

Брати в заставу євреям було вільно все, окрім церковного начиння й закривавлених речей. А якби виявилось, що заставлені речі було вкрадено чи взято розбоєм, то юдей міг присягою проти християнина довести, що не знав про це. При тому передбачено було: «Єврейські присяги не мають бути на сувоях Тори, тільки про великі справи понад п'ятдесят гривень срібла, про менші речі мають присягати перед школою [ідеться про синагогу – Т. 3.] при дверях». Відповідно до привілею 1264 року, євреї могли брати у заставу й коней, але «вдень і явно, а якщо ж краденого коня християнин у єврея впізнає, тоді той присягою може очиститися, що вдень і явно на заставу його взяв, не вважаючи його краденим» [114, s. 623-624].

Той-таки привілей передбачав автономію єврейського судочинства: «Міський суддя не має нічого до євреїв, якщо між собою не погоджуються, або поміж себе сперечаються, тільки сам король або воєвода». Ба більше: «Якщо єврей перед суддею не встане, має бути покараним. [...] Якщо єврей єврея поранить, має судді відповідно до звичаю заплатити». Євреї мали вносити судді грошову оплату – т. зв. «вандель» – і камінь перцю. Суддя не мав права розпочинати справу проти єврея без належного на те приводу, і судити повинен був при школі або ж у вибраному євреями місці. Навіть якщо йшлося про такі тяжкі злочини, як фальшування монет, жоден єврей не мав бути «схоплений чи затриманий без королівського представника, чи воєводського, чи шанованих міщан» [114, s. 623-624].

Євреям було гарантовано певний захист, навіть якщо їхньому життю нічого не загрожувало. Привілей Болеслава Побожного, зокрема, передбачав: «Хто оскверняє кладовища чи єврейські могили, *juxta consuetudinem terrae* [за звичаєм землі] має бути покараний, а його речі мають бути конфісковані. [...] На єврейську школу ніхто не може накидатися під страхом сплати двох каменів перцю. [...] Заставних закладів від євреїв у їхні свята негоже забирати, ані їх судити» [114, s. 623-624].

Також євреї Корони отримали гарантії щодо збереження свого здоров'я і життя: «Якщо християнин поранить єврея, то штраф сплачує королеві й цирульника оплатить. [...] За голову єврея християнин має бути покараний відповідною карою¹, а його майно має бути конфісковано. [...] За синці, завдані євреєві, штраф має бути відданий воєводі, а скривдженому має бути відшкодовано». Ба більше, якщо б єврея вбили потай, то «проти оскарженого король, відповідно до права має чинити справедливість». А якщо б хтось удався до рукоприкладства щодо єврея, то мав би бути покараним за чинним у цій землі звичаєм [114, s. 623-624].

Що ж до тяжких злочинів, як-от убивство християнських дітей, то їх євреєві однаково мали довести як християни, так і одновірці звинуваченого. Якби ж такі закиди були безпідставними, то обвинувач мав заплатити якнайвищу ціну. Був і такий припис: «Якби хтось єврейську дитину спокусив, має бути як злодій покараний». Або ще: якби на євреїв було здійснено напад у нічну пору, то сусіди християни мали надати їм допомогу під «під страхом штрафу 30 шелягів» [114, s. 624].

Привілей Болеслава передбачав і захист євреїв від надмірних податків: «Податок не більший, тільки однаковий, як міщани платять, мають платити там,

¹ За вбивство, відповідно до Гроїцького, передбачено страту через відрубання голови [107, s. 199]. Щербич, зазначаючи, що за доведене вбивство має бути кара на горло, деталізує способи страти, залежно від мотивів убивства. Зокрема, якщо його вчинено за маєтки, то злочинця мають волочити кіньми через ринок і колесувати. Якщо ж убивство сталося через неприязнь чи ненависть, то винуватця слід покарати мечем. Якщо ж убивство було здійснене задля оборони життя та здоров'я того, хто його вчинив, і на те є свідки, то вбивцю мали звільнити від відповідальності [153, s. 169].

де живуть. [...] За перехід єврея з міста до міста, або з повіту до повіту, або із землі до землі, писар нічого стягати не має». Це цілковито відповідало загальнодержавному принципіві, що з однієї людини можна лише раз стягувати один і той самий податок. Також у дусі усталених у державі приписів, що їх згодом не раз підтверджувала сеймова шляхта, були заборони євреям мати корчми та позичати гроші на карти, записи на нерухомі маєтки. При тому за останнє можна було втратити і карти і гроші, але тільки якщо були беззаперечні докази такого переступу [114, s. 623-624].

Євреям Корони надавали й фінансові гарантії, згідно зі згаданим привілеєм: «Лихва від лихви має йти євреєві, якщо хто свою заставу від єврея звільнить, а лихви зараз не заплатить. [...] Заклад уневажнюється, якщо рік пролежав у єврея, який може його продати, перед тим показавши судді. [...] Застави від єврея ніхто не може насильством забрати під страхом кари за грабіж королівського скарбу. [...] З лихвою, яка наросла, стільки має бути євреєві повернуто, скільки було позичено. [...] Продавати й купувати євреї можуть *libere* [вільно]» [114, s. 624].

Цей привілей, як уже було зазначено, підтвердив Казімеж III у Кракові 9 жовтня 1343 року. Також не раз підтверджувано і грамоту 1367-го¹. Мирон Капраль пояснює потребу таких багаторазових підтверджень тим, що зафіксовані у статуті права євреїв часто порушували, зважаючи на спротив міщан і церковних ієрархів [347, с. 83-84]. Пункти цього привілею коротко переказав і Павел Щербич, занотувавши при тому, що «євреї свої особливі права над правами християн мають» [155, s. 532-533].

¹ Цей привілей підтвердив Владислав II у Львові 30 вересня 1387 року. [див. 70, с. 388-389]. І перший, і другий привілеї не збереглися в оригіналі. У фонді Оссолінських Відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника збереглася лише копія XV століття, і то дослідник історії львівських євреїв Маєр Балабан уважав, що привілей Казімежа III від 1367 року не автентичний, а Владислава II від 1387-го – лише приватна копія [див.: 541, s. 236-239]. Через те, що обидва ці привілеї не вціліли, львівські євреї в наступні століття послуговувалися т. зв. розширеною версією статуту Казімежа III, що її підтвердив Казімеж IV 1453 року. Хоч цей документ було адресовано всім польським юдеям, але в ньому окремо згадано єврейські громади Кракова, Львова та Сандомира. Цю версію грамоти було відредаговано у вигідному для євреїв світлі. Можливо, саме тому під тиском шляхти вже 1454 р. Казімеж IV призупинив дію цього привілею. Але на початку XVI століття чинність цієї версії єврейського статуту знову було підтверджено королівською владою [347, с. 84].

Попри чинні «захисні» привілеї для євреїв Корони, суперечки між ними та християнським населенням держави виникали регулярно, і далеко не завжди їх вирішувано на користь юдеїв, навіть якщо ті покликалися на згаданий привілеї Болеслава Побожного чи Казімежа III. До прикладу, така ситуація була у Львові в 1488–1489 роках, коли Казімеж IV та Ян Ольбрахт розглядали суперечку між львівськими євреями та райцями про торгівлю сукном [347, с. 199]. Останні виграли, а королівський декрет від 16 квітня 1489-го, що підтверджував положення грамоти Яна Ольбрахта від 7 березня 1488 року, передбачав: «...До продажу тканин на лікті, то євреї, які у Львові живуть, не повинні користуватися іншим правом чи вільністю, ніж (те), яке мають і (яким) користуються інші євреї, які живуть у Кракові, Познані або Сандомирі, особливо коли райці, особисто подаючи грамоту, написану на папері, продемонстрували найяснішому нашому панові та найдорожчому нашому батькові, що є рішення і воля у цій суперечці, і суконні крами повселюдно є привілейовані та до королівської скарбниці належать» [70, 391]. Апеляція ж до особливих привілеїв львівських євреїв, отриманих від королів, і Казімежа III також, бажаного результату не дала.

При цьому, щоправда, у місті були євреї, яких уважали «своїми», і євреї «чужі». Надто помітно це стало в 1540-х роках., коли із Західної та Центральної Європи на Схід хлинула нова хвиля єврейських переселенців. Їх було чимало, і це спонукало королівську канцелярію видати 1543 року мандат до руського воєводи Станіслава Одровонжа та львівського старости Миколая Одновського про розслідування в єврейській громаді Львова й виселення всіх новоприбулих юдеїв. Обґрунтовано це рішення тим, що, мовляв, католицьке населення міста потрапило в гірше становище, ніж євреї чи «схизматики», і це занепокоїло владу [347, с. 202]¹.

¹ На початку XVI століття львівські райці навіть змушені були звернутися до магістратів інших великих міст держави з пропозицією скоординувати дії, щоб запобігти загрози для торгівлі міщан із боку місцевих євреїв [347, с. 200]. Хоча бували й випадки співпраці між радою міста і єврейською громадою, як-от у тому-таки Львові 1556 року [347, с. 203].

Цікаво, що Бартломей Гроїцький саме до розділу про євреїв долучив статут про жебраків. Це не виглядає дивним, бо тих і тих на рівні норм права іншовано в тогочасному міському соціумі. Але практика життя тут не завжди відповідала чинним правовим приписам. Знаний факт, приміром, коли до магістрату Львова було відправлено листа від королівських комісарів, датованого 13 жовтня 1656 р., де ті повідомляли міську владу, що король, у зв'язку з пожежею у Краківському передмісті, дозволив львівським євреям тимчасово селитися в центрі міста [32, арк. 1-2]. Це був не єдиний і не унікальний, хоч і нетиповий для Речі Посполитої, привілей єврейській громаді. Та відповідно до букви закону євреї все ж не могли належати до привілейованої частини громади у містах-магдебургіях. Тому їм, мабуть, присвячено так небагато уваги в кодексах міського права XVI століття.

4.7. «Негідні» професії та заняття

У правничих збірках Гроїцького, Щербича та Кушевича відображено негативне ставлення, реальне чи уявне, не лише до євреїв чи поган, а й до людей «негідних» професій. Перелік таких у різні часи був різним, від XII до XVII століття він зазнав суттєвих змін. Насамперед із нього зникла ціла низка занять, що їх із плином часу не лише перестали розглядати як такі, що заслуговують осуду, а й почали вважати доволі престижними, як-от купецтво чи кухарство [дет. див.: 410, с. 63-74]. Однак, до людей певних професій негативне ставлення розтягнулося на віки. Такою «негідною», приміром, була робота ката. Хоч він і належав до міських слуг, а отже, перебував під захистом права, спілкування з ним міський соціум не толерував. Навіть доторкнутися до ката, надто ж коли він виконував свої обов'язки, було рівнозначно втраті честі. Кат у деяких містах мав носити спеціальний одяг або певні позначки на ньому (у Кракові, наприклад, три нашивки на рукаві з білого, червоного та зеленого сукна) [578, s. 149].

Негативне ставлення до «малодоброго» було почасти пов'язано із середньовічними уявленнями й табуїзацією крові. Воно стосувалося не лише

катів, а й різників, а також хірургів, цирульників і аптекарів, які практикували кровопускання (до них ставилися суворіше, аніж до лікарів); врешті, стосувалося воно й вояків. А що кат мав справу не лише з кров'ю, а й із убивством, що суперечило одній із заповідей Божих, а також із нечистотами, то це посилювало його табуїзацію в міському соціумі [див. також: 444, с. 123-128].

Міське право в той чи той спосіб регламентувало діяльність міського ката. Його найчастіше називали «майстром», або ж «майстром святої справедливості», а часом «tortor», «suspensor» тощо. У містах із німецьким правом ремесло ката виділилися в окремий фах іще в XIII столітті, але тоді ці функції могли виконувати й люди, які не мали відповідної кваліфікації: лавники, судові пахолки, колишні військові, а подекуди – й особи, засуджені до страти (кару смерті їм замінювали на обов'язок виконання вироків щодо інших) [621, s. 244]¹. У Львові появу міського ката як окремого посадовця Денис Зубрицький фіксує під 1408 роком, тут-таки вказуючи на різноманітність його обов'язків: «Цього року вже був міський кат (tortor), який мав вивозити нечистоти і сміття з міста» [329, с. 67].

Катівське ремесло зобов'язувало не лише виконувати смертні вирoki засудженим, а й перед тим тортурувати, що в Польщі практикували аж до 1776 року, щоб домогтися зізнання від звинувачених у тих чи тих злочинах [725, s. 25]. У містах із німецьким правом тортури застосовували в судових процесах від XIII століття однак їх регламентацію запроваджено допіру після рішення сейму 1532 року й поширення «Constitutio Criminalis Carolina». Метою було не вбивство підозрюваного, а каліцтво й зізнання [811, s. 404]. Зазвичай екзекуції відбувалися в підземеллі у будинку ратуші. Доволі часто тортуровано вночі [детальніше див.:

¹ Польський дослідник Даніель Войтуцький подає як приклад історію з 1553 року в Баварії, коли до катівського ремесла було змушено Петера Шмідта, який був учасником злочину, трьох зі співучасників якого було засуджено до страти. Син же Петера, Франц Шмідт, став професійним катом у Нюрнберзі [811, s. 405]. Подібна ситуація була у Кракові 1614 року, коли один із багатолітніх злочинців і розбійників без мук і тортур визнав перед судом усі свої злочини й на прохання місцевого ката його було передано йому в помічники, за це кару смерті тому злочинцеві було замінено на побиття батогами [754, s. 251].

725, s. 45-46]¹. Бартломей Гроїцький описав порядок проведення тортур, коли, як і до кого вони можуть бути застосовані. Тут-таки він пояснив, чому ці зізнання є важливими. Ба більше, правник зауважив, що справа настільки поважна, що він має намір в майбутньому написати на цю тему окрему книжку [107, s. 190-191].

Самі тортури, і місце, де вони відбувалися, описав польський історик XVIII століття Єжи Кітович. Тортури, отже, застосовували у справах, що передбачали кару на горло, зокрема тоді, коли докази інквізиції не були переконливими, і звинувачений не хотів зізнатися у злочині. Але навіть якби його провину було доведено, то за практикою судів, необхідне було зізнання. А що кара смерті була неминучою, і питання було тільки в тому, чи віддадуть звинуваченого на тортури чи ні, то уникнути їх можна було лише давши зізнання [677, s. 148-149]. І способи тортування злочинців, і їх перебіг загалом добре досліджені й описані в сучасній науковій літературі [див.: 725, s. 55-61].

Від тортур були звільнені шляхтичі, заслужені рицарі (військові), міські урядники (але лише доти, доки перебували на посадах), особи, які мали науковий ступінь доктора, діти до чотирнадцяти років, старі люди, вагітні жінки (лише до народження дитини). Але не в усіх ситуаціях: «Є, однак, переступи, за які навіть згаданих осіб не позбавлено тортур, як-от виступ проти короля і громадської справи, що його латинники називають *crimen laesae Majestatis* [злочин образи маєстату], себто коли хтось припуститься чогось, що спрямовано проти короля і його безпеки, коли насупереки скаже або містові чимось нашкодить, коли до ворога схилиться, коли неприятелеві зброєю, грішми, порадою і в якийсь іще інший спосіб проти свого пана допоможе, коли підданців землі підбурить проти короля, коли розбрат у місті зчинить, аби вбити зверхника, і таке інше. Також жоден, хай би хто він був, не уникне мучення, якщо зрадить Вітчизні й відступить ворогові міста чи замки» [107, s. 194-195].

Навіть святковий день не був причиною відкладати тортури: «Явних злочинців і в святковий день може бути видано на муки відповідно до права, і на

¹ В середньовіччі ніч вважалася часом диявола, часом темних сил, розпусти і активного життя представників суспільного маргінесу [див.: 300, с. 158].

Великдень, і на Різдво Христове, затим, аби довго не таїли підлі поради і зради, через незнання яких може статися велика та шкідлива затримка у запобіганні великим заворушенням, шкодам, небезпекам, у збереженні людського здоров'я і громадського спокою» [107, s. 192]. Щоправда, Гроїцький, слідом за Дамгудером, зауважує: щоб людину віддати на муки, треба мати беззаперечні підстави, що не допускали б суб'єктивного трактування, а тому він їх перелічує у своєму трактаті [107, s. 193].

Тортурування було покладено на ката, хоч зазвичай при цій процедурі були присутні й інші урядники та міські слуги – райці, лавники, війт, писар та ін., іноді захисники чи обвинувачі, залежно від ситуації. Однак іноді кати виявляли особливу й невинуватну жорстокість, на чому наголошував Гроїцький: «Згаданий повище автор¹ описав розмаїті мучення, на які віддають злочинців радше з вигадки необачних суддів і катівської жорстокості, ніж згідно з правом, як-от [тортури] водою й оцтом, вливання киплячої олії у горло, намащування сіркою, гарячою смолою, салом, [катування] голодом, сильною спрагою, прикладанням до пупа мишей, шершнів або якихось інших отруйних комах, накритих слоїком так, щоби вилетіти не могли і тіло страждальця жалили; а ще коли злочинця до лави припинають, ноги йому солоною водою мочать, тоді козу приводять, ласу до солі, аби п'яти того злочинця лизала, і біль від цього, подекують, жахливий, [хай і] без тілесного ушкодження» [107, s. 195-196]. Щоб уникнути таких зловживань, правник уважав за необхідне пояснити порядок проведення тортур.

Кат виконував цілу низку функцій. Окрім страт і тортур, він займався також відловом бродячих собак, очищував місто від нечистот² і падалі, прибирав місця страт, і від трупів також, тощо [754, s. 253]. Таку роботу оплачувано окремо, і часто кат мав для неї осібних помічників. До прикладу, за очищення чотирьох

¹ Мова про Йодокуса Дамгудера (Дамудеріуса).

² Санітарна ситуація у містах була така кепська, що часто давало міщанам підстави нарікати та звертатися до міської влади. До прикладу, на початку XVII століття львівські міщани скаржилися до Колегії 10 мужів: «Місто повне гною. Через це й від шляхти кпини, і, що більше, хвороби від гнилизни і сморід; просять, щоб його вивезли» [13, арк. 129]. На цю скаргу в Колегії відповіли, що обіцяють обміркувати ситуацію [13, арк. 130].

карцерів у Львові 1582 року катові заплатили 24 гроші [17, арк. 46], а через пару тижнів за прибирання в'язниці – уже 1 злотий 18 грошів [17, арк. 130]. Іноді кати займалися іншими ремеслами, часто володіли фахом хірурга, що й не дивно, бо щоби вправно здійснити езекуцію, треба було знати анатомію людини, чим не завжди відзначалися дипломовані лікарі, адже не мали практики розтинів на трупах.

Якою б негідною не вважали роботу ката, вона була необхідна містові, бо ухвали судів треба ж було виконувати. У контексті символічного мислення й ритуалів, що оповивали суспільне життя, можна говорити про «театр права», що в ньому кат був одним із провідних акторів. Його робота, отже, мала для суспільства окрім практичного ще й символічне значення; «Тіло страченого було сценою для “театру права”. А тому страту треба було так інсценізувати, щоб можна було сприйняти цей правовий сенс. Власне все це було розраховано на очі присутніх. [...] Театр права був покликаний переконувати людей у потребі та доречності цього права, тобто права, яке встановлює та здійснює держава. Завдання страти злочинця не полягало у залякуванні, для цього краще пасувала відчутна присутність державної влади (військо та поліція). Треба було посилити та підтримати законослухняне населення, тобто “порядних”, у їхній відданості праву (і державі). На них і була розрахована інсценізація» [523, s. 593-594].

Гроїцький, згадуючи ката серед інших міських урядників, намагається пояснити важливість його фаху: «Кат – особа, яка щодо злочинців справедливий вирок виконує, хоча несе на собі ім'я, ненависне сливе всім людям, бо уряд його видається незначним, непристойним, жорстоким і кривавим. Однак чином своїм [кат] не грішить ані перед власним сумлінням, ані перед світом, ані перед Богом, який є початок усілякої справедливості. Бо те, що чинить, то все [чинить] заради справедливості, а не з власної волі, й узагалі, згідно зі св. Павлом, він є слуга Божий, слуга справедливості, а уряд його дуже потрібний. Бо нічого за писаним правом не було би злодієві, перелюбникові, розбійникові, вбивці, іншому злочинцеві, якби не існувало того, хто щодо на них це право здійснив. Frustra enim leges feruntur, si desint, qui administrant et exequantur. [Закони марні, коли

немає тих, хто їх виконує і здійснює.] Отже, з огляду на таку потребу, кат є і має бути під захистом короля та інших достойників, щоб йому за таке (як сказано повище) виконання свого уряду ніхто шкоди не заподіяв. Пише Йодокус Дамгудер у книжці «Praxis rerum criminalium». Уряд його для того є, щоб учиняти екзекуцію над злочинцями різними карами і різною смертю, відповідно до їхніх провин. Ці запропоновані кари обирають і судять злочинців згідно з правом, щоби зло не множилося на світі, щоби інші, дивлячись на покарання їх, боялися, відповідно до Святого Письма: «Pescantes coram omnibus argue, ut caeteri timore habeant» [«Тих, що грішать, картай перед усіма, щоби інші страх мали» (1 Тм. 5, 20.)]. Але якщо кати, їхні помічники, міські слуги зазнають від людей великої ненависті й ганьби, це не спричиняє і не може спричинити їхній уряд, а ті, що обов'язки свої погано виконують; не з любов'ю до ближнього, не з жалем, не з милосердям, за що могли б мати людську приязнь, бо зі злочинцями не інакше як із якимись бестіями обходяться, б'ючи, тягаючи немилостиво, мордуючи надміру, обдираючи, що то собі зараховують за честь, коли чинять тиранство над людиною, яка теж є створінням Божим, тільки аби своїй похоті і захланності, а не розуму або справедливості, потурати. А з боку свого уряду кат перед світом і перед Богом нічим не грішить, не має жодної ганьби, і від християнської церкви під тим претекстом не може бути відлучений, а до святинь та інших християнських обрядів повинен бути допущений» [107, s. 57-58].

Гроїцький, намагаючись виправдати катівське ремесло, все ж засуджує надмірну жорстокість, що нею часом грішили «майстри справедливості». Але головне тут усе ж спроба донести до міщан думку про важливість посади ката та його відповідальність перед громадою й Богом. Гроїцький у цьому спирався на факт, що ще на межі XII–XIII століть папа Інокентій III (1198–1216) оголосив, що кат не вчиняє смертного гріха, якщо виконує рішення суду та втілює найвищий вимір справедливості, щоправда тією мірою, допоки у своїх вчинках не починає керуватися ненавистю, а дотримується букви права [811, s. 403].

Така своєрідна «реабілітація» ката в очах суспільства геть не випадкова. Адже середньовічна свідомість була просякнута страхом і презирством до

катівського ремесла. Певною мірою таке ставлення до нього відображено в кодексі хелмінського права, який датують XIV століттям: «Кат, будучи в місті, якщо не перестав виконувати свого ремесла й помер, будучи катом, не може бути похованим, але мусить бути повішений між іншими повішениками, серед яких повагу мав, і з такими має бути похованим» [763, s. 169]. На гідне поховання тіла він, отже, права не мав [див.: 584].

Оселою кат зазвичай мав у непрестижних частинах міст, часом поміж тих, кого так само стигматизував міський соціум. Коли на початку XVII століття львівські міщани винесли на обговорення Колегії 10 мужів справу про житло ката («Потрібно щоб кат мав де-інде житло, бо й вал забруднив і засмердів, і непорядок у нього [...] діється» [13, арк. 133], то отримали відповідь: «Малодоброму дати місце поміж євреїв, як перед тим бувало» [13, арк. 134]. Схоже, щоправда, цієї обіцянки не було дотримано, бо за якийсь час міщани знову подали те саме прохання [13, арк. 153]. У деяких містах страх перед катом і зневага до нього заходили так далеко, що несприйняття переносили навіть на людей, які з ним контактували. До прикладу, в Ряшеві ремісника, який мав якусь суперечку з катом і зіткнувся з ним, могли виключити з цеху й заборонити займатися ремеслом аж доти, допоки не виправдався перед цеховиками [754, s. 255]. Такі екстремальні випадки, однак, були радше винятками.

Утім, навіть попри моральний осуд, кат не був останньою особою у місті. Показовим є один із артикулів кодексу хелмінського права XIV ст., де зазначено, що лазничий, який працює у міській лазні, має прислуговувати катові за гроші, помити йому ноги, бо тому вище право визначене: «Про лазничого. Лазничі, які тримають лазні в містах, мають гірше право, подібно як інші безчесні люди, до яких належать, адже кат може їм дорікнути безчесністю. Коли також кат приходять до лазні, лазничий повинен йому прислуговувати за грошову оплату, навіть помити йому ноги¹, бо за ним (катом) ліпше право визнано» [763, s. 185].

¹ Добре знаний біблійний сюжет про те, як Ісус омивав ноги своїм учням на початку Тайної вечері. Мораль висловлена вже в Біблії: «... Бо то Я вам приклад дав, щоб і ви те чинили, як Я вам учинив. Поправді, поправді кажу вам: Раб не більший за пана свого, посланець же не більший від того, хто вислав його. Коли знаєте це, то

Ба більше: «Кат, який служить у місті, має повне право бажати, щоби без відповідної поруки його не позичали іншим містам або селам, коли буде така потреба. Його слід повернути в такому ж стані, в якому було взято. А як буде будь-ким убитий, то його вбивця має посісти його місце й виконувати його ремесло, або буде відповідати горлом, якщо не зможе себе виправдати» [763, s. 177]. Насправді ситуація, коли ката «позичали», була доволі класичною, оскільки далеко не кожне місто могло собі дозволити утримувати свого «майстра справедливості».

Часом один кат був на кілька міст, як-от Люблін, Сандомир і Опатів від XV століття, і кожне з цих трьох виплачувало йому щотижня по 6 грошів [754, s. 253-254]. І це при тому, наголошує Збігнев Гуральський, що у XVI столітті як Люблін, так і Сандомир, належали до категорії багатих міст [621, s. 243]. Свого ката навколишнім містам позичав і Вроцлав. А до Львова уряди деяких руських міст із такими проханнями зверталися ще у XVIII столітті [26, арк. 1-2]. Такий фахівець справді немало коштував – йому треба було окремо платити плату за роботу, не пов'язану із виконанням вироків. Кат зазвичай володів окремим помешканням, звільненим від міських податків, часом мав помічників [811, s. 406, 415]. Тому тільки більші міста могли собі дозволити тримати свого ката й навіть позичати його на звернення інших міст.

Щотижнева платня львівського ката змінювалася з часом: 1589 року, як і 1592-го, він отримував 12 грошів [18, арк. 8, 17, 35, 50, 53, 55, 69, 384 та ін.] (у цьому проміжку оплата була сталою), а 1597-го лише в першому кварталі дістав 2 злотих [19, арк. 3]. Натомість у Познані в XV столітті кат на тиждень отримував 18 грошів, а 1627 року його тижнева оплата тут зросла до 1 злотого [819, s. 10]. Це без винагороди за виконання судових вироків – страт, тортурування тощо, бо за все це платили окремо. Наприклад, у Львові катові 1581 року за те, що бив батогами жінку, яка, поголивши голову, видавала себе за

блаженні ви, якщо так чините!"...» (Ів., 13, 1–18). Із цим також пов'язаний обряд під час вечірньої літургії у Страсний Четвер, що існує в низці християнських церков, зокрема й у греко-католицькій. Але схоже, що згаданий артикаул хелмінського права не пов'язаний із цим біблійним сюжетом і донині чинним обрядом.

чоловіка, додатково заплатили 6 грошів [16, арк. 999], 1583-го за биття батогами чарівниці йому, окрім сталої платні, видали ще 12 грошів [17, арк. 159], 1592-го за проведення страти – 24 гроші [18, арк. 384], а 1597-го – 27 грошів [19, арк. 10]¹ тощо. У Кракові на межі XVI–XVII століть за проведення тортур кат отримував 12 грошів понад свій щотижневий заробок, за виконання будь-якого смертного вироку – 2 злотих, стільки ж – за вигнання засудженого з міста. У Познані ж у XVIII столітті за кару батогами кат отримував 4 гривні, за посадження на палю, повішання, відрубання голови, спалення – по 10 гривень [754, s. 253].

Окремо оплачували й матеріали та знаряддя, необхідні для проведення страти. У Львові 1582 року, наприклад, за драбину для тортур заплатили 5 грошів [17, арк. 11], іншим разом – 6 грошів [17, арк. 151] тощо. В окремих містах, як-от у Силезії, на оплату роботи ката стягували з міщан окремий податок – «катове» [811, s. 406]. Але це не було загальною практикою.

Кат був не найгірше забезпеченою у місті особою. Йому не лише платили за роботу, але й надавали житло та окремі кошти на його утримання. Приміром, у Львові 1583 року на такі потреби виділили 1 злотий 10 грошів [17, арк. 167]. І це далеко не унікальний випадок. Однак суспільне несприйняття катівського ремесла часто зводило нанівець значимість матеріальної вигоди. Окрім відносно доброї оплати своєї праці, кат отримував у власність і продавав одяг страченого. Катівський будинок, часто розташований на околицях міста, цілковито звільняли від оподаткування [621, s. 243]. Міські кати, припускають дослідники, могли мати зв'язки із чарівниками, продаючи їм деякі речі, що їх використовували під час тортур чи страт, а можливо – й людські останки. Існувало повір'я, наприклад, що мотузка, на якій повісили людину, могла принести щастя [578, s. 149]. Однак ці версії потребували б підтвердження актовими матеріалами.

На добру славу не могли розраховувати не тільки кати, а й чарівники та чаклуни. Надто ж негативно до них ставилися в період розквіту середньовіччя [дет. див.: 410, с. 69]. Вони зазнавали не лише морального осуду за те, що

¹ Окремо оплачували останній обід для засуджених в'язнів, і він міг коштувати, наприклад, 12 грошей [19, арк. 11].

займаються негідними справами, неприпустимими для чесних людей, а й підлягали карі смерті як особи, які відступили від Бога та продали душу дияволіві. Стратою для них мало бути спалення, бо саме вогнем можна було очиститися від такої гріховності. Ба більше, навіть ті, хто знав про їхні несправедні заняття теж заслуговували смерті, про що пише Павло Кушевич: «Будь-кого обох статей, хто вдається до чаклування та знахарства і дотичний наук заборонених, що в них управляється, прикликуючи злих духів та інші погані справи чинячи, нехай буде спалено, і та кара нехай їм буде смертною, бо від Господа Бога відступилися, полишили [Його] і під владу нечистого піддалися. А що є також ті, котрі про такі лиходійства знали і їх утаїли або й так чи так їм сприяли, і була це справа явна і свідченнями доведена, то тих карати на горло» [136, s. 170].

У Гроїцького теж передбачено таку страшну кару: «Відступника від віри Христової буде спалено. Такою самою смертю має померти і чарівник, і той, хто комусь отруту дав» [107, s. 199].

Міщанський соціум осуджував і тих, хто грав в азартні ігри, що їх трактовано як «непоштивий звичай». Годі дивуватися: найважливішим для середньовічного християнина, в ідеалі, було пізнання Бога, а можливе воно, вважали, лише за умови зречення від світських утіх і всього, що могло завадити цьому найвищому пізнанню. Усіляка розвага з цього погляду була лише пустою тратою часу, що зауважив Жак Делюмо [282, s. 617]. Породженням диявола вважалися й азартні ігри.

Та попри все, азартні ігри, зокрема в кості, були явищем таким поширеним і водночас неморальним, що протягом століть видавали все нові й нові приписи з їх заборонаю. Питання азартних ігор Павел Кушевич виділяє в кількох окремих артикулах: «Усілякі ігри, за що ними слідує кривди, й через них про гроші одне з одним непристойно сваряться, у всіх корчмах, де шинкують вино, мед, пиво, і в кожному такому місці нехай буде заборонено. Жоден суддя нехай не судить щодо тих речей, що їх через гру будь-хто втратив. Уряд або зверхники будь-яких міст вількиром і правом нехай накажуть, щоби несправедливу гру

було заборонено, аби через неї нікого не було ошукано й [ніхто] горла не втратив, і аби причини кривд, сварок та інших речей, що зазвичай бувають від злості тих, хто в кості грає, було усунуто. А якби якийсь господар гостинний, або корчмар у своєму будинку комусь дозволив грати, тоді він сам, як і ті, хто в кості грає, штраф, встановлений вількиром, урядові заплатить, [і то] стільки разів, скільки гратимуть» [136, s. 184].

Ба більше, за нормами хелмінського права, якщо хтось на когось подасть скаргу до суду через гроші, що їх йому заборговано під час гри, то позваний може на цю скаргу не відповідати [136, s. 184]. Водночас, «якщо син гроші чи інші речі свого батька марно витратив, тоді те, що син витратив, батько слушно може домагатися й собі повернути. А якби син уже мав 21 рік, і власні речі грою в кості, або іншим непоштивим звичаєм, втратив, тоді це буде його власною шкодою» [136, s. 185].

Не лише право, а й тогочасна література засуджувала азартні ігри, називаючи їх вигадкою Сатани. Зокрема, Себастьян Брант у своїй сатиричній поемі «Корабель дурнів» (1494) писав: «Нам гра гріхом своїм страшна. / Не Богом створена вона: / Її придумав сатана!» [47, с. 104; див. також 48, с. 67].

Азартні ігри, отже, і насамперед гра в кості, – були доволі актуальною проблемою для європейського суспільства XV–XVI століть. За них переслідували й карали за законом. Зазвичай у різних містах норми й види покарання за гру в кості відрізнялися в деталях, бо їх встановлювано місцевими вількирами. Серед таких внутрішньоміських приписів, що забороняли гру в кості в межах міських мурів, зокрема, був один з найстаріших вількирів Кракова, від 7 грудня 1375 року [130, s. 42]. Подібний вількир було прийнято й у Львові 18 січня 1387-го. Він забороняв азартні ігри в місті, а господар за дозвіл грати в його будинку мав заплатити одну марку штрафу. Стільки ж належало стягнути й із гравців: як того, який виграв, причому разом із вирашем, так і з того, який програв. Якщо ж господаря дому тричі було оштрафовано за такий переступ, то він втрачав іще й право пропінації: «Року від Різдва Господнього 1387-го, у п'ятницю перед празником блаженних мучеників

Фабіана та Севастіана (18 січня 1387), панове райці постановили, що ніхто не має грати в кості у місті, чи то на малу суму, чи на велику. І якщо буде доведено, що хтось із господарів дозволив грати у своєму домі, він мусить заплатити одну гривню штрафу. Ті, які грають із виграшем, мусять заплатити одну гривню додатково до суми виграшу. А хто програв, мусить заплатити одну гривню. І якщо буде доведено, що хтось із господарів утретє дозволив грати у своєму домі, його треба позбавити всіх корчем, щоб більше не займався пропінацією» [135, s. 72].

Про цей вількир, як один із найважливіших у історії міста, поруч із вількиром щодо обмеження розкоші, згадує у своїй хроніці Бартломей Зіморовіч [58, с. 73]. Проблема не втратила гостроти й надалі. У XVI столітті у вількирах низки міст знову йдеться про заборону азартних ігор. Приміром, у вількирі Ольштина від 19 серпня 1568 року серед іншого регламентовано кару, що відрізняється від тієї зі згаданого львівського вількира: «Нікому не має бути дозволено грати в азартні ігри ні вдень, ані вночі. Хто це чинитиме, слід покарати трьома гривнями [штрафу], однаково як господаря, так і гравця, із чого верховна влада має дістати половину, а друга половина повинна припасти Раді. Якби комусь такого штрафу не під силу було би сплатити, [то він] має бути покараний ув'язненням і карою тілесною або закутий у кайдани, а вигране належить повернути й віддати вбогим» [166, s. 85].

Щоправда, той-таки вількир дозволяв пристойні ігри¹ та веселі забави, але вигране не мало перевищувати вартості половини в'ярдунку (він становив 12 грошів); в іншому разі до гравців застосовували покарання, як і при азартних іграх [166, s. 85]. Проблема ж азартних ігор, у кості зокрема, як видно з поданих прикладів, залишалася актуальною в коронних містах як у XIV, так і в XVI столітті, і жодними приписами чи покараннями годі було її подолати.

Середньовічне суспільство не толерувало і сміху, що був невилучною частиною скоморошого ремесла. Тут часто спрацьовувала асоціація з

¹ До таких пристойних ігор, що їх пов'язувано не з азартом і шулерством, а з роздумами й інтелектом, відносили в XIII столітті шахи. Детальніше див.: [460, с. 295-296].

язичницькими обрядами: гучно веселилися, приміром, на тризні – бенкетували на честь померлого, коли спалювали тіло, – тішилися, що вищі сили виказали йому свою прихильність [див.: 475, с. 21-32]. Та в середньовічному християнському соціумі сміх, як і ремесло скомороха, сприймали інакше. Тогочасне суспільство було суспільством тотального песимізму та приреченості. Це відображено в численних трактатах отців Церкви. Пише про це й Бернар Клервоський [46, с. 163].

Жан Делюмо, говорячи про середньовіччя, недарма зауважує: «Світ – “юдоль сліз”: таким було найбільш загальне уявлення духовних наставників Західної Європи, починаючи від отців-пустельників і закінчуючи англосаксонськими пуританами. Таким чином, протягом усього аналізованого періоду церковний дискурс мав песимістичну домінанту. [...] Словом, зі століття у століття натовпу, як правило, через проповідь нав’язувано монастирську етику й філософію “зречення”» [282, с. 749]. Нічого дивного, отже, що й середньовічні кодекси міського права засуджували не лише азартні ігри, а й будь-які розваги. Негативним було ставлення й до музик, які «не можуть бути в місті обрані на жоден уряд, і не можна [їх] також уважати шанованими людьми» [763, с. 151].

Негативне ставлення до розваг і до людей, фах яких був із ними пов’язаний, впливало з тогочасних християнських уявлень. Воно аж ніяк не було унікальним на теренах Речі Посполитої, це радше явище загальноєвропейське. Та хай яким би не було ставлення до розваг, від них ніколи не відмовлялися геть цілковито. Сміх лунав на ярмарках, міщани ходили до шинку [352, с. 284-293], не цуралися й бенкетів, що їх влаштовувано з різних нагод – при вступі до цеху [352, с. 237-238; 459, с. 21], в час обрання нового короля, приїзду до міста поважних гостей [418, с. 46-58] тощо.

4.8. Уявлення про дитинство

Людське життя поділялося на окремі періоди, за середньовічними уявленнями¹. Хоч космос тогочасної людини був надзвичайно тісним, обмеженим і одноманітним, усе в її світі було впорядкованим і мало своє визначене місце, та це було позірно, бо той начебто простий і невеличкий світ у тодішньому сприйнятті був неймовірно насиченим. «Поряд із земними істотами, предметами і явищами він охоплював іще й інший світ, породжений релігійною уявою й марновірством, – пише Арон Гуревич. Той світ із нашої теперішньої точки зору можна було б назвати подвоєним, хоч для людей середньовіччя він виступав як єдиний. Про кожен предмет, окрім обмежених відомостей щодо його фізичної природи, існувало ще й інше знання – знання його символічного сенсу, його значення в різних аспектах співвідношення людського світу до світу божественного... Символічне подвоєння світу надзвичайно його ускладнило... Світ символів був невичерпним» [275, с. 72].

А що люди середньовіччя мислили символічними категоріями, то безперечно накладалося це й на уявлення про людське життя. У європейському вимірі цей символізм мав яскраво виражене християнське забарвлення й був пов'язаний із символікою чисел, зокрема й у трактуванні життєвих етапів людини. Ці періоди описувано в наукових і псевдонаукових трактатах, поетичних творах, відображено в іконографії [176, с. 32-33]. Ставали вони предметом дослідження і для сучасних медієвістів [див.: 768, р. 38-53].

Одним із найдавніших у середньовіччі був поділ людського життя на три фази, що їх символізували три волхви, які прийшли привітати новонародженого Ісуса та принесли йому свої дари (Мт., 2, 11.). Три такі періоди виділяє, зокрема, французький лікар і доктор медицини Бернар де Гордон (1270–1330) у трактаті «Книга про збереження людського життя» («Liber de Conservatione Vitae Humanae») 1308 року [734, р. 269-279]:

1. Aetas pueritiae – від народження до 14 років;

¹ Див. також [252].

2. *Aetas iuventutis* – від 14 до 35 років;

3. *Aetas senectutis* – від 35 років до кінця життя [748, р. 15]¹.

У XIII столітті Філіп Новарський у трактаті «Чотири віки людини», де він виклав свої погляди на виховання, провів паралель між етапами людського життя та порами року. Ця традиція сягала античності. За Гіппократом, приміром, кожному із чотирьох етапів у житті людини відповідає певний фізіологічний стан – вологість, сухість, тепло чи холод [див.: 274, с. 198]. А Піфагор поділяв життя людини на чотири відтинки, по двадцять років кожен: дитинство – то весна (від народження до 20 років), молодість – літо (від 20 до 40 років), зрілість – осінь (від 40 до 60 років), а старість – то зима (від 60 до 80 років). В Атенах і Спарті саме з досягненням людиною 60 років їй забороняли військову службу [651, s. 190]. Цей віковий рубіж за античності, отже, мав не лише теоретичний вимір, а й практичне застосування.

Найчастіше, однак, циклів людського життя у середньовіччі виділяли сім, адже саме це число було надзвичайно популярним й мало символічне значення, про що не раз писали дослідники [див.: 251, с. 134-135]. Ба більше, межові дати окремих періодів життя людини зазвичай також були кратними семи, рідше – іншим числам, що теж мали символічне значення в біблійних текстах [176, с. 32].

У трактаті Ісидора Севільського вказано нібито шість періодів життя людини, та фактично ж їх у нього сім, бо із шостого – старості – виділено окремий, останній підперіод: глибоку старість аж до смерті. Далі Ісидор детально пояснює особливості всіх цих етапів [112, р. 241-243; див. також 113].

Теорія про поділ людського життя на сім окремих періодів побутувала й на руських землях, зокрема у Максима Грека [67, с. 186]. Отже, ця теорія з тими чи іншими модифікаціями була доволі популярною у середньовіччі, причому в різних частинах християнського світу. Тож годі дивуватися, що її відображено й у кодексах міського права XVI – першої половини XVII століття.

¹ Детальний аналіз різноманітних середньовічних і ранньомодерних теорій про стадії людського життя див.: [771, р. 12-36].

Межевими в цій схемі етапності людського життя були дитинство і старість. Визначень дитинства в літературі є чимало. Підсумовуючи їх, можна зазначити, що дитинство – це період у житті кожної людини, що триває від народження до підліткового віку, тобто до досягнення статевої зрілості (пубертатного періоду).

Дослідження виховання дітей в історичній ретроспективі, як і питання дитинства загалом, стали особливо популярними від 1960-х і нині має вже поважну літературу у світовій історіографії¹. Що ж до української, то почасти можна погодитися із твердженням Ірини Ворончук: «З точки зору соціальних практик в українській історіографії з'ясовано лише питання опіки над жінками. Проблема опіки над неповнолітніми дітьми в українській історіографії не заторкувалась...» [218, с. 136]. Авторка, проте, надто категорична, адже питання опіки над дітьми в українській історіографії таки розглядали, зокрема стосовно міст-магдебургій, і на Волині зокрема. Першим про опіку над неповнолітніми на руських землях у містах із німецьким правом іще в середині 1920-х рр. писав Сергій Іваницький-Василенко [331, с. 59-81]. Але ця тема далеко не вичерпана. У сучасній українській історіографії доволі активно вивчають опіку над дітьми у XVIII столітті та демографічні характеристики дитинства [493, с. 196-202; 496, с. 57-86; 497; 426, с. 38-47; 429, с. 63-68 та ін.]. Більшість же аспектів цієї теми в Україні все-таки не досліджена, хоч джерельного матеріалу для таких студій не бракує.

Дитинство, як і старість, було пов'язано з опікою. На неї могли розраховувати всі, хто не міг самостійно розпоряджатися своїм життям і майном, «хто сам собі поради не може». Найперше під опіку потрапляли діти, а тому ця тема була тісно пов'язана з уявленням про дитинство, бо сама опіка тривала доти, доки дитина досягала віку, що уможлиблював їй приймати свідомі рішення й самій відповідати за свої вчинки: «Опіка є нічим іншим, як владою над людиною, яка, осиротівши після смерті батьків, сама собі через свою молодість зарадити не вміє, наданою тим, хто чинить тестамент, або урядом. Аби той, кому

¹ Аналіз історіографії питання в європейському контексті [див.: 592, р. 3-17].

таку владу дано, мав на своєму утриманні сироту, керував ним, захищав, виховував як батько, мав його маєтки в управлінні й розпоряджався ними аж до досягнення сиротою років розторопних» [109, s. 195]. Ба більше, зауважує Філіп Ар'єс, саме поняття дитинства було пов'язано з ідеєю залежності: слова «хлопець», «синок», «гарсон» належать до словника феодално-сеньйоральних відносин [176, с. 37]. Треба мати на увазі, проте, що Ар'єс у своєму дослідженні говорить не так про реальних дітей і їхнє дитинство, як про сприйняття цього етапу життя людьми середньовіччя [590, р. 5]. Так воно, власне, й у кодексах міського права XVI століття.

Дитинству довго не було місця в середньовічній свідомості, до XII століття дітей практично не зображали. Допіру в наступному столітті з'явиться кілька дитячих типів у образотворчому мистецтві: янгол, Ісус-немовля (зазвичай із Богородицею), оголене дитя. Від XIV століття тема дитинства Ісуса набуває розвитку, що тісно переплетено з розвитком культу Богородиці. В іконографії саме в цей час з'являється тема дитинства інших святих. Усе це символізує поступову зміну ставлення до дітей. У XV–XVI століттях з'являються їхні зображення в колі сім'ї, а згодом, не пізніше XVI століття, – на їхніх надгробках [176, с. 44-48]. Те, що дитинство спершу не розглядали як важливий етап життя, радше було пов'язано з високою дитячою смертністю¹. «Думка про збереження образу дитини не виникала, якщо дитина вижила і стала дорослою або якщо померла немовлям, – слушно міркує Філіп Ар'єс. У першому випадку дитинство – всього лише перехідний період, пам'ять про який не варто фіксувати; в другому випадку, в разі смерті дитини, рання кончина когось малого не

¹ До прикладу, у Франції в XVI столітті рівень дитячої смертності становив 30% серед немовлят до року, а в XVII-му він зріс до 40% [171, с. 214-215]. Дитяча смертність була доволі високою на українських землях й у XVIII столітті. Ігор Сердюк пише, що «за даними церков Києво-Печерської лаври, у 1763 році померло 52% новонароджених дітей, у 1764 – 81%, у 1765 – 92,3%». Та навіть із тих, хто виживав, віку п'яти років досягали лише 42–43% [495, с. 114]. Подібних висновків доходить і Олена Замура, вказуючи на високий коефіцієнт смертності, причому різний, залежно від статі дитини [306, с. 100-101].

заслужувала запам'ятовування – дітей багато й далеко не всі переживуть критичний період!» [176, с. 49]¹.

Поява у XVI столітті посмертного зображення дитини засвідчила зміну чуттєвого ставлення до неї, з'являється потреба зафіксувати неповторні та швидко минуші риси дитини. «Таким чином, попри те, що демографічні умови не зазнали кардинальних змін від XIII до XVII століття, і те, що дитяча смертність залишається на доволі високому рівні, ці тендітні істоти сприймаються по-новому, і за ними визнається право бути чимось особливим, право, в якому їм доти відмовляли, – так, наче суспільна свідомість допіру тепер відкрила для себе, що душа дитини теж безсмертна» [176, с. 53]². І це дуже добре можна пізнати з кодексів кінця XVI століття.

У тогочасних правових трактатах передбачено захист права дитини на життя й на маєток, і навіть такої, яка ще не народжена, або яка була народжена, але не вижила. Народжена ж і охрещена – це вже повноцінна людина за подобою Божою і з душею. Не дивно, що автори епохи Відродження у своїх творах обґрунтовують поблажливе ставлення до дітей. Еразм Роттердамський, зокрема, писав: «Всі згодні, що дитинство – найщасливіший і найприємніший вік. Але чим нас приваблюють діти, за що ми їх так любимо, так пестимо? Чому навіть вороги захоплюються ними? А це тому, що вабить усіх до себе принадна глупота, якою розсудлива природа обдарувала дітей. Дещицею насолоди вона скропила важку працю вчителів і зробила їх таким чином лагіднішими до своїх учнів» [56, с. 22-23]. Тож аж ніяк не виглядає дивною акцептація такого ставлення до дітей у написаних наприкінці XVI століття кодексах права, що так чи так зазнали впливу ідей доби Відродження і Гуманізму.

Тема дитинства у правових трактатах в різний час відображала суспільні уявлення про повносправність, відповідальність і вік людини. Ці норми було прописано ще у «Саксонському зерцалі». Саме звідти їх було запозичено до Статуту Яна Ласького. У звичаях Краківської землі, що їх було додано у Статут

¹ Про дискусійність позиції Ар'єса щодо трактування дитинства в середньовіччі див.: [590, р. 6-7].

² На цю трансформацію звертає увагу й Володимир Маслійчук [426, с. 38].

Ласького й конфірмовано королем, зазначено: «...За посполитими статутами опікуни повинні передати маєток дітям, допіру ті досягнуть п'ятнадцяти років; і коли діти одержуватимуть свій маєток, як їм і належить, то нехай право передбачить, бо так воно й заведено, щоби ті діти не могли маєток ані продати, ні заставити без дозволу кривних приятелів аж доки їм виповниться двадцять чотири роки» [121, s. 120-124; 167, s. 31-48; 157, s. 156]¹.

У другому ж місці Статуту Ласького вказано, що опіку над сиротами слід припинити після досягнення ними років статевої зрілості (*annos pubertatis*), що за нормами саксонського права означало 21 рік. Однак в інших частинах Статуту, де за основу було взято Вайхбільд (*Weichbild*), зазначено, що вже в 12 років дитина могла визначити, кого бажає собі за опікуна, і в окремих випадках виступати за себе у суді. Але самому стати опікуном можна було лише після досягнення 21 року, і тільки відтоді ж можна було виконувати опікунські обов'язки і щодо дружин [дет. див.: 781, s. 25].

Ця норма суттєво відрізнялася від прописаної в «Саксонському зеркалі», де було зазначено: «Після досягнення юнацького віку він може бути опікуном своєї дружини або когось іншого, якщо побажає, і навіть виступати за підопічних у поєдинку, хоча він і не повнолітній. Бо ж як він може себе представляти, то може представляти й підопічних» (ЗП, I, 42, §2) [74, с. 34]. Тут-таки написано: «Неповнолітній [12–21 рік] і той, хто досягнув граничного віку [60 років], може мати опікуна, якщо він його потребує, але може його й не мати, якщо не бажає... Після досягнення 21 року чоловік стає повнолітнім... Якщо ж невідомо, який вік чоловіка, то він вважається повнолітнім, якщо він уже з бородою та має волосся внизу й під кожною рукою» (ЗП, I, 42, §1) [74, с. 34].

¹ Вочевидь, ця практика була характерною для Кракова й регіону вже віддавна. Аналізуючи тестаменти краківських міщан, польський дослідник Якуб Висмулек зауважив, що вік 15 років як час можливого самостійного управління маєтком, хоч і встановлений краківськм вількиром, але радше не надто реальний, бо краківські тестатори уже в XIV столітті вказували значно пізніший вік, коли дітям треба було передати управління маєтками. Норма, що сини могли отримати маєток із повним правом ним диспонувати аж від 24 років, з'являється в краківських тестаентах у 1390–1400 роках. Однак дослідник висловлює сумнів, звідки саме цю норму взято в юридичній практиці Краківської землі [816, s. 233].

Останнє цілком відповідало саме середньовічним уявленням про вік людини, бо коли метричні записи вели нерегулярно, люди рідко абсолютно точно знали дату свого народження, тож уявлення про вік було доволі приблизним і визначали його за зовнішніми фізичними ознаками. Навіть у XVI столітті подекуди траплялося, що люди точно не могли вказати свій вік. Певним відлунням тієї давнини в XVI столітті було уявлення, що непристойно й не варто називати точно, скільки тобі років, а вдаватися натомість до ухильних формулювань, хоч на цей час питання про вік для людей уже не було проблемним, і його чітко співвідносили з календарем [176, с. 29-30]. На цю плутанину й неоднозначність у трактуванні періоду закінчення опіки, а отже й дитинства, вказував уже Сергій Іваницький-Василенко [331, с. 72].

Для людей середньовіччя, які мислили предметно, важливими були речі намацальні. Тож не дивно, що уявлення про досягнення людиною повноліття спиралося не так на формальну кількість років, як на реальні зовнішні фізіологічні ознаки. І часом, проте, таке «візуальне» визначення віку людини відходить на задній план, що зауважив і Павел Щербич: «Але цей звичай імператорське право відкинуло, яке так каже: Дорослішання перед тим не лише кількістю років, але й тілом чоловіка має визначатися. Але що це буває соромливо, тому встановлюємо, щоб дорослість у чоловіків після чотирнадцяти років наставала, а в жінок у дванадцять років, коли кожна дорослою вважалася. ...Коли щодо чийхось років є сумнів, тоді мають оглядати частини тіла. Але якби про них була якась достовірна звістка, тоді того огляду не потрібно» [155, s. 198].

Еволюція поглядів на дитинство в цьому контексті від XIV до кінця XVI століття очевидна. Бартломей Гроїцький досягнення дитиною віку, коли настає правова відповідальність, також пов'язує з питанням часу, до якого дитині слід мати опікуна: «Опіка триває до досягнення сиротою чотирнадцяти років – для хлопців. А якщо дівчина, то до тринадцяти років...» [109, s. 195]¹. Саме з 14

¹ Гроїцький виділяє окремо опіку над неповносправними, до яких крім інших зараховували глухих і німих. Якщо опікуна над сиротами називали «tutor», то опікуна над неповносправними називали «curator». «Польською його радше можна назвати розпорядником, а не опікуном». У цьому випадку кураторство мало тривати стільки,

років сирота набувала право вимагати від уряду іншого опікуна чи куратора [107, s. 197]. А що траплялося, коли опікун з тих чи тих міркувань не хотів повертати підопічному його маєтки й намагався утриматися при своїх функціях, то право передбачало можливість для дитини вийти з такої ситуації та звільнитися з-під опіки: «Сирота, якщо хоче від опіки звільнитися, коли досягає молодих років або можливості народження, такі роки називаються *ad annos puberitatis*, 14 років, або років розторопності, *ad annos pertectae discretionis*, 21 рік, а хоче собі вже бути вільним, не під владою опікуна, повинен довести вік. А докази такі мають бути: прийти до уряду з двома кривними по батькові, *cum duobus agnatis* і з двома кривними по матері, *cum duobus cognatis*, які визнають роки того сироти. Після такого визнання роки йому буде присуджено, і тоді вже буде дозволено тому сироті управляти й керувати своїми маєтками, попри спротив опікуна, будучи при доброму здоров'ї. І буде йому дозволено обрати собі іншого опікуна до часу, до якого хотів би. А той перший опікун маєтки, що їх мав під своєю опікою, зобов'язаний буде йому [тому сироті] віддати» [106, s. 228]¹.

Трохи детальніше описує повноліття Щербич. Він виділяє окремі етапи, коли дитина набуває права вчиняти ті чи ті дії. Таких періодів він виокремлює чотири, зокрема, посилаючись на саксонське право: «Перший, коли хтось доростає молодості, що настає в тринадцять років + і шість тижнів + за ленним правом, а за саксонським – в дванадцять років. Другий, коли хто до років розумних приходить, тобто чотирнадцяти, після чого тестамент може укладати.

скільки була потреба, але куратор на своїй посаді міг бути лише 25 років [109, s. 195].

¹ За литовським правом, де опіці було присвячено чимало уваги, опікун також повинен був по закінченні своїх обов'язків повернути маєтки сиротам без жодних збитків. В іншому разі колишні підопічні мали право подавати до суду, але щоб не перевищили земської позовної давності, що становила 10 років. Зокрема, у Литовському статуті 1566 року, у шостому розділі «Про опіку», зазначено: «...А коли діти до розумних і дорослих літ прийдуть, опікуни повинні будуть ті всі маєтності дітей, як нерухомі, так і рухомі, і всякі доходи з маєтків їх, збори грошові і медові й інші всякі, які за весь час опіки своєї зберуть, їм віддати мають, і лічбу повну вчинивши з усього, усправедливитися» (Арт. 4); «А коли б опікун дітей за що-небудь був позваний, на те опікун не повинен у суді відповідати, окрім тих причин, які нижче описані, бо опікун не повинен дітям нічого втратити, і що б опікун за їх неповноліття їм упустив, чим би дітям кривда діялася, тоді вони, досягнувши повноліття, можуть про ті кривди свої заявити і через суд того добиватися, тільки б давності земської не пропустити» (Арт. 6) [78, с. 336-337].

Третій, коли кому вісімнадцять років буде, після чого може [свою власність відокремити] + в німецькому [праві] стоїть. Слугу невіЛЬНОГО може відпустити, + чого доти зробити не може. Четвертий, коли вже хтось до двадцять і одного року дійде, тоді вже повні роки має + а відповідно до імператорського права, аж двадцять і п'ять років + і тоді вже [сам] опікуном може бути» [155, s. 197].

Варто згадати, що саме за міським правом вважалося, що від 25 років чоловік¹ може бути обраний до міської ради [107, s. 29]. Натомість суддею чи то лавником він міг стати вже від 21 року життя [107, s. 28]. При тому окремо зазначено, що якщо підопічний досяг цього віку, то не мав потреби в опікуні, бо сам міг уже розпоряджатися своїм майном. Але це стосувалося лише юнаків, бо дівчата й жінки потребували опікуна й після досягнення такого віку. І це для Павла Кушевича є «річ явна і ясна» [136, s. 91].

До слова: стать дитини у правових джерелах розрізняли лише з настанням *annos pubertatis*, що було різним для обох статей, бо відтоді і хлопці, і дівчата могли обирати собі опікуна, з тією лише різницею, що другі не могли цілковито від нього відмовитися. Насправді виглядало так, що дівчата й не ставали дорослими, бо ніколи не були самостійними: від опіки батька вони переходили до опіки чоловіка [687, s. 52]². На практиці дівчат і хлопців виховували по-різному, зважаючи на уявлення про гендерні ролі, панівні в суспільстві того чи того історичного періоду [дет. див.: 687, s. 49-71].

У поглядах на дитинство виразно показують відмінність між німецьким міським і литовським правом. І хоч останнє еволюціонувало від Статуту до Статуту, та різниця з німецьким правом залишалася. У Литовських статутах межу повноліття прописано в розділах про опіку. У другому, 1566 року, зокрема,

¹ Для жінок досягнення 25 років теж було певним рубежем – саме відтоді дівчину не можна було позбавити спадку, навіть якщо вона вийшла заміж без згоди на те батьків. Бо саме їх уважали винними, що вона досиділа в дівках до цього віку [109, s. 22; 104, s. 93-94].

² Бартоломей Гроїцький ставить жінок в один ряд із глухими, німими, сліпими, лунатиками, які, як і викляті чи відступники від християнської віри, не можуть бути суддями. Правник зауважує, що таке обмеження стосується жінок, які не можуть претендувати також на інші уряди, бо вони не здатні відповідати за свої дії, тож самі потребують опікуна [107, s. 28].

зазначено: «Уставуем, абы по смерти родичов детем, лет недорослым, шкоды и розпрошенья маетностей их як лежачих, так и рухомых, не было; с тое причины таковые дети лет недорослые мают быти под справою и опатрностью опекунов от родичов назначеных, або теж придатных до лет зуполных, а лета мыжчизне мають быти зуполные семнадцать лет, а девка петнадцать лет» [78, с. 133]¹.

Ірина Ворончук, щоправда, зауважує з цього приводу, що «в українських землях віковий ценз повноліття дівчат не дотримувався: їх часто видавали заміж до досягнення 15-річного віку» [218, с. 138]. За Литовським статутом 1588-го межу повноліття було змінено на 18 років для чоловіків і 13 для дівчат: «Уставуем, абы по смерти родичов детем, лет недорослым, шкоды и распрошенья маетности их яко лежачих, так и рухомых, не было, с тое причины таковые дети, лет недорослые, мають быти под справою и опатрностью опекунов, от родичов назначеных албо прирожонных, албо теж приданых до лет зуполных. А лета мужчизна маеть мети зупольные осмнадцать лет, а девка тринадцать лет» [79, с. 525]. Неповнолітні діти також не могли укладати тестаменти, а що межа повноліття тут була іншою, то й укладання тестаменту дозволено не з 14, а з часу визначеного повноліття [77, с. 239].

Можна припустити, що вищий віковий ценз для хлопців у досягненні повноліття за литовським правом, що в основі своїй було все ж здебільшого земським, було пов'язано із успадкуванням землі та з військовою справою. Міщани ні того, ні того, відповідно до права, зі спадку не мали. Таку відмінність між ленним і земським правом відображено вже в «Саксонському зерцалі», де чітко вказано, що за ленним правом хлопець, який досяг лише юнацького віку (13 років), зобов'язаний мати опікуна, який би заступав його в маєтку та служив би панові, як мав би служити його підопічний (ЗП, I, 23, §2) [74, с. 28]. Однак, у цьому випадку прямого впливу на Литовські статути саксонське право, вочевидь, не мало, а такі норми зумовлено радше практичними потребами й міркуваннями

¹ У перекладі цього артикулу статуту допущено помилку і вказано для чоловіків вік 18 років [78, с. 335].

доцільності. Утім, питання про вплив німецького та римського права на литовське ще залишається відкритим [див.: 549, s. 11-15; 620, s. 55-57].

За негідну поведінку дитину треба було карати, та все ж це покарання не мало бути надто суворим. Німецьке міське право захищало дітей від надмірних кар, насамперед від страти. Злочин, учинений дітьми, слід було відшкодувати матеріально, але це стосувалося лише тих, хто не досягнув «літ розторопних»: «Якщо комусь іще не виповнилося 15 років, і той украде щось, то життя не втратить. Але опікун нехай із його майна відшкодує тим, кому вкрадена річ належала. А якби не було чим винагородити й заплатити, тоді його [дитину – Т. З.] відшмагати» [136, s. 174]. Схожий пасаж є й у Гроїцького: «А однак дитина, вже близька до розторопних літ, може бути покарана за великий злочин; проте якби була ближче до дитячих років, аніж до визначених, себто до чотирнадцяти років, то не повинна бути карана на горло, але опікун має за неї заплатити. Дитина і шаленець насильства коїти не можуть, бо насильства не може коїти ніхто, крім тих, хто його коїть обдумано й добровільно, а діти і шаленці таких здібностей не мають. І тому на горло не можуть бути карані, тільки заподіяні ними збитки належить відшкодувати» [105, s. 50].

До досягнення відповідного віку дитину вважали істотою несвідомою, яка зумисно вчиняти злочини не могла. А за неусвідомлені провини неприпустимо було карати на смерть (як-от людину, що була не сповна розуму). Обґрунтовано це було ще в попередні епохи, зокрема, у Бернара Клервоського: «Там, де немає свободи, немає і воздаяння, а тому немає й суду (за винятком, звісно, первородного гріха, що, як відомо, має іншу основу). У всіх же решта випадків, де відсутня свобода, узгоджена з волею, безсумнівно, немає ні воздаяння, ні суду... Воля такою ж мірою не може позбутися свободи, як і самої себе. Якби людина могла взагалі нічого не бажати, або бажати, але не по своїй волі, воля могла би бути позбавлена свободи. Тому душевно хворим, дітям, а також людям, які сплять, не ставлять у провину ні добро, ні зло, бо не володіючи розумом, вони, очевидно, не можуть скористатися своєю волею, а звідси й судженням,

притаманним волі. А що воля абсолютно вільна, то за справедливістю вона судиться тільки сама собою» [46, с. 147].

Дитя несвідоме, і тим миле Богові. Дитя безгрішне; лише коли минає дитинство, людина може грішити й відповідати за свої вчинки. Саме тому норми міського права не передбачали жорстокого покарання для дітей. До речі, саме в період, коли їх стали трактувати як особистостей із душею й подобою Божою, змінюється і ставлення до дитячої смерті.

У цьому контексті цілком зрозумілою стає правова норма, що не можна було стратити вагітну жінку, адже це призвело б і до смерті невинної дитини¹: «Покарання на горло або на здоров'я має бути відтерміновано таким особам: вагітній жінці, аж до пологів; дитині, яка не досягнула відповідного віку і не має опікуна – тоді відкладають до другого суду, щоб опікун з'явився; шаленцю, щоби дізнатися, чи з шаленства [той] це вчинив, а чи з іншої причини» [105, с. 71]. Павел Щербич наголошує, що навіть за вбивство, підпал, злодійство чи інші злочини жінку не може бути покарано на горло під час вагітності, бо загине й дитина, яку вона носить. Ненароджене ж немовля жодної провини не має, тож це було б супроти справедливості, адже діти не мають відповідати за проступки чи злочини своїх батьків. Тому, коли жінка при надії вчинила б злочин, що заслуговував смертної кари, виконання вироку слід було відтермінувати до часу після пологів [153, с. 240].

Через вагітність жінку також не можна було покарати сильніше, аніж «на шкірі чи на волоссі» [153, с. 238; 153, с. 27]. Її, як і дитину до 14 років чи стару людину (після 70), не можна було віддати на тортури (за винятком злочинів, що про них уже йшлося в підрозділі 4.7) [107, с. 195]. Вагітна могла зазнати таких покарань допіру після народження дитини. Тим часом, до пологів, її опікуном, як і розпорядником маєтків, мав бути найближчий кривний померлого чоловіка, який мав дбати і про матір, і про дитину, і про майно [109, с. 88-89]². Щербич,

¹ У цьому контексті варто зауважити, що нині юриспруденція до суб'єктів права відносить уже ембріон, плід, людину, людську істоту, особу, майбутні покоління й навіть тварин [509, с. 198].

² Литовський статут 1588 року (Розділ 11, арт. 15) також передбачав суворе покарання за шкоду, заподіяну вагітній

однак, зауважив, що такий родич може бути опікуном лише дитини, навіть іще ненародженої, але для матері він має бути розпорядником і захисником маєтків [153, s. 239]. Закон боронив дитину аж так, що її вбивство розглядали на рівні із позбавленням життя дорослого, що теж свідчить про еволюцію ставлення до дитинства. За Гроїцьким: «Дитину, доки та розторопних років не дійде, за жодну провину на горло скарано бути не може. Якщо [вона] когось убила або скалічила, тоді опікун з її майна повинен це відшкодувати і сплатити, також і шкоди, які дитина вчинила, якби провина її була доведена. Якби хто дитину вбив, заплатити за неї має, як за вбивство. Якщо також хтось чужу дитину мітлою або за волосся покарає, то коли тільки присягне, що вчинив так за її провину, за те не відповідатиме» [105, s. 50].

На відміну від убивства, рукоприкладство за провини, вчинені дитиною, отже, розглядали як річ цілком нормальну й буденну. Такою була й тогочасна суспільна думка. Знаний польський політичний і релігійний діяч XVI століття Анджей Фрич Моджевський, зокрема, писав про засади виховання дітей: «Нехай тоді того ретельно пильнують, щоби хлопці й дівчата перших молодих років своїх не проводили в ледарстві; нехай стараються, аби завжди щось робили..., лінивість належить словом карати, а якщо від обов'язків своїх далеко відступили, тоді й покарання різкими буде слухним. Бо Соломон, мудрий цар, казав: не віддаляй від дитини своєї покарання; якщо її вдариш різкою, не помре; ти його б'єш, а душу з пекла виганяєш» [129, s. 16]. Ба більше, до тілесних покарань за провини ставилися схвально, як видно із вибраних сатир Себастьяна Бранта: «Як сину шкода сходить з рук, / Як не шанується малюк, – / Батьки його зазнають мук... Добра чи зла, слід пам'ятати, / Усе вбираючи, як вата, / Дитя навчається від тата. Малі дерева гнеш, як прут, / А от великі спробуй гнуть, / То й переломиш пополам. Малих карати – менший сором. / Та й те сказати: гнучка

жінці. Якщо ж вонна та її дитина чи плід загинули від завданої матері шкоди, то за це кривдика слід було покарати смертю. [див.: 79, с. 592-593]. Цієї норми, щоправда, не завжди дотримувано, стверджує Ігор Сердюк на прикладі Гетьманщини [496, с. 57-60].

лозина / Всю дурість вижене із сина; Без кар пороків не збороть: / Бур'ян шкідливий слід полоть [47, с. 19].

Тілесне покарання, однак, мало бути поміркованим і не загрожувати життю дитини. Якщо ж її випадково вбито, то це можна було відшкодувати грішми: «Якби хто посадив дитину на коня твердоузлого, який не дав би себе затримати, а тому дитину відтак убив, то пан того коня має заплатити відповідно до права, якщо хоче свого коня мати» [105, с. 51].

Закон особливо пильнував матеріальні інтереси дітей. За нормами хелмінського права, опікун не міг позбавити сироту його майна, земель чи маєтків без згоди на те міської ради [136, с. 89]. Він нічого не міг собі привласнити з маєтності підопічного¹, мав докладати чимало зусиль і часом навіть наражатися на певні небезпеки, бо всяке його управління мало бути лише на користь сироті [109, с. 196, 197]. Діти не мали відповідати їй за борги, що залишилися по їхніх батьках, хіба що успадкували достатньо майна, щоби покрити заборговане [105, с. 50-51].

Заборонено було також керувати маєтками сироти через довірених осіб, щоб завжди було з кого спитати в разі розтрат. Якщо ж підопічні зазнавали матеріальних збитків через нещасні випадки чи якісь інші катаклізми, то опікун не мав за це відповідати, та якби міг цьому запобігти, проте не доклав належних зусиль, то мав із власної кишені відшкодувати сироті втрати. Обов'язки опікуна, крім того, не переходили до його нащадків [109, с. 196]. Дбаючи про інтереси дітей, батьки в тестаментях часом обумовлювали, які особи можуть стати опікунами. Іноді ж принагідно не вважали зайвим нагадати про їхню відповідальність за сумлінне опікунство не лише перед правом, але й перед Богом. Наприклад, львівський медовар Бартоломей, який був двічі одруженим і мав дітей від обох шлюбів, у тестаменті зазначив: «Залишаю опікуном моїх дітей, як від першого, так і від другого шлюбу, пана Якуба... і пана Одзвірного, і

¹ Гроїцький окремо наголошує, що опіка над дітьми відрізняється від опіки чоловіка над своєю дружиною, бо у другому випадку чоловік володіє рухомим майном жінки на праві власності, і не мають рації ті, які вважають, що, як належить опікунові, чоловік нічого з майна жінки не може брати [109, с. 196].

прошу, щоби вони про тих убогих сиріт пильно піклувалися й ними опікувалися, за що їх Господь Бог благословить, коли християнську милість до ближнього свого виявлять, а тим паче до сиріт убогих» (квітень, 1630 року) [9, арк. 214].

Законно народжені діти від різних шлюбів, важливо наголосити, мали рівні можливості щодо успадкування майна, що теж відповідало букві права й на що вказав Щербич, розмірковуючи, скільки разів можна одружуватися [155, s. 26]. Це цілком відповідало приписам «Саксонського зерцала», що в частині земського права передбачало, що діти, народжені від різних законних шлюбів як із боку чоловіка, так і з боку жінки, мали право успадкувати майно батьків (ЗП, II, 23) [74, с. 59-60].

Закон пильнував інтереси всіх дітей і убезпечував їх від свавілля одне одного. Зокрема, за нормами хелмінського права, отримавши по батькові або матері майно у спадок, діти могли його розділити між собою, але ніхто з них зосібна не міг нічого нікому віддати чи подарувати без згоди всіх решти [136, s. 69]. Доволі часто батьки, укладаючи тестамент, детально розписували, що кому з дітей мало би належати, спеціально наголошуючи, щоб поза окресленим, ніхто з дітей ні до кого претензій не мав. Саме так прописала цей момент у своєму тестаменті львівська міщанка Пелагея Лук'янова 1628 року: «Насамперед доньці моїй Касі вже дала достатньо виправи, як то належить, і віна зл. 300, манелі [браслети, всілякі дрібні речі – Т. З.] та ланцюжки й нічого понад те, ані шеляга. А що їй було позичено зл. 100, тоді те вона від небіжчика батька свого за дарунок мала, і тих не треба згадувати, аби жоден із моїх потомків їй тим не дорікав. Другій доньці моїй, Настусі, увесь посаг є готовим, тільки треба їй іще дати другий срібний пасок, що відповідав би обручці, зробленій із перлів і срібла, доньки моєї Касі, і постіль, і зл. 300; також треба їй видати віно, всілякі манелі [вона] вже взяла, і ланцюжок, який є більшим, тому з аманату [отриманого, довіреного – Т. З.] має за нього заплатити. Молодшій доньці моїй, Марусі, тепер доконечно виправу треба дати, як і тим двом донькам моїм, щоб таке ж віно [отримала] і шати такі ж. Два паски срібні, і по два перстені невеликі золоті Марусі й Настусі, постіль також Марусі з ланцюжком треба дати. А те, що

Марусі подарував небіжчик батько п'ять червоних на ланцюжок, і перли на нитках, тих їй не треба в посаг рахувати. Ті також дві мої доньки, Настуся й Маруся, мають свій аманат відповідно до батьківського реєстру, про який обидва мої сини знають. Сторона двох моїх синів, Лукаша й Андрея, які своєю працею на хліб собі заробляли, – ті власне свої гроші, а не батьківські мають при собі, коли ж рахунки небіжчикові батькові своєму в усьому докладно й із грошима складали, зовсім нічого при собі з батьківських грошей не залишаючи, але ще за свої кошти й одяг собі справили, і щоби їм того жодна з доньок моїх трьох дорікнути не сміла, то я правду на письмі моїм затверджую. Книги всілякі небіжчика двом синам залишаю. До того, після спорядження віна й шат тих моїх доньок, і ті двоє синів моїх також мають належне взяти з маєтків батьківських і материнських, а понад те, що би залишилося, порівну мають між собою поділитися як рухомим, так і нерухомим майном» [9, арк. 110-111].

Прикладів таких можна навести чимало. Часом матеріальні інтереси дітей, навіть не своїх, а ближніх родичів, виступали на перше місце. Тереза Шольц-Вольфович, зокрема, у тестаменті частину свого майна переписала сестринцям, зазначаючи, що на це майно не матиме ніякого права їхній батько: «Найперше племінницям моїм, дітям сестри моєї Юстини, заповідаю всі свої рухомі речі, які маю з праці своїх батьків, тобто золото, срібло, олово, мідь, одяг та білизну, ці речі необхідно продати, а суму віддати на користь малим дітям, допоки не виростуть, та їх матері, але на них не має ніякого права [батько] їх, оскільки дітям його, а не йому дарую; якщо б котресь з них померло, то його частина переходить до другого, а не до батьків, прошу, щоб так, а не інакше було» [392, с. 154]¹. Цілком можливо, що в такий спосіб у родині зводили порахунки з не надто толерованими родичами, як-от із сестриним чоловіком у цьому випадку. Але така ситуація аж ніяк не випадала з норм права.

¹ Тереза Шольц-Вольфович була донькою Мельхіора й Ельжбети Шольц-Вольфовичів, львівських міщан; мешкала в середмісті на вул. Шевській, у кам'яниці Дзюрдзійовській, що між будинками Мосціцьких та Абрковських [392, с. 154].

Право захищало й інтереси тих дітей, які на момент смерті батька ще не народилися. Вони, як і решта дітей небіжчика, мали право на спадок по батькові, і той мав згадати їх у своєму тестаменті. Це фіксує ще «Саксонське зерцало»: «Тепер послухайте щодо жінки, вагітної після смерті чоловіка, яка доведе, що вона була вагітна до дня похорону чи до 30 дня після похорону. Якщо дитина народиться живою та якщо жінка може виставити чотирьох свідків-чоловіків, які чули голос новонародженого, і двох жінок, які їй допомагали при пологах, то дитина отримає спадок по батькові. Якщо [ж] дитина після цього помре, то спадок переходить до її матері, якщо вона рівна йому за народженням, і усувається всіляке право очікування на лен батька, так як дитина жила після смерті батька... (ЗП, I, 33)» [74, с. 31].

Ця ж норма була чинною й у наступні століття в містах-магдебургіях. Узяти б, наприклад, заповіт львівського лавника Яна Єльонека 1652 року, де тестатор відписує гроші своїм рідним, матері та братові, але якщо його дружина народить дитину, то ці кошти мають залишитися в її, жінки, та спадкоємця розпорядженні [10, арк. 692; див. також: 391, с. 89]. На відміну від решти дітей, іще ненароджених не могли позбавити спадку, бо їх не можна було в чомусь звинуватити. Інших же дітей батько міг і обійти в тестаменті, вказавши вагому причину, чому так учиняє. А взагалі ж міське магдебурзьке право встановлювало: «Батько, який укладає тестамент і має різних дітей – одних під своєю владою, інших уже відправлених, – повинен усіх відзначити в тестаменті, якщо одним призначає спадок, а інших його позбавляє... І того теж, який би ще по смерті його мав народитися (називається *postumus*). І то тому повинен всіх відзначити, щоб між ними довкола його маєтків сварки не виникало, або також щоб тестамент у своїй силі відповідно до права діяв. Бо якщо якого сина упустив, погано уклав тестамент, то той, який почувується скривдженим, може оскаржити тестамент протягом п'яти років» [109, s. 182].

Окрім того, вагітну жінку не можна було вигнати з маєтку померлого чоловіка, бо вона носила майбутнього спадкоємця по батькові. Цю норму фіксує ще «Саксонське зерцало» (ЗП, III, 38, §2) [74, с. 93]. За старими глосами, як

ззначав Гроїцький, із жінкою не можна так було вчинити, допоки дитину грудьми годувала, і то не інакше, як із вагомих причин [109, s. 88]. Щербич пояснює, що вагітну не можна вигнати з маєтків чоловіка, бо навіть якби так учинили, то плід, який вона носить, через те, що є майбутнім дідичем маєтків, і з них усунутий бути не може. А що плід живиться й росте від матері, то й вона мусить мати належне утримання в цих маєтках колишнього чоловіка [153, s. 239; 155, s. 24-25]. Із цього видно, що про майбутню дитину думали, як про особистість, яка має право не лише на життя, а й на спадок.

Цікаво, що за дитиною визнавали право на успадкування навіть у тих випадках, коли вона не виживала після пологів. Кодекси XVI століття знають таку процедуру народження, як кесарів розтин, хоч там і не вживано такого окреслення, а йдеться про «дітей із живота випоротих»: «Коли дитина при тяжких пологах із живота материнського буде випорота, яку жінка чи баба візьме на лоно й охрестить її, а жінки, які на той час при тій справі будуть присутні, побачать, що дитина рухала устами та двічі позіхнула, а потім померла, тоді слід таку дитину вважати за правдиво народжену, таку, яка отримала право на спадщину по матері й передала його своїм спадкоємцям» [136, s. 75]. Подібні пасажі були й у трактатах Щербича [153, s. 238] та Гроїцького [109, s. 87]. Це положення, ясна річ, захищало право як матері, так і новонародженого.

Для легітимації появи на світ надзвичайно важливим був обряд хрещення, що його в силу обставин можна було максимально спростити. Цей обряд, як і надання імені, символізував, що немовля втримано у світі людей. Важливість акту хрещення для «легітимізації» дитини визнавало й «Саксонське зерцало»: «Якщо дитина була відкрито (публічно) принесена до церкви, то той, хто це бачив і чув, має бути свідком, що дитина була живою» (ЗП, I, 33) [74, с. 31].

До ще не народженої дитини ставилися як до реальної, бо вона не тільки повинна була мати опікуна, а й, відповідно до права, якщо померла при народженні, той опікун мав учинити реєстр-обрахунок маєтків для її спадкоємців та скріпити його присягою [106, s. 244]. А справа доведення, чи дитина народилася мертвою, чи живою, була такою вагомою, що в ній могли свідчити

навіть ті особи, які за інших обставин не могли скласти присяги – ченці, священники й жінки [107, s. 135]. За спробу ж позбутися народженої живою дитини було передбачено суворе покарання: «Якби котрась дитину свою покинула, бажаючи її позбутися та про неї нічого не знати, і дитину цю потім було би знайдено й виховано, а тоді на [ту] жінку вказали б і довели її провину, то за поради людей, досвідчених у праві, її слід покарати, але не на горло. А якби та покинута дитина померла, перш ніж її знайшли, через те, що її покинули і втекли, то, за поради людей, досвідчених у праві, [таку жінку] має бути покарано на здоров'я або й на горло» [108, s. 159].

Інтереси дітей певною мірою було захищено навіть тоді, коли чоловік одружувався з жінкою, не знаючи, що право йому цього не дозволяє, і потім їх церквою розлучено. Якщо в такому шлюбі з'явилися на світ діти (або ж були вже зачаті на момент розлучення батьків), то за ними зберігалися всі права, ніби їх народжено у звичайній сім'ї [155, s. 27], і їх уважали за «дітей правдивого ложа». Право це теж обумовлювало. Якщо ж у найближчих родичів померлого чоловіка виникли сумніви щодо вагітності жінки на час його смерті чи щодо того, чи саме його дитину вона носить, то суперечку слід було вирішити не так присягою жінки чи інших зацікавлених осіб, як певними підрахунками ймовірного часу вагітності і доки визначений час: «Якщо день народження дитини припаде на час понад десять місяців і два дні (протягом якого зазвичай матері плід у животі своєму носять, почавши цей час відраховувати від дев'ятого дня від смерті батька), тоді цей плід не є від померлого чоловіка, а така дитина від маєтків покійника нічого не отримає, і тоді справжні спадкоємці чоловіка розділять майно поміж себе. Але якщо дитина народилася в час до десяти місяців і двох днів, почавши відрахунок від дев'ятого дня по смерті батька, або якщо також раніше народиться, аніж термін десять місяців і два дні спливе, тоді цей плід має бути визнано від [покійного] чоловіка, і буде ця дитина (якщо живою народиться) з іншими частку [спадщини] брати. Якщо ж помре, тоді частка її на

матір перейде. А допоки вище окреслений час не мине, доки вдова не народить, доти у спокої без жодних поділів чоловікового майна має жити» [109, s. 88]¹.

Гроїцький пояснює цю норму численними фактами ошуканства з боку жінок, коли вони, щоб якомога довше залишатися в маєтках померлого чоловіка, вигадували вагітність і навіть імітували її. Натомість інші спадкоємці померлого не менше були зацікавлені в тому, щоб не допустити новонародженого до поділу майна небіжчика, тож вони також могли вдаватися до обману. Тому-то на перше місце в такій справі ставили раціональні докази. Ця норма відрізняється від середньовічних, де було достатньо присяги певної кількості свідків, щоби справу було доведено.

Подібну норму подає й Павел Щербич. Зазначає, однак, що деякі нащадки рахують час вагітності від дев'яти місяців і двох чи трьох днів від дати смерті батька, а як пізніше дитина народиться, то її до поділу батьківського майна вже не допускають. Але то не зовсім правильна норма, уважає правник, посилаючись на «поради мудрих людей», бо «жінка плід носити може десять місяців і два дні найдовше». Саме так і слід рахувати час вагітності – починаючи від восьмого дня від смерті батька [153, s. 239]. Натомість, підкреслює Щербич, «якби якась жінка вийшла заміж і за короткий час по тому чоловік би помер, тоді, якщо вона раніше народить, аніж належний час вийде, рахуючи від дня весілля чи шлюбу, то таку дитину треба сприймати, що пізніше народилася» [153, s. 240]. Ця норма, отже, не враховувала ймовірності народження недоношених немовлят. А щоб сумнівів у вагітності від померлого чоловіка навіть не виникало, жінка після його смерті, відчуваючи, що при надії, протягом 30 днів мала прийти до суду й заявити про свій стан. І якщо це бувало доведено, то вона могла залишатися в маєтностях чоловіка щонайменше до народження дитини [153, s. 239].

¹ Ще у «Саксонському зерцалі» розглянуто випадки, коли треба було встановити батьківство новонародженої дитини: «Якщо жінка виходить заміж і народжує дитину до належного терміну й дитина виявиться життєздатною, то право дитини можуть оскаржити, адже вона народилася надто рано. Якщо жінка народить дитину після смерті чоловіка пізніше від належного терміну, то право дитини також можна оскаржити, адже вона народилася надто пізно» (ЗП, I, 36, §1–2). [74, с. 32].

Поблажливішим до дітей із т. зв. «злого ложа» було хелмінське право, за приписами якого, вони, як і їхні брати чи сестри із «правдивого ложа», могли успадкувати свою частку материного майна, попри те, народилися вони до шлюбу батьків чи вже в ньому [136, s. 70]. Ба більше, право деяким з них давало шанс, умовно кажучи, змінити статус і стати законнонародженими, але лише тоді, якщо батьки таки побралися: «Якби хто зачав дітей із наложницею, а потім би з нею одружився, і зачали з нею інших дітей, тоді перших дітей слід уважати законнонародженими в подружжі, що потім настало. Тому, якщо потім батько помре, то як перші діти, так і останні, однаково до успадкування допускаються, відповідно до права» [136, s. 71].

Дитина також мала право на належне виховання, згідно з уявленнями XVI століття, і це відображено й у правових трактатах. Гроїцький, зокрема, пише: якщо батько помер, а мати вела негідний спосіб життя, то їй не можна було доручати опіку над дітьми. І навіть, коли вона вже таке опікунство отримала, то її слід було відсторонити від тих обов'язків; головним же імперативом при цьому вказувано турботу про дитину [106, s. 49]. Таке ставлення до дитини, як уже було зазначено, кардинально відрізнялося від середньовічного, коли її не вважали повноцінною людиною¹. У кодексах міського права в XVI столітті дітей, навіть ненароджених, однак, трактовано вже зовсім по-іншому.

Тогочасні тестаменти, до слова, містять цікавий матеріал про особливі почуття батьків до своїх дітей, про те, як могло змінюватися ставлення до них залежно від тих чи тих життєвих обставин. У заповіті львівської міщанки Ядвіги Собанської, дружини львівського будівничого Войцеха Жичлівого [див.: 711, s. 98; 688, s. 29, 31-32], від 2 липня 1632 року, приміром, добре описано ситуацію з її сином Войцехом, який хоч і був марнотратним і непослушним, та таки мав би отримати свою частку спадку, про що тестаторка просить свого чоловіка – синового батька: «На закінчення, і син мій Войцех, який вивчився кравецького ремесла, той не лише, зважаючи на кошти, витрачені на нього, не мав би

¹ Щоправда, ця теза Ар'єса, як і його твердження, що дитинство є відкриттям ранньомодерної доби, зазнала критики, зокрема в польській історіографії [дет. див.: 687 s. 50].

сподіватись якогось майна по мені, а також і спадщини не мав би отримати, а то через певні причини: через непослух, і проступки його, які спричинили не лише великі шкоди вдома, а й іншим людям, через витрати зроблені на нього і його потреби, тому не годилося б будь-яку частку виділяти, проте зважаючи на слабкість його здоров'я, прошу свого чоловіка, його батька, щоб змилосердився над ним, і по своїй смерті допустив на рівні з іншими до спадщини. Проте з застереженням, щоб батька нічим не турбував, допоки здоров'я йому Бог дасть, і щоб старався про батьківську ласку і на неї заробляв, а коли б батька Бог з цього світу забрати зволив, лише тоді може домагатися спадщини» [392, с. 144-145].

По суті, це була нова сторінка в історії як дитинства, так і почуттів. Саме у XVI столітті з'являються портрети померлих дітей, а це означає, що за ними сумували й до них уже не ставилися, як до побічного аспекту життя. І хоч від XIII до XVII століття дитяча смертність¹ і далі була доволі високою, та глибока християнізація звичаїв і повсякдення спричинила зміну ставлення до особистості дитини. У XVI столітті дитина з'являється не лише в образотворчому мистецтві, а й у праві. Її інтереси воно не лише обумовлює, а й активно захищає, розглядаючи різні нюанси, навіть такі, як право ненародженої, але зачатої, дитини, дітей із «правдивого ложа», сиріт тощо. Міське право XVI–XVII століть захищало й майнові інтереси дитини, і її життя та майбутнє: дитину не можна було стратити, їй було гарантовано отримання фаху, відповідно до її походження. Тож кодекси міського права XVI – першої половини XVII століття, хоч і декларують свою залежність від правових норм попередніх епох, однак містять чимало положень, що з'явилися в суспільстві допіру з появою ідей гуманізму і Реформації. І це добре пізнати саме на прикладі прописаних там норм щодо ставлення до дитинства і до прав дітей.

Дитинство, однак, було лише початковим етапом людського життя. На кожному ж наступному права й обов'язки людини змінювалися, як і змінювалося

¹ Високою була смертність не лише дітей, а й породіль. Через низький рівень медицини, пологи навіть у XV–XVI століттях були доволі небезпечними й нерідко мали летальний вислід для жінки. У Флоренції в XV ст., наприклад, на кожну тисячу пологів припадало 14,4 випадку смерті породіллі [773, р. 18].

ставлення до них з боку оточення. Найкраще цю швидкоплинність людського життя, мабуть, окреслено у Старому Заповіті: «І пам'ятай в днях юнацтва свого про свого Творця, аж поки не прийдуть злі дні, й не настануть літа, про які говорити ти будеш: «Для мене вони неприємні!». Аж поки не стемніє сонце, і світло, і місяць, і зорі, і не вернуться хмари густі за дощем, у день, коли затремтять ті, хто дім стереже, і зігнуться мужні, і спинять роботу свою млинарі, бо їх стане мало, і потемніють ті, хто в вікно визирає, і двері подвійні на вулицю замкнені будуть, як зменшиться гуркіт млина, і голос пташини замовкне, і затихнуть всі дочки співучі, і будуть боятися високого місця, і жахи в дорозі їм будуть, і мигдаль зацвіте, й обтяжіє кобилка, і загине бажання, бо людина відходить до вічного дому свого, а по вулиці будуть ходити довкола голосільники, аж поки не пірветься срібний шнурок, і не зломиться кругла посудина з золота, і при джерелі не розіб'ється глек, і не зламається коло, й не руне в криницю... І вернеться порох у землю, як був, а дух вернеться знову до Бога, що дав був його!» (Екл., 12, 1–7).

4.9. Уявлення про старість

Інтелектуальні авторитети ранньомодерної доби, як уже йшлося, немало пасажів присвятили розглядові періодів людського життя та їх характеристик. Не обійшли вони і старості¹, що зрозуміло, бо вона певною мірою – культурний феномен, хоч і є природним етапом на схилі кожного різновиду життя. Люди старшого віку не є зайвим елементом суспільства, бо відіграють свою окрему й важливу роль – допомагають у господарстві, доглядають за дітьми, можуть дати авторитетну пораду в різних сферах, адже мають чималий життєвий досвід, допомагають молодим приймати важливі рішення тощо.

Водночас людська старість мала також і свій зворотний бік, біологічний, – хвороби, неміч, ментальні проблеми тощо. Ставлення до неї зазнавало змін у різні епохи, від античності починаючи. У Стародавніх Греції та Римі щодо неї

¹ Див. також [255].

було дві візії: одну презентували Платон і Цицерон, які розглядали старість як втілення мудрості й досвіду, що гідні шани й наслідування; другу – Арістотель, який наголошував негативні сторони похилого віку: сварливість, скнарність, брак відваги, надмірна обережність тощо [651, s. 189]. Дослідження історії цього прикінцевого відтинку життя стало доволі популярним в останні роки, насамперед у західній історіографії; певний поступ тут робить і польська медієвістика та новістика¹. Тема старості є міждисциплінарною. До неї зверталися історики, соціологи, антропологи, археологи, не кажучи вже про медиків, психологів та ін. Нині існує понад 300 теорій, що намагаються пояснити процеси старіння [701, s. 5].

Ставлення до старості й людей похилого віку у XV–XVI століттях було амбівалентним. З одного боку, як і належить патріархальній культурі та християнській традиції, їм виказували повагу й шану, а з другого – в тогочасних літературних творах прочитувано негативне ставлення до старості як до часу самотності й безнадії [574, s. 119-120]². Одна з Десяти заповідей каже: «Шануй свого батька та матір свою, як наказав був тобі Господь, Бог твій, щоб довгі були твої дні, і щоб було тобі добре на землі, яку Господь Бог твій дає тобі» (5 М., 5, 16). Із погляду ж середньовічного християнства, однак, що довше живе людина, то більше гріхів вона назбирує, і це відображено на її зовнішньому вигляді: немічність душі призводить до немічності тіла.

Аналізуючи, чому в середньовіччі до людей старшого віку не завжди ставилися належно, дослідники вказують на той факт, що християнство поступово замінило ідею послушенства старшим ідеєю послушенства Богові [476, с. 132]. Саме тому Церква не виокремлювала людей старих, як категорію осіб, які потребували особливого ставлення. До слова, Шуламїт Шагар, досліджуючи життя й позиції людей старшого покоління в історичній

¹ Огляд історіографії проблеми [див.: 591, р. 1-84; 812, s. 47].

² В іншій своїй статті Марія Богуцька пише про шану, що її зазвичай виявляли до старших родичів, що пов'язане було із традиційністю суспільного укладу й патріархальними уявленнями. При тому авторка, однак, не посилається на джерела, які б цю тезу підтверджували, натомість для нечисленних винятків із такого правила ілюстративний матеріал знаходить [див.: 564, s. 504].

перспективі, зауважила, що у Старому Заповіті людей похилого віку не відносять до переліку таких, які потребують спеціальної допомоги, також немає їх і серед тих, кому дають милостиню чи заповідають кошти з благодійною метою, як-от, наприклад, сиротам, удовам, прокаженим, ув'язненим, породіллям, багатодітним чи бідним молодим дівчатам, які не мали звідки сподіватися на посаг, та ін. [771, р. 165-166].

На амбівалентності у ставленні до старості в середньовіччі історики наголошували не раз. Ле Гофф, спираючись на тогочасні повчальні історії (*exempla*), також вказує на стереотипно негативне ставлення до старих жінок: «...Як часто бувало в епоху середньовіччя, старість, особливо жіноча, опинялася в центрі суперечності, в цьому випадку суперечності між авторитетом віку й пам'яті, з одного боку, і старечою підступністю – з другого. Сприйняття старості коливалося між захопленням і засудженням так само, як і сприйняття дітей...» [415 с. 101]. У такому непростому ставленні до старості відображено радше амбівалентне ставлення до тіла, характерне для епохи середньовіччя.

Про неоднозначність трактування старих писав і Арон Гуревич: «Ми не знаходимо вказівок на почесне становище старих людей. Скоріш навпаки: старий батько – тягар для дорослого сина, який відтісняє його й відмовляє йому в повазі. Старі жінки виступають у “прикладках” майже незмінно в ролі звідниць, чаклунок, ворожок або мегер, які молодяться. Але тут перед нами, звісно, літературні штампи, а не замальовки із життя, і зробити будь-які висновки із таких оповідей неможливо» [272, с. 278]. Утім, таке ставлення до людей похилого віку заслуговувало осуду, що видно з текстів *exempla* [272, с. 273]. Гуревич наголошує, що в них були й інші приклади ставлення до старості, але то були радше винятки [272, с. 278].

У міському праві насправді не було імперативу, що діти мають утримувати старих батьків. Павел Щербич зауважує, що лише дехто додає окремим пунктом, що діти мають годувати батька. Але це і прийнято, і не прийнято в суспільстві, а також однаково може стосуватися як доньок, так і синів [155, s. 318]. А отже, хай буде віддано на розсуд дітей. Звісно, практика життя була складнішою й не

завжди суголосною теоретичним міркуванням, але загальнофілософські та правові настанови були дуже важливими для людей тієї доби, бо прокладали межу між добром і злом, припустимим і неприпустимим. Таким маркером і було ставлення до старих на практиці.

Не оминув питання зрілості та старости й Еразм Роттердамський; в уста Глупоті він вкладає таке: «Щиро кажучи, коли люди стають зрілішими й досвідченішими, більш вихованими й розумними, – саме тоді в них і починає в'янути врода, гасне життєва сила, бадьорість, зникає зовнішня привабливість... Дитинство, певна річ, дуже приємна пора, але воно позбавлене великої насолоди в житті – нескінченних і пустопорожніх теревенів, якими грішать старі. Старим дуже подобаються діти, а дітям, у свою чергу, – старі. Це тому, що “Завжди подібного бог із такими ж подібними зводить” (Одіссея, XVII, 218). Та й справді, яка між ними різниця, крім тієї, що в старого більше зморшок і днів од народження? Все інше те саме: світляве волосся, беззубий рот, немічне тіло, потяг до молока, недорікуватість, балакучість, безтямність, необачність тощо. До того ж, чим більше люди старіють, тим більше стають схожими до дітей. Нарешті мруть, не спізнаючи вже радощів життя й не усвідомлюючи смерті» [56, с. 23-24].

Відмінність у ставленні до старості й дитинства, однак, була. Вона полягала в тому, що за дитинством було майбутнє, а за старістю – минуле. Саме тому в праві значно більше уваги приділяли дітям. Питанням же старості чимало пасажів присвячено в польській ранньомодерній літературі, та особливо пильно до цього періоду життя людини стали приглядатися поети у XVI столітті. Серед них і Міколай Рей, який порівнюючи людське життя із порами року, зазначав: «І як уже прийшов до зими й до холодніших років своїх, то чому ж би вже не вжити свого затишного спокою, як той добрий господар, який наносивши влітку й восени всього повні комори, вже теж собі розкішно все вживає в теплій хаті або при коминку своєму?» [144].

Рей описує можливі способи розваг і відпочинку для старших людей, і робить це із властивим йому гумором: «Чи ж ти не маєш чим того почорнілого

дому свого, тієї старості своєї впорядкувати й гарно приоздобити? Потіхами різними своїми, коли будеш в покої своєму, облишивши різні сварки, печалі та клопоти цього світу, будеш мати таку розкіш, дивитимешся на інші справи свої, що їх ти собі справив і постановив за часів своєї моці. ...Безпечно можеш казати в тому своєму затишному покої: “Споживай, моя мила душе, бо маєш усього вдосталь”» [144].

Подібні мотиви є в поезії Яна Кохановського, та на відміну від Рея, він наголошував, що хоч цикли людського життя і схожі із циклами природи, та природа відроджується після зими, а людина – ні [дет. див.: 573, s. 61-70].

Десь так трактували старість і тогочасні правники, бо зрозуміло, що вони з літераторами перебували в одному філософському нурті, були дітьми свого часу й місця. У правових текстах XV–XVI століть, щоправда, цьому періоду людського життя, відведено геть мало уваги. Можливо тому, що до справжньої старості, навіть такої, що її уявляв собі Ісидор Севільський і його послідовники, доживали тоді не так часто. Утім, ця теза спірна й породжує чимало дискусій. Не погоджується з нею, приміром, Юрій Бессмертний. Аналізуючи тексти XIII століття, а серед них трактат «Про любов» Андрея Капелана, він зауважив, що в них часто йдеться про людей похилого віку, тож, очевидно, 50–60-річні у XII–XIII століттях не були рідкістю, і навіть 70-річні – чимсь унікальним [187, с. 113]. У річпосполитських містах, однак, на межі ранньомодерної доби, за підрахунками дослідників, частка жителів, старших за 60 років, становила 6–8% [695, s. 125]. У Флоренції натомість іще 1427 року таких жило близько 14,6%, а в Равенні в той самий час – 15,9 % від загального числа жителів [181, с. 229]. При тому досі відкрите питання, як відрізнявся відсоток старих у містах різних категорій відповідно до кількості населення – великих і малих. Марія Богуцька, до прикладу, вважає, що хоч середня тривалість життя в середньовіччі становила бл. 35 років (насамперед через високу смертність немовлят)¹, але чимало людей

¹ Шуламйт Шагар констатує, що в Європі для тих, хто народився 1300 р. середня тривалість життя становила 40 років, 1375-го – 18, 1400-го – 20, 1427-го – 28 років [771, р. 32]. Звісно, на такі показники вплинула висока смертність унаслідок епідемій, голоду й інших катаклізмів. Але для тих, хто вижив, шанс дожити до старості був

доживало до старості, та ще й у відносно доброму здоров'ї. Надто ж у сільській місцевості [565, s. 118]. Хай там як, але це питання потребує глибших студій.

Одне з важливих питань, пов'язаних зі старістю, – датування її вікового порогу. Тут немає однастайності ні серед сучасних дослідників, ані серед мислителів давнини. Платон уважав, що старість починається від 60 років, а Плутарх – від 50 [див.: 651, s. 191-193]. У Старому Заповіті рубежем активної діяльності також названо 50 років (Чис., 8, 25–26). Однак це не було імперативом ні до, ні після початку нової ери. Зокрема, для Піфагора старість починалася від 60 років, для Гіппократа – в 59–63 роки, для середньовічних китайських мудреців – у 70, для європейських фізіологів XIX століття – у 55–60, для німецьких антропологів XX ст. у 60. За спостереженням Едварда Россета, настання старості в різні часи датували від 45 до 70 років [757, s. 11].

Найчастіше ж настання старості відраховували таки від 60-річчя¹. На цю цифру натрапляємо не лише у філософських і богословських трактатах, а й у практичних правових приписах, що регламентували життя людей пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. У Флоренції та Пізі, наприклад, на початку XV століття подушний податок мали сплачувати всі чоловіки від 18 до 60 років, відповідно старших за 60 від нього звільняли. У сільській місцевості в цей час, щоправда, такий податок сплачували чоловіки від 18 до 70 років [771, р. 25]. Відповідно до Вінчестерського статуту 1285 року англійського короля Едварда I, для збереження миру кожен власник від 15 до 60 років мав забезпечити озброєння залежно від розмірів свого майна й земельних володінь [152]. Від обов'язку захисту міста в нічний час було звільнено чоловіків від 60 років у Парижі. І таких прикладів чимало.

Від різних обов'язків як мілітарного, так і адміністративного характеру чоловіків зазвичай звільняли у віці понад 60–70 років [771, р. 25]. За законами середньовічної Венеції монахи могли не вдаватися до процедури самокатування, досягнувши 60-річчя [476, с. 133]. Тобто можна сміливо припустити, що саме цей

чималим.

¹ У деяких сучасних публікаціях порогом старості визнано 60 років. [678, s. 9].

вік у XIII–XV століттях уважався таким, по досягненні якого людина вже неспроможна до адекватних дій і відповідальності. До подібних висновків приходять і українські дослідники. Зокрема, аналізуючи населення Гетьманщини на основі Румянцевського опису 1765–1769 років, Ігор Сердюк зауважив, що саме 60 років було тим рубежем у житті людини, від якого починалася старість [дет. див.: 494, с. 56-64].

Бартломей Гроїцький, посилаючись на «Саксонське зерцало», практично згоден із таким датуванням старості: «Роки старості і дряхлості згідно з міським правом бувають після шістдесятого року. А згідно з правом імператорським – після сімдесятого року: такий уже переходжує свої роки. Від того часу кожен старий може мати опікуна або ж залишиться без опікуна при своєму праві» [106, s. 239]. Саме від 70 років людина не могла виступати свідком [107, s. 131]. Хоч в іншому місці правник подає інакший вік, де розмежовує життя людини на таке, коли вона могла бути самостійною й відповідати за свої вчинки, і таке, коли вже не була спроможна виконувати певних функцій, насамперед урядових. До прикладу, на посаду радника в місті не мали обирати чужоземців, людей із іншого права й таких, яким було 90 років [107, s. 29; див. також: 784, s. 190].

Судячи з того, як датував початок старості Гроїцький, для нього це було питання непросте й відкрите. У тому нічого дивного, бо на нього й сьогодні годі відповісти. Польський дослідник Анджей Карпінський, до прикладу, розмірковуючи над історіографічними концептами старості, зауважив, що її визначення залежить від того, що взято за основний показник. Не завжди релевантним є окреслення відповідно до кількості прожитих людиною років. Часто старість визначають медичними чи фінансовими показниками. З одного боку, це питання, хто веде господарство: старість визначається з моменту, коли маєток переходить у руки представника молодшого покоління, бо стару людину характеризує не лише певна фізична неміч, а й відсутність власного нерухомого майна [810, s. 49]. Другий показник – здатність до репродуктивної функції як чоловіків, так і жінок. Ці показники, проте, є доволі непевними. Передавати майно могли з різних об'єктивних і суб'єктивних причин (овдовіння, каліцтво,

хвороба, економічні міркування тощо), тож цей аспект не завжди пов'язаний із входженням власника у життєву фазу старіння. Ще складніше з питанням спроможності до народження дітей. Тим паче, що в жінок це визначити більш-менш просто, зате в чоловіків – практично неможливо [810, s. 47-48].

Не варто забувати, що для жінок «старість» наставала раніше, аніж для чоловіків, і часто її пов'язували, як зазначено вище, із припиненням репродуктивної функції. Для пізнього середньовіччя середній показник віку, коли жінка втрачала здатність народжувати дітей, становив 36 років. Не дивно, бо в ті часи перших дітей народжували надто рано (до 17 років), а за життя жінки приводили дітей на світ близько 11 разів, що, крім іншого, було пов'язано з високою дитячою смертністю [771, s. 19]. І якщо в дітей їхня стать не мала значення, то щодо людей старшого віку це було доволі суттєво, щоправда, не так у правовому, як у соціальному й біологічному сенсах. До прикладу, аналізуючи тему старості у творах Яна Длугоша, польська дослідниця Анна Шафранек зауважила, що є суттєва різниця в тому, як він описує людей похилого віку чоловічої та жіночої статі. Перших Длугош згадує значно частіше і зазвичай у доволі позитивній конотації – як героїв, покровителів культури, осіб, гідних шани й наслідування. Старших жінок натомість якщо і згадано, то здебільшого в негативних тонах, як-от третю дружину Владислава II Ягайла – Ельжбету Грановську [784, s. 192-193]. Такий дискурс, вочевидь, переважав у XV столітті.

Процес старіння не може бути однаковим для різних осіб і залежить від багатьох чинників: стану здоров'я, занять, побуту, середовища тощо. Не можна не погодитися з геронтологом Маріаном Рабиновичем, якого цитує Шуламیت Шагар, що кожен індивід старших років насправді перебуває в шести різних віках одночасно: хронологічному, біологічному, когнітивному, емоційному, соціальному й функціональному [771, s. 12]. Кожний із цих складників впливає на стан особи, і дуже часто люди однакових років мають різний «вік» у іншій, нехронологічній, системі координат. Тому-то насправді так складно визначити хронологічні межі старості. Єврейський філософ і богослов XII століття Моше

бен Маймон, приміром, пропонував простий спосіб визначення віку жінки: якщо її назвати старою, і вона не заперечує, то вона таки стара [771, s. 13].

Відповідно до приписів міського права, старих людей не можна було віддавати на тортури. Вочевидь це було пов'язано з уявленням про те, що старі люди, як і діти, не завжди можуть відповідати за свої вчинки. Такий підхід обґрунтували і отці Церкви, і середньовічні богослови, і мислителі доби гуманізму. Зокрема, Бернар Клервоський, який зазначав, що там де немає усвідомленої свободи не може бути ні суду ні відплати [46, с. 147].

Це теж було доволі традиційно, бо в Біблії, щоб наголосити на особливо нелюдській жорстокості халдеїв, пише, що вони не змилосердилися ні над малим, ні над старим (2 Хр., 36, 17). Утім, як уже було зазначено, за деякі злочини звільнення від тортур не було ні для кого – і старих також.

Люди, які мали понад 70 років, не могли бути опікунами насамперед тому, що самі вже таких могли потребувати [106, s. 240-241]. Саме в цьому віці можна було відмовитися від опікунських функцій [109, s. 196]. А що особи похилого віку рідко виступали як суб'єкти права самостійно (частіше через свого опікуна чи через родичів), то ймовірно, тому у правових кодексах старості та старим людям відведено не так багато уваги. Водночас у міських нормах права за старими визнано окрему роль – ту, з якою вони могли впоратися навіть у своєму віці. Зокрема, у статуті Зигмунта Августа, що містив протипожежні приписи (його текст подає Гроїцький у своїх трактатах), передбачено, що старі, які вже не можуть самі гасити пожежу, в разі підпалу чи загоряння мають допомагати виносити речі з будинків (міський уряд мусив заздалегідь переписати всіх, хто до цього надавався) [105, s. 94]¹.

Щоправда, Гроїцький залишає за старими людьми, на відміну від жінок, право діяти без опікуна. І старі з цього активно користали. За підрахунками

¹ Відповідно до постанови, всі міщани мали бути завжди готові до боротьби з пожежею. За виготовлення речей, що могли знадобитися для гасіння пожежі, у місті непогано платили. До прикладу, у Львові 1582 року за виготовлення 58 шкіряних відер для гасіння вогню шевцеві Себастьяну Божекові заплачено з міської каси 33 злотих і 25 грошів [17, арк. 23].

польських дослідників, у річпосполитських містах чоловіки, яким було понад 60 років, очолювали 18% господарств у великих містах і 11% – у малих. Значно вищим цей показник був щодо жінок – вони самостійно керували 15–25% господарств [695, s. 128-129]. Навіть якщо люди похилого віку не мали офіційних опікунів, то доволі часто вони жили разом із родичами чи дітьми. І знову-таки, це більше стосувалося старих чоловіків. У малих містах лише 6% від них господарювали самостійно. У великих містах цей відсоток був вищим. у Кракові, наприклад, таких було 13%, у Варшаві ж – 20%. Значно більшу самостійність виявляли старші жінки. Серед них самостійно господарювало у великих містах 40–47% (за підрахунками щодо Кракова та Варшави), а в малих – близько 22% [695, s. 132]¹.

Деякі сфери економічного життя було здоміновано людьми похилого віку. Мова насамперед про перекупок – зазвичай немолодих удів, які не надавалися до іншої діяльності, але мусили якось заробляти на життя. Це достатньо добре висвітлено в літературі, насамперед щодо коронних міст [663, s. 69-84; 662, s. 81-91]. Згадки про це є в окремих наративних джерелах [дет. див. 812, s. 61-70]. Явище це було таким масовим, що кожного разу, коли на сеймах утверджували поборові універсали, перекупкам і перекупням присвячували окрему увагу й обумовлювали податки, що їх вони мали платити. Із цих постанов видно, що люди тієї категорії мали дуже низький соціальний статус, бо зазвичай їх згадувано поряд із жебраками, волоцюгами, торговцями мотлохом та іншими, які належали до різних категорій міського маргінесу.

До прикладу, в поборовому універсалі, прийнятому у Кракові 30 січня 1588 року, зазначено: «Перекупки і перекупні, люзні люди в більших містах, себто гультаї, чоловіки і дівчата, – по 30 гр., так само найманці та слуги єврейські; а в малих містечках – по 15 гр. А поборці [збирачі податків – Т. З.] мають пильнувати, аби жоден з таких під нічиїм титулом, вольністю і обороною того

¹ При тому слід зауважити, що рівень освіченості серед жінок XVI столітті в Короні був значно нижчим, аніж серед чоловіків. Зокрема, у 1575–1580 роках у Кракові письменними були 50–57% чоловіків і лише 20% жінок. У 1630-х останній показник зріс до 36% [566, p. 10].

податку не уникнув» [160, s. 272]. Аналогічний універсал ухвалено на Варшавському сеймі 1611 року [161, s. 29].

Значно вищі податки на різні категорії міського населення накладав поборовий універсал 1613 року: «Перекупки, перекупні, шматярі, лотерейники, чоловіки й жінки – по два злоті, а в малих містечках – по двадцять чотири гроші, на що кожен окремо має дістати квит від бурмистра, коли більше заплатить, а в селах від пана, щоб не уникали оплати або ж не платили двічі» [161, s. 109]. Водночас пекарі мали сплачувати по шість злотих у великих містах, і по три – в малих; аптекарі від аптеки сплачували по дев'ять злотих. По шість злотих, у містечках по три, а в селах по злотому повинні були платити окремі категорії кравців (які справляли одяг із шовку), шевців (ті, хто шив взуття із сап'яну та кордибану), кушнірів (хто мав великі обсяги товарів). Навіть люди таких не надто престижних професій, як прасоли й миловари, мали сплачувати по три злотих [161, s. 109]. Тобто, якщо порівняти розмір податку, накладеного на перекупок, із обтяженням інших категорій міщан, то стає зрозумілим, що вони не належали до людей забезпечених.

Право водночас почасти й захищало старих людей. У приписах від Гроїцького, зокрема, вказано: якщо батько зі щедрості записав доньці більше майна, аніж їй належить відповідно до права, то жоден суддя не може цьому перешкоджати, але донька разом із зятем зобов'язані утримувати старого батька, забезпечувати всім необхідним, зважати на його недуги й доглядати [106, s. 89-90].

У тестаментях практично немає відомостей про вік тестаторів і про старість загалом. У таких документах украй рідко трапляються пасажі про роки старості, період життя, старечі хвороби тощо, зауважила польська дослідниця Божена Попьолек [750, s. 235]. Хоч бували й винятки, як-от тестамент від 1643 року львівської міщанки Катажини Констанції Вікти, вдови Константина Вікти. Вона вказує причини, чому укладає тестамент: бо вже «в тому похилому віці, різними хворостями ослаблена, щодня смерть виглядаючи» [10, арк. 28]. Проте за такими поодинокими згадками годі дійти якихось висновків чи узагальнень.

Хоч прями вказівки на вік тестатора в заповітах рідко коли можна знайти, часом у них, однак, згадано внуків, а це означає, що тестатори були такі людьми немолодими. Ярина Кочеркевич проаналізувала 130 заповітів львів'ян, і серед них лише в дев'яти частку майна відписувано внукам [391, с. 91]. Схоже було й із заповітами краків'ян. Відписуючи частку майна внукам, зауважує Якуб Висмулек, міщани дбали про продовження роду, пам'ять про себе та про дорослих дітей, які до повноліття онуків по суті залишалися розпорядниками відписаних їм маєтків, але без можливості їх відчужувати [816, s. 240-241]. До слова, міське право передбачало, що в разі смерті жінки, яка мала брата й сестру, а також онука від доньки, уже випосаженої з батьківського майна, то саме внук ставав першим у черзі на успадкування майна своєї бабусі [136, s. 70]. Іноді внуки могли виступати опікунами своїх старих дідів чи бабусь. Про такий випадок довідуємося з тестаменту, що його 23 січня 1636 року склала київська міщанка Ювга Жданівна, дружина Григорія Мошеного: «...Душу мою поручаю в руки милосердия Бжого, а тѣло грешное земли к учтивому погребу хрестиянскому, которое мает быт поховано при церкви Светого Спаса працою и старанемъ опекуна моего пна Арееы Поповича, унука моего... И дѣтемъ, потомкомъ бывшое невестки моее Поси Троѣановъны Кграбницкое, Маруси, Каси и Юсю по копь пѣти грошеи дат. Тымъ же детемъ отписую сукманъ оалендышовыи старыи, кошуль белоголовъскихъ две, наметцовъ два, перину и подушку одну» [191, с. 148-149].

Часом онуків згадували в тестаментах навіть перед власними дітьми. Саме так 7 липня 1572 року вчинила київська міщанка Тетяна Кругликівна: «Внучку моему милому, сыну Коншину, Михаилу по моем животе даю и записую двор Шекаловский со всем и комору крамную в рынку места Киевского Свидороговскую и кубковъ позлотистых три, плата отцовского однорядокъ шкерлетовыи черленыи со серебром, шуба лиса утерѣиномъ зеленым крыта, шубка бела сукном синим крыта со серебром, а шуба почеревесичнаа боброваа новаа, два ермаки синии и зеленыи и з шнурами, зипуны два – зеленыи утерѣиновыи с чашками и другии лунский синии, шлык лисии, панцырь и конь з

седлом, и сагаидак, готовых пнзеи коп полтораства». І допіру потому тестаторка згадує про своїх дітей [191, с. 108].

Своїм онукам записала частку майна й кийвська міщанка Соломоніда Романівна, дружина Якіма Скочка, у тестаменті від 19 серпня 1639 року, вписаному до ратушної книги. При тому вона не обділила не лише доньок своєї доньки, чоловіка якої, Данила Суботовича, призначила виконавцем свого заповіту, а й онука Якіма від уже покійного сина Петра [191, с. 154-155]. Отже, старі люди часто по-особливому ставилися до внуків – можливо тому, що вбачали в них перспективу продовження свого роду, а можливо – через певну ментальну схожість дитинства і старості.

Джерела містять згадки і про старих людей, які довший час були на службі в тій чи тій сім'ї. За таку «вислугу» старий слуга часом міг отримати від господаря якусь частку його майна за тестаментом. Луцький війт Марко Жоравницький у заповіті від 16 листопада 1611 року, приміром, записав: «...Слузе моему старому, золотых пятьдесят зъ грошеи чарториских пшеничныхъ мает ему быти дано...» [192, с. 21]. Старому слугі відписала частку майна і згадана кийвська міщанка Соломоніда Романівна: «А Іацку челяднику, который еще небожчыку мужу и сыну еѣ близко двадцати рокъ служиль, ижъ ему еще небожчыкъ сынъ еѣ Петръ халупу свою СѠстаповъскую даль и дароваль, и она тотъ даръ сына своего ствердила. До того она сама тому жъ Іацку, челяднику своему, за верные и почтивые службы его отписала коня з возомъ и з скурою возовою» [191, с. 155].

Такі випадки були не рідкістю. Але згадка в тестаменті про слугу не конче означала, що той був уже в літах. Слугам могли відписувати кошти чи якесь майно просто за вірну службу, безвідносно до їхнього віку й кількості років, що вони служили в господаря. Годі, зокрема, визначити час служби челядниці у львівського годинникаря Себастіана Свайновського: у тестаменті від 1629 року той записав, що доручає свою служницю, яка йому вірою і правдою служила, своїй дружині, щоб оплатила службу як належить, відповідно до рахунку [8, арк. 141].

Можна констатувати, отже, що на межі середньовіччя й ранньомодерного часу люди намагалися переосмислити різні етапи свого життя, зокрема й останній – старість. Не винятком були й міщани Речі Посполитої. У XVI – першій половині XVII століття в містах річпосполитського простору ставлення до старості, однак, було амбівалентним: в одних випадках людей похилого віку поважали й підтримували – насамперед члени родини, діти; у других же – розглядали їх як тягар.

На ставлення до старих людей певною мірою вплинуло середньовічне особливе сприйняття тіла. Стереотипно негативно трактовано старих жінок. Окрім того, не було однозначної відповіді, коли починається старість, іноді її можна було розпізнати через ставлення до внуків. У тогочасній правовій літературі людям похилого віку загалом відведено мало уваги, бо вони рідко самотійно виступали суб'єктами правових взаємовідносин, часто покладалися на опікуна чи на своїх дітей. На противагу правовим трактатам, у філософській і художній літературі було чимало пасажів, присвячених старості. Хоч середня тривалість людського життя для пізнього середньовіччя була доволі невисокою, чимало хто таки доживав до старості, тож нічого дивного, що тоді намагалися осмислити як переваги, так і виклики цього останнього життєвого періоду.

Кодекси міського права другої половини XVI – початку XVII століття відображають уявлення тогочасного міського соціуму про етапи, що на них поділяли життя людини, детально описують правовий статус осіб різного віку, зокрема й у межових періодах – дитинстві та старості. Ці уявлення є складним переплетінням рудиментів середньовічної ментальності й засад доби гуманізму. При цьому такі суперечності могли бути викладені водночас в одному й тому ж артикулі того чи того кодексу.

4.10. Ритуал присяги

Важливим елементом середньовічного й ранньомодерного права були ритуали, що спиралися насамперед на символічні сенси та метафоричність

сприйняття світу тогочасними людьми. Чи не найбільшу роль у них відігравала присяга, що супроводжувала практично всі судові процеси, і не тільки. До неї вдавалися в найрозмаїтіших ситуаціях, зокрема, при виборі урядників усіх рівнів, і при елекції короля також. Присягали на вірність містові й міські слуги, навіть такі, як рурмістри¹. А часом, якщо цю процедуру з тих чи тих причин ігнорували, самі міщани вимагали, щоб її було проведено². Так, зокрема, трапилося у Львові на початку XVII століття, коли до Колегії 10 мужів надійшло звернення з відповідною вимогою: «Люнарський писар, який обрахунок здійснює, 40 мужам щоби присягав, позаяк і міщани присягають...» [13, арк. 37]. Тут-таки було поставлено ще й таку вимогу: «Наперед ті панове, яких до числа 10 мужів ніколи не бувало обрано, а [вони безпідставно] присягнули, просимо, щоб їх було покарано...» [13, арк. 23].

Важливість присяги, як тлумачить Бартломей Гроїцький³, полягала в тому, що у свідки брали самого Бога, він же й карав за кривоприсяжництво: «...Не вживай всує імені Божого. А як хто намарно покликається на ім'я Боже і ним прикриває свій фальш, той напевно і незаперечно помсти від Бога не уникне. Написано в Законі Божому: *non habebit insontem Dominus eum, qui assumpserit nomen Domini Dei sui frustra* [не пустить Господь безкарно того, хто прикликає його ім'я марно]⁴. А крім того, відповідно до права кривоприсяжника засуджують на позбавлення честі, і до свідчення чи до жодної гідності його не можна допускати. *Spec. Sax. Lib. 2 art. 11*» [107, s. 143].

Присягати слід було в першій половині дня: «Час складання присяги триває до полудня в день, коли призначено присягнути. І то, сторона, що має присягати, повинна очікувати того до полудня на місці, де зазвичай присягають. А якби

¹ Роту присяги рурмістра див.: [586, s. 9].

² Прикладом може бути конфлікт у Володимирі в 1566 р., коли міщани серед іншого висунули претензію місцевому війтові у недотримання норм магдебурзького права щодо присяги при отриманні уряду [детальніше див.: 499, с. 66].

³ Сам Бартломей Гроїцький, спираючись на норми «Саксонського зерцала», доволі детально описує інститут присяги в міському праві [107, s. 143-151; 105, s. 32].

⁴ Вих. 20, 7.

сторона, що має заслухати присягу, не з'явилась, тоді перша сторона дає записати про свою старанність і про нестаранність сторони супротивної. У такий же спосіб має чинити інша сторона, що присягу заслуховує, якби сторона, яка мала присягнути, не з'явилася» [107, s. 145]. Вочевидь, це було пов'язано із середньовічними уявленнями про час і пору дня, що перепліталось із біблійними інтенціями.

У Святому Письмі згадано різні частини дня. Вечір для євреїв поділявся на дві частини: перша починалася близько 3 години, а друга – близько 5-ї пополудні. Спаситель умер на хресті на початку першої частини вечора, а на початку другої – його з хреста зняли [442, с. 190]. «А від години шостої аж до години дев'ятої – темрява стала по цілій землі. А коло години дев'ятої скрикнув Ісус гучним голосом, кажучи: “Елі, Елі, лама савахтані” цебто: “Боже Мій, Боже Мій, нащо Мене Ти покинув?”... А Ісус знову голосом гучним іскрикнув, – і духа віддав...» (Мат., 27, 45–50); «А коли настав вечір, то прийшов муж багатий із Ариматеї, на ім'я Йосип, що й сам був навчався в Ісуса. Він прийшов до Пилата й просив тіла Ісусового. Пилат ізвелів тоді видати. І взяв Йосип Ісусове тіло, обгорнув його плащаницею чистою і поклав його в гробі новому своїм, що був висік у скелі. До дверей гробових поклав він великого каменя, та й відійшов» (Мат., 27, 57–60). За часів Ісуса Христа день у євреїв уже ділився на 12 годин, котрі рахували від сходу сонця до заходу: «Ісус відповів: “Хіба дня не дванадцять годин? Як хто ходить за дня, не спіткнеться – цього світне бо світло він бачить. А хто ходить нічної пори, той спіткнеться – бо немає в нім світла”» (Ів., 11, 9–10).

Водночас день поділи на чотири тригодинні частини й називали їх першим, третім, шостим і дев'ятим часом. У старозавітних євреїв молитви читано в певний період дня, що було прив'язано до храмових жертвоприношень. Цю традицію успадкували християни. У літургійних практиках, що вкорінені в юдейських звичаях, молитви читали в певні години дня; близько третьої

відправляли дев'ятий час (Дії, 3, 1)¹, або т. зв. «нону» (лат. «Nona»). Тоді, власне, згадували про смерть Спасителя. Між X та XIII століттями, вказує Жак Ле Гофф, відбулася дуже важлива еволюція денної хронології, що її майже не зауважено: нону поступово зміщено на полудень. Нона (тепер полудень) стала також елементом поділу робочого дня, що було остаточно закріплено у XIV столітті [390, с. 50]. Тож день до полудня асоціювався з життям Ісуса, а час опісля – із його смертю. Тому-то присягати, беручи у свідки Бога, треба було в першій половині дня.

Із таким біблійним розумінням часу, ймовірно, й був пов'язаний припис у «Саксонському зерцалі» щодо процедури суду: «Усі, хто має брати участь у судовому процесі, повинні перебувати [очікувати] в суді від сходу сонця до полудня, коли присутній суддя» (ЗП, III, 61, §4) [74, с. 105]. Навряд чи його дотримували у XVI столітті, бо такої вимоги немає в тогочасних кодексах міського права, проте він свідчить про сакральне ставлення до процедури присяги. Можливо саме тому, що в уявленнях людей доби середньовіччя і ранньомодерного часу присяга була такою вагомою, до неї при розгляді судових справ вдавалися лише за кінцевої потреби: «До присяги нікого не має бути позовано, хіба тільки забракне інших доказів. Себто, якби не було свідків чи урядових листів під печатками, або урядових книг чи інших важливих доказів, вартих довіри» [107, с. 149]. Однак, часом цей принцип порушувався. Зокрема, Наталя Старченко, досліджуючи інститут присяги в практиці шляхетського судочинства на Волині, зауважила, що часом присягу використовували навіть тоді, коли доказова база була цілком достатньою [782, р. 261].

За кривоприсяжництво натомість було передбачено сувору кару: «Якби хтось добровільно і свідомо кривоприсяжив, [...] наперед знав неправдивість своєї присяги або також той його переступ правом доведено, то буде йому за те безчестя і покарання на двох пальцях, якими кривоприсяжив. А якщо про те

¹ «А Петро та Іван на дев'яту годину молитися йшли разом у храм» (Дії, 3, 1).

немає доказів, тоді нехай дістане дозвіл свою безвинність довести присягою» [136, s. 41].

Процедура складання присяги в різних ситуаціях і для різних верств суспільства відбувалася по-іншому. Шляхта й духовенство, приміром, присягали, прикладаючи руку до грудей. Таку процедуру називали «*Iuramentum pectorale*» («Присяга з прикладанням руки до грудей»). Натомість міщани й селяни присягали навколішки – «*flexis genibus*» («зі схилянням колін»). Таку присягу називали «*Iuramentum corporale*» («Тілесна присяга» – власне, зі схилянням колін) [225, с. 174]. При тому, шляхтич, який приймав міське право, мав присягати, як заведено було в міщан [92, s. 156, 196].

При прийнятті до міського громадянства, хоч присягу складали особисто, але її текст зачитувала визначена для цього людина, а новоявлений міщанин її дослівно повторював, стоячи навколішки перед розп'яттям і піднявши догори два пальці правої руки. Без цього символічного ритуалу присягу могли оскаржити. Подібний жест при складанні присяги¹ описано в листі про добре походження, що його львівські райці видали Адамові Шперлінгу десь між приблизно 1484 і 1494 роками: «Ми, радні міста Львова, чинимо відомим зміст цього листа всім і кожному, кому належить, нинішнім і прийдешнім, хто читатиме цього листа, нашим надзвичайно вірним друзям, що перед нами у присутності ради особисто став шановний цехмайстер швець Мартин Штірмер, також Георг Гредігер і Георг Колер, наші співгромадяни, які відкрито зізнали та присягнули всіма святими піднесенням пальців перед цілим містом, як годиться за законом, що означений Адам Шперлінг, пред'явник цього листа, законно народжений від шанованих батьків Мат(іса) Шперлінга, його батька, та Доротеї, його матері, які перебували в підпорядкуванні та вірності Святій Римській церкві, і ці його батьки ціле життя вели себе порядно та чесно, так що про цю

¹ А. Бартошевич вважає, що саме в ритуалі складання присяги жест мав значно більше значення, ніж слово. Вона ж висловлює цікаву думку, що саме з поширенням писаного слова та правових трактатів особливого значення в польських містах набувають ритуали й символіка жесту, бо саме у цих трактатах їх було пояснено та прокоментовано, а відтак поширено й акцептовано. Як приклад, дослідниця подає засідання лавничого уряду, що поступово набуває характеру тривалої вистави [553, с. 212, 215].

людину, вищеназваного Адама, їхнього сина, не можна сказати нічого, крім доброго...» [644, s. 114]¹.

Так само, піднявши два пальці, мали присягати й новообрані радні міста [107, s. 31]. Той-таки Гроїцький описує роти присяг різних урядників, починаючи від райців [107, s. 31], писарів [107, s. 40] тощо, закінчуючи присягою новоприйнятих міських громадян. Окремо правник виділяє присяги міських слуг і цехмістрів [107, s. 52-53]. Також осібно Гроїцький подає роту присяги євреїв, причому різні її версії: «Слова єврейської присяги, як дехто вчить, є такими: *Як мене такий-от винуватить, що йому в тому N. кривду заподіяв, то я в тім не винен. Хай мені Господь Бог помагає, який створив небо і землю, рослини та інші речі на небі, в повітрі, на морі й на землі та мій єврейський закон установив. Дехто вважає, буцім євреї мають присягати на Мойсеєвих книгах, стоячи перед своєю божницею босоніж і тримаючи ланцюг або засув, що ним замикають двері у божницю, такими словами: А як мене звинувачують, що таке вчинив або заборгував, то я в тім не винен. Так мені Боже помагай, який небо і землю та інші речі створив. А якщо несправедливо присягаю, хай мене покарає Господь Бог, який на кораблі в час потопу вісьмох людей сховав. А якщо фальшивлю в тій моїй присязі, хай мене покарає Господь Бог, який Содом і Гомору пекельним вогнем спалив, щоб мене поганьбив Господь Бог, який з Мойсеєм із куца вогняного розмовляв. А як у тому несправедливий, то щоб мене Господь Бог покарав, який Мойсеєві Закон дав і власноруч на кам'яних таблицях написав. Щоб мене покарав Господь Бог, який фараона в Червоному морі знищив, і євреїв до землі, що тече медом і молоком, привів. А якщо несправедливо присягу чиню, хай мене скарає Господь Бог, який сорок років євреїв у пустелі годував. Щоб мене на залишок до пекла з тілом і душою послав на вічні муки*². Iure Municipali articulo 139. Кожен тут із тієї описаної присяги частину або дві може брати, і вважати за цілу присягу з означенням речі, щодо якої присягатиме» [107, s. 60-61].

¹ Переклад С. Полюги.

² Гроїцький описує ще й інші форми присяги євреїв і їх співприсяжників. [Див. 107, s. 150-151].

Як і в багатьох інших приписах міського права, тут сильно відчутний вплив Біблії, насамперед Старого Заповіту. Загалом роти присяг, як і сам ритуал, добре описані як у фаховій літературі [див.: 323, с. 238-244; 325, с. 127-132 та ін.], так і в джерелах, і не лише у кодексах права, але, до прикладу, також в ухвалах низки коронних сеймів [157, s. 110]. Символізм присяги відображено, крім іншого, у кількості свідків, які мали присягати в тій чи тій справі. Ще в «Саксонському зеркалі», де присязі надавали особливого значення [74, с. 116, 117], ця кількість зазвичай була кратна символічному тоді числу сім [74, с. 34, 59, 61]. Але в XVI столітті право вже дещо раціоналізовано, і ця вимога вже не є такою категоричною. Правники дозволяють собі трохи відходити від біблійної символіки, тож той-таки Гроїцький в одному місці зауважує: «Свідок один у магдебурзькому праві нічого не важить, тільки двоє або троє. Свідчити не можуть чоловік поганої слави, обвинувачений, шаленець, неповнолітні діти. І жінки не можуть свідчити, тільки в деяких справах, описаних у праві, як про те йшлося повище¹. Свідчення свідків нічого не важать аж до першої присяги...» [105, s. 29]. Однак в іншому уривку він уточнює, що в незначних справах може вистачити й одного свідка: «У кожній справі досить двох або трьох свідків, згідно зі Святим Письмом. *In ore duorum vel trium stat omne verum testimonium* [Всяке правдиве свідчення potwierджується устами двох або трьох]. Однак у певних справах, відповідно до права, якщо є потреба, то більше, як-от у ганебних справах і справах про мертву руку². А свідченнями одного [свідка] жоден не може бути переможений, відповідно до народної приказки: *vox unius, vox nullius* [один голос – жодного голосу]. Проте у справах, не пов'язаних із великою шкодою, і одному свідкові можна вірити, як-от пастухові, стосовно шкоди, заподіяної худобі в стаді, бо найчастіше сам при випасанні буває» [107, s. 133].

¹ Відповідно до права, жінки присягали через опікуна. Лише коли проти них висували звинувачення або коли йшлося про насильство, то вони мали присягати особисто [105, s. 14-15]. .

² Мертва рука (*manus mortua*) – «відумерщина» – майно, що після смерті підданця, який не мав спадкоємців, переходить у власність пана [225, с. 208].

Цю норму, застосовувану на практиці, описано радше як уже усталену життям. До прикладу, у справі про продаж несвіжої риби, що її розглядали у Кракові 5 жовтня 1470 року: «Вірменин Каленик зі Львова визнав під присягою, що на той час, коли молодик із ринку Церет продав Станіславові органістові, нашому співгородянинові, кіш осетрів, то цей молодик запевняв його, що згадана риба добра, здорова та свіжа й не має жодного ганджу, щоб її не купувати» [133, s. 34].

Присязі, щоправда, й надалі надавали особливого значення, і нею можна було відвести від себе звинувачення [107, s. 149]. Часом, присягою можна було врятуватися, навіть якщо потрапив під звинувачення в найсерйозніших злочинах, але за відсутності прямих доказів. За кодексом Гроїцького, наприклад, «[н]а смерть не мають нікого карати, тільки якби сам зізнався або його провину довели, або ж на явному злочині спіймали. А якби злодій на кого вказав і своєю смертю це скріпив, тоді той, на кого вказано, може відвести від себе звинувачення присягою, крім випадків, коли проти нього будуть інші свідчення і доказ. *Speculo Saxonum libro 3 articulo 39*» [105, s. 46]. Та бувало, що присягою годі було виправдатися, проте й тоді звинуваченого вислуховували першим, бо право було прихильніше до звинувачуваної сторони, аніж до позивача [107, s. 149].

Присяга, як і сам судовий процес, були доволі формалізованими. Відомо, що в Біблії значення різних явищ чи подій передано через символи й ритуали, що також були добре регламентовані та формалізовані. Це уявлення перейшло як у міські кодекси, так і у практику міського судочинства.

Приватні спроби кодифікації міського права другої половини XVI – початку XVII століття – насамперед трактати Бартломея Гроїцького, Павла Щербича та Павла Кушевича – є неоціненним джерелом для дослідження правосвідомості міщан того часу та світу їхніх уявлень. Ці праці свідчать, яких змін зазнала система цінностей європейського суспільства на межі XV–XVI століть і які дійшли до Корони Польської дещо пізніше – у XVI столітті. Водночас вони фіксують цілу низку середньовічних рудиментів на рівні ментальності міщан

(символізм мислення, ритуалізація процесів, якщо не домінування, то принаймні значний вплив біблійних сюжетів на повсякденні практики тощо). Правові кодекси не так розповідають про систему німецького міського права магдебурзького зразка, як про уявлення тогочасних міщан про добро і зло, честь, порядок, про їхнє ставлення до різних категорій своїх співгородян, до різних професій, до освіти тощо. Вони є сумішшю німецького, римського, канонічного та звичаєвого права. Та насамперед у них відображено таку систему цінностей жителів тогочасних міст, і на руських землях також.

Розділ 5

Сеймові конституції як джерело дослідження антропології міст і міського права XV – першої половини XVII ст.

5.1. Міщани і шляхта

Міста, як відомо, були соціумами доволі закритими й часто практично самодостатніми. Однак, це лише на перший погляд. Торгівля, ремесло, освіта і культура, оборона міста тощо потребували комунікації із зовнішнім світом. Дуже важливим, наприклад, було питання зв'язку міста із центральною владою в державі. І воно чи не найскладніше.

Польська Корона була у своїй суті шляхетською демократією. Однак за всіх переваг, шляхта, яка була рівною перед законом, мала вирішальний вплив і активно захищала свої права, не була закритим середовищем. Марія Лескінен слушно зазначає, що особливістю соціальної структури Польської Корони була розмитість і рухливість меж між соціальними групами, і до початку XVII ст. стани так і не стали ні герметично замкнутими [419, с. 13-14]. Найкраще це прослідковується на прикладі взаємин між міщанами та шляхтою, що були далеко не однозначними. З одного боку, представники окремих станів захищали свої власні інтереси, а з другого, активно відбувалося взаємопроникнення між ними.

Чи не найкраще, на думку М. Богуцької, це видно на прикладі малих міст. Авторка зазначає, що хоч старопольська культура загалом була ворожою до урбанізації¹, та це більше стосувалося ставлення до великих міст. «Невелике

¹ На зламі Середніх віків і Нового часу на теренах Корони Польської в селі жило, за одними даними, бл. 80% населення [572, s. 98], за іншими – бл. 75–85 %. На початок XVI ст. міські жителі в Короні становили бл. 15 % (при тому, одне місто припадало на 210 км²), а на початок XVII ст. – 25 %. Характер міст, однак, не змінився: переважали малі, з 500–1500 жителями. Нерівномірним був рівень урбанізації й за регіонами: від 30% у Королівській Пруссії до менш ніж 10 % у східних воєводствах [див.: 563, s. 138-139]. Тому зрозуміло, що тогочасні вияви ворожості до міст можна розглядати як характерне явище для суспільства аграрного типу.

місто, розташоване по сусідству, до якого шляхтич чи селянин їздив часто, тож знав його добре й почувався в ньому безпечно, не викликало назагал ворожості чи недовіри. Між малим, близьким містом і сільською околицею існувало чимало зв'язків торговельних, кредитних, навіть родинних (мішані шлюби) [572, s. 101]. Цю тезу підтверджують тестаменти й інвентарі міщан таких поселень, де чимало згадок про різноманітні спільні справи зі шляхтичами з околиць. До прикладу, 28 лютого 1646 р. до гродських книг Житомирського замку було внесено скаргу шляхтича Василя Кохановського на войтовича з Вільська Андрія Хруленковича за побиття його, через те, що він начебто, прийшовши в дім тамтешнього міщанина Юрпака, залицявся до його доньки, яку мав за свою наречену згаданий Хруленкович: «...Тоть войтовичь, не мовечы ничего, заразь протестуючого словами злыми лъжить, сромотить почаль, потомъ и на помочниковъ своихъ, о которыхъ онъ самъ лепей ведаеть и знаеть каждого по йменю, якъ которого зовуть, заволачь, мовечы: "бийте, забийте такого а такого сына!" якожь побили и раны ему синие спухлые позадавали и за плоть протестуючого выгнали и сромоты вечное набавиль» [44, с. 602-603 (№ CLXVII)]. Зрозуміло, що в таких випадках, принаймні на рівні ментальності, не йшлося про якусь станову відособленість.

Шляхта з міщанами мали й фінансові справи. А. Заяць, досліджуючи міста Волині, подає приклади, коли шляхтичі віддавали міщанам у заставу деякі свої речі та коли останні виступали кредиторами шляхти: «Ян Ореховський (1582) заставив луцькому міщанину Семенові Федоровичу шаблю за 7 грошів литовських, Бартош Жуховський (1576) “тканку перловую” віддав у заставу луцькій міщанці Федоровій Скрипичиній за одну копу грошей литовських... Щодо позик шляхтою грошей у міщан, то суми, хоча і суттєво різнилися, все ж загалом були, здебільшого, значними. Мало значення те, чи вчасно позичені гроші боржники повертали, бо інколи невчасно повернена не дуже значна сума зростала в рази за рахунок штрафних санкцій, передбачених угодами. Так, Семен Борщевський (1603) на визначений термін не повернув позичені у луцького міщанина Жигимонта Ігнатовича 5 кіп грошів литовських, і совитість, зарука та

шкоди збільшили борг у п'ять разів... У 1627 р. Лукаш Майко позичив у луцького міщанина Яна Шолца 1000 золотих, які вчасно не повернув, і борг збільшився до 3 тисяч» [321, с. 139; див. також: 322, с. 131; 818, s. 190-192]. Бувало й навпаки – коли міщани позичали гроші у шляхтичів. Найбільшу суму А. Заяць зафіксував 1641 р.: у шляхтича Стефана Кобецького тисячу злотих позичив луцький райця Іван Антонович Добрянкович [818, s. 193]. Таких прикладів можна навести чимало. Інтереси міщан і шляхти перетиналися з багатьох питань, і чимраз то більше.

При тому бачення проблеми відрізняється залежно від перспективи: «...В істориків, які працюють з джерелами переважно "міського, міщанського" походження, сформувалося негативне бачення ролі шляхти в міському житті та її ставлення до міщан... Відмінною натомість є позиція дослідників історії шляхетського стану в Польському королівстві, які характеризують ставлення пересічного шляхтича до міщанина як неоднозначне, але не категорично антиміщанське» [210, с. 122-123]. З цим важко не погодитися. Можна зауважити лише, що стосунки між міщанами та шляхтою ніколи не були простими. Окрім того, в різні періоди ці взаємини мали свою специфіку.

Ян Птасьнік твердив, що між шляхтою й містами не було антагонізму до середини XV ст. [754, s. 262], а власне тоді й починає формуватися сейм як представницький орган держави. Хоч у середині XV ст. на теренах Корони усталилися основи станової монархії, міста не відразу відчували ці зміни. У цей час не були рідкістю устави, що однаково трактували як королівські, так і приватні міста. Єдлиньським привілеєм Владислав Ягайло звільнив їх усіх від сплати порального. Цю грамоту підтвердили Владислав III та Казімеж IV [159, s. 65-68; 737, s. 29-30]. За Яна Ольбрахта 1496 р., щоб спростити й забезпечити доступ до королівських судів, було ухвалено видавати глейти (залізні листи) однаково як шляхті, так і кожному простолюдині [159, s. 120; див. також: 737, s. 29]¹.

¹ Щоправда, це рішення поступово зазнало змін. 1505 р. старостам було заборонено видавати глейти підданам і слугам проти їхніх панів [159, s. 137-138], а 1543-го на сеймі ухвалено конституцію, за якою того ж самого не міг чинити й король, а також було заборонено видавати глейти міщанам проти шляхти, однак міщани проти міщан

Окрім того, зазначає Ян Птасьнік, від часів Людовіка Угорського до смерті Владислава Варненчика міста мали певну політичну вагу (їх представники брали участь у нарадах про долю держави, про податки та монету, про торгівлю). Однак їхня присутність на таких зібраннях цілковито залежала від волі монарха – міста надсилали своїх представників за спеціальним мандатом короля (*ad mandatum speciale regis*). До середини XV ст. такі запрошення були практично регулярними [754, s. 268], однак уже в Нешавських статутах (1454) про міста не згадано. Птасьнік висловлює подив, чому саме Казімеж IV позбавив їх своєї підтримки. Але залишається фактом, що відтоді настає певна зміна у становищі коронних міст. Щоправда, 1466 р. Торунський мир таки підписали поруч із делегатами від шляхти та духовенства представники п'яти польських і чотирьох пруських міст: Кракова, Познані, Сандомира, Каліша, Львова, Торуня, Гданська, Ельблонга та Браунсберга [754, s. 269].

Варто зауважити, що навіть до середини XV ст., маючи певну якщо не підтримку, то бодай лояльність із боку монархів, міста не зуміли утвердити й реалізувати своє право на належне становище в політичній системі держави. Для цього їм насамперед потрібна була хоч якась єдність. Однак, функціонуючи на

могли їх отримати: «За спільною радою та згодою панів радників та на прохання земських послів постановлено, щоб вірчих грамот, по-іншому залізних листів, і охоронних грамот ми більше не давали слугам проти їхніх панів лицарського стану та чину, ані проти їхніх підданих їм на шкоду; проте нам і нашим радникам буде вільно це робити, тобто давати такі грамоти, нашим підданим міщанського стану проти міщан на наш розсуд; а от проти шляхтичів та їхніх підданих не даватимемо жодних» [159, s. 282]. Це рішення з невеликими корективами було підтверджено конституцією, ухваленою на сеймі 1588-го: «Статут року Божого 1543 про ненадання глейтів слугам і підданим проти панів, як міщанам, так і *generaliter omnibus incolis cujuscunque civitatis* [загалом усім жителям будь-якого міста], і приватним особам проти шляхтичів і їхніх підданих апробуємо: і щоб ті глейти більше наша канцелярія не видавала, закріплюємо на вічні часи. Однак нам буде дозволено давати глейт поміж старостами і державцями, поміж міщанами і кметями нашими королівськими. Також тим не забороняємо давати гарантії наші *nobiles contra nobilem* [шляхтичам проти шляхтичів], також поміж шляхтою і представниками міст наших і духовництва, називаючи, однак, їх особисто. Питання про ці глейти можна розглядати лише на шляхетських форумах на рівні земств *et per appellationem* [і за апеляцією], на трибуналі. Також ті *literae moratoriae* [охоронні листи], іншими словами, залізні листи не можна видавати міщанам і євреям проти шляхти стосовно несплати боргів. А якби щось *in contrarium* [всупереч] з канцелярії було видане, тоді те має бути *irritum et inane* [недійсне і порожнє], і міщанам та іншим особам без слушної у праві описаної причини канцелярія видавати не має» [160, s. 252].

базі окремих привілеїв, вони так відрізнялися між собою, а їхні інтереси часто були такими діаметрально протилежними, що це перешкоджало бодай якомусь об'єднанню, натомість прикладів боротьби між містами чимало [див. наприклад 575, s. 313]. До середини XV ст. спроби творити певні союзи міст хоча б для вирішення одиничних проблем, таки були: 1302 р. (Познань, Каліш, Гнезно, Пиздри), 1310-го (Глогув, Всхова, Жегань), 1349-го (Каліш, Вроцлав), 1350-го (Каліш, Познань, Пиздри) тощо. Руські міста до таких союзів, природно, не долучалися, що пояснюється певною відособленістю руських земель у Короні до 1434 р. та невисоким рівнем урбанізації регіону. Певним винятком був Львів, який економічно й політично міг конкурувати з іншими, більшими містами Польського королівства [754, s. 261-263]. Наприкінці XIV ст. магістрат Кракова навіть намагався організувати союз західнопольських міст проти Львова: той, отримавши 11 листопада 1380 р. від Людовіка Угорського привілей на право складу східних товарів, заблокував краківським купцям можливість вільної торгівлі зі Сходом [дет. див.: 658, s. 203; 708, s. 13-15]. Історія цього протистояння між Краковом і Львовом – лиш один з епізодів, який засвідчує, що інтереси городян різних міст не тільки не збігалися, а часом суперечили одне одному. Поступово формується регіональний патріотизм, натомість питання про станові інтереси відходить на другий план.

Для координації дій із захисту своїх прав міста спершу скликали окремі з'їзди, однак вони були явищем регіональним [739, s. 227-240]. Представники розташованих на руських землях міст збиралися на наради у 1458 та 1464 роках. 1465-го посланці львівської міської ради їздили на міжміський з'їзд до Ланьцута, а згодом до Кракова [754, s. 269; 309, s. 105]. Сьогодні достеменно не відомо, про що і як там домовлялися, бо джерельної інформації про них є дуже мало, як, зрештою, і відомостей у літературі. Очевидно лише, що навіть за допомогою таких з'їздів і союзів міста не намагалися долучатися до вирішення загальнодержавних справ.

У цей час з'являються регіональні союзи шляхти й міщан. Класичний приклад такого захисту спільних міжстанових інтересів регіонального рівня –

конфедерація львівських міщан із львівською та жидачівською шляхтою у відповідь на утиски з боку львівського та подільського старости, воєводи руського й подільського Анджея Одровонжа. Ця справа доволі детально описана [751, s. 728-780; 752, s. 16-18; 265, с. 318-319; 303, с. 396-415 та ін.]. «...Могутня родина Одровонжів зі Спрови володіла Львівською і Жидачівською землею, Буцацькі – частиною Поділля, належною до Польщі, а інші – іншими краями й повітами, – писав Д. Зубрицький. – Такий пан як Одровонж мав необмежену владу і бажав позбутися дрібнішої шляхти, заволодіти її маєтками, тому немилосердно утискав її, накладав податки, змушував до служби, позбавляв володінь, і здається, що навіть та орда хрестоносців минулого року так жахливо переслідувала шляхту з його ініціативи¹. Шукати допомоги в судах було марно, бо вони підлягали палатинові, позови проти нього видавав король, але той не зважав» [329, с. 104].

Юрій Зазуляк слушно зауважує, що цей конфлікт засвідчив труднощі у формуванні шляхетського стану в Галицькій Русі, а також глибоку кризу у взаєминах рядової шляхти й можновладців, які традиційно мали тут особливо сильні позиції [303, с. 396-397]. Наслідком і стали союзи між львівськими міщанами та львівською й жидачівською шляхтою. В історичному архіві Львова й досі зберігається грамота, укладена 13 грудня 1464 р., що нею було скріплено угоду проти беззаконня та насильства. Її підписали 65 шляхтичів львівської і жидачівської земель, зокрема: львівський підкоморій Юрій Струмило з Дмосина [див.: 642, с. 245-254], хорунжий Іван Свинка з Поморян, стольник Іван із Яцимира, підстолій Іван Ходорівський із Берездівців, суддя львівської землі Петро з Бранча, Йоан та Добеслав із Олеська, Йоан із Куликова, Станко з Давидова, Йоан із Неслухова та ін.

Підписанти обіцяли зберігати всі права, привілеї та старі звичаї Львова й відстоювати їх перед владою, зокрема в судах, у разі потреби допомагати зброєю, відбувати наради разом із представниками міста, допомагати в боротьбі проти

¹ Мова тут про учасників походу проти турків, на допомогу Угорщині, що його був оголосив папа Пій II; не маючи платні, ті безчинствували й вимагали розправи над євреями [див.: 58, с. 84-85].

розбійників. Грамоту було скріплено печатками на блідо-червоних шовкових шнурах [24, арк. 1; 86, s. 105-108]¹. Конфлікт було врегульовано по смерті Анджея Одровонжа 1465 р. Він засвідчив можливість ситуативного об'єднання міщан і шляхти заради захисту спільних регіональних інтересів, що переважували інтереси загальностанові. Примітний такий факт: хоч у розпал конфлікту з Одровонжами, 1460 р., бурмистри й радники Гданська та Познані підтримали міщан Львова і звернулися до Казімежа IV з проханням зберегти їхні права та привілеї й захистити їх перед свавіллям [87, s. 53-54, 54-55]², однак 1464-го до конфедерації не приєдналися, вона мала таки регіональний міжстановий характер. Львівські міщани ще принаймні двічі в такий спосіб об'єднували зусилля з місцевою шляхтою – 1587 та 1611 р.

Поступово позиції міст позірно слабшають, але це радше стосувалося справ політичних і участі в загальнодержавних рішеннях. Економічно міста зростають, а їхня верхівка дедалі більше переймається своїми власними інтересами. Шляхта відчуває потужність окремих міст.

Хоч за Казімежа IV представники міст не брали участі у вирішенні загальнодержавних справ, та при виборі нового короля представники деяких із них таки були присутні – і не лише Кракова, а і Львова, Сянока, Сонча, Пільзна, Сандомира, Вісліци – й енергійно підтримували кандидатуру Яна Ольбрахта. Той, віддячуючи їм потім, підтвердив низку привілеїв для міст, особливо наголошуючи на їх участі при обранні його на трон [744, s. 35].

У 1490-х було започатковано традицію постанов, у певному сенсі, спрямованих проти міщан. Як влучно висловився Дмитро Вирський, то був час «життєдіяльності того вихованого на ренесансних ідеях покоління, яке 1493 р. розпочало дискусію про шляхетські привілеї і привело Польське королівство до Радомської конституції 1505 р. Остання заклала основи нового політичного проекту – Речі Посполитої» [207, с. 6]. Шляхетський стан консолідувався й

¹ Донині вціліло 42 із 47 печаток, якими цю грамоту було скріплено [354, s. 113-115].

² Лист від Познані не зберігся, його було опубліковано за копією Івана Вагилевича.

намагався відособитися, для чого складаються сприятливі не лише внутрішні, а й зовнішні умови.

Формування антиягеллонської коаліції та доволі активна зовнішня політика польських королів спонукала представників династії об'єднати зусилля. 1494 р. в Левочі відбувся з'їзд Ягеллонів [дет. див.: 609, s 62-74], куди прибули всі брати, окрім Александра, який був щільно ангажований у литовсько-московське протистояння [743, s. 16-21]. На з'їзді було ухвалено захопити військами династій Молдавське князівство, скинути з престолу Стефана III й посадити там Казімежового сина Зигмунта. Не дивно, що це активізувало зовнішньополітичну діяльність як молдавського господаря, так і інших противників Ягеллонів. Одним із кроків у цій грі мав бути похід польського короля на Білгород і Кілію [179, с. 58-59; 183, с. 23-24]. Щоби здійснити всі ці плани, монарх потребував війська, а для цього мусив заручитися підтримкою шляхти. Для неї це був сприятливий час, щоб розширити свої привілеї, і не в останню чергу за рахунок міщан.

Зовнішньополітичні плани короля обговорювали на черговому Пйотрковському сеймі, що тривав від 13 березня до 25 травня 1496 р.¹ Там постановили, щоб міщанам та іншим плебеям було заборонено купувати земельну власність, орендувати чи в будь-який спосіб володіти нею, а хто вже її мав, мусив до визначеного речення продати. Пояснено таке рішення тим, що міщани «звикли шукати нагоди звільнитися від воєнних походів» і не мали місця в лавах рицарського стану². Також на цьому ж сеймі було заборонено міщанам

¹ Оригінали конституцій цього сейму зберігаються в Музеї Чорторійських у Кракові, на їх основі зроблено вписи в Метрику Коронну. З цих оригіналів конституції було надруковано у Статуті Ласького, автор якого поділив текст на артикули й дав їм заголовки. [дет. див.: 157, s. 60].

² *«Про те, щоб міщани та простолюди не посідали містечок та інших маєтків на земському праві.* Також постановляємо, щоб міщанам і простолюдові, хоч би звідки вони були, аж ніяк не було вільно купувати, тримати та посідати чи то постійно, чи то як заставу містечка, села, угіддя й інші маєтки, що підлягають земському праву... А земські та гродські судді щоб не дозволяли й не сміли дозволяти робити відповідні записи на користь міщан; якщо ж учинять інакше, то все, що буде вписано всупереч цій постанові, силою цього статуту надалі вважатиметься неправомірним, недійсним і нечинним. А щодо земських маєтків, якими вони вже фактично заволоділи, то мають упродовж часу, за який зможуть це догідно зробити, продати їх під загрозою покарань, що їх ми, коли чинитимуть інакше, без послаблень накладатимемо на наш розсуд або на розсуд воєводи тієї землі, де розташовані маєтки» [159, s. 124; 157, s. 78].

обіймати гідності єпископів і членів капітул [165, s. 193-194; 83, с. 66-67]. При визначенні цін воєводи мали керуватися інтересами шляхти, продукцію з маєтків якої звільнено від мит: «Про вільне судноплавство на річках. Ми вирішили, щоб судноплавство на річках Королівства нашого, вгору й униз, з усілякого роду товарами, було вільним для всіх людей будь-якого стану, заборонивши будь-які перешкоди й мита. Про торунську перешкоду в судноплавстві. Аби також торунці не перешкоджали, не арештовували й не затримували моряків, так, щоб кожен до Гданська вільний був плавати» [165, s. 193; 81, с. 66]. Водночас на цьому сеймі прийняли ухвалу проти жебраків, що однозначно було на користь міст.

Александр Ягеллончик на початку 1503 р., щоправда, намагався відновити прихильнішу політику щодо міст. За згодою шляхти король запросив на сейм представників великих міст, що мало створити преюдику для їх участі в усіх наступних. Сейм тривав з 12 березня до 2 квітня, але без монарха, який у той час був зайнятий на литовсько-московській війні [157, s. 117; 159, s. 124; див. також: 743, s. 71-74]. Однак, зазначає Ян Птасьнік, невідомо, чи скористалися міста із запрошення, і чи отримували вони запрошення на наступний сейм [754, s. 274]. Цілком можливо, що ні. Але сказати про це напевно годі, бо матеріали наступного сейму не збереглися, є лише згадки у хроніці Бернарда Ваповського [163, s. 52]. Сейм відбувся наприкінці жовтня – на початку листопада в Любліні. Основну увагу на ньому було присвячено міжнародним справам, зокрема відносинам із Литвою, Мазовією, Пруссією та суперечкам щодо Покуття. Що ж до внутрішніх справ, то було прийнято податковий універсал і призначено Яна Ласького коронним канцлером [159, s. 124; 157, s. 124-126].

Важливо, що ще 1503 р. Александр мусив би шукати союзника для боротьби з магнатерією, а 1505-го він уже його мав – дрібну й середню шляхту, яка на чолі з молодими й освіченими прихильниками та урядниками короля (Ян Ласький, Михайло Глинський та ін.) розгортає боротьбу за свої політичні права. Міста ж втратили свою цінність для монарха як потенційний політичний союзник, бо на початку XVI ст. вони економічно й організаційно не творили

певної цілісності й потуги (з огляду на розмаїття їхніх прав, а також низький рівень урбанізації в регіоні). Це стало очевидним на Радомському сеймі 1505 р., за рішенням якого представники міст не ввійшли до Посольської ізби [575, s. 322]. Найважливішою постановою цього сейму була конституція «Nihil Novi»¹. Згідно з нею, міста не могли претендувати на своє представництво в цій ізбі, бо не мали земельної власності. Винятком був лише Краків, який 21 лютого 1493 р. до своїх вольностей і прав здобув «confirmationum per terrestrium» – право на землю. Однак насправді своє місце на сеймових засіданнях він отримав допіру 1513-го окремим привілеєм від Зигмунта I (шляхта Краківської землі підтвердила його на сеймику в Новому Корчині). Відтоді Краків мав своє представництво на сеймах. Це право підтверджено привілеєм 1518 р. [754, s. 272, 275]. Однак загалом, за рішенням Радомського сейму 1505 р., міста не отримували сталого представництва у сеймі [575, s. 322]. Свого потенціалу як монолітної політичної сили вони не зуміли реалізувати і згодом, за Зигмунта I Старого та Зигмунта Августа.

Кожен із монархів мав свою стратегію боротьби за владу, але «при постійному інтересі Корони до міст і міщанства, не було спроб використати його як політичне опертя в боротьбі за абсолютизм» [635, s. 30]. Тож можна стверджувати однозначно, що ставлення до міщанства як шляхти, так і сильно залежної від неї королівської влади, у XIV–XVII ст. зазнало певної еволюції.

5.2. Розмивання станових меж і спроби йому запобігти

Межі станів у Короні Польській і ВКЛ були розмитими: шляхтичі отримували міське право, та й міщани були не від того, щоб отримати нобілітацію. Мотиви шляхти, щоб проникнути в міщанське середовище, були різні:

¹ Див. розділ 3.

1. Велика шляхта набувала в місті нерухомість і приймала міське громадянство¹. Джерела не фіксують, щоб когось із них за це було позбавлено шляхетства. До цієї групи належали й найвищі дигнітарії держави.

2. Дрібна шляхта намагалася в такий спосіб поправити своє скрутне фінансове становище. Представники цієї групи часто заробляли на життя як ремісники, крамарі чи купці, більшість із них, однак, так і не досягала визначних успіхів [дет. див.: 555, s. 148-149]. Сюди ж можна віднести й тих шляхтичів, які пошлюбили міщанок, але не поспішали займатися міщанськими заняттями [див. наприклад: 818, s. 184]². Кілька таких прикладів щодо Львова подає Орест Заяць: Станіслав Губицький був зятем львівського райці Міхаеля мечника, Яцко Роспутинський – крамаря Луки Гавриловича, Матвій Ясліковський – Пайончикової, Бартломей Гадовський – віта Станіслава Газа [325, с. 160].

3. Третю групу становили знатні іноземці, які прибували до міста, набували тут нерухомість і приймали міське право. Щоправда, у цих випадках не завжди можна було встановити, чи справжнім було їхнє шляхетство [325, с. 231-232]³.

¹ Саме набуття нерухомості було однією з умов отримання міського громадянства. Так було і в німецьких містах. Як слушно зауважив Володимир Дятлов, наявність будинку уособлювала і маркувала соціальну зрілість чоловіка, була основою місцевого патріотизму і забезпечувала прив'язаність до міста. Ба більше, при купівлі будинку міщанин брав на себе зобов'язання з охорони міста, сплати податків, догляду за санітарним станом вулиці, на якій стояв його будинок, а також зобов'язувався пильнувати за дотриманням протипожежних заходів на своїй ділянці. Будинок, таким чином, був «своєрідною точкою перетину багатьох соціальних координат» [299, с. 115].

² Щоправда, одружившись із міщанкою, шляхтич не завжди приймав міське право. Приміром, 8 червня 1622 р. до Володимирських гродських книг внесено заяву тамтешньої міщанки Анни Мрозовської, яка оскаржує успадкування майна по її чоловікові шляхтичу Янові Мрозовському й оповідає про життя з ним: «...Небожчик муж мой, взявши мене в стан светый малженский, взял по мнѣ суму пѣнязей золотых пѣсот, и погордивши мешканем моим и домом мѣщским моим, также и быти под зверхностю мѣсцкою, своей шляхецкою выгадзючи пристойности, за тые мое пѣнязи купил на кгрунте Бискупей горы од Колбаски свитлицу с комнатою над волю мою, и сто золотых и пѣт за то, што не стояло и петнадцати копь, дал, и так диспонувал тыми пѣнязми моими, на що сут розные мое доводы» [44, s. 581-582].

³ У Львові такими міщанами іноземного походження були головню італійці й угорці.

Доволі часто рекомендаторами шляхтичів, які приймали міське громадянство, виступали міщани, що також вказує на тісні взаємини між представниками обох станів. Так було, до прикладу, у Львові 18 лютого 1570 р., коли міське громадянство отримав «шляхтич Альберт Забокшицький¹ з поруки і рекомендації славетного Матея Сохи, лавника, і Лаврентія Моравінського» [92, s. 156], чи 8 лютого 1574-го, коли «Шляхтича Яцка Роспутинського із села Слохиня, що в Перемишльському повіті², зятя обачного Луки Гавриловича, крамаря, львівського міщанина, за поруки та рекомендації знаменитого пана Шимона, магістра, і славетних Анджея Шимоновича та згаданого повище Луки, його [Яцкового] свекра, прийнято до міського права Львова. Вчинено першого понеділка по святі св. Доротеї року Божого 1574 [1574.02.08]» [92, s. 167]. Так само 14 квітня 1588 р. «шляхтич Петро Сухорабський за рекомендацією пана лавника й міщанина Йоана Ганшорна міське право прийняв. Він присягнув, як і більшість інших громадян» [92, s. 196]. Це була типова практика.

Часто такі шляхтичі, які стали міщанами, отримували уряди в містах. Зіморовіч, згадує про прийнятого до міського права Львова шляхтича Яна (Каспера) Гулінського, який став міським райцею [58, с. 150]³. Д. Зубрицький, подаючи список шляхтичів, прийнятих до міського права Львова, зауважив, що їх було «в такій кількості, що міщани врешті побоювалися, аби шляхта повністю не зайняла раецькі посади, як це ми бачимо під 1607 роком» [329, с. 229]. Щоправда, перелік новоприйнятих львівських громадян зі шляхти в Зубрицького

¹ Встановити походження та приналежність до конкретного герба цього шляхтича дослідники не зуміли [див.: 325, с. 227].

² Про цього шляхтича згадує Д. Зубрицький, подаючи перелік шляхти, прийнятої до міського права Львова. Назву села, звідки походив шляхтич, він подав як Stochonia [329, с. 229]. Однак О. Заяць зауважив, що в Перемишльському повіті такого населеного пункту не існувало. Село з подібною назвою (Слохині) було під Бродами у Львівській землі. Дослідник зазначає: «Прізвище Роспутинський не вдалося знайти в жодному з гербівників чи довідників про шляхту. Цей шляхтич був, ймовірно, українцем, на що вказує його ім'я і те, що він був зятем українського крамаря Луки Гавриловича. Місце його походження – Slochunia – не зовсім ясне, йдеться чи то про село Слочина (біля Ряшева), чи то про село Слохині (біля Хирова), однак чітко вказано, що воно розташоване у Перемишльському повіті» [325, 227-228].

³ Датовано 1619 роком, однак чистові записи прийняття до міського права Львова за цей період не збереглися. Доповнюючи відомості про нових міщан Львова чорновими записами, О. Заяць усе ж не згадує такого шляхтича.

неповний [325, с. 225]. Мова тут про рішення Колегії 40 мужів щодо радників шляхетського походження: їм було запропоновано, «щоб вони покинули уряд, бо їй [Колегії – Т. З.] здавалося, що вони, належачи від народження до іншого стану, не так завзято боротимуться за щастя міського люду, як особи з-поміж цього люду» [329, с. 215]. До слова, шляхтичів, які прийняли міське право, причому всіх трьох категорій, було не так багато на тлі міщан. За підрахунками Лешека Бельзита, від 1500-го до 1620 р. до міського права Львова було прийнято лише 40 шляхтичів (у Кракові їх було 155, у Варшаві – 70 (Старе місто) та 5 (Нове Місто), у Познані – 52 [555, s. 77], у Гнезні в XVI–XVII ст. 30 [604, s. 662]). Часто шляхтичі приймали міське право з огляду на купівлю нерухомості в місті, однак не ангажувалися в тамтешні справи й не підлягали міському судові.

Усі ці процеси так чи так відображено в рішеннях сеймів, які на певному етапі намагалися запобігти процесові розмивання станових меж. Шляхті забороняли займатися міщанськими заняттями. Зокрема, 1550 р. на Пйотрковському коронному вальному сеймі було ухвалено: «Ті шляхетством боронитися не можуть, які листа на шляхетство отримавши, беруться за справи, станові рицарському негідні, що статутом описані; жоден таким листом і правом не матиме можливості захиститися» [160, s. 7]. Цікаво, що ця конституція мала чималий резонанс у тогочасному суспільстві, недарма ж саме її передусім згадує Валеріан Неканда-Трепка¹ у своєму знаменитому творі «*Liber Chamorum*» [131, s. 3]². Ба більше, він «доповнює» цю конституцію тезами про необхідність

¹ Про рід Неканда-Трепки дет. див.: [705]

² Відомо, що автор мав близько двохсот інформаторів із різних суспільних верств: магнатів (наприклад, коронний мечник Зебжидовський), шляхти середньої руки (як-от Гомолінський), чимало з дрібної шляхти, міщан (обивателі Кракова, Кошичок, Мехова, Жарновця тощо), а також селян, які здебільшого служили в багатих домах і мали відповідну інформацію [580, s. 75]. Ці свідчення, як і інші використані автором відомості, часами доволі сумнівні, і спричинили дискусію поміж істориками, наскільки важливим і достовірним джерелом є трактат Трепки. Чи не першою сумніви тут висловила Гелена Полячкувна: ще 1910 р. вона зазначила, що ця пам'ятка не є джерелом наукової геральдики, а правдивість більшості записок автора неможливо підтвердити, тож вартість «*Liber Chamorum*» не така вже й велика, й публікувати трактат Трепки повністю не варто. Але при тому Полячкувна визнала, що він має цінність як вираз opinii пересічного шляхтича, не найвищого злету думки [748, s. 194]. Власне, у такому сенсі праця Трепки цікава і для цього дослідження. Задля справедливості варто зазначити, що автор спорадично використовував і актовий матеріал, зокрема міські книги, про що також згадує у своєму творі,

представити на наступний сейм усі привілеї, що їх мали чи мають міста, включно з привілеями на нобілітацію. Зазначає, що такі постанови було повторені конституціями 1563 та 1567 років, але серед документів відповідних сеймів годі знайти такі приписи [131, s. 25].

Щоправда, на наступних сеймах не просто піднімали питання про нобілітацію, а й повторювали вимогу подати докази на вже надане шляхетство, як-от на вальному сеймі 1601 р.: «26. Нової шляхти з'явилося дуже багато і в різний спосіб дедалі більшає; щоб запобігти цьому, на майбутнє постановляємо, що і ми, і нащадки наші маємо не допускати до шляхетства нікого, крім тих, кого нам пропонуватимуть із огляду на їхні заслуги перед Річчю Посполитою сенат і послы радні, а війську – гетьман. А щоб це не відбувалося таємно, то кожне таке шляхетство будемо обґрунтовувати конституцією, без чого жоден лист на шляхетство не набуде чинності. Також те додаємо, що до шляхетства не допускатимемо нічийого підданця проти волі й без дозволу [його] дідичного пана; а якби хто [своє шляхетство] інакше здобув чи здобуде, то те його шляхетство нехай буде нечинним» [160, s. 390].

Приписи про контроль за процесом нобілітації було повторено на сеймі 1613 р. [161, s. 83]. На вальному сеймі 1633 р. серед інших рішень знову було прийнято доволі розлогу конституцію «Про вивід шляхетства», відповідно до якої довести його можна було лише на повітовому сеймику, всі інші способи скасовано [209, с. 13-58]. Ба більше, родовитим шляхтичам заборонено було приймати простолюдинів (*ignobilem*) до своїх гербів під страхом втрати власного шляхетства, і вирішувати такі справи мав Трибунал [161, s. 383].

Уневажнити всі нобілітації, що були в той чи той спосіб здобуті й не засвідчені після 1607-го, намагалися на вальному сеймі 1641 р.: «15. Позаяк

як-от: «998. Крупка Ян, був міщанином у Львові, син Пйотра Крупки й матері Дибідзбанової. Записано в книгах міських львівських року 1579» [131, s. 272]; «1054. Куровськими називалися міщани в Кременці, Єнджей і Марцін. Є в книгах міських кременецьких запис про них р. 1606» [131, s. 286]; «1377. Новоселецький називався Ян, вїйт, міщанин у Кременці. Є про нього в тамтешніх книгах анно 1606. Кілька його синів є в жовнірів» [131, s. 365]; «1815. Сечко Іван був міщанином у Кременці. Є запис про нього у книгах; *famatus* [славетний] писали про нього анно 1606. Сечко Ліхопек, його рідний брат, теж був там само» [131, s. 478] тощо.

індигенат і нобілітацію не може бути даровано інакше, як тільки за згоди всіх станів на Сеймі, що їм самим належить право вирішувати, чи слід [ту чи ту особу] допускати до цієї гідності, то якщо хтось старатиметься про індигенат у нашій Речі Посполитій, найперше має пред'явити на Сеймі *experimentum meritorum* [доказ (своїх) заслуг] перед Річчю Посполитою, а тоді потвердити виведення *suae nobilitatis authenticis documentis Principis sui haereditarij, vel Reipublicae* [своєї шляхетності автентичними документами від свого спадкового володаря або Речі Посполитої] в якій народився. Нобілітацію ж належить конферувати¹ відповідно до давнього права. А індигенати, одержані *quocunque pretextu* [з будь-якого приводу] й відсутні *in volumine legume post annum 1607* [в книгах законів після 1607 року], жодної ваги мати не можуть. І посесії² такого на наших землях повинні вважатися *pro vacanti* [за вакантні] та роздаватися людям шляхетського стану – *iure caduco* [за правом кадука], коли це маєтки земські, або *iure advitalitio* [за правом довічного володіння], коли річпосполитські» [162, s. 10].

Усі спроби зупинити процес, однак, були марними.

Повертаючись до заборони новономінованим чи родовитим шляхтичам займатися міщанськими справами, варто зазначити, що значного ефекту ця сеймова конституція, вочевидь, не мала, про що свідчить рішення Варшавського сейму від лютого 1609 р., де цю заборону було повторено й особливо наголошено на випадках зі шляхтою іноземного походження: «43. Позаяк чимало чужинців *nobilitatis titulo sibi non suo ordine acquisito* [шляхетського звання, набутого в неналежний спосіб], накупивши шляхетських маєтків, *munia* [обов'язків] шляхетських не виконують і ліктем міряють, без нашого дозволу продаючи через посередників всілякі товари у різних крамницях, то, *inhaerendo prioribus constitutionibus* [згідно з попередніми конституціями] будь-ким позвані на Трибунал й *inter causas officij* [поміж посадовими справами] та правовими доказами *convicti* [засуджені], нехай половину своєї маєтності віддадуть *fisco*

¹ Від пол. *konferować* – тут: надавати.

² *Possessie, possessorium* – нерухоме майно, маєток [225, с. 270].

Regio [Королівській скарбниці], а половину – delatori jure victori [скаржникам, які переможуть у суді], і зазнають кари ув'язненням у вежі salvis juribus privilegiorum [без шкоди для прав і привілеїв] на маєтки наших коронних міст» [160, s. 469].

У такий спосіб шляхта вчергове намагалася відмежуватися від міщан, щоправда вкотре не надто успішно, бо 1633 р. на вальному сеймі, де короновано Владислава IV, при розгляді питання про вивід шляхетства, знову ухвалено: «А якщо якийсь шляхтич, осівши в місті, буде займатися торгівлею чи в місті шинкувати, і Magistratus [магістратський уряд] міський виконувати, той має втратити praerogativam nobilitatis [прерогативу нобілітації]: і коли сам, чи його потомки, в той час народжені, вийшовши з міста, iura nobilitatis [шляхетські права] собі б хотіли повернути, і земельні маєтки набувати, кожного такого не слід уважати за шляхтича, і маєтки його terrestrial, iure caduco [земельні, правом кадука] після нього кожний шляхтич собі випросити може» [161, s. 382]¹.

Випадки, подібні до описаних у цій сеймовій конституції, вочевидь, не були рідкістю на теренах Речі Посполитої, бо ж іще в «Liber chanozum» натрапляємо на звинувачення у неправдивому шляхетстві тих, чиї предки займалися ремеслом чи торгівлею, що характерно було для міщанського стану. Як от, на адресу родини Бялобжеських [131, s. 47]. Такі випадки не були поодинокими, і жодні заслуги, навіть військові, не були тут виправданням: «2175. Твардовським назвав себе Каспер, із Самбора міщанський син..., кравцем був його батько... Той син служив п. Янові Барановському, пшедборському старості, circa [близько] 1620, видавав себе за шляхтича. Дуже пихато поведився, нарівні зі шляхетськими дітьми. Служив anno 1628 і п. Боратинському на Русі, в

¹ Цікаво, що законодавство Великого князівства Литовського було не таке суворе. Тут втрату шляхетства не поширювано на дітей. У Литовському статуті 1566 р. (розділ III, арт. 20) зазначено: «Теж уставуємо, що коли б шляхтич, занехавши маєтки шляхетські, і шукаючи користі, пішов би собі до міста і мешкаючи там, торг міський ведучи або шинок у домі маючи, або ремеслом займаючись, занехавши на той час шляхетство своє, згідно з уставою, нижче в артикулі описаною, – тоді сини такого, коли б потім шинком і ремеслом міським обходитись не хотіли і локтем не міряли, а наслідували вчинків лицарських предків своїх, такі мають бути за справжню шляхту визнані» [78, с. 285].

Бережанах, потім князю Заславському anno 1630, і потім у князя Домініка anno 1631. Писав вірші *ex tempore* [час од часу] польською» [131, с. 574-575] тощо.

Станіслав Оріховський писав, що польське право тому й забороняє шляхті міські заняття під загрозою втрати шляхетства, що шляхтич завжди по правді живе, яка не має нічого спільного з торгівлею, і шляхетський стан стоїть на двох чеснотах – на правді й на вірі [134, с. 29]. Це було відгомонам ідей сарматизму, що розвивалися у XVI–XVII ст. в річпосполитеському суспільстві, з їхніми уявленнями, що шляхту відрізняють не лише політичний статус і привілеї, а й певний спосіб життя, стереотипи поведінки, поглядів і ментальності, а шляхетські ідеали й зовнішні форми їх вияву стали певним зразком для наслідування [дет. див. 419, с. 16-21]. Доволі яскраво це відобразив у вірші «Про справжнє шляхетство» Міколай Рей:

Не той шляхетний, хто гербів собі навісив,

А сам насправді є прислужник бісів.

Не той шляхетний, хто пишається дідами,

А має на сумлінні чорні плями.

Шляхетність – мов кришталь, що промениться ясно,

Мов скло прозоре, що блищить прекрасно.

І скарб, і гроші, і всі титули минуться,

А слава й честь навіки застаються

Шляхетність – в небесах ширяє із орлами,

Розпуста – нишпорить із горобцями.

Для чесного в житті лише одна основа:

Шукати завжди згоди діла й слова.

Шляхетним хай себе розпусник називає,

Мерзенну пику маска прикриває.

Не допоможуть ні клейноди, ані злото

Тому, кого навіть лишила цнота [41, с. 10-11].

Проблема лише в тому, що адептами ідей сарматизму були не лише шляхтичі (польські, литовські, руські), а й верхівка міщанства, бо спершу, як

доводить Марія Лескінен, сармати ототожнювалися із предками всього народу Речі Посполитої, який об'єднувала спільна приналежність до єдиної держави¹, щойно з часом переважати став погляд, що до «сарматського народу» належить тільки шляхта [419, с. 53].

Подібні погляди декларував Валеріан Неканда-Трепка, трактат якого став чи не найвищим виявом зневаги до людей плебейського походження. Автор уважав, що справжнього шляхтича вирізняють вигляд, манери, виховання, освіченість. Однак, парадокс був у тому, що вже у XVI ст. рівень освіти серед міщан був не набагато нижчим, а часом і вищим, аніж у шляхтичів. До прикладу, в малопольських містах серед патриціату 70 %, а серед поспільства 30 % були письменними, натомість серед шляхти Краківського воєводства таких було лише 31 %. Марія Богуцька припускає, що подібною була ситуація в багатьох регіонах Корони. Ба більше, наприкінці XVI – на початку XVII ст. у Краківському університеті 40 % студентів походили з міщан [574, s. 53]. Таке їхнє прагнення до освіти цілком зрозуміле, бо вона відкривала їм шлях до кар'єри, визнання і, врешті, грошей. А це, своєю чергою, могло привести до нобілітації й отримання тих привілеїв, якими володіла родова шляхта.

1520 р. постає змішане шляхетсько-міщанське судочинство. Торунський статут того року визначав: «...Якби десь котрогось шляхтича в місті нашому і в містечках, духовних і світських, підданців Королівства нашого, міський уряд схопив на розбою, то такого схопленого на розбою шляхтича нехай утримують у ратуші [того] міста чи містечка, де його схоплено. І жоден міський уряд не повинен його ні судити, ані карати, а лишень за оголошенням чи бажанням їхнього старости чи підстарости, до чийого староства або уряду те містечко належить, той суд, що ув'язнив, проти цього розбійника буде. А де наш староста

¹ Прикладом такого «привласнення» міщанами ідей сарматизму є панегірик львівського міщанина, поета, райці та бурмистра Бартломея Зіморівича «Vox Leonis», на честь перемоги польського війська над татарами й московитами, написаний 1634 р. під час приїзду до Львова молодого короля Владислава IV і презентований йому львівським магістратом. На сторінках цієї прозової латиномовної поеми Зіморівіч декларує свій, а вочевидь і не тільки свій, погляд на Річ Посполиту як на ідеальну державу народу сарматського з її золотими вольностями й самоврядними організаціями [див.: 164, s. 30-55; див. також: 221, с. 153].

чи підстароста на єдиний вирок із [міським] урядом погодиться, там того шляхтича тоді має бути покарано відповідно до присуду старости чи підстарости й міського уряду. А коли староста чи підстароста не може дійти згоди з міським урядом, тоді того шляхтича належить в поштивому ув'язненні утримувати, аж доки старості та міському урядові від нашої королівської милості надійде наука, як того схопленого шляхтича засудити і покарати; а тим часом давність не минатиме¹, і нею ув'язнений не зможе оборонятися. А якби у котромусь містечку чи місті хтось проти цієї ухвали виступив і не підкорився, то за наказом [того] старости нашого, під чиєю юрисдикцією і в чиєму повіті це місто чи містечко перебуває, бурмистра, натоді чинного, й одного райцю нехай затримують і скарають на смерть» [105, s. 88-89].

Щоправда, уже Торунський статут 1527 р. вніс певні корективи: «Щодо розбоїв у містах і містечках нашого Королівства: якщо котрийсь шляхтич скоїть розбій у місті чи містечку, якусь людину вб'є або кривду насильством комусь заподіє, ув'язнити його міський уряд може, але не судити й не призначати йому жодного покарання, хіба тільки перед урядом гродським» [105, s. 90]. Цей статут було підтверджено й дещо деталізовано на сеймі 1538 р.: тепер міщани за несправедливе ув'язнення шляхтича, оскарженого за насильство в місті, мали йому сплатити 60 гривень відшкодування [159, s. 257]. Тему покарання шляхти за злочини проти міщан було піднято й у статуті Зигмунта Августа (1550), де докладно описано, за що саме можна було карати шляхтича: «Й аби не змилити щодо розбою, за який шляхтича, коли його схоплять, можна карати на горло: якби на ринку, на підсінню або по домівках міський люд того міста бив, людей рубав, до чиїхсь будинків удирався а чи комори розбивав, або жінок гвалтував, або людей виганяв з їхніх маєтків і силою, примусом їх забирав, прецінь і на дорозі неприпустимо так коїти, аби одне одного грабували, але за те й карають, а надто у місті; отже, такого вільно хапати яко розбійника і чинити з ним, як у статуті вказано. Але якби десь хтось постоем стояв, і туди хтось [інший] до нього

¹ Зазвичай термін давності становив рік і шість тижнів [105, s. 22].

прийшов, або [хтось] грав а чи в корчмі пив із якимсь міщанином того міста, і там [того міщанина] поранив, то тим розбою не скоєно і кари на горло те не варте, бо за розбій таке вже годі вважати, хіба лише за сварку» [105, s. 91].

Натомість якщо злочин учинив міщанин, схема була дещо іншою. 1527 р. на сеймі ухвалено: «Міщанин, який уб'є шляхтича, або йому насильство вчинить, може бути затриманий міським урядом, але судити його цей уряд права не має» [159, s. 237].

Попри очевидну різницю у становищі шляхти й міщан, навіть така політика щодо останніх не означала їх упослідження та позбавлення прав і вольностей. Змішане судочинство мало не лише боронити права шляхти, а й регламентувати прав міщан щодо неї. Такі постанови, з одного боку, були покликані захищати права окремих станів, але з другого, розмивали їхні межі. Мали ці ухвали також і практичне застосування. Один із випадків, коли змішаний суд виніс вирок шляхтичеві, згадує під 1634 р. Денис Зубрицький: «Цього року за Торунським статутом змішаний суд (*judicia composito*) засудив і стяв шляхтича Ольшевського за вбивство хірурга Галатовича...» [329, с. 251].

Сеймова постанова 1550 р. містила й низку інших приписів. Захищаючи права міст, вона забороняла вилучати нерухомість із міського права, але тут-таки було підтверджено створення змішаного шляхетсько-міщанського судочинства, як уже було у справах кримінальних: «34. Щоби шляхті велося легше, дозволяємо їй купувати у містах ділянки, будинки та склади, й аби того їм не забороняти, і то, щоб вони міської юрисдикції не порушували, а всі міські повинності й обов'язки щодо цих ділянок і будинків виконували. [...] 40. Позаяк шляхта веде багато справ у німецьких судах, то, коли такі справи випадуть, тоді їх із радами, що при Нас будуть, провадитимемо й судитимемо, а канцелярія з референдарями їх заслуховуватиме і при сторонах реферуватиме» [160, s. 7].

Очевидно, що тут захищені не лише права шляхти, а й права міст на отримання відповідних належних їм доходів.

Шляхтичів, які прийняли міське право, намагалися зробити у місті кар'єру й були зацікавлені його справами, було небагато. З огляду на це Лешек Бельзит

дійшов висновку, що жодної окремої суспільної групи т. зв. «міська шляхта» не творила, більшість її намагалася якомога довше зберегти своє шляхетство й діяла відособлено [555, s. 82-83]. Тож те, що представники шляхетського стану (а серед них було чимало людей із освітою, надто у столицях) проникали в міщанське середовище, не посилювало позицій міст на державному рівні.

У другій половині XVII ст. процес цього проникнення ослаб, що можна пояснити зростанням упривілейованості шляхетського стану та початком занепаду міст [дет. див.: 575, s. 323; 604, s. 633]¹. Утім не було нічого дивного, бо це було століття загальної кризи в Європі [див. 796, p. 43-81], яка вразила й економіку міст також [див. 636, s. 33-53]. Однак саме тоді активнішим стає рух міщан за нобілітацію. Показово, що у трактаті Неканди-Трепки, з його негативним ставленням до «плебеїв» серед шляхтичів – «недошляхтичів», найбільше згадок саме про селян і міщан. Із 2534 осіб, за підрахунками польського дослідника Адама Бураковського, вдалося ідентифікувати походження 2361². Серед них селян було 1167, міщан – 1012 (шляхетських байстрюків – 86, чужоземців – 54, байстрюків від духовних осіб – 26, підданих інфамії – 16) [580, s. 83]. Щоправда, підкреслює дослідник, більшість із тих нових шляхтичів, які мали селянське походження, спершу ставали міщанами чи вдавали їм, і допіру розчарувавшись у міщанському статусі та його можливостях, вдавалися до ошляхетнення в той чи той спосіб³. Це теж певною мірою свідчить про кризу в тогочасних містах.

¹ У XVI–XVIII ст. у Західній та Північній Європі розгортається процес обмеження автономії міст за одночасного зменшення їхньої політичної ваги [дет. див.: 569, s. 30].

² За географією дослідник зумів ідентифікувати 2313 осіб із 2534, походження яких описано в «Liber chatozum». Найчастіше згадано вихідців із Краківського (1370 осіб) та Сandomирського (330) воєводств. 59 осіб ідентифіковано як вихідців із українських земель, та окремо 29 – із Руського воєводства. При тому 20 серед останніх були львівськими міщанами [580, s. 77, 79].

³ Наприклад: «Буцький... який так називався, був із Буська, що в Сandomирському [воєводстві], міщанський син; його батька там називали Гонсьорек. Той до Кракова примандрував, де його взяв за хлопця підписок з краківського гроду. Він, превтомившись при канцелярії, потім прокурацією забавлявся і, вписуючи суперечки до книг, "oblate per nobilem Buci" [записано до книг шляхтичем Буцьким] завжди підписується. Він не Буцький, але від міста Буським мав би називатися, або попросту від батька Гонсьорек. Треба б його від тієї бути [пихи], що він зветься шляхтичем, дубовим драйгольцем [шибеницею] відохотити» [131, s. 75].

На початку XVII ст. таких нещодавно nobilitованих шляхтичів висміювали сатирики, як-от Яна Дзвоновський у «Статуті чи артикулах правових»: «Ktoby się zwał szlachcicem a niebył taki, / Powinna go opatrzyć iakimkolwiek znakiem, / Puł wusa mu ogolić, żeby wiedziano, / Iże go tu niedawno Nobilitowano» [102, s. 15].

Процес nobilitації, попри все, лише набирив обертів. Варто пам'ятати, що королівська влада у Короні, а почасти й великокнязівська у ВКЛ, були доволі слабкими. Монарх виторговував своє право на корону, роздаючи привілеї підданам, насамперед шляхті. До XVI ст. цей набір в останньої вже був доволі вагомим і привабливим для представників інших станів. Як відзначила Марія Богуцька, мірою того, як сарматизм набував щораз яскравіших барв родовитого шляхетства, славив його чесноти й військові звитяги та гідний спосіб життя, міщанина в суспільстві сприймали як постать дедалі двозначнішу, із рисами ошуканця та злодія, особу брудну й аморальну [572, s. 99; 543, p. 152]. З другого боку, в XVI–XVII ст. верхівка міщанства в поведінці, побуті, одязі намагалася копіювати шляхтичів [дет. див.: 551, s. 139-171]. І не лише ті з городян, які прагнули здобути nobilitацію, а й ті, хто залишався і реально, і номінально в міщанському стані. Від початку XVII ст. у містах став модним шляхетський одяг – кунтуші з дорогої тканини, оздоблені хутром, кольорові, часто червоні, чоботи та широкі пояси. Одяг цей частіше використовували на свята, на вихід, для роботи він геть не годився. Подібний одяг став таким популярним серед міщан, що навіть у великих містах, як-от у Гданську, де були всі умови плекати свою міщанську ідентичність, заможніші з них вдягалися як шляхтичі [571, s. 71]. Деякі тогочасні міщани стали носити шаблю, що віддавна було ознакою приналежності до шляхетського стану¹.

Досліджуючи одяг львівських міщан XVI – початку XVII ст. за архівними матеріалами, Ірина Замостяник пише: «Доповнювала чоловічий стрій зброя, яку

¹ Відтак почали регламентувати явище, що вже існувало де факто. До прикладу, 1735 р. в Ряшеві було ухвалено спеціальну постанову, за якою міщанам дозволялося носити зброю лише в дорозі. Виняток становили купці, які мали свої крамниці в місті, (вони вбиралися на німецький манер і за прикладом інших міст могли носити зброю), а також лікарі [див.: 738, s. 469-470].

носили як для оздоблення костюма, так і для відлякування зловмисників та самооборони. Найбільш поширеними серед такої зброї були шаблі, які прикріплювали до жупанів, контушів або іншого верхнього одягу. Найпопулярнішими серед міщанства були угорські шаблі, які могли покривати позолотою. Бідніші міщани та юнаки носили зі собою в піхвах ножі, які могли бути коштовно оздоблені. Такі піхви, відлиті в сріблі з ланцюжком, були у ливарника Григора зі Львова. Крім того, міщани до пояса пристібали “тлумок” – мішечок, в якому зберігали гроші. Як правило, такі мішечки були пошиті зі шкіри та оксамиту» [305, s. 881].

Відомо, що мода на угорські й турецькі шаблі поширилася серед міщан за Стефана Баторія [дет. див.: 551, s. 219]. Також городяни в XVI–XVII ст. носили прикраси, коштовне каміння (бірюзу, рубіни, смарагди, діаманти тощо), часом персні-печатки (сигнети), що мали і практичне застосування – ними візували фінансові документи, листи [305, с. 881]. Спроби шляхти через сеймові конституції в 1613, 1620 та 1629 роках заборонити міщанам носити шовкові тканини й дорогі хутра не мали успіху. Ці закони називали сумптуарним¹. До прикладу, 1613-го постановили: «78. Вбачаючи в тому велику шкоду для Речі Посполитої, і не бажаючи стан шляхетський і в тому зрівнювати а plebeijs [з плебеями], постановляємо, щоб жоден міщанин, ані plebeius, exсeрto Magistratu [плебей, за винятком магістрату], не смів вбиратись у шовковий одяг і підшивки, як також у коштовні хутра, окрім хіба лисячого та іншого гіршого, а ще щоб у сап’яні ніхто з них не ходив sub poena 14 marcarum ad cujusvis instigationem [під страхом кари на чотирнадцять марок за будь-якого оскарження] на користь делятора. Про що forum ex termino tacto [розгляд в обумовлений термін] у кожному міському суді» [161, s. 89].

¹ Уважається, що т. зв. сумптуарні закони регламентували соціальну стратифікацію суспільств, запроваджуючи обмеження на одяг, їжу, предмети розкоші [829]. Вони відомі ще з часів Давнього Риму [598]; про генезу сумптуарного законодавства див.: [356, с. 64-77]. У середньовічній Європі сумптуарні закони ухвалювали з XII–XIII ст. [830; 490, с. 49-68].

Практика сумптуарного законодавства відома на теренах Корони Польської з XIII ст. Часто таку регламентацію здійснювано на рівні окремих міст через міські вількири [див. наприклад: 731, s. 222-233]. Як слушно зауважив Мішель Пастуро, ці закони виконували три функції. Найперше – економічну: обмежувано витрати на одяг та аксесуари, бо їх визнавали нераціональними. Друге – духовна, задля підтримання християнських чеснот простоти й доброчесності, що було тісно пов'язано з моралізаторським рухом пізнього середньовіччя, на основі якого виростили принципи протестантизму. Третє – ці закони виконували соціальну й ідеологічну функцію, адже утверджували суспільну сегрегацію – кожен мав носити те вбрання, що відповідало його статі, рангові та становищу. Відповідно, приналежність до того чи того суспільного прошарку або соціо професійної групи регламентує кількість одягу в людини, його асортимент, тканину, її колір і якість, хутро, прикраси, найрізноманітніші аксесуари до костюма [460, с. 165]. Виглядає, що саме ця третя функція сумптуарного законодавства в очах сеймикової шляхти Речі Посполитої була найважливішою. А проведення сумптуарних законів через сейм свідчить про гостроту проблеми, і то вже не на локальному, а на загальнодержавному рівні.

Розмивання меж між станами відобразилося і в термінології. У другій половині XVII ст. слово «nobiles» уживають для означення як незаможних шляхтичів, так і заможних міщан. Родовитих і заможних шляхтичів дедалі частіше називають «generosi» – «родовиті». Так, для Львова, який отримав нобілітацію 1658 р., «nobiles» у записах про прийняття міського права у другій половині XVII ст. – лише представники міського патриціату [325, с. 231]. «Відтоді, – зазначає Владислав Лозінський, – Львів став шляхтичем, а кожен міщанин міг писатися Nobilis et Famatus [шляхетний і славетний], кожен лавник Nobilis et Honoratus [шляхетний і шанований], кожен райця Nobilis et Spectabilis [шляхетний і визначний]» [710, s. 9]. Це не було імперативом, писав Влодзімеж Двожачек, а лише відображенням процесу девальвації титулів [604, s. 657].

О. Заяць навіть вважає, що останнім шляхтичем, який отримав міське громадянство Львова і шляхетське походження якого можна достеменно

встановити, був Бальтазар Грабовський (запис від 18 липня 1643 р.), син Анджея Грабовського із села Грабова Краківського воєводства та Люції Пісарської [325, с. 231; 92, с. 286]. Розмитість принципу вживання певних титулів у наступні періоди не дає можливості з'ясувати шляхетське походження новоприйнятих міщан. Та був і рух у іншому напрямку – нобілітацію отримували міщани. Ці процеси особливо посилювалися у кінці XVI – на початку XVII ст. Міста, а головне багаті міщани, значна частина яких мала чималу владу у місті і які були членами магістратів, намагалися здобути нобілітацію з різних причин. Одна з них – доступ до тих привілеїв, що їх мала шляхта, і які вони могли оплатити зі своїх чималих статків.

У Короні Польській відомою була і практика нобілітації цілих міст. Першим таким був Краків (там, з огляду на цей привілей, уважали, що мають право на свою репрезентацію в сеймі, причому не лише радники, а й вїйт, лавники й писарі). 1568 р. Зигмунт Август видав нобілітаційний привілей для Вільна (радників, лавників, бурмистрів, вїйтів і писарів було зрівняно в правах зі шляхтою). А 8 серпня 1658 р. на Варшавському сеймі такий привілей отримав Львів. Що, власне, він мав означати – нобілітацію лише членів магістрату і їхніх нащадків чи всіх громадян міста – дискусії тривали доволі довго. Радше йшлося про перший варіант, на думку більшості дослідників [92, с. 93]. Цей привілей, однак, особливих наслідків не мав для Львова: він отримав нобілітацію тоді, коли вже переживав занепад, отримав титул, коли фактично «втратив блиск», вважає Лозінський [710, с. 9].

Процес нобілітації міщан здебільшого був такою справою особистою – нобілітували поодиноці й залежно від фінансових можливостей претендента. Надання шляхетства, і міщанам також, вирішувалося на сеймі. Одна з найцікавіших таких справ – про апробацію нобілітації Сави Гречина, що її розглядали на Варшавському вальному сеймі 1616 р. водночас із численними справами таких міст, як Київ, Снятин, Дрогобич, Сокаль: «103. Привілей Саві Гречинову, львівському міщанинові, і його потомкам, від світлої пам'яті Короля

Августа, anno 1569 даний¹, *authoritate hujus Conventus in toto* [авторитетом цього сейму загалом] апробуємо, і його потомкам, при тих вольностях, наданих їхньому батькові, *perpetuo* [навічно] зберігаємо» [161, s. 146].

У результаті Сава Гречин отримав герб Сава, що був знаком лише його родини [791, s. 23]. Після прилучення всіх руських земель до Корони Польської 1569 р. місцева шляхта, як відомо, почала активно дбати, щоб отримати родові герби задля того, щоб утвердити відповідний соціально-політичний статус. Саме в цей час відбуваються певні зміни у річпосполитській традиції вживання родових геральдичних знаків, на гербах з'являються нові елементи. Тоді ж утверджується звичай називати герб за прізвищем його носія, адже нобілізували родини, а не роди. І якщо старі герби могли залишатися родовими навіть коли гілки роду віддалялися одна від одної, то нові передавали у спадок винятково в межах родини [461, с. 720-721]. Випадок Сави Гречина був унікальний лише тим, що його герб належав тільки одній родині, тобто за ним не стояло родинне лобі, – і навіть таку справу було винесено на сейм.

Сам процес нобілітації було узалежнено від рішення сейму. На Варшавському вальному 1578 р. внесли відповідне рішення – «*Plebeiorum nobilitatio*»²: «35. Постановляємо, щоби плебеїв не було на шляхетство номіновано, хіба тільки на сеймі, за згоди панів рад, або у війську – за неабияку мужність і звитягу» [160, s. 187]. А що король сам не міг надати нобілітацію, тільки з його подачі її мали затвердити на сеймі, то природно, що монархи не вели цілеспрямованої нобілітаційної політики, щоби множити нову шляхту, яка

¹ 1569 р. герб було надано Саві Федоровичу (Саві Грекові, Гречину), львівському купцеві грецького походження. 1576 р. він мав нерухомість на половині ґрунту на вул. Руській, а також також два будинки та три городи на Калічій горі Галицького передмістя. Його задекларований капітал – 40 гривень – був одним із найбільших серед мешканців Руської вулиці Львова. Після смерті Сави Федоровича (Грека) в інвентарі тільки його рухомих речей було на суму 4580 злотих, і це без товарів, що на той момент були на руках торговців у різних місцях (тільки у Варшаві на 1822 злотих). Гречин мав зв'язки з львівським Успенським братства, разом з іншими представниками львівської грецької громади. Зокрема, його згадано у протоколі зборів міщан 11 травня 1579 р., що їх було скликано для ревізії церковного майна. На момент сейму 1616 р. Сава Гречин був уже покійним [дет. див.: 346, с. 152-153, 157; 420, с. 42, 81; 337, с. 29].

² *Plebeiorum nobilitatio* – нобілітація простолюдинів.

могла б стати соціальною опорою їхньої влади [556, s. 143]. Нобілітованих міщан загалом було небагато. За даними Барбари Трелінської, у всій державі протягом 1501–1572 років Александер Ягеллончик, Зигмунт I та Зигмунт Август нобілітували 351 особу (відповідно 14, 147 та 190), тобто річний показник – лише у 4,9. Ця тенденція була доволі сталою наприкінці XVI – на початку XVII ст. За Стефана Баторія нобілітували 83 особи (8,3 на рік), а за Зигмунта III Вази – 217 (4,8) [795, s. 15]. Лешек Бельзит підкреслює, що останні Ягеллони дещо розширили процес нобілітації, порівняно зі своїми попередниками, однак через опір старої шляхти так і не зуміли створити достатнього прошарку шляхти нової – більш освіченої і відданої королю. Цілеспрямованою тут була хіба що політика королеви Бони, але й вона не досягла бажаних результатів [556, s. 143]. Як відомо, Зигмунт I у боротьбі з езекуціоністами волів спиратися на магнатерію, а Зигмунт Август під тиском обставин змушений був поставити на середню шляхту, але не на нобілітованих міщан.

Щоб запобігти розмиванню меж між станами, чинено спроби обмежити права міщан, насамперед у володінні землею. А. Заяць, чиї погляди в цьому питанні виразно близькі до Грушевського, пише: «Однак були чинники, які негативно впливали на правове становище міщан. Передусім – це загалом негативне, зневажливе ставлення шляхетського загалу до міщан, яких сприймали як щось меншовартісне. Фактично можна говорити про недоброзичливе ставлення шляхти до міщан, які своєю чергою були антиподом шляхетства. Через сейм, а інколи через короля шляхта ще з XV ст. намагалася впливати у вигідному для себе руслі на формування міських цін і розвиток міської торгівлі та ремесла. А. Височанський¹ висловив думку, згідно з якою не зовсім коректно говорити про антиміську політику шляхти стосовно XVI ст. Також спостерігається тенденція підпорядкування міст інтересам шляхти, а звідси – постійне втручання останньої в міські справи. Наприкінці XV ст. починається

¹ Насправді мова про роботу Анджея Вичанського [814, s. 140-146].

обмеження права володіння міщанами землею. У XVI ст. це обмеження ще кілька разів підтверджує сейм» [322, с. 154]. І тут проблема багатозарова.

Анджей Вичанський, видається, має рацію, і його думку цілком підтверджує аналіз сеймових конституцій. Шляхта й міщани спорадично об'єднуються для захисту регіональних інтересів, іноді вони мають спільні справи фінансові, рідше родинні, хоч і бувало, що їх роз'єднують інтереси станів. А от з позицією А. Зайця можна сперечатися. По-перше, втручання шляхти у справи міста залежало від його ваги й економічної потуги – що більшим воно було, то активніше захищало свої інтереси й то менше впливу на нього мала шляхта. По-друге, обмеження права міщан на земельні володіння з часом зазнавали змін у часі, і судячи з того, що сеймова шляхта поверталася до цього питання, їх не виконували.

Володіння міщан земельною власністю має довгу історію. У Єдлинському привілеї 1430 р. читаємо: «Що ж до міст давніх і нових, що за нашого панування постали, оголошуємо таке розпорядження: що той громадянин чи міщанин, який у місті разом із дружиною, дітьми, челяддю мешкає, а сам чи через свого загородника або орача на ріллі працює, не буде зобов'язаний до сплати податку від лану» [165, с. 188-192]. Але вже Нешавські статuti 1454 р. встановлювали певні обмеження для міщан, зокрема й у торгівлі: «Позаяк у закупівлі та продажу товарів мусить бути дотримано рівності, постановляємо також, щоби міста наші й інші не оголошували на ринках задля власної користі, а на шкоду іншим, жодних заборон [продажу], або щоб кожному, хто прибуває на торг, вільно було вдосталь купувати чи продавати свій товар. На тих, хто всупереч цьому приписові чинити буде, має право староста гродський накласти три гривні кари» [165, с. 192-193].

Цю політику захисту інтересів шляхти певною мірою продовжено у Пйотрковському статuti 1496 р., де міщанам заборонили володіти землею: «...Міщанам і плебеям не вільно купувати земельної власності, орендувати її чи володіти нею, а все тому, що вони, володіючи такими маєтностями, звикли шукати нагоди звільнитися від воєнних походів. А хто вже ввійшов у посідання

земельної власності, повинен її до визначеного часу продати, під загрозою кари» [121, s. CV-CVI; 159, s. 124; 157, s. 78; 165, s. 195].

Важливо обумовити обставини, за яких було ухвалено це рішення. Пйотрковський сейм 1496-го тривав від 13 березня до 25 травня. Ян Ольбрахт прагнув заручитися підтримкою шляхти з огляду на свої зовнішньополітичні плани – війни з Туреччиною та завоювання чорноморських портів Кілії та Білгорода. Саме тому, в обмін на дозвіл скликати посполите рушення для операцій за межами Корони, на сеймі було зроблено низку поступок шляхті, зокрема, обмежено права кметів і міщан¹.

Бажаного результату щодо міщанських землеволодінь ця постанова, схоже, не дала. 1550 р. на вальному коронному сеймі в Пйотркові привілеєм Зигмунта Августа було підтверджено права та привілеї, чинні в Короні Польській, де серед іншого зазначено: «Міщани, які володіють земськими маєтками, якщо будуть через них до суду покликані, мають діяти згідно з правом» [160, s. 7]. Але й ця постанова, вочевидь, не мала належного ефекту, бо на наступних сеймах шляхті доводилося її повторювати, а з часом і змінювати на користь міщан. Зокрема, на Варшавському сеймі 1611 р. було ухвалено: «31. Позаяк *plebei passim* [плебеї по всіх усядах] і чужоземці *nullis meritis* [без жодних заслуг] проникають у поважне польське шляхетство і скуповують шляхетські земські маєтки, внаслідок чого шляхетський стан занепадає, а переваги цього поважного клейноду зникають, постановляємо, щоб усі міста і їхні обивателі всіх *generaliter* [загалом] частин Корони і Пруської землі відтак земських шляхетських маєтків *sub ammissione bonorum* [під страхом утрати майна] не купували. А тих [маєтків], що їх уже купили і тих, що їх позбулися², даємо можливість *propinquieribus iure retractus* [близьким родичам за правом вилучення] вимагати й відбирати, *salvis privilegijs civitatum, Cracoviensis et Pruthenicarum* [зберігаючи привілеї місту Кракову і містам пруським], в яких, згідно з правом, *privatis civibus* [приватні громадяни]

¹ Дет. про плани короля [див.: 744, s. 107-109].

² Йдеться про всі маєтки, куплені міщанами у шляхти.

можуть купувати маєтки, але те куплене не повинно належати містам» [161, s. 11].

1613 р. на Варшавському сеймі було прийнято поборовий універсал, де констатовано, що міщани володіють приватними землями, і їх обкладено додатковими податками: «Міщани, які мають земську власність *privatim* [приватно], повинні платити понад ухвалені податки з кожного лану або з волоки до поборці по десять злотих *sub poena confiscationis bonorum* [під страхом конфіскації майна]. Це стосується не лише вічних володінь, а й застав; *forum* [суд] такий, як і в новій шляхти» [161, s. 128].

У листопаді 1627 р. на Варшавському сеймі знову визнано, що міщани мають земельні володіння, причому не лише приватні, а вже й такі, що належали громаді, і постановили стягувати з них іще такий самий податок: «Міщани, що земськими маєтками, як *in communi* [спільно], так і кожен зосібна *privatim* [приватно] володіють, повинні платити, як із застав, так і з орендованих земельних маєтків, понад звичайні податки по десять злотих із лану, *sub poena confiscationis bonorum, et summarum excepto Magistratu civitatis Cracovien* [під страхом кари конфіскацією маєтків і коштів, за винятком магістрату міста Кракова]» [161, s. 273]. (Для порівняння: шляхта мала платити звичайного податку 2 гроші з лану, за Кошицьким привілеєм 1374 р. [308, с. 89]). А вже в липні 1628-го в поборовому універсалі наступного Варшавського сейму податок від лану було збільшено ще на 12 злотих. Цей документ також фіксував різне трактування міських урядовців і простих міщан: «Щоби міщани, які мають земські володіння, дозволені універсалом попереднього сейму, платили з маєтків, що їх тримають *in communi* [спільно], так оголошуємо: нехай тільки міщанин, який шляхетськими маєтками володіє приватно (а не так, що королі чи князі *antiquitus* [здавна] їх надали міщанам), повинен буде платити понад ухвалені податки з волоки або з лану по дванадцять злотих, *sub poena mille marcarum* [під страхом кари на тисячу марок], про що *forum in Officio Castrensi, sine appellatione: exceptis Magistratibus Consularibus* [розгляд має бути у гродському суді, а його

рішення оскарженню не підлягають, за винятком райців магістрату], які на те, specificise [зосібна], мають давні права» [161, s. 283].

Отже, попри збільшення податків на земельні володіння, міщани не лише не позбулися цих маєтностей, а й далі їх примножували. Процес розмивання меж між міщанами та шляхтою у такий спосіб був очевидним і незворотним.

5.3. Справи окремих міст на сеймах

В українській історіографії існує ціла низка стереотипів про становище міст у Короні Польській і Великому князівстві Литовському, і доволі стійких. Михайло Грушевський, приміром, описуючи правову організацію руських міст, стверджував: «...Виключення міст з загальної організації в дальшій консеквенції відбило ся дуже лихо на їх становищу в суспільно-політичній організації. Вони були виключені з парламентарного устрою, не брали участі в соймках і соймах; закони, що фактично дотикали ся міст дуже сильно, а навіть і спеціальні міські податки ухвалювали ся без їх участі. Вправді кілька міст (з українських – лише Львів) мали виїмок: служило їм право участі в соймах, але не виробили собі тут ніякого значнішого становища, ніякого впливу, й для того навіть з свого права участі дуже недбало й ліниво користали. З другого боку самі вони не виробили собі якоїсь власної репрезентації, якогось союзу, палати, що могла б за інтересами міст обстати. Таким чином привілегіювані в теорії, міста в дійсности зійшли на зовсім непривілегіюване становище в державі, де шляхта рішала про них без їх волі й відомости, так само як і про селян» [265, с. 233-234].

Упослідженість міст шляхтою – теза давня й дуже популярна, і більшість дослідників сприймають її як аксіому. Але зі взаєминами міст із центральною владою у Короні й у Речі Посполитій далеко не все так просто. При глибшому дослідженні проблеми, ситуація виглядає не так однозначно.

Справи міст не було знехтувано на Радомському сеймі в 1505 р., про що вже було згадано¹. Зокрема, тут ухвалили рішення про звільнення Львова від мита й деяких інших оплат. Львівський бурмистр і хроніст Бартломей Зіморівіч згадує про це в своїй хроніці: «Король Александер, доблестю рівний Македонському, місту Львову, що стільки разів з попелу поверталось до життя, надав на Радомському сеймі за згодою шляхти звільнення від державних податків» [58, с. 97]. Історія з «оплатою» Янові Лаському за ці послуги² ілюструє, як насправді громадяни окремих міст могли залагоджувати свої справи на сеймах.

Участь коронних і річпосполитських міст у політичному житті держави і справді була слабшою, ніж у Західній Європі. Вони справді не створили своєї окремої репрезентації у парламенті – такої, що представляла б загальні інтереси міщан, а не окремого міста. Але виглядає так, що вони самі не надто цього прагнули. Цю тезу першим висунув польський дослідник Константій Гжибовський [626, s. 111], підтримують її чимало сучасних дослідників, зокрема Марія Богуцька [569, s. 37].

Аналізуючи цю ситуацію, Василь Балух зазначає: «Політичне становище міщан впливало не лише з негативного відношення шляхти та її антиміщанської політики, а безсумнівно з рівня свідомості і станового світогляду міщан. Загальновідомо, що рівень свідомості міщан полягав у:

- здатності організувати регіональні оборонні коаліції;
- утворенні та підтримці тривалих зв'язків по охороні спільних інтересів;
- здатності вимагати станові привілеї.

Виходячи з цих критеріїв, можна зробити висновок, що з другої половини XV ст. польські міста не здатні були на жодну акцію солідарності, навіть оборонну. Кожний міський центр був окремою адміністративною одиницею, із задрістю зберігав свої середньовічні привілеї, не цікавлячись долею інших міст» [180, с. 8].

¹ Див. підрозділ 3.2.

² Див. підрозділ 3.2.

З'ясовуючи причини такої слабкості міст Корони Польської, В'ячеслав Гіпч слушно зауважив: «Слабкість бюргерської верстви у політичній системі Речі Посполитої багато істориків пов'язує, по-перше, з неспроможністю міщанства об'єднатися для спільної боротьби з шляхетсько-магнатською конкуренцією; по-друге, зі слабкістю самої королівської влади, яка не зуміла використати “третій стан” як противагу впливовим князівсько-магнатським родам та шляхетським “вольностям”. Міщанство Речі Посполитої, на відміну від городян деяких західноєвропейських країн, так і не домоглося права представництва на сеймах» [222, с. 9]. Те, що влада монархів у Короні Польській була слабкою, годі заперечити. Міста ж, хоч їхні посланці й не бували постійно на сеймах, часом таки брали участь у вирішенні загальнодержавних справ, щоправда, лише великі. Захищати ж загальноміські інтереси вони, однак, не були готові. Причин, чому міста Корони Польської й Речі Посполитої не зуміли консолідувати своїх зусиль, було кілька:

1. Порівняно низький рівень урбанізації регіону¹;
2. Незначна кількість великих міст, переважали малі²;
3. Велике число міст приватних³;

¹ На зламі XVI–XVII ст. у Речі Посполитій жило близько 6–7 осіб на км², в той час як у Західній Європі цей показник становив: у Франції – 28 осіб на км², у Німеччині – 20, в Англії – 15. Густота населення й на самій території держави була доволі нерівномірною: у Великопольщі, приміром, 15 і більше осіб на км², а теренах ВКЛ – лише трое-п'ятеро, натомість на руських землях досить великі простори взагалі були практично безлюдними. Міське населення в Короні Польській у XVI–XVII ст. становило лише 20 % від загальної кількості її населення [574, s. 20, 22; 643, p. 157-158]. За підрахунками Олени Компан, у Київському та Чернігівському воєводствах на середину XVII ст. з 3 тис поселень, що тоді існували, лише 409 мали статус міста – 13,6 % від усіх. При цьому одне поселення припадало на 53 км², а одне місто – на 373 км². Загалом же на руських землях було 756 міст, що становило 12 % від усіх поселень [385, с. 57, 72].

² Наприкінці XVI ст. лише 12 % міст Корони Польської були середнього розміру за європейськими мірками, тобто мали від 2000 до 10000 населення. Переважали малі міста до 2000 осіб (тобто нижче порогу в 2000–5000 жителів, що його визначили західноєвропейські вчені для характеристики поселення як міста. Більшість коронних міст нагадували великі села [643, p. 166].

³ За підрахунками польського дослідника Анджея Виробіша, в проміжку XIII–XVII ст. на коронних землях, без урахування руських, було локовано 741 місто, з них королівських 264, а приватновласницьких – 473. При тому, якщо у XIII ст. було локовано 71 королівське місто та 44 приватних, то вже в XV ст. 62 королівських і 141 приватне, а в XVI ст. – відповідно 17 і 119 [815, s. 21]. Щодо руських земель, то дослідники подають різні цифри.

4. Неповне міське право, що його часто обмежувало владою воєводи чи старости [дет. див. 316, с. 143-151];

5. Аграрний характер міст регіону [дет. див. 815, с. 23]¹.

6. Упривілейовані міста функціонували на основі виданих окремо їм привілеїв, і кожне намагалося їх розширити, часто коштом інших міст. Як наслідок – доволі значна конкуренція між містами, що часто унеможливлювала солідарний виступ назовні [754, с. 261].

7. Багатоетнічність і багатоконфесійність міст. Богуцька зазначає, що хоч у XVI ст. в містах активно проходив процес полонізації, однак окремі, й немалі, групи населення твердо зберігали свою самобутність (русини, євреї, німці у Пруссії тощо). А в другій половині цього століття через релігійні війни в Західній Європі звідти нахлинула нова хвиля мігрантів, що теж не сприяло процесу консолідації міщанства як стану [569, с. 37-38].

Вирішальну ж роль серед цих причин, зіграло те, що в момент економічного посилення міст, коли вони, власне, могли б претендувати на певну визначену й регламентовану політичну роль у державі, королі вже мали союзника для зміцнення своєї влади – езекуціоністів. Лавірування короля між ними та магнатерією уможливило йому віднайти певний баланс у політичних справах. Умовно кажучи, особливості міст Корони наклалися на особливості політичного життя держави.

Отже, міщани, не будучи консолідованими, й самі не надто прагнули отримати місце у сеймах. Вони воліли вирішувати важливі для себе питання, оплачуючи послуги окремих представників шляхетського загалу, які бралися лобювати інтереси того чи того міста. І хоч представників окремих міст спорадично запрошували на сейми, та захищати спільні станові інтереси вони не були готові, що не сприяло посиленню ролі міст у державі. Але це жодним чином

За підрахунками Наталі Білоус, тільки на Київщині на 1646 рік було не менш як 329 приватних міст, із яких 20 належало духовним особам [193, с. 130; 560, с. 200].

¹ За даними Марії Богуцької, у XVI–XVII ст. в Короні 90 % населення були пов'язані з рільництвом і тваринництвом [див.: 574, с. 22].

не означає, що їхня слабка позиція – це лише упослідження їх з боку шляхти, передусім сеймової.

Не можна сказати, що на сеймах Речі Посполитої міста було обділено увагою. Окрім поборових універсалів, що їх затверджували чи не на кожному сеймі й де чимало уваги приділяли власне податкам від різних категорій міського населення, також приймали постанови, які так чи так мали б сприяти розвитку міст. До прикладу, на Варшавському сеймі у квітні 1598 р. було ухвалено: «62. Усі містечка, новоосаджені в Короні, на вісім років звільняємо від усіх податків, які належить сплачувати Речі Посполитій, і то щоби більша осілість ремісників і купців примножувалася для більшого ж блага і краси Речі Посполитої. А відтак нехай несуть усі тягарі нарівні з рештою» [160, s. 375]. Конституція не деталізує, яким містам її адресовано; Анджей Виробіш вважає, що здебільшого вона могла стосуватися саме приватних, адже на кінець XVI ст. Корона повністю відмовилася від закладання нових осад, хіба що лиш у приватних володіннях [815, s. 25]. Якщо з Виробішем погодитися, то виглядає, що цей пункт було прийнято здебільшого в інтересах шляхти, на чийх землях й поставали нові міські поселення, і вона його пролобіювала. Водночас це цілком відповідало й інтересам жителів новоутворених міст.

Крім такого загального рішення, на тому ж таки сеймі прийняли і конституцію з дуже локальної справи, що стосувалася отримання коштів на побудову мосту в Луцьку: «Дозволяємо луцьким міщанам, нашим підданам, відшкодувати побудову Луцького мосту через річки Стир і Стирець, також із другого боку – через Глушець, беручи задля того силою цієї сеймової ухвали з купецьких навантажених возів по пів польського гроша від коня, а від худоби, що приганяють на продаж, – по два білих» [160, s. 377]. Щоправда, місцевої шляхти та їхній підданих ця постанова не стосувалася¹. Вочевидь, це рішення

¹ Ремонт мостів і стягнення мостового були важливими елементами налагодження торгівлі. Якщо через їх поганий стан у купців виникали проблеми, то вони оскаржували митників, які стягували мостове, і мали дбати про належне утримання мостів. А. Заяць, аналізуючи організаційні засади торгівлі на Волині, подає такий приклад: «У жовтні 1582 р. Петро Семашко скаржився на митника Лейзора, через недбальство якого кінь скаржника злавав ногу на мості» [320, s. 82]. Або ж оскаржували власників маєтків, у межах яких трапилася

було ухвалено після низки зловживань з боку місцевої влади і скарг щодо ремонту мосту. До прикладу, 5 серпня 1592 р. до луцьких гродських книг було внесено свідчення луцького возного Войтеха Яблонського про претензії місцевого єврея Мошка Гайдука до бурмистра Зенка Никоновича у справі ремонту мосту через Стир, на що в того Мошка було взято кошти. Возний і двоє шляхтичів, які при ньому були – Станіслав Янковський та Міколай Ставський, оглянули міст, про який скаржився Мошко Гайдук, і засвідчили його поганий стан. «И ѿповедалъ тотъ жидъ передо мною, возным, и при мне бѹдѹчої шляхте, ижъ: “Пань Зенько Никоновичъ, бурмистръ места Луцкого, которыи ѹ мене зыску ѹзялъ золотых червоных шесть и порохѹ рѹчьничного камень и ѿбвезалъ ми сѹ тотъ мостъ править, штобых шкоды не миль, а теперъ шкодѹю на томъ золотых польских сто”. Са вказовалъ тотъ Мошко кѹпцовъ немало перед мостом, которые на мостъ лихийи ѹхати не хотели и назадъ са вернѹли, што єсмо видели. А потом того ж дня шли єсмо с тою жъ шляхтою, звышьпоменєною, до Зенка бурмистра. Тамъ же перед нами Мошко пыталъ того Зенка: “Для чого того мостѹ не правишь, до шыкоды мене приправуєшь, ѹзявши ѿть мене шесть червоных золотых и камень порохѹ зыску?” Пнь Зенко поведил: “ѹзялом ѹ тебе чотыри чирвоных, а болше ничого не бралъ а мостѹ править не єстем повинен, ани мещанє повини”. Што Мошко мною, вознымъ, и шляхтою светчил» [82, с. 478].

Отже, справу треба було вирішити негайно, за що й узявся сейм. Загалом такі, здавалось би, дрібні клопоти окремих міст там розглядали не так і рідко. Можна тільки здогадуватися, у скільки обходилося міський скарбниці

прикра пригода. Наприклад, 20 липня 1599 р. до книг луцького гродського уряду було внесено скаргу Михайла Педеньковича, прасола з-під міста Долини, на князя Василя-Костянтина Острозького – київського воєводу, маршалка Волинської землі та володимирського старосту – за те, що в місті Дубні, яке тому належало, обвалився міст, через що позивач втратив віз солі на 30 кіп литовських грошів: «Везѹчи мене телегѹ соли через место Дѹбно, там заплативши мыто ползолотога и полтисѹча соли, то пакъ, вѹѹхавши мене на мост дубеньский, серед самого мосту мостъ сѹ обломил, тамъ за обломеньєм мосту утонула ми телега соли, в которой было соли сто и тридцат тисѹчєи, а воловъ два, которые тым же мостом были пришибєные, з воды лєдво єсми ратовал и тѹє домовъ (!) єсми послал, не ведаючи, чи жив албо не живъ бѹдѹтъ» [82, с. 633]. Скарга була слухною, бо на користь власника ретельно збирали мостове, на що й посилається Михайло Педенькович.

пролобіювати на сеймі корисну для міста ухвалу. Тут тема для окремого дослідження.

До найважливіших справ, що їх розглядали не на одному річпосполитському сеймі, були питання безпеки міст¹. Зазвичай за оборону міста відповідала його влада, але часто контроль за цим було покладено на старост. Зокрема, на Пйотрковському сеймі 1565 р. було ухвалено: «80. А що міста наші від предків наших не тільки для самих осіб, що в містах проживають, а й для добра Речі Посполитої закладалися і земським іменем називалися, то доручаємо старостам нашим пильнувати, щоб ті міста направлялися й звітували перед старостою і тими, кого до нього приставлено. А та будова і направа міст має бути така, як ми накажемо за поради старости і тих, кого до старости вишлемо» [160, s. 53].

Практично те саме було повторено на сеймі 1631 р. «Те встановлено конституціями, аби міщани наших маєтків оплати щороку з доходів, що до міста належать, чинили і їх на поправу муніції видавали. Тому воліємо, аби перед старостою й урядниками, як у праві записано, оплати щороку здійснювали» [161, s. 337]. Вочевидь, постанови щодо цієї справи, дуже важливої як для міста, так і для держави, виконували не завжди ретельно, через що їх мушили утверджувати повторно.

Дбати про оборону часто доручали спільно представникам від міщан і від шляхти, як-от у Кам'янці-Подільському 1581 р.: там контроль за збиранням чопового і передачею його на зміцнення захисту міста було покладено на двох шляхтичів, Міколая Немоевського та Зигмунта Блажовського, і двох міських радників [160, s. 219].

Справами оборони міст займалися на Варшавському сеймі 1620 р., під час війни з Туреччиною. Загроза ззовні була такою серйозною, що навіть постановили «за згодою всіх станів Корони» скоротити час сеймування (у першому артикулі ухваленої тоді конституції застережено, щоб цю практику не поширювали на наступні вальні сейми, що мали б тривати, як звичайно, шість

¹ Див. також [260; 639]

тижнів [161, s. 176]). Відповідальність за оборону міст той сейм поклав також на старост і підстарост: «41. А що наші міста свою давню повинність із упорядкування мурів, веж, валів і з решти потреб щодо захисту всякого міста, виконують недостатньо і про те не стараються, через те постановляємо, щоб старости чи їхні підстарости з тими, кого від нас буде призначено на комісарів, пильнували, аби все це *expunc* [віднині] направляли, і гармати доставили, і порох за потребою, а при тому, щоб *sub poena quingentarum marcarum* [під страхом кари на п'ять сотень марок] при старості або підстарості, перед ними ж відповідно до давнього права було на кожен рік вчинено підрахунок усіх прибутків, віддавна і донині належних місту, що за цей [підрахунок] перед нами *ad instantiam Instigatoris, ex delatione suprascriptarum personarum* [на вимогу інстигатора, за звинуваченням зазначених повище осіб] відповідатимуть *peremptorie* [безапеляційно]; це має підтримувати інстигатор *sub poena officialibus sancita* [під страхом кари, встановленої для посадових осіб]» [161, s. 184].

Прикордонні міста, ухвалив сейм, слід було забезпечити всім необхідним для оборони, як уважатимуть гетьмани та військові депутати. Шляхта ж, яка прибуде до міста зі своїми жінками для прихистку, мусила мати зброю і провіант на пів року. Хто цього не матиме, до міст пускати заборонено. Це, власне, захищало інтереси міст, щоб ті не тратилися на утримання непроханих гостей. У сеймовій конституції згадано Краків, Львів, Кам'янець-Подільський, Снятин, Галич, Київ, Белз, Кременець, Хотин, Луцьк, Перемишль і Сянок. Особливу ж увагу було приділено Львову та львівському Високому Замкові, на що мав бути виданий окремий лист [161, s. 181-182]. При тому спеціально для Львова наголошено, що мусить бути дотримано конституції 1601 р. – що не могло не бути на його користь: «45. Прагнучи порядку та пильності у місті Львові, загроженому від сусідів-ворогів, наказуємо львівському міському урядові *sub poenis* [під страхом кари] виконувати конституцію anni 1601 про замикання брам і хвірток цього міста й надалі після заходу сонця не сміти браму нікому відмикати; а щоб могли достарчити ліпшу опіку й амуніцію, дозволяємо їм стягувати по одному грошу від кожної бочки привозного пива як у місті, так і на

передмістях, але не витратити те ні на що інше, крім хіба оборони міста» [161, s. 185].

Одним із нагальних завдань для міщан було обмежити шляхетське свавілля. Цю справу, приміром, піднімали й на сеймі 1601 року. Стосувалася вона Львова та Вільна: «61. Пристаючи до ухвалених статуту і конституції *de tumultibus et violentiis* [про безпорядки і насильство], стверджуємо мир і безпеку міста Львова, що великі безчинства терпить від численних свавільних людей, які, не маючи служби, звикли туди з'їжджатися, а звідти виїжджати і приїздити до чужих земель, ухвалою цього сейму постановляємо таке. Якби хтось із міських людей у тому місті або на передмісті когось поранив або вбив, учинив гвалт над жінкою, скоїв якесь *spolium* [пограбування] чи [інакше] безчинство, висадив або вибив браму чи хвіртку, що їх після заходу сонця зазвичай мають замикати й нікому вночі не відмикати, [то] кожного такого міському а чи гродському урядові вільно хапати, аби, за сприяння гродського ж уряду, згідно з Торунським статутом, ув'язнити й відповідно до ексцесу покарати, *praemisso tamen scrutinio* [однак, наперед розслідувавши]. А ті люзні люди, котрі з панами в місті й на передмісті перебувають, не мають [там] лишатися понад два тижні. А якби хтось, кого застеріг гродський чи міський уряд, не виїхав, того дозволено спіймати або старості, або міському урядові й тримати аж допоки не заплатить чотирнадцять гривень вини, відтак має з міста одразу виїхати, стягнення ж належить спрямувати на понову цього міста. [Дії] уряду, який *eo nomine* [щодо цього] здійснюватиме езекуцію, не підлягають оскарженню і не повинні наражатися на жодні перешкоди. Ця конституція *eo nomine* матиме чинність і в місті Вільні у Великому князівстві Литовському» [160, s. 395].

Уже в листопаді 1611 р. на Варшавському сеймі¹ постала потреба підтвердити цю конституцію, водночас її поширено й на Люблін: «52. Потверджуючи конституцію 1601 року, укладену для безпеки міста Львова, постановляємо, щоб там жоден, не маючи нашого листа чи листа нашого

¹ Дет. про цей сейм [див.: 583].

гетьмана, не смів ані бити в бубни, ані хоругви підносити, *sub poena capitis* [під страхом кари на смерть]. Ця конституція має бути чинна й у місті Любліні» [161, s. 14].

Окремо ухвалювали постанови, що мали запобігти руйнуванню міських мурів, як-от на Краківському коронаційному сеймі 1588 р.: «84. Трапляються такі свавільники, які в містах мури вибивають і висікають, колодки відтинають і, насипавши в них пороху, висаджують. Тому постановляємо, щоб із кожним таким розбійником чинили відповідно до Торунського статуту» [160, s. 268].

Зовнішня загроза в ті часи була постійною, тож питання безпеки розглядали й на Варшавському коронаційному сеймі 1633-го. Зокрема, щодо Бродів у Руській землі: «79. Позаяк від міст Речі Посполитій буває не тільки краса, а й зазвичай чималий *praesidia* [захист] у безпечні часи, то коронним обивателям для їхньої користі у добу неспокою та війни вигідно, коли міста добре впорядковано й укріплено; тому, на прохання земських послів, місто Броди, що його ясновельможний Станіслав Конецпольський, каштелян краківський, великий коронний гетьман, щедрим коштом укріплює, закладаючи тут потужну фортецю проти нападів поган і прагнучи ще дужче [це місто] заохотити й спонукати до доброго порядку і готовності тримати оборону, те місто Броди у вольностях, наданих іншим містам, зрівнюємо, і такі самі вольності, згідно з їхнім [бродівських міщан] привілеєм, надаємо» [161, s. 387].

Хоч, як видно, на сеймах нерідко розглядали питання безпеки і малих міст, і приватних, здебільшого, однак, ішлося таки про міста значні, що були здатні захистити свої інтереси та пролобіювати їх на сеймі. Підтверджувано там не раз і привілеї окремих міст, але кожне зазвичай тут виступало індивідуально. Іноді бувало, що такі підтвердження надавали й пакетом, проте така єдність міст була або ситуативною, або лише позірною. Зокрема, на Краківському коронаційному сеймі 1588 р., на якому на трон зійшов Зигмунт III Ваза, від підводної повинності було звільнено Краків, Львів і Познань, що мали цей привілей за Зигмунта I, Зигмунта Августа та Стефана Баторія [160, s. 268]. На тому-таки сеймі привілей 1588 р. про захист від насильства урядників Кракова та Познані було поширено й

на радників і лавників Львова та Варшави [160, s. 269]¹. Так певною мірою було віддячено львівським міщанам за активну підтримку Зигмунта III в боротьбі за трон Речі Посполитої.

Після смерті Стефана Баторія 1586 р. не просто постало питання про вибір нового монарха, а й поновилася боротьба між прихильниками та противниками партії Габсбургів, які претендували на вивільнений трон. Попередня така спроба цієї династії була 1575 р. й закінчилася поразкою, тож тепер Габсбурги вирішили взяти реванш. Претендентом на трон став Максиміліан III Австрійський, син імператора Максиміліана II, який минулого разу мусив поступитися Стефанові Баторію. Як і тоді, 1586-го антигабсбурзьку партію очолив Ян Замоїський. Стараннями опозиції 19 серпня 1587 р. королем Речі Посполитої було проголошено Зигмунта III Вазу, сина шведського короля Юхана III та Катерини Ягеллонки, рідної сестри Зигмунта Августа. Однак 22 серпня прибічники австрійської династії проголосили королем Максиміліана III. Проти виступила середня шляхта. Зімович писав: «Станіслав Жолкевський, якого Стефан призначив воєводою Руським, з блискучим супроводом прибув до Львова і там же зібрав сейм цілої провінції для вибору майбутнього короля, на якому були присутні навіть місцевий архієпископ Ян Замоїський², канцлер і гетьман Микола Синявський і Язловецький з численною шляхтою» [58, с. 124].

Було скликано посполите рушення; війська під орудою Яна Замоїського³ взяли в облогу Краків. У розпалі цих подій, 5 листопада 1587 р., на сеймику шляхти Руського воєводства постановлено відправити посполите рушення до Ряшева, «щоб запобігти боротьбі двох електів» [90, s. 72]. До цього рішення пристали львів'яни і через своїх послів просили прийняти їх до конфедерації. Відтак на черговому сеймику шляхти Руського воєводства 2 грудня того ж року було ухвалено: «Оскільки панове львівські міщани як і на минулому

¹ 1611 р. ці ж привілеї було поширено й на урядників Любліна, Каліша, Пйотркова та Пшасниша [161, s. 11-12]. .

² Ян Замоїський, представник знаного шляхетського роду гербу Гжимала, насправді був львівським архієпископом від 1604 р. до смерті 1614-го [див.: 733, s. 663-664].

³ Ян Саріуш Замоїський (1542–1605) – представник шляхетського роду гербу Сліта, державний діяч Речі Посполитої, крім іншого – великий коронний гетьман (1581–1605) [див.: 733, s. 665-670].

вишенському з'їзді, так і тепер через своїх послів проголосили, що відповідно до давньої конфедерації, яку із зем'янами руськими мають, і в тому зв'язку з нами бути хочуть, тоді їх до того прилучаємо» [90, s. 75]. Городяни Львова знову, як і 1464-го, стали союзниками шляхти в боротьбі за право вибору короля. І цей вибір виявився правильним, бо вже 24 січня 1588 р. війська Замоїського здобули перемогу під Бичиною, Максиміліан III потрапив у полон, а згодом зрікся претензій на польський трон. Королем став Зигмунт III Ваза [343, с. 72, 74; 617, s. 130-131]. А урядникам Львова на черговому сеймі того ж 1588-го надано важливі гарантії їхньої безпеки й розширено привілеї. Новий монарх здобув прихильність львівського патриціату, тож 7 лютого, як тільки надійшла звістка з Кракова про коронацію Зигмунта, у Львові влаштовано гучні урочистості, детально описані у «Хроніці» Дениса Зубрицького: «Найперше вся громада цього міста, будучи повідомлена раецьким урядом, зійшлася вранці до митрополичої церкви, де Й. М. Кс. архієпископ зі своїм кліром рачив найприхильніше й урочисто відправити богослужіння перед усіма, і відразу ж усі склали побожну подяку всемогутньому Господові, особливо за те, що зволив нам зі своєї святої ласки новообраного короля Й. М. в доброму здоров'ї щасливо [дати] на його престол після наших тяжких страждань звідусюди, з великою утіхою. А коли закінчилася служба Божа, відразу вийшла процесія зі Святими Тайнами навколо Ринку в супроводі різних веселих музикантів, усіх озброєних міщан, а також міських слуг, яких найняли в ці небезпечні часи. Також стріляли з розмаїтої зброї і показували усілякі сцени на відзначення цього. До цього приєдналися також низові козаки, які в кількості 1700 прибули ще до тріумфу з Й. М. князем Костянтином [Острозьким] і їхнім гетьманом князем Рожинським на допомогу Й. М. королеві з приводу заворушень у польській Короні через напад могутнього ерцгерцога Максиміліана, який і досі ще перебував з людом у польській Короні, і частина цих козаків залишилася в маєтках Й. М. к[нязя] Костянтина, а з другою вони приїхали сюди до Львова, й вони також охоче і згідно зі своїм звичаєм допомагали в цьому тріумфі усілякою стрільбою аж до полудня. Задля спокою тим козакам, які стояли по передмістях, Й. М. К[нязеві] Констянтинові до

заїжджого двору дали два барила мальвазії від п. Станіслава Ансеріна за 32 злоті. Потім розпочали вечірній тріумф, яким керували призначені панами райцями п. Ста[ніслав] Ансерін і п. Станцель Шольц, які наказали теслям збудувати на ратушній вежі поміст, на якому грали музики-сурмачі, і їхню музику було далеко чути, та й хоругву було видно здалеку. До цього [помосту] прикріпили ланцюгами велику залізну решітку, на якій постійно горів великий вогонь, який уночі було видно здалеку» [329, с. 192].

У кам'яниці Гутетеровській, що на Ринку, відбувався банкет, на якому місто приймало архієпископа, львівського старосту, хорунжого Львівської землі, двох панів Гербуртів і чимало інших достойних гостей. На тій учті з'їли риби на два злотих, 14 каплунів, двох телят, вісім печених волів за 1 злотий 15 грошів, двох зайців за 20 грошів, повидла та медівників за 1 злотий 18 грошів. Випили дві бочки пива, а також півтора барила і сім горнців вина. Окрім того, за коріння, цукор, свічки й інші потреби аптекареві заплатили 15 злотих 7 грошів [647, с. 53]¹.

За правління Зигмунта III Вази львівські справи на сеймах розглядали не раз. Під приводом посполитого рушення, бувало, невідомі грабували міста й передмістя, завдаючи чималої шкоди. Денис Зубрицький, наприклад, описував такий випадок у Львові на початку XVII ст., під час московської кампанії: «1604... Хоча минулого року військові, що поверталися з Інфлянтів, заплатили заборговану платню, однак і цього року, як і 1605, на Русі в околицях Львова зібралися численні натовпи буцімто військових людей, що не мали засобів до життя, та неосілої шляхти, які, сформувавши роти, нападали на королівські, шляхетські і міські маєтки, чинили насильства, грабунки, сваволю й убивства, накладаючи побори, чинячи жахливі утиски й сваволю, настільки поширені, що наступного року через погрозу комісарів, що вони вдарять на Львів, місто мусило виплатити військові частину платні, що спричинилося до надзвичайної дорожнечі. Край був без ладу і влади, король видавав рескрипти, призначав

¹ Принагідно: Зигмунт III був у Львові лише раз, 1621-го, і то проїздом, – на 33-му році свого панування.

комісарів, просив, погрожував, але його ніхто не слухав, тому осіла шляхта Львівської землі й Жидачівського повіту, з'їхавшись до Львова 1605 року, була змушена укласти акт конфедерації, до якого приєдналося і місто, проти цих гультяїв, даючи повноваження львівському старості закликати їх, тобто осіле лицарство, в разі потреби до зброї» [329, с. 209].

Ситуація була складна, тож 21 липня 1605 р. король звернувся з листом до урядників Руського воєводства, де наголосив, що озброєні люди самовільно під хоругвами грабують королівські та шляхетські маєтки й чинять розбій, і просив об'єднатися із сандомирським воєводою та львівським старостою для боротьби проти цих самозванців і грабіжників [25, арк. 1-4]. До зброї шляхту було скликано на 30 серпня 1605 р., як рівно за місяць до того розпорядився сандомирський воєвода Єжи Мнішек [90, s. 111-112]. Таке гостре питання потребувало ухвали на загальнодержавному рівні. Того ж таки року до Варшави було споряджено на сейм експедицію із двох представників ради Львова – Станіслава Ансеріна та Якуба Вйотеського (на неї місто, згідно з реєстром, потратило 764 злотих 12 грошів) [20, арк. 123]. На тому Варшавському сеймі 1609 р., щоб урегулювати цю та подібні проблеми, було прийнято пункт про захист від таких розбоїв Перемишля та Львова: «59. Про людей свавільних, котрі під виглядом служилих жовнірів у Львові та в Перемишлі на передмістях і в міських маєтках мешкаючи, коять різні насильства, наїзди, грабунки, вибирають стації, б'ють у бубни, інших заманюють, постановляємо, щоб тамтешні старости за скаргами покривджених осіб над такими [людьми] чинили екзекуцію і при містах їм бути забороняли. Також безчинств на дорогах¹, що їх звикли коїти проти купецьких людей чужинського походження, щоб не було, бо від того і запаси мальмазії² та решти іноземних товарів страждають, а наша скарбниця та Річ Посполита зазнають чималих збитків» [160, s. 470].

¹ Розбій на дорогах не був дивиною не лише на землях Корони Польської. У середині XV ст., приміром, це явище особливого розмаху набуло й у Франції. Там, як і деінде, банди розбійників формували головно люди без певних занять, волоцюги. У місті їх обмежували у правах, часто виселяли (див. вище), тому воно для них слугувало лише для розваг і зимового притулку (як-от Париж). [Див.: 614, s. 545-546; 616, s. 435].

² Про монополію львівських купців на торгівлю грецькими винами див: [522, с. 142-143].

Правдоподібно, саме львівські та перемишльські урядники подбали, щоб цю конституцію було прийнято, тим паче, що згодом магістрати обох цих міст намагалися скоординувати свої дії проти шляхетського свавілля¹. Однак імовірність домовленості між ними вже 1609 р. ще потребує джерельної верифікації.

Через два роки на сеймі львівські проблеми розглядали знову. 13 січня 1611 р. місто пристало до конфедерації, що її скликала шляхта Львівської землі після московського походу, бо їй за нього не заплатили з державного скарбу². А що Львів приєднався до конфедерації, то ухвалено, що шляхта й місто мають допомагати одне одному [752, s. 46]³. Це не був перший союз між містом і місцевою шляхтою: вони, як було згадано, вже уклали конфедерацію 1464 р.. Й оцей випадок такого об'єднання знову засвідчує, що то була єдність радше регіональна, ніж станова⁴. Можливо, що якраз внаслідок цього демаршу Львова й було ухвалено постанови Варшавського сейму 1611-го. На ньому ж, як уже згадувалося, було прийнято конституцію про безпеку Львова, що підтверджувала пункти 1601-го, про львівський склад вина й навіть розглянуто таке відносно дрібне питання, як апробація привілею на млин львівського вірменського шпиталю, однак львівський магістрат був у ньому зацікавлений [161, s. 9].

¹ Зберігся лист від 26 грудня 1628 р. від магістрату Перемишля до колег зі Львова, де той скаржить на свавілля шляхти і просить про підтримку в цій справі на вальному сеймі [29, арк. 1-2].

² Ці події розгорнулися в розпал простистояння з Московією, що загалом тривало кілька десятиліть. 1609 р. Річ Посполита почала з нею чергову війну [дет. див.: 308, с. 143-144; 438, с. 319-334; 513, с. 200-226].

³ Щоправда, Бартоломей Зіморевич, який доволі неприхильно описує виступ шляхти 1611 року, дещо інакше оцінює її об'єднання із львівськими міщанами, вважаючи цей союз далеко не щирим: «Між тим ухвалили [конфедерати – Т. З.] захопити Львів, а там зібрати угорську піхоту і, нарешті, 12 липня вивести воєнні машини; проте, щоб безжалісне рішення не дійшло до громадян, того ж вечора мирним походом ввійшли у Львів, вдаючи своїм виглядом доброзичливість. Відтоді мимоволі Львів став їх осередком, і тоді, якщо колись і не міг спати спокійно на вістрі ножа, бо така сувора загроза нависла над їх долями; проте, однак, пригрівав тих гадюк на грудях, поки не задобрив їх поступливістю і люб'язністю» [58, с. 144]. Денис Зубрицький, спираючись на дані Ігнація Ходинецького, датує ці події 1613-м. [329, с. 220].

⁴ Локальні інтереси у XVI ст. часто були пріоритетними не лише для міщан, а й для шляхти, на що неодноразово вказували дослідники, зокрема на прикладі Волині та Київщини [дет. див.: 536, с. 13].

У сеймові конституції також потрапляли справи, що стосувалися геть невеликих міст. Малі міста покладалися у вирішенні своїх справ на депутації від великих міст або бодай на їхню підтримку, якщо й посилали власних послів. Показова тут справа Рогатина. 4 березня 1633 р. львівському писареві Войцеху Зімніцькому¹ було адресовано два листи – один від рогатинських бурмистрів і райців [30, арк. 1-2], другий від міського писаря Станіслава Дудковича. (Той, мабуть, був із Зімніцьким у приятельських стосунках, бо передавав окреме вітання від своєї дружини, що не характерно для офіційної кореспонденції [30, арк. 3-3зв.]²). Обидва листи стосуються однієї й тієї ж справи – прохання про підтримку для депутації Рогатина на коронаційному сеймі.

Від міста туди (очевидно, для складання присяги новообраному королю Владиславу IV) було делеговано, як довідуємося з першого листа, славетного пана Шимона, Яцка Потоцького, лендвійта Яцка та інших. Вони мали отримати підтвердження всіх прав і привілеїв, наданих місту попередниками нового монарха, а також хотіли дістати звільнення від сплати мит якщо не на 40 миль, то бодай на 20, 15 чи навіть 10. Один із рогатинської делегації, пан Шимон, мав якийсь конфлікт із Зімніцьким, тому окремо висловлено сподівання, що це не вплине на справу. Львівському писареві надіслали якийсь подарунок, що мав його заохотити до підтримки, а Станіслав Дудкович у листі за допомогу пообіцяв іще Зімніцькому винагороду, з якої той залишиться задоволений.

Були ці справи залагоджені того року чи наступного – за сеймовими конституціями годі з'ясувати. Але листи від рогатинців засвідчують, якою була схема полагодження справ малих і не дуже значних міст, що не могли собі дозволити утримувати постійні контакти при дворі чи відправляти до столиці великі делегації, бо такі речі були доволі коштовними, а видатки міста ретельно нотовано в міських книгах. До прикладу, коли 1581 р., від Львова було відправлено на сейм до Варшави писаря та синдика міста Павла Щербича,

¹ Войцех Зімніцький разом із райцею Мацеєм Гайдером, доктором медицини і райцею Павлом Боїмом Дзюрдзі та міщанином Яном Єльонеком був присутній від Львова на елекційному сеймі 1632 р. у Варшаві [див.: 465, с. 59].

² Див. також: [465, с. 112-115].

міського райцю магістра Симона [657, s. 100-113], нунція Якуба Мешковського й Альберта Ректора (можливо, справді ректора однієї з парафіяльних шкіл), із міської каси 17 січня їм було виділено 60 злотих на різноманітні потреби. Згодом суму збільшено на 100 злотих, а ще 100 вони позичили в золотника Яна Ротфендорфа [16, арк. 901-902].

Наскільки коштовними були виправи представників міщан на сейми і скільки витрачали на подарунки для впливових урядовців, згадують і самі міщани, як-от у щоденниках львівських регентів середини XVII ст. [дет. див. 212, с. 43-44, 46-48]. Далеко не завжди ці витрати були виправданими, бодай тому, що не завжди там вдавалося досягти потрібного для міста рішення. Приміром, 1597 р., як зазначено у видаткових книгах міської ради Львова, на поїздку його представників на тогорічний сейм витрачено 857 злотих 17 грошів [19, арк. 3]¹. Там мали розглядати важливі для Львова справи², про що свідчать рішення Вишенського сеймику шляхти Руського воєводства й накази її делегатам на сейм. Шляхетські посланці, отже, мали ініціювати пункти про контроль воєводами та старостами над цінами, звітування урядам гродському й земському двічі на рік (на св. Войцеха і св. Мартина), а за недотримання цих приписів щоб гродський суд регіону призначав сто марок кари. Відтак мала бути ліквідована монополія міст щодо цінової політики, бо вона, на думку шляхти, суперечила загальнодержавним приписам.

¹ Того ж року Станіслав Ансерін іще раз їздив до Варшави для залагодження міських справ. Також в інтересах міста він приймав у Львові гостей зі столиці. На цю поїздку й на учту йому виплатили 217 злотих [19, арк. 15] Про видатки на міські справи див. також: [464, с. 293-301].

² Сейм 1597 р. в українській історіографії найбільше відомий тим, що саме на ньому чи не вперше православна шляхта домогалася захисту прав обивателів свого віровизнання. На сеймику шляхти Руського воєводства ухвалили: послы мають вимагати, щоб «люди грецької або руської віри були залишені при своїх обрядах, за винятком календаря, до якого прив'язано чимало ярмарків, однак до Турків, до своїх Патріархів, ані Патріархи до них не мають надсилати своїх посланців без відома Його Королівської Милості, що має бути дотримано задля безпеки перед неприязельською загрозою» [101, с. 385]. Перед тим про кривди православним і потребу певної лояльності писав Юрій Рогатинець у листі від 9 грудня 1596 р. з Острога до членів Ставропігійного братства у Львові й викладав поради князя Острозького, як діяти на сеймиках, щоб не дратувати львівського та перемишльського владик [див.: 42, с. 114-118].

Також мали обговорювати укріплення українних міст і замків задля зміцнення оборони держави. Особливо наголошено на потребі зміцнити оборону Львова, Самбора, Перемишля, Галича, Жидачева, Сянока й ін. Та напевно найважливішим мало бути питання про перенесення Трибуналу з Любліна до Львова. Посли мусили обґрунтувати, чому саме звертаються з таким проханням [99, s. 386-387]. Звісно, для місцевої шляхти було б вигідніше їздити до Львова, та й вирішувати справи зі своїми було простіше. Для міста ж такі вимоги теж були на руку, бо його скарбниці поїздки на Люблінський трибунал обходилися доволі дорого. Наприклад, 1583-го прокураторові Свошовському перед виїздом до Любліна на справу дали 11 злотих 20 грошів, а також вина 2½ горнці за 1 злотий 20 грошів [17, арк. 131]. Також того разу на делегацію на Трибунал, на подарунки та на щоденні потреби посланців, видано 596 злотих 17 грошів [17, арк. 133].

Такі чималі витрати були чи не щороку. Того ж таки 1597-го для поїздки на Трибунал Симона Александеріна та Войцеха Педіана витратили 212 злотих 5 грошів, з яких готівкою на справу видали 120 злотих, а 54 злотих 21 грош витратили на 68 горнців і 1 ½ кварта мальмазії, що її було розлито в різне начиння, – вочевидь, для подарунків [19, арк. 14]¹. Для порівняння: в той самий час двом бурмістровим пахолкам за шість днів роботи заплатили 1 злотий [19, арк. 10]², двом слугам, які стежили за перекупками, за два тижні роботи – 20 грошів [19, арк. 13], а курсорові, який віз лист до Романова, – 7 грошів [19, арк. 14]. Зрозуміло, що якби Трибунал було перенесено з Любліна до Львова, це також сприяло б збагаченню місцевих урядовців, пожвавило б торгівлю та ремесло. Однак такої ухвали домогтися не зуміли.

¹ Для порівняння: у Великодню суботу 1597 р. на сиріт магістрат виділив 16 грошів [19, арк. 9]; на Великдень архієпископові було дано 6 злотих 12 грошів, органістові за роботу горнець вина, який коштував 24 гроші, Даніелеві пушкареві – пів горнця вина за 12 грошів [19, арк. 11].

² Ця плата ще була відносно непоганою. Наприклад, 1594 р. 18 нічних сторожів отримали за роботу лише 18 грошів [18, арк. 379], тобто по грошу на особу, а в той самий час трьом помічникам рурмістра за 5 днів заплатили 13 злотих і 15 грошів [18, арк. 384].

Якщо наприкінці XVI ст. рахункові книги дуже детально фіксують, на що представники від міста, які вибиралися до королівської канцелярії чи на сейм, витрачають кошти, то на початку XVII-го такі записи стають лаконічними – зазначено лише загальну суму витрат, без деталізації. Зокрема, 1605 р. сеймова виправа двох панів від львівської міської ради до Варшави, як згадано вище, обійшлася у 764 злотих і 12 грошів [20, арк. 123]. Натомість на наступну поїздку до столиці, що тривала від 5 квітня до 13 травня 1606-го, двоє урядників витратили 728 злотих 25 грошів [20, арк. 293]. На що саме їх було витрачено, годі колись довідатися.

Ясна річ, такі коштовні поїздки до державних інституцій, зокрема й на сейм, могли собі дозволити лише поодинокі міста. А ще ж немало йшло на подарунки, що їх роздавали достойникам королівства за підтримку міських справ на сеймових засіданнях. Цю статтю видатків теж неодноразово нотували в рахункових книгах, як-от: 1597 р. за куфу мальмазії для ротмістра Гербурта Щасного, який на сеймі боронив інтереси Львова, заплатили 13 золотих і 13 грошів. Кошти ці збирали в складчину міські піддані, а недостачу покрили з каси люнарії [19, арк. 5]. І таких випадків було немало.

Чималі видатки на залагодження різних справ також не спонукали міщан відстоювати їхні колективні інтереси на державному рівні.

Шляхта на сеймах, безперечно, намагалася захистити своїх співбратів у містах, що почасти також розмивало межі станів і підважувало основи міського самоврядування. На Варшавському сеймі 1611 р., приміром, постановили: «88. Аби шляхетські дома у Вінниці та Брацлаві було залишено у спокої: постановляємо, щоб старости і їхні урядники жодним чином у них не вступали й нічого *in praejudicium* [на шкоду] шляхті не чинили під страхом карі на п'ятсот гривень, яку буде покладена на старосту. З того [стягнення] половину до нашого скарбу, а половину скривдженому має бути сплачено. Про що *forum* [розгляд] на Трибуналі *inter causas conservatas* [поміж звичними справами]» [161, s. 18]. Та водночас сеймові конституції захищали й міста від свавілля шляхти, найчастіше це стосувалося стацій під час посполитого рушення, як-от 1635 р.: «99. Позаяк

усупереч вольностям міста Кракова, чого доти не бувало, деякі наші жовніри торік постій собі коло Кракова влаштували, і стації з краківських передміщан стягували, що не тільки [як] *prejudiciosum civibus* [шкоду міщанам], але також і [як] *periculosum* [небезпеку] для нашої столиці трактуємо, тому такі постої та стації в усій юрисдикції міста Кракова, Казімежа, Страдома та Клепажа й на всіх інших прилеглих теренах цього міста *sub poena infamia, in perpetuum* [під карою інфамії на вічні часи] забороняємо. Задля цього *forum* [суд] у Краківському гроді призначаємо, *sine appellation* [без апеляції]. Ця ж конституція має діяти в Познані, Любліні, Пйотркові, Львові й Олькуші, з їхніми прилеглими теренами, і [нехай] *forum cum contraventoribus* [суд щодо порушень] у своїх гродах [ці міста] матимуть» [161, s. 421].

Траплялося, що шляхта намагалася обмежити права та привілеї міст, тож ті мусили їх боронити як перед королівською владою, так і на сеймах. І часом не тільки представники міської влади були ініціаторами таких протестів. 1575 р., за чергового безкоролів'я, руська шляхта зібралася на сеймик у Судовій Вишні, підтвердила свої земські права на каптурові суди й на пропозицію львівського старости на час без монарха намагалася присвоїти собі право апеляції, перебравши його від міських магдебурзьких судів. Влада Львова, однак, заперечила: місто безпосередньо підлягає королівській юрисдикції, воно лише сконфедероване із земством, але не підпадає під земське право. Тоді ж міський магістрат 15 січня 1575 р. отримав листа від коронного підканцлера Пйотра Вольського, де той радив внести скаргу на коронаційний сейм на дії шляхти та її спробу обмежити права і привілеї міста [31, арк. 1-2]. Відтак Львів звернувся до Сенату, невігідні для нього постанови скасовано, а його привілеї утверджено [329, s. 178].

Це не єдиний приклад, як могла докучити місту сеймова шляхта. Часами чималих збитків вона завдавала тим містам, де відбувалися місцеві сеймики. Захист таких осад теж обговорювано на вальному сеймі, але й тут зазвичай ішлося лише про окреме місто, а не їх загал, де також мали подібні проблеми. Щодо Вишні, де сеймувала шляхта Руського воєводства, на вальному сеймі 1633

р. постановили: «124. Щоби порятувати містечко Вишня, де відбуваються сеймики Руського воєводства, позаяк воно через постої, стації та квартирування жовнірів вельми підупало, а внаслідок частих пожеж спустошилося так, що обивателям, які приїзять на сеймик, ані тимчасового мешкання, ані інших вигод здобути неможливо, [містечко це] на прохання земських послів звільняємо від жовнірських квартирвань, постоїв і стацій» [161, s. 392].

Твердити про упослідженість міст у політичній системі Корони Польської й Речі Посполитої, судячи з розглянутих прикладів, отже, буде таки сильним перебільшенням.

5.4. Справи міської торгівлі на сеймах

Чимало справ на сеймах стосувалися протекціоністських заходів щодо міської торгівлі. До прикладу, на Пйотрковському 1563 р. іноземним купцям без міської осілості заборонили торгувати в місті: «61. Стосовно влохів, шотів та інших чужоземців, через яких наші міста зазнають великої шкоди і знищення, [то] постановляємо, що таким, які осілості й міського права не мають, міста і торгівлю *ex nunc* [віднині] заборонено» [160, s. 20]. Ця справа, вочевидь, не була простою, рішення сейму виконувано не надто ретельно, тому посли мусили повернутися до неї й на Пйотрковському сеймі 1565 р.: «65. Про влохів, шотів та інших чужоземних купців, які не лише коронним містам і купцям шкоди завдавали, а й Короні не допомогли, тим-то Пйотрковський статут (мається на увазі ухвала сейму 1563-го про купців-чужоземців – Т. Г.) хочемо виконати: воліємо, щоби кожен староста з міським урядом виконував Пйотрковський статут, достоту так, як написано. А якщо якісь купці мають осілість і міське право, то нехай чинять як решта, себто нам і містам присягають, *opera civilian* [міські повинності] виконують і міському урядові коряться, не обороняючись жодними листами про вольності, набутого ж майна з Корони щоб не вивозили *sub confiscatione bonorum* [під страхом конфіскації]. Пильнувати це повинні старости й митники» [160, s. 51].

Звертаючи увагу на зв'язок іноземних купців із міським громадянством, О. Заяць відзначає тут два важливі аспекти. Перше: позаяк щоб користуватися привілеями і торговими преференціями міста, треба було мати його громадянство, а що в кількох одночасно його неможливо було отримати, то купців із ближніх міських поселень чи прилеглих територій у тому місті часто трактували як чужоземців, із обмеженнями прав, що цей статус передбачав [327, с. 44]. Відповідно, ті купці теж були зацікавлені, щоб місту обмежили торгові преференції, зокрема і право складу. Друге, на що звертає увагу дослідник: ці приписи часто порушували; іноземні купці не хотіли користуватися правами міста, не приймаючи його громадянства – передусім, щоб уникнути певних фінансових збитків, адже ж мусили б тоді сплачувати внесок при отриманні громадянства міста і платити податки до його скарбниці. Способи таких порушень сеймових норм щодо іноземних купців – а їх було чимало – достатньо висвітлені в літературі. О. Заяць, спираючись на дані Колегії 40 мужів, перелічує такі приклади у Львові в першій половині XVI ст. [327, с. 44-45] Щоправда, місцеві купці теж не завжди дотримувалися в торгівлі державних приписів, зокрема ігнорували заборону виїздити з майном за кордон.

Аналізуючи конституції сеймів 1563 і 1565 років щодо торгівлі іноземних купців у польських містах, Стефан Гужинський зауважив, що становище чужоземців поліпшилося, бо вони, за постановами 1565-го, отримали право торгівлі в міських поселеннях цілої Корони, а це було кроком вперед і свідчило про зближення інтересів міст із державними інтересами [622, с. 742-742].

Вкупі із правом складу й іншими торговими привілеями для міста, все це створювало сприятливий клімат для місцевих купців. А що в магістратах засідали переважно особи, які займалися купецтвом, то саме для їхнього захисту й ухвалювано відповідні привілеї, і вочевидь, не без їхньої ж ініціативи. Окрім того, міська скарбниця мала поповнюватися через прийняття міського права тими іноземними купцями, які все ж прагнули торгувати в місті. Тобто, не лише патриціату, а й місту загалом такі постанови були вигідними.

Серед торговельних питань, що їх неодноразово розглядали на вальних сеймах, слід виділити ті, що стосувалися складів товарів і дорожнього примусу, який передбачав, що міщани мали дбати про відповідні дороги. Для зручності купців ширину доріг регламентували, зокрема, і сеймові конституції. До прикладу, 1569 р. в Любліні на коронному сеймі, тепер уже Речі Посполитої – нової унійної держави, ухвалили: «Призначаємо також до всіх воєводств ревізорів, таких трьох урядників земських: підкоморія, хорунжого й військового, аби ті ревізори у своїх землях і повітах усі податки, мита, гребельне і мостове, надані після смерті короля Владислава, що їх іще не було переглянуто, вичерпно місця їх [збору] мають описати і Нам на наступний сейм представити... Ті ж люстратори торгові шляхи описати мають, і дорогу на десять ліктів для візників і перегону волів виміряти...» [160, s. 97]¹. Якщо ж цього не дотримувалися, чи міщани погано дбали про дороги, обов'язкові для пересування купців, то останні подавали скарги.

Такий випадок, приміром, який трапився у Луцьку 1627 р., описує А. Заяць: «...Луцькі домінікани скаржилися на міщан, що ті, беручи плату за проїзд через міські дороги, не пильнують за їхнім станом, бо, вибираючи на дорозі глину, понаробляли величезних ям, у які попадають приїжджі люди, котрі не знають про це. Так, 2 грудня 1627 р. підданий домініканського монастиря з с. Нового Ставу Аверко віз до Луцька дрова і “в тот дол на дорозе будучий, где глину выбрано, з возом и конем впал, в котором доле тот то подданный их за нератованьем от людей мещань и передмещань тамошнихъ, которые на то смотрели за приволаньем оного воза з дровами в доле у болоте утонул и пану Богу духа отдал”. Обурені домініканці заявили, що згідно з конституцією 1569 р., публічна дорога має бути шириною 10 ліктів, а цей гостинець “не толко десети, але ледво чотири локти вширь не маючи, с чого цла и мыта беруть”» [320, с. 77-78].

¹ На цьому ж сеймі постановили відправити ревізорів на Волинь, Київщину та Підляшшя, щоб перевірили мита, мостове та ін. і встановили, де саме слід їх підвищити, щоб можна було відремонтувати дороги, мости, замки [160, s. 98].

Право складу на коронних сеймах розглядали також не раз, але остаточну ухвалу зазвичай переносили на наступний сейм. Пйотрковський 1565 р. щодо цієї справи став одним із вирішальних. Там було підтверджено привілеї, що їх надали монархи містам від XIV ст., зокрема й руським – Львову, Коломиї, Красноставу та Белзу:

«Місто Львів

24. Показало лист короля Владислава від 1424 року [див.: 85, s. 188-189]¹, в який внесено лист королеви польської Ядвіги від 1387 року², що між іншими вольностями дає їм вольність у такій формуляції: *praeterea volumus, ut omnia et singularia telonea et tribute, post mortem s. principis domini Casimiri, piae memoriae, olim regis Poloniae, avi nostri charissimi, indebite et injuste per quempiam statute, omnino et totaliter deponantur* [крім того, бажаємо, щоб усі й кожне мито чи податок несправедливо і безправно будь-ким встановлені після смерті найяснішого володаря пана Казимира, благочестивої пам'яті покійного короля Польщі, нашого дорогого діда, цілком і повністю нехай буде скасовано] [68, с. 46-47]. І тим привілеєм також королева дала право на склад солі й усіх товарів; щоб купці з усіма товарами ніде, хіба лише в Ламбурку, себто у Львові, на вічні часи, як перед тим встановлено, мають тримати склад. А також жоден купець не може собі інших доріг обирати, ані складу чинити, тільки у Львові.

25. Те ж місто показало лист короля Казимира від 1460 року³, яким конфірмовано згаданий повище склад у Львові: що міста, які є за Львовом, як-от Галич, Коломия, Стрий та інші села, не мають далі з товарами їздити, окрім як до Львова, ані не мають, їдучи, оминати а чи проїжджати, або об'їжджати *ad loca*

¹ Цей привілей Владислава II Ягайла було підтверджено і повністю повторено у грамоті Зигмунта Августа від 14 квітня 1552 р., разом із привілеями для Львова, що їх надав Владислав III 16 липня 1444 р., та двома документами Казімежа IV від 5 квітня 1460-го та від 26 січня 1462-го [68, с. 317-319].

² Цей привілей не раз опублікований, зокрема [85, s. 75-76; 337, с. 46-47].

³ Текст цього привілею Казімежа IV (від 5 квітня 1460 р.) з потвердженням, як і тексти привілеїв Владислава II Ягайла (від 8 березня 1424 р.), Владислава III (від 16 липня 1444 р.) і Казімежа IV (від 26 січня 1462 р.), наведено у грамоті Зигмунта II Августа від 14 квітня 1552 р. [68, с. 317-319]. Казімеж IV також потвердив право складу для Львова 1472 р. [68, с. 110-117].

anteriora [до попередніх місць], якот Перемишль, Ярослав, Жешув, Белз чи інші будь-які міста. Також ті згадані anteriora loca [попередні місця], міста, містечка, села тощо не повинні оминати склад у Львові і їхати далі, як це ширше у привілеї обумовлено.

26. Те саме місто показало привілей короля Владислава від 1404 року¹, згідно з яким, поміж інших надань, волоські купці, поганські або християнські, що приїжджають із заморських країн, не мають ані своїх товарів продавати ніде, крім Львова, ні його складу оминати. А продавши у Львові свої товари й інших натомість накупивши, не можуть їх продавати у Волощині, але мають везти за море².

¹ Мова про привілей Владислава II, який підтверджував Львову право складу для купців, які їхали до Татарії і поверталися звідти з товарами. Насправді цей документ датовано 1403 роком [68, с. 58-60 (подано за копією XVII ст.)]. Його було опубліковано в AGZ, але за копією XVI ст., де немає вказівки ні на місце, ні на дату видачі, тож упорядники припустили, що цей привілей було надано бл. 1400 р., хоч Іван Вагилевич датував його приблизно 1390-м. Своє рішення упорядники третього тому AGZ пояснили так: «Ми припустили дату "бл. 1400 р.", спираючись на те, що такий самий фрагмент документу знаходимо в привілеї від 30 вересня 1400 року [йдеться про привілей Владислава III львівському конфентові св. Христа оо. Францисканів на села Ганачів і Козельники – Т. З. [див.: 85, s. 145-146]], здається також, що це писав той самий писар і, ймовірно, також у той самий час. За деталей, поданих у документі, визначити його датування годі» [85, s. 148]. У Львові склад товарів для купців, що їдуть до Татарії та повертаються звідти, встановлено привілеєм Людовика Угорського (Лайоша I), виданим 11 листопада 1380 р. у Вишеграді. [68, с. 44-45]. Згодом, за Владислава III, права складу для Львова потверджено королівською грамотою від 16 липня 1444 р., і воно стосувалося вже всіх іноземних купців, які прибули сюди з товарами: їх було віддано під юрисдикцію львівського міського суду [68, с. 90-94].

² Цей привілей постав через продовження суперечки між краківськими та львівськими купцями. Попри спробу короля врегулювати цей конфлікт, він спалахнув із новою силою 1395 р. Король навіть створив комісію, що мала з'ясувати деталі справи. 7 лютого 1396 р. ухвалено, щоб Краків виставив 10 свідків, які б підтвердили справедливість його претензій. У міських книгах Кракова, зазначає Станіслав Левіцький, зафіксовано імена 17 осіб, готових надати такі свідчення. Як таки було вирішено цю справу, достеменно не відомо. Дослідники припускають, однак, що Львів міг зректися своїх прав, розуміючи, що справа виходить не на його користь [708, s. 14]. На початку XV ст. спір спалахнув знову. Владислав II, зваживши всі обставини, видав привілей, де підтвердив право складу Львова щодо товарів з Татарії та обмежив щодо торгівлі з Молдавією: «Існує суперечка між краківськими міщанами, з одного боку, і львівськими міщанами, з другого боку. Львівські міщани визнають перед нами і нашими магнатами, що краківські міщани та інші (міщани), яким дороги, що ведуть до татарських країв, закриті, не повинні приїжджати до татарських земель, робити транзит і займатися торгівлею, (тому) вони до переїзду не хотіли дозволити. А краківські міщани навпаки твердили, що вони та інші міщани нашого королівства можуть приїжджати до Татарії з їхніми товарами і (з будь-якої) причини, вільно товари посилати. І бажаючи своє визнання задовільнити та успішно випробувати, грамоту з маєстатичною печаткою найяснішого

Місто Коломия

27. Показало лист короля Зигмунта від 1513 року, в який внесено лист короля Казимира від 1456 року, що в ньому король Казимир дав склад на вічні часи, так щоб ті, хто возить сіль у околицю Коломиї, її складу не оминали і ніде не продавали, хіба тільки в Коломиї, а люди, які на торг приїжджають, мають у міщан купувати. Також і розмаїті товари не можуть продаватися поза Коломиєю, у селах. Із Волощини також дорога не має бути інакша, як лише через Коломию¹.

володаря пана Людовіка, покійного короля Угорщини і Польщі, дорогого нашого попередника, що в присутності наших магнатів (нам) представили, в якій, очевидно, йдеться, що ці краківські купці та інші міщани нашого королівства мають дозвіл (їхати) до Татарії, куди можуть відправлятися зі своїми товарами, але так, що їдучи до Татарії зі своїми товарами, повинні зупинитися у Львові на 14 днів і ці товари до продажу чи обміну повинні виставити. Якщо продати чи обмінати не зможуть, тоді, сплативши звичне мито, до Татарії можуть переїхати з цими (товарами). Так само, повертаючи з Татарії, там же в місті Львові з товарами тих же 14 днів повинні затриматися і їхні (товари) виставляти для продажу чи також обміну. Якщо обмінати чи продати не зможуть, зі своїми (товарами) нехай повертаються, сплативши звичне мито, як попередньо було написано. При транзиті до Волощини наші прелати і магнати таке винесли рішення. Якщо міщани та жителі Львова схочуть побувати у Волощині в справах купецьких і торговельних занять, тоді і краківські міщани до Волощини та інших будь-яких (земель), крім Татарії, з товарами можуть робити транзит без затримки 14 днів у Львові, що буде дозволено, сплативши звичне мито тут, у Львові» [68, с. 59-60]. Мирон Капраль пише з цього приводу: «В часи короля Владислава Ягайла вдалося краківським купцям зреалізувати свої цілі: монополізувати торгові позиції на Сході й обмежити торгівлю зарубіжних купців зі Львовом і руськими землями. Цьому посприяли військові справи, пов'язані з блокадою пруських земель під час війни Польщі з Тевтонським орденом» [658, s. 202]. Зрозуміло, що згаданий вище привілей конфлікту не розв'язав.

¹ З Коломиї, а також із Долини, сіль возили до Луцька. Там, як і у Володимирі та Кременці, були соляні комори, що їх відновлено листом Стефана Баторія від 17 лютого 1580 р. Саме в Луцьку купували сіль купці з Берестя та Пінська. Зокрема, у грамоті Зигмунта Августа від 3 липня 1563 р. про дозвіл пінським міщанам і війтові орендувати право складу, йдеться: «Также и каждого году до выштыя тых пяти роковъ в заплате тое сумы повинни будутъ они заховатися. А если бы року тои заплате ознаименового омешкали, ино подьскарбии земскии з децкованьемъ на нихъ то казати отправити маеть. А в томъ часе, поки они водлугъ сее аранды пять годъ сполна выдержать, не маемъ мы ани подскарбии нашъ земскии того складу соленого в месте Пинскомъ никому арандовати, и вольно имъ будетъ самымъ, ездечи и посылаючи до Луцка, соль в месте Луцкомъ у праселовъ, которую з Долины и с Коломьи, и з иншихъ мествъ привозять, скуповати и до места Пиньского провадити, а того имъ нихто забороняти и никоторое трудности чинити не маеть. И черезъ весь тотъ часъ, яко они за сею арандою нашою тотъ складъ солении в моцы своеи мети будутъ, мещане наши и жидове, и вси подданные местечокъ и сель замку Пинского, также люди князские, паньские и духовныхъ, которыхъ колве именья ку замку Пиньскому прислухають, и тые, которые перво сего, перемешкиваючи в Пиньску, солью шинковали и продавали, возечи е з Луцка, вжо отъ того часу, яко они тую соль в заведанье свое озмутъ и поки тую аранду выдержать, не мають в Луцку ани где инде не только на продажу або на шинкъ, але тежъ и до дому на свою властьную потребу соли

Місто Красностав

28. Красноставські міщани показали лист короля Зигмунта від 1525 року на склад солі своєму місту, єдино що *ad beneplacitum Majestatis Regiae* [за доброї волі королівського маєстату] etc.

Белзьке воєводство

Місто Белз

32 Белзькі міщани, показали нашого листа від 1563 року, в який внесено лист князя Владислава від 1377 року, що його [Ми] потвердили, про право на склад, і що литва не має далі по сіль їздити, хіба лише до Белза. А ще литва як приїжджає по сіль, має складати товари також у Белзі.

46. А так описавши ці склади і дороги, нічого не применшуючи, як описано повище, правом і вчинком правним, який між собою деякі міста і містечка щодо тих складів і доріг мають, щоб ще потім слушно мати могли. Наказуємо, щоб кожен із них, як то описано і як конституція нинішнього сейму це ширше тлумачить, зберігали і зберігати наказали так, щоб у всьому ті міські привілеї та конституції сейму нинішнього виконували, під ласкою нашою щоб інакше не чинили. А для більшої певності наказали це скріпити нашою печаткою. Дано в Пйотркові, в суботу перед Квітною неділею, року Божого 1565¹, королювання нашого – 36-го.

За власним розпорядженням короля й. м. записано» [160, s. 56, 58-60].

На Пйотрковському сеймі 1565 р. відбулися кардинальні правові зміни, бо в питаннях щодо складу король мусив був відступити частину своїх повноважень сеймовій шляхті, яка відтепер контролювала надання цього права [707, s. 171]. Ба

куповати, одно в нихъ, в Пиньску, на продажу и на свою потребу соль имъ куповати вольно будетъ» [64, с. 81]. Того ж дня король видав іще одну грамоту, для службовців і жителів ВКЛ, де повідомляв їм про своє рішення щодо права соляного складу в Пінську: «Што есмо перво сего всимъ вамъ черезъ листъ нашъ ознаямити казали, ижъ которая соль толпястая белая идетъ до места нашего Луцкого с Коломыи, з Долины и з ыншихъ мествъ, а з Луцка ее до места нашего Пинского подъданые наши мещане пинские и околичные мещане, и волощане, обователи инъшихъ мествъ и сель нашихъ г(о)с(по)д(а)рськихъ, такъже – и князскихъ, панскихъ, землянскихъ и духовныхъ, которыхъ именья ку замку Пинскому прислушаютъ, на продажу провадятъ, а с того никоторого пожитку до скарбу нашего не было» [64, с. 82; див. також: 320, с. 83].

¹ Квітна (Вербна) неділя 1565 р. припала на 21 березня.

більше, 1565 р. розпочато реформу права складу й завершено загалом у 1629–1630 рр. Саме на Варшавському сеймі 1629 р. підтвердили прийняті доти сеймові конституції щодо права складу в містах Речі Посполитої й окреслили права та привілеї в цій справі як чужоземних, так і місцевих купців [161, s. 289-290].

Право складу, дорожній примус і низка інших економічних привілеїв, уважає О. Заяць, додавали престижності міському громадянству [326, с. 43-44]. Дослідник, услід за Станіславом Левіцьким, наголошує, «що громади міст із правом складу зазвичай були згуртованішими й уважніше пильнували свого громадянства, ніж громади міст, що не мали права складу» [326, с. 45; див. також: 706, s. 83-84]. О. Заяць навіть зауважує, «що наявність права складу в містах могла позитивно позначатися на ретельності ведення реєстрів новоприйнятих міщан, адже купці були зацікавлені в тому, щоб їхні прізвища були обов'язково внесені до реєстрів новоприйнятих міщан, завдяки чому факт володіння ними громадянством не ставився би під сумнів» [326, с. 45]. З другого боку, проте, можна припустити, що привілеї саме такого характеру стяли на заваді формуванню цілісної станової свідомості, бо інтереси окремих міст і їхніх громадян часом були прямо протилежними. Міщани ретельно пильнували дотримання права складу, звинувачували райців в неуважності до цього питання, вимагали покарати винних, конфіскувати товари тощо. Записи про це є в львівських міських книгах під 1622, 1647, 1655 роками тощо [дет. див. 326, с. 48-49].

Іноземні купці часом намагалися домовитися з місцевою владою, щоб оминати міський склад. Тоді реакція міщан була різкою і однозначною. Одну із таких справ, що її зафіксовано у книгах Колегії 40 мужів Львова, описує О. Заяць: «13 січня 1650 р. ... краківський купець Гладиш звернувся до міста Львова з проханням дозволити йому оминати львівське право складу, продаючи та скуповуючи товари. Міщани були, ймовірно, заскочені його зухвалістю, адже таке прохання, яке на перший погляд стосувалося лише одного питання – права складу, було потрактоване як спроба “тішитися вольностями міста, наданими ласкаво цьому містові покійними королями” (*libertatibus gaudere a divis olim*

regibus benigne collatis). І все ж такий запит (quaesitum) краків'янина не був відкинутий одразу, а його розгляд перенесли на два тижні. Врешті 29 січня для наради з цього питання на ратушу зійшлися сорок мужів та “всі стани”. Міщани дійшли висновку, що місто шанує свої права і вольності та хоче собі їх зберегти недоторканими (“священними” – pro Sacro Sancto) й у цілості (in toto). Тому всі погодилися, що допуску до них чужинця жодним чином бути не може, оскільки це було б надзвичайно небезпечним для “Львівської республіки” (summe perniciosum reipublicae Leopolitanae) і постало б “велике зменшення влади і вартості наших прав та вольностей” (diminutio auctoritatis et valoris praw u wolnoscі naszym). На завершення міщани додали, що такому, як Гладиш “потрібне би радше покарання, а не допущення до прав і вольностей. Тому ані його афектації чути, ані його самого бачити в місті не хочемо. Вважаємо його собі радше не за сусіда, а за неприятеля, котрий хотів бути руйнівником (eversor) наших вольностей, через свої субмісії і якісь цяцьки, які містові показував (swoie submissią u czaczka iakies, ktore miastu pokazował). Але такі листи тут не мають жодної ціни, мандруй з ними далі (Lecz takowe lisy nie maia tu żadney ceny, wender z niemi daley)”» [327, с. 48]. Вочевидь маємо справу із елементами правової свідомості, із уявленнями міщан про природність і непорушність своїх прав.

Питання складу товарів не раз піднімали на вальних і коронаційних сеймах. Дуже часто це стосувалося Львова й інших великих міст. Одним із найбільш прибуткових занять була торгівля вином¹. Особливий попит був на мальмазію. 1631 р. на черговому вальному сеймі ухвалено конституцію про мита. У ній, зокрема, йшлося і про склад вина у Львові: «82. ...А склад вина і мальмазії львівський, давнім правом утверджений, який через той безлад і непорозуміння занепав, eadem securitate [таку ж охорону] закріплюємо» [161, s. 333]. У міських книгах записано, що на цей сейм було делеговано писаря Войцеха Зімніцького, а

¹ Про торгівлю вином у Львові в середині XVI – на початку XVII ст., її обсяги та напрямки, про людей, з нею пов'язаних див.: [397, с. 126-136].

також Якуба Шольца та Юліуша Лоренцовича [7, арк. 440-441; 465, с. 59], які, мабуть, і лобіювали інтереси Львова поміж сеймовою шляхтою.

1620–1630-ті, слід зазначити, видалися для міста важкими. «Після веселого року настав смутний, коли три людські згуби – смерть, війна та вогонь – принесли до Львова жорстокі трагедії», – писав Зіморовіч [58, с. 158-159]. А Зубрицький під 1623 р. занотував: «Пошесть, вогонь, голод і війна знущалися над містом, як ніколи доти. Якийсь священник з ордену кармелітів приніс заразу зі собою із Кракова. Незабаром в монастирі вмерло 15 священників, і пошесть з незвичною жорстокістю незабаром охопила все місто, передмістя і околиці. Припинилися всіляка торгівля й ремесла, діяльність судів, обірвалися всі соціальні зв'язки, заможніші і всі, хто лише міг, втікали з зараженого міста шукаючи схованки від пошесті по селах... 1625. Знову відновилася морова пошесть, від якої в самому Львові загинуло біля трьох тисяч осіб...» [329, с. 234, 238]. Довершили справу часті напади на місто татар, заворушення військових, позбавлених державної платні за участь у Прусській кампанії, розбої [58, с. 162-170]. Зрозуміло, що в такій ситуації уряд міста як міг намагався здобути нові преференції, насамперед у торгівлі й обороні.

Справи тих чи тих великих міст, що їх здебільшого розглядали на сеймах, часом були доволі незначними і локальними. Зокрема, 1577 р. зі Львова на сейм до Варшави відправлено делегатів, які мали подбати, щоб там обговорили порушення правил торгівлі в місті деякими корчмарями. Про це відомо з листа магістрату цим депутатам від 7 травня 1577 р. [27, арк. 1-4]¹.

Нерідко на сейм виносили й питання, що стосувалися менш значних міст, і приватних також. Вочевидь, на прохання й за певної, передусім фінансової, підтримки власників. Як-от про склад вина у Динові, рішення про який було ухвалено на Варшавському сеймі в листопаді 1611 р. [161, s. 19]. А 1633-го на Варшавському коронаційному сеймі розглядали питання про рибний і винний склади в Ряшеві (Жешуві) [161, s. 388]. Чималу економічну вагу мав видобуток

¹ Наступного листа цим же адресатам відправлено зі Львова до Варшави вже 14 травня 1577 р. У ньому описано поточні міські справи [28, арк. 1-3]. Отже, депутатів на сейм намагалися постійно тримати в курсі життя міста.

солі, а відтак і соляний склад у місті. Такий був у Белзі, що закріплено конституцією 1565 р. й підтверджено на сеймі 1616-го: «Про Дрогобицьку сіль¹. 89. Конституцію 1565 року про склад дрогобицької солі в Белзі, за святої пам'яті короля Августа, вуйка нашого², ухвалену [160, s. 59], потверджуємо так: щоб відповідно до старих прав, наданих місту Белзу, обивателі Великого князівства Литовського не далі, а лише до Белза їздили по дрогобицьку сіль, і там же товари свої, приїхавши по сіль, складали; і не мають белзькі міщани на своєму складі інакшої солі мати, крім як із нашого дрогобицького закупу, а якби наважилися інакшу [сіль] мати або деінде, а не з нашого дрогобицького закупу її діставали, тоді тим самим склад той втрачають. Утім, це не стосується складів, убезпечених правом» [161, s. 145].

У 1580-х рр. солеварна промисловість як Дрогобича, так і Велічки зазнала кризи. Мабуть, саме тому на Варшавському вальному сеймі 1581 р. порушували питання про склади солі, що відбилося й у сеймовій конституції: «Соляні склади. Постановляємо: склади всіх упривілейованих міст, що не суперечать праву, щоб у силі своїй збережено було, крім зазначених. Дотримання цього повинні пильнувати уряди, яким це за правом належить, відповідно до свого обов'язку» [160, s. 207]. А у сеймових протоколах 1585 р. зазначено: «Великопольща не має руської солі... Сіль постачають погану. Солі бракує, і тому хай буде дозволено мешканцям Польщі одержувати сіль із інших місць» [334, с. 77]. Причину такої ситуації, як пише Василь Інкін, на сеймі вбачали в системі оренди жуп й у витівках євреїв. Тож уже кілька десятків років до того центральна влада ретельно пильнувала за складом дрогобицької солі. Її значення для економіки держави

¹ Солеваріння в Дрогобичі відоме принаймні з XIV ст. Зокрема, в листі папи Боніфатія IX до перемишльського єпископа Еріха, датованому 1390 роком, згадано про те, що Владислав Опольчик надав галицькому католицькому архієпископству десятину солі в Дрогобичі та Жидачеві [83, s. 86-89]. Про солеваріння в Дрогобичі див.: [335, с. 99-112; 340, с. 108-120; 462, с. 475-489]. Технології видобування та варіння солі вивчав Юрій Гошко [262, с. 23-28; 261, с. 14-59].

² Ідеться про Зигмунта II Августа, дядька Зигмунта III Вази з боку матері, Катажини Ягеллонки – молодшої доньки Зигмунта I Старого, дружини шведського короля Юхана III з династії Вазів [див.: 835].

було таке важливе, що місцеве солеваріння оспівували тогочасні поети, як-от Себастьян Фабіан Кльонович у «Роксоланії»:

11. Є на Русі багатющі джерела кухонної солі,

Солі чимало із них тут добувають собі.

Славиться в русів копальнями солі містечко Дрогобич,

Звідси розвозять сіль всюди по руській землі [60, с. 281-298].

Чимало сеймових справ стосувалися звільнення міст на певну кількість років від різноманітних податків з огляду на спустошення тих поселень унаслідок ворожих нападів, епідемій, неврожаїв тощо. 1613 р., приміром, Коронний вальний сейм у Варшаві постановив: «67. Через значне спустошення і знищення міста Снятина, вольність цьому місту від всіляких податків, робіт і вибирання двірського солоду на вісім років дозволяємо, і судити їх у містечку їхнім правом, а не при дворі, апробуємо» [161, s. 88]. Знову справи про тяжке становище Снятина розглядали на сеймі 1616-го. Тоді постановили: «...З огляду на його [Снятина] зубожіння, на шість років *authoritate Conventus* [авторитетом Сейму] дозволяємо йому лібертацію від усіляких поборів, податків, тягарів нам і Речі Посполитій належних» [161, s. 146]. Тоді ж було звільнено Сокаль від поборів і податків на два роки, «як минуло чотири роки після пожежі в місті» [161, s. 145]. Створений у такий спосіб сприятливий економічний клімат для певних міст активізував ремесло й торгівлю, а відтак у майбутньому можна було сподіватися вищих прибутків від цих поселень. Тому така політика лібертацій була традиційною. Від поборів і податків на вальному Варшавському сеймі 1633 р. було звільнено ще цілу низку міст, також підтверджено деякі їхні привілеї:

«114. Дізнавшись від послів із Руського воєводства, що місто Миколаїв вельми понищено через набіги татар і вогонь, і прагнучи надати тамтешнім обивателям змогу рятуватися, звільняємо їх від усіх податків на чотири роки; ця лібертація має служити і місту Глинянам. [...]

123. Місто Київ зберігаємо при давніх правах і вольностях; Війську Запорозькому через великі перешкоди тамтешнім судам, від цього часу

призначаємо платню не там, а в Каневі¹. Це ж місто постановляємо вільним від усіх податків, мит і сплати водного, наново піднесеного у Великому князівстві Литовському. [...]

132. Зважаючи на велике спустошення через напади поган на місто Бібрку, справді, funditus [тут: до ноги] знищене і спустошене, аби допомогти жителям, на прохання земських послів, робимо їх vigore constitutionis praesentis [силою цієї конституції] вільними на чотири роки від підвод і всіх інших податків» [161, s. 391, 392, 393].

Годі дивуватися таким рішенням коронаційного сейму 1633 р., адже питання оборони, безпосередньо залежне від економічного добробуту міст, на ньому було одним із головних. Значну увагу присвятити тоді зовнішньополітичним проблемам спонукали війна з Московією та турецько-татарська загроза на південно-східних рубежах держави [786, s. 208]².

Підсумовуючи: розгляд на сеймах справ про міську торгівлю й інші аспекти економічного життя міст також не свідчить на користь тези про їх упослідження в державі.

5.5. Ставлення до міського маргінесу

Питання, що їх розглядали на сеймах і які так чи так зачіпали міста, були доволі різноманітними. Стосувалися вони не лише зміцнення їх оборони, захисту від шляхетського свавілля, а й збереження порядку в містах, зокрема регламентації перебування там жебраків, люзних людей, ромів (циган). Досі існує ціла низка доволі стійких стереотипів, й у фаховій літературі також, про життя таких осіб у пізньосередньовічних і ранньомодерних містах [253; 257].

¹ Про непрості взаємини київської міської влади та козаків наприкінці XVI – в першій третині XVII ст. [див.: 189, с. 245-265]..

² На цьому ж сеймі шляхта і король особливу увагу приділили питанням релігійним, зокрема щодо православних і протестантів [161, s. 363, 373]. Про справи віровизнань на елекційному сеймі 1632 р. див.: [302, с. 87-90; 435, с. 39-42; 279, с. 164-170]. Про релігійне протистояння на початку XVII ст., про полеміку й обґрунтування ідеї заспокоєння «релігії грецької» у документах, що їх розглядали на тодішніх сеймах, див.: [433, s. 123-139].

Польський дослідник Богдан Барановський, приміром, пише, що люди маргінесу «не мали часто сталого місця проживання, не мали вони й легкого життя. В обмін на свободу, випадали їм злидні, голод, поневіряння. А епілогом їхнього життя часто були тортури й катівський меч або шибениця» [546, s. 26].

Однак стереотипи, як це часто буває, хоч і виростають із реальності, усе ж врешті-решт мають небагато з нею спільного. Так почасти є й із люзними людьми, і передусім жебраками. Звісно, ці люди своїм виглядом, стилем життя, поведінкою та звичаями не відповідали усталеним суспільним нормам, з їхньою доброчесністю і т. ін. У самоврядних містах, де життя було регламентоване й регульоване правом, жебраки і волоцюги були «іншими». Відповідно, вони чи не найкупіше представлені у писемних пам'ятках. «Людина маргінесу не з'являється еxplicite в джерелах до історії середньовічної суспільної свідомості, – пише Броніслав Геремек, – ...немає її в творах, що презентують стани цього світу, вона відсутня в пізньосередньовічному образі “танцю смерті”. Однак вона присутня в житті середньовічного суспільства як результат одноосібної чи групової негачії панівного порядку, прийнятих засад співжиття, належних до виконання норм і наказів» [616, s. 433]. Така уривчастість і розпорошеність інформації про людей маргінесу неабияк ускладнює дослідження цієї категорії суспільства.

За звичаєвим правом, жебраками вважали людей, які не мали майна, перебуваючи в місті без надійних джерел доходу, передусім заробку, зазвичай жили з милостині. Середньовіччя, з його ідеалами аскетизму, доброчесної убогості й милосердя, було найсприятливішим часом для цих людей, навіть періодом розквіту для них [624, s. 14]¹. Панівна тоді доктрина милосердя мала

¹ Василій Великий вважав, що випробування для людей бувають двох видів: з одного боку скорбота, а з іншого – багатство. Якщо ж воно є, то треба його витратити на неімущих і злиднених. Саме тому він заповідав: «Тож добре розпоряджайся своїм багатством і заслужи славу, витрачаючи гроші на бідних. Нехай скажуть про тебе: Він розсипав, роздав убогим, правда його перебуває навіки. Не зволікай продати майно, поки нужденність не спіткала тебе. Не очікуй неврожаю, щоб відчинити житниці, бо хто затримує збіжжя, того проклинає народ... Ти шукаєш очима золото, а на брата не звертаєш уваги. Вмієш карбувати монети і відрізняти справжню від фальшивої, а брата нужденного не впізнаєш... Блиск золота звеселяє твоє серце, але ти не замислюєшся над тим, скільки зітхань злидаря тебе супроводжує» [49, с. 104, 107-108]

біблійні корені. Вона охоплювала шість добрих справ, що відповідало оповіді про Страшний суд із Євангелії від Матвія:

«...Коли ж прийде Син Людський у славі Своєї, і всі Анголи з Ним, тоді Він засяде на престолі слави Своєї. І перед Ним усі народи зберуться, і Він відділить одного від одного їх, як відділяє вівчар овець від козлів. І поставить Він вівці праворуч Себе, а козлята – ліворуч. Тоді скаже Цар тим, хто праворуч Його: “Прийдіть, благословенні Мого Отця, посядьте Царство, уготоване вам від закладин світу. Бо Я голодував був – і ви нагодували Мене, прагнув – і ви напоїли Мене, мандрівником Я був – і Мене прийняли ви. Був нагий – і Мене зодягнули ви, слабував – і Мене ви відвідали, у в’язниці Я був – і прийшли ви до Мене”. Тоді відповідять Йому праведні й скажуть: “Господи, коли то Тебе ми голодного бачили – і нагодували, або спрагненого – і напоїли? Коли то Тебе мандрівником ми бачили – і прийняли, чи нагим – і зодягнули? Коли то Тебе ми недужого бачили, чи в в’язниці – і до Тебе прийшли?” Цар відповість і промовить до них: “Поправді кажу вам: що тільки вчинили ви одному з найменших братів Моїх цих, – те Мені ви вчинили”. Тоді скаже й тим, хто ліворуч: “Ідіть ви від Мене, прокляті, у вічний огонь, що дияволові і його посланцям уготований. Бо Я голодував був – і не нагодували Мене, прагнув – і ви не напоїли Мене, мандрівником я був – і не прийняли ви Мене, був нагий – і не зодягнули ви Мене, слабий і в в’язниці – і Мене не відвідали ви”. Тоді відповідять і вони, промовляючи: “Господи, коли то Тебе ми голодного бачили, або спрагненого, або мандрівником, чи нагого, чи недужого, чи в в’язниці – і не послужили Тобі?”. Тоді Він відповість їм і скаже: “Поправді кажу вам: чого тільки одному з найменших цих ви не вчинили, – Мені не вчинили”. І ці підуть на вічну муку, а праведники – на вічне життя» (Мт, 25, 31–46).

Однак у XIV ст. все змінилося. Саме тоді в суспільній моралі відбуваються певні трансформації, і якщо в попередні епохи до мандрівників ставилися дуже прихильно, то тепер різоче гірше. Жак Ле Гофф зазначав: «Коли мандрівники і палігрими почнуть брати із собою громіздкий вантаж (сір де Жуанвіль і його супутник, граф Сарребрюк, відбули 1248 року в хрестовий похід із численними

скринями, які привезли на возах в Оксон, а звідти по Соні й Роні в Арль), тоді не лише вивітрився дух хрестових походів, але і ослабне смак до подорожей, і середньовічне суспільство стане світом домосидів. Середні віки, епоха піших і кінних подорожей, щільно наблизяться тоді до свого кінця – не тому, що пізніє середньовіччя не знало подорожей, але тому, що починаючи з XIV ст. мандрівники стають волоцюгами, окаянними людьми. Давніше вони були нормальними істотами, в той час як згодом нормальними стали домосиди» [409, с. 163-164].

На перше місце поступово виходить страх перед чужим і незрозумілим. Він стає іманентно присутнім у суспільній свідомості й активно підтримується проповідниками та церковниками [дет. див.: 505, с. 20-21]. Не в останню чергу саме тому в ті часи в Західній Європі стали з'являтися постанови проти жебраків і волоцюг. У Франції закони щодо них ухвалено ще за Людовика IX [614, с. 541]. В Англії прийняли Статут про робітників (Statute of Labourers) [132; див. також: 755; 749, с. 27-52], за пунктами якого волоцюги мали або покинути місто, або найнятися на роботу. Низку таких приписів було прийнято в різних країнах іще в XIV ст., надто ж після епідемії чуми – «чорної смерті». Однак ці правові акти, вочевидь, не були достатньо ефективними, тому час од часу влада мусила їх ухвалювати знову і знову. Невпорядкований спосіб життя, брак сталих помешкання та джерела доходів, злиденне вбрання – у XIV–XV ст. цього було достатньо, щоби визнати за порушення суспільних норм доброчесності; таку особу зараховували до волоцюг і обмежували в правах [614, с. 541-542].

До люзних людей, або ж людей маргінесу, отже, у середньовічному й ранньомодерному суспільствах, надто ж такому правовому й організованому, як міський соціум, ставилися як до таких, які порушують усталений і зрозумілий порядок, не надаються до повного контролю і впливу. Певний страх і відчуження породжувало й те, що люди цієї категорії відрізнялися ще й зовнішнім виглядом¹. У світі ж символів і сенсів, яким було середньовіччя загалом і почасти

¹ Опис характерного одягу жебраків XVI ст. див.: [660, с. 221-222].

перехідний час до ранньомодерної доби, одяг виконував роль певного маркера, а тому мав неабияке значення. Носити вбрання, що не відповідало соціальному статусові людини, було ознакою гордині й морального занепаду [дет. див.: 409, с. 435]. Одяг маркував як патриція, так і посполитого, єврея, служителя культу чи жебрака, і це відображено також в іконографічних пам'ятках¹. Однак, семіотичні особливості одягу людей суспільного маргінесу не лише маркували їх як «інших», а й часом навмисне використовувалися для досягнення певної мети, зокрема для отримання милостині [дет. див.: 616].

Те, що громадяни міст ставилися до жебраків як до «інших», «чужих», незрозумілих, фіксує й Б. Гроїцький у т. зв. Статуті про жебраків: «Позаяк містечка і за доброго урядування зазнають од жебраків чимало шкоди, бо ж отой жебрачий сіряк покриває злодійство та інше здобичництво, приписано наприкінці цієї частини статут про жебраків, у якому йдеться про те, щоби жебраків у містах і містечках та по селах напевно числили і мітили знаком плебана або ради. А котрі були би без знаку, тих належить видати старості й нарядити на замкові роботи. А котрі працювати не спроможні, тим міські начальники можуть давати дозвільні листи, з якими [тим] і без знаків було би безпечно просити милостиню абиде» [107, с. 62]².

Цю правову норму почасти повторювано в розмаїтих варіаціях вількирів різних коронних міст. До прикладу, Ольштина від 13 квітня 1597 р., де передбачено, що жебраки й волоцюги мали бути марковані окремим міським знаком. Ті ж із них, хто такого не носив, не мав права на свята просити милостиню чи її отримувати. А якби хтось наважився це порушити і таки збирав милостиню, не маючи міського знаку або спеціального дозволу бурмістра, того слід було покарати за приписами місцевої ординації [166, с. 109].

Міщани намагалися контролювати бодай якусь частину цього прошарку міського маргінесу, видавали їм спеціальні знаки. Часто це були бляшки, як-от у

¹ До прикладу, в ілюстраціях до «Саксонського зеркала» [див.: 249, с. 128-160].

² Гжегож Ковальський про цей пасаж у праці Гроїцького слушно зауважив, що хоч жебраки і були, можливо, не завжди бажаним елементом міського соціуму, але й вони в місті мали право на захист [689, с. 44-45].

Кракові чи Варшаві (у 1597, 1585 та 1651 роках), або ж полотняні нашивки [660, s. 222]. Видавали жебракам такі відзнаки й у Львові. Це занотовано в рахункових книгах міста: 1592 р., приміром, майстрові Давидові Клемпнешеві заплатили за виготовлення бляшаних знаків 2 гроші, а 1592-го міській касі за 300 знаків для вбогих обійшлося у 3 злотих [18, арк. 389, 486].

Частина жебраків у місті постійно трималася костелів чи монастирів. У Гданську в XV ст. близько 500 осіб жили з милостині; приблизно стільки ж їх було й у Кракові [767, s. 171-172]. Але які б не були цифри, годі заперечити, що у великих містах жебраків було чимало, бо саме там вони мали шанс знайти прихисток чи підробіток. Ті з них, які офіційно мешкали в місті, були добре організовані й контрольовані владою.

Д. Зубрицький під 1515 роком описує за міськими актами організацію жебраків у Львові й намагається пояснити суспільні мотиви їх іншування: «Існував слуга чи урядовець, званий “бабським” вїттом (Judex Pedanus), якому платили за тиждень три гроші. Його обов’язком було стежити, щоб у місті і околицях не було жебраків, нероб і волоцюг. Його також звали “старостою убогих”. Вважалося, що в землеробському краю без надміру населення жебрацтва не повинно бути, бо кожен може заробити собі на харчування й одяг, а в землеробстві потрібні і найслабші руки. Нероб, волоцюг, втікачів з сіл, людей без служби суворо карали й виганяли з міста. Раз на рік близько Різдва приймали слуг, а хто не знайшов місця в цей час, мусив покинути місто» [329, с. 127]. Та хай там як, у Львові таки було створено окрему жебрацьку корпорацію, очолював її староста (*starosta mendicorum*), у 1520–1530 рр. ним обрали русина – жебрака Макара [4, арк. 920].

Подібні жебрацькі організації існували і в інших містах Корони. У Кракові, зокрема, жебраче братство заснував Пйотр Скарга 1592 р. Воно проіснувало до 1661-го, мало свій статут із прописаними засадами його існування та принципами входження нових членів [833]. У Варшаві братство убогих з’явилося 1546 р. [660, s. 230]. Саме цю частину люзних людей – контрольованих владою жебраків, на думку Б. Геремека, не завжди можна віднести до суспільного

маргінесу, бо вони в тогочасному суспільстві були не тільки його обов'язковою, невилучною й необхідною часткою, а й передусім давали можливість членам цього соціуму виявити свої жертвність і милосердя, а це, як відомо, відповідало християнським уявленням про «чоловіка доброго» [616, s. 459].

У містах ставлення до жебраків, як і до деяких інших категорій маргінесу, було амбівалентне. Попри певне їх табування, їм приписували особливі здібності. Саме вони нібито могли особливо посприяти «очищенню» від гріхів, могли молитися за спасіння душ усіх інших, «чистих» чи «праведних», осіб із числа громади. Це було вкрай важливо, бо давало можливість почасти звільнитися від тягара гріховності. А середньовічне суспільство було просякнуте почуттям страху, провини та сорому, активно культивованим церквою. У XIII–XVIII ст. страх гріхопадіння і «негативного образу себе» був певною мірою осердям людського універсуму [дет. див.: 282, с. 8]. Звільнення від цього негативу покладали на вбогих, тому суспільство їх потребувало.

Така амбівалентність в оцінці не в останню чергу пов'язана з тим, що ці люди перебували на межі між усталеними нормами суспільного життя і відхиленнями від них. «...Використання послуг маргінальних груп мало викликати в середньовічних людей як відчуття вдоволення, так і відчуття прихованої гріховності, – слушно міркує білоруська дослідниця Єлена Сурта. – Але долали цей комплекс провини шляхом приниження особистої честі людей тієї групи. Вони були “офірними цапами” суспільства, яке піднесло порушення божественних норм і правил до інтегрального компонента соціальної системи. Таким чином, колективних винуватців виключали з порядного та добродесного товариства» [505, с. 126-127].

Пожертви на роздачу милостині та пожертви шпиталям, де жило чимало «офіційних» жебраків, стали важливою складовою життя міщан. Часто їх прописували у тестаментях, коли людина намагалася підвести ризику під життям. До прикладу, київський міщанин Семен Мелешкович у заповіті, внесеному до київських ратушних книг 8 квітня 1563 р., продиктував: «А особливе по животе своєм на памєти и на потреби належачие по души справовати и шаговати,

млістю давати двестє коп гршеи» [191, с. 100]. А міщанка Ювга Жданівна в тестаменті від 23 січня 1636 р. веліла записати: «...А што маю њнышу сто оунтовъ, то опекунь мои панъ Ареѡема маєт продат и то на поминъки по души моєи и на њлмужну убогимъ ѡбєрнуть маєт» [191, с. 150].

Чималі кошти міщани офірували львівському шпиталю Св. Духа, коли його провізором був міський радник і хроніст Бартломей Зіморовіч¹. У рахунковій книзі цієї установи зафіксовано, зокрема: 1617 р. 100 флоренів передав Гаспар, 1629-го – пані Сузанна 300 злотих, 1638-го 1000 злотих відписав якийсь Бальтазар Грабовський, а Стефан Вартерішович – 166 злотих, 1640 р. п'ять флоренів шпиталь отримав від Анни Гладишової [21, арк. 192-192 зв.]², 1645-го пані Словіковська з братом Антонієм Массарем відписали 1000 злотих, із яких шпиталь мав отримувати 20 злотих чиншу, 1649 р. різник Ян Войнар заповів 100 злотих, а 1652-го пані Катажина Фіснерова передала шпиталеві 200 злотих, з яких мали отримати по 8 злотих чиншу [103, с. 47-48]. Пожертви були практично щорічними. Оксана Потимко підкреслює, що кошти з них зазвичай вкладали в нерухомість, а мешканців шпиталю, яких на 1607-й було близько 80 осіб, утримували на відсотки від прибутку [470, с. 65].

Як не було готівки, то жертвували будинки, прибуток від яких мав іти на милостиню, як-от у тестаменті львівського архітектора Павла Римлянина від 1618 р.³: «...Віддаю також і заповідаю на вічні часи дім з ділянкою Гілічівський, який купив від Христофора Гіліцького, паннам Святої Клари на Боже ім'я і

¹ В інвентар книг і рукописів, які були у власності Бартломея Зіморовіча, вписано три реєстри шпиталю Св. Духа – за 1642–1644 роки, укладений райцею Яном Шольцом; за 1650–1658-й і реєстр під назвою «Fundatio et patrimonium hospitalis s. Spiritus» (під подібним титулом було видано роботу Зіморовіча, однак невідомо, чи цей текст відповідає рукопису, який значився в інвентарі) [див.: 125, с. 211].

² На смертному ложі міщани часом робили пожертви на шпиталі та бідних не тільки дбаючи про спасіння душі, але і щоб майно не дісталось не надто зичливим родичам. Зокрема, у луцьких гродських книгах 11 грудня 1592 року зроблено запис про випадкове поранення хлопця Трохима під час його гри з поповичем Федьком. Наприкінці оповіді зазначено: «И там же зараз попа иванъчицкого Маска тот Трохимъ просилъб если бы Панъ Бог смерть допустити рачиль, тогда, абы жадное маєтности его, котораѡ и ѹ людей єсть, ѡтцу его не давалъ, але то на шпитал и ѹбогим роздал, даючи тую до ѡтца причину, иж на него неласкав былъ и ничог[о] по нем доброго не ѹзналъ, але-мъ завше ѡт него ѹтекал» [82, с. 497].

³ Про значення цього тестаменту для оцінки творчості Павла Римлянина див.: [444, с. 53-54].

милостиню, щоб за мою душу Господа Бога просили...» [284, с. 463, 465]. 1632 р. шпиталь отримав у власність іще одну кам'яницю в місті [21, арк. 192]. Часом на милостиню й на пожертви церквам і шпиталям віддавали речі або ж товар, який можна було продати. Саме так учинив 1467 р. смоленський купець Гермуга, якого смерть застала у Львові і який не мав тут нічого, окрім перцю, який привіз на продаж. Ним він і розпорядився задля спасіння своєї душі і частину з того заповідав на милостиню для злиденних: «...Щоб (продати) одинадцять кантарів перцю, які ослабленим привіз із морських країв, і не маючи нічого в цій пивниці, крім цього перцю в чотирьох торбах, насамперед заповідаю отцю батьку, духівнику, до церкви міста Львова дві копи, також до церкви Св. Юрія поза мурами – копу, також церкві (Св.) Миколая – копу, також одну копу Богоявленській церкві, також одну копу Благовіщенській церкві, також (церкві) Св. Теодора одну копу, також шпиталю – одну копу, також Воскресенській церкві одну копу; це все у Львові. Також півкопи для покриття церкви у місті. Також у Смоленську заповідаю до (церкви) Діви Марії дві копи, також до (церкви) Св. Духа дві копи, також до (церкви) Св. Варвари дві копи, також до (монастиря) Св. Спаса дві копи, також до (монастиря) Св. Трійці дві копи. Також у Києві до Печер (церкви) Діви Марії – дві копи. Також зобов'язую дати Іванові з Новгороду чотири золотих та п'ять грошів. Також зобов'язую (дати) тітці Марії одну копу. Також слід відіслати до Смоленська п'ять кіп, про що знає або хай скаже Борода. Також речі, які треба дати дітям і жінці. Мої родинні зв'язки нічому (з цього) не мають перешкодити, а я на схилі свого життя нічого не винен будь-кому. Також для львівських бідних (жертвую) чотири копи...» [351, с. 547-548].

Часом жертвували безпосередньо на убогих, як-от купець Мустафа Челебі, який 1649 р. в тестаменті записав на злиденних 70 твердих талярів [11, арк. 36]. Прикладів таких і подібних можна навести безліч. Саме через милостиню й пожертви на жебраків і калік міщани, як уже згадано, намагалися подбати про спасіння своїх душ й іноді про це прямо вказували у заповітах. Зокрема, Барбара, вдова львівського передміщанина Климента Вендриновича, 1651 р., записуючи

свою нерухомість швагрові, просила його, щоб не забував рятувати милостинею її грішну душу, і подавав за неї убогим [11, арк. 207]. Жебраки ж, отримавши пожертву, мали щоденно в молитвах просити Бога за своїх благодійників, надто ж у шпиталях.

Отже, певну категорію люзних людей у містах не просто толерували – вони були невилучною частиною міського соціуму. «Фінансування» жебраків, щоправда, було справою суто приватною, на відміну від сиріт чи калік, на утримування яких місто щоразу централізовано виділяло окремі кошти¹, що вказано у книгах міських видатків. Натомість на старців таких обов'язкових виплат не було, бо це не було передбачено правом. Трапляються, проте, поодинокі записи і про підтримку окремих злидарів. Приміром, 1583 р. такому собі Схожалому на сорочку місто виділило 15 грошів [17, арк. 128]. Але то радше був виняток, аніж правило.

У містах жебраки жили не лише з милостині, а й із тимчасових і спорадичних заробків. Наприклад, брали участь у релігійних дійствах, співах,

¹ Наприклад, 1582 року на сиріт виділено 1 злотий, з тим, що перед тим виплату було затримано, а вже при наступній на них переказано 28 грошів [17, арк. 100, 113]. Наступна виплата на сиріт і їхніх годувальниць становила 24 гроші, а через квартал – уже 11 грошів, наприкінці 1582 року – 18 [17, арк. 124]. 1624 року, за каденції бурмистра Анджея Домбровського, місто на сиріт вкотре виділило 24 гроші [20, арк. 2]. Ці виплати були щорічними, але їх трактували як обтяжливі для міста, як видно із запису в книзі Колегії 10 мужів. Напередодні останньої виплати вони зазначили, що видатки на сиріт щороку значні, а тому запропонували міській раді переглянути їх схему і платити не з коштів лонгерії, а з інших джерел. Відповідь отримали таку: не може бути поіншому, платити має лонгерія [13, арк. 35-36]. Насправді суми, які місто витратило на утримання сиріт, були не такими значними, бо наприклад, наприкінці того ж таки 1582 року на свічки до ратуші місто витратило аж 12 грошів, стільки ж тоді заплатили за послуги міського ката. Перед Великоднем 1583 року за три шкіряні торби для синдика заплатили 18 грошів, а за доставку листів із Кракова від Павла Щербича курсорові заплатили аж 2 злотих (щоправда, другому, який віз листи до Кракова – лише 8 грошів) [17, арк. 129]. Хай там як, але витрати на сиріт у Львові були доволі скромними. Також місто виділяло окремі кошти на ліки для хворих [16, арк. 956; 17, арк. 130, 139, 180; 19, арк. 129]. За розпорядженням бурмистра, видали 3 гроші не лише хворому, а також окремо 16 грошів жінці, яка його доглядала, та на поховання померлих сиріт чи немовлят, знайдених уже мертвими [16, арк. 958, 959, 968; 17, арк. 23 та ін.]. Окрему скромну статтю видатків із міської каси становили кошти на поховання злиденних [18, арк. 384; 19, арк. 5, 9 та ін.]. Часом виділяли кошти й на одяг для померлого, як-от 1582 року в суботу після свята Петра і Павла львівському жебракові Брікцему, який був при смерті, місто виділило 10 грошів на сорочку й на поховання [17, арк. 39], або 21 гріш 1583-го на поховання тіла невідомого потопельника й на сорочку для нього [17, арк. 129 тощо].

нічних молитвах, на похоронах обмивали небіжчика, читали при ньому молитви в т. зв. «пусті ночі», несли домовину, жінки наймалися плакальницями тощо. Про популярність такого підробітку, як голосіння на похоронах міщан, свідчить, що про нього згадує у поемі «Роксоланія» С. Ф. Кльонович:

Врешті, я ще розповім про плач-голосіння у русів,
 Як-то справляють вони похорон рідних своїх.
 Щойно останнє дихання з покійника вуст відлетіло
 Та життєдайне тепло з тіла назавше втекло,
 Се вже голосільниця плач-голосіння за плату виводить,
 Найнята жінка оця за мужем чужим.
 Тре свої очі та сльози із них витискає за гроші,
 Голос печальний і жаль, наче скорботна, вдає.
 Платне її голосіння відбилося в повітрі відлунням,
 Куплені сльози з очей ллються, наче струмок,
 А голосільниця плаче та пісню сумну затягає... [60; 118, s. 120, 122].

За таку роботу люзнi люди отримували дрібну винагороду. Наприклад, варшавські жебрачки, які чували при труні Кристини з Радзивілів Замойської 1580 р., отримали 27 грошів [660, s. 225]. Часом такі майбутні витрати прописували в тестаментях. Наприклад, львівський міський годинникар Себастьян Свайновський 1629 р. записав, що його дружина Анна має витратити на його похорон 30 злотих, щоб той був гідний доброго християнина. Окрім того, на костел Св. Духа, де тестатор хотів спочити й де разом із «братами служби Божі замовляв», мала передати 50 злотих, а на костел Св. Хреста перед Галицькою Брамою – чотири злотих [8, арк. 140]. Львівська міщанка Анна Валента Головська заповіла витратити на свій похорон 100 злотих і стільки ж на поминальні обіди. При тому вказала, що це має бути за спасіння не тільки її душі, а й душ бабусі, батька, матері, чоловіка, сестри і швагра (окремо по 30 злотих мали передати Бернардинам, костелу Св. Анни й отцям Босим) [9, арк. 119-120]. А Тереза Шольц Вольфович у заповіті вказала, що після її смерті має бути відправлено триста заупокійних мес, на що заповідає 150 злотих. А якщо не

вдасться їх відправити одразу, то суму слід передати до монастирів, аби якомога швидше всі ці меси відслужили [9, арк. 980; 392, с. 152-155]. Це були порівняно невеликі видатки. Бо от удова Зерніцького Катажина 1658 р., приміром, заповіла тисячу золотих на свій похорон, пожертви до костелів і шпиталів, а також на милостиню для вбогих [11, арк. 471]. Хоч бували записи й по одному злотому на окремі монастирі, як у тестаменті львівського міщанина Себастьяна Різника (1563 р.) [393, с. 54].

При таких okazіях, як похорони міщан, особливо заможніших, жебраки могли розраховувати й на почастунок, який влаштовували родичі задля спасіння душі померлого. Зокрема, по смерті львівського писаря Войцеха Зімніцького в реєстрі витрат від 13 травня 1640 р. вказано:

«Для убогих дали за м'ясо, пиво, гуси, хліб та інші речі розходу

За п'ять чвертей м'яса по зл. 3 і гр. 15 за чверть – зл. 17 і гр. 15.

За 30 гусей і за 2 по гр. 8 зл. 8 гр. 16.

За капусту в головках – зл. 1 і гр. 2.

За моркву до гуші – гр. 22.

За 12 вінків цибулі – гр. 18.

За дві бочки пива – зл. 10...» [445, с. 164].

Окрім цього, удова Войцеха Зімніцького Анна дала на жебраків 3 злотих і шість – на пожертву для бідних [465, с. 163, 164].

Жебраки, «визнані» міською владою, намагалися поважати усталені правові норми й дотримуватися їх. Часом вони володіли певним майном. У міських книгах Львова під 12 березня 1519 р., наприклад, занотовано: «Жебрак Іван з Калічої гори визнав, що він продав свій город, розташований біля Сидора русина, Іванеку русинові з-під замку за копу і десять грошів... Діялось за тиждень до першої неділі великого посту» [4, арк. 264; 401, с. 147]. Саме цей запис, до речі, є першою писемною згадкою про львівських жебраків [454]. У міських актах є й інші про продаж ними майна. Зокрема, у книзі записів індуктів і протоколів львівської ради під 29 травня 1536 р. зафіксовано заяву жебрака Климка з дітьми Остапком та Орисею про продаж будиночка на Шпитальній

вулиці Бартоломею за 9 фертонів [5, арк. 512; 401, с. 226]. У наступній книзі з цієї ж серії 17 травня 1543 р. записано заяву жебрака Тимка про продаж вйтові Йоанові Грінвальду городика перед Галицькою брамою [6, арк. 64; 401, с. 284]. Злидарі часом і купували нерухомість, як-от староста львівських жебраків Макар, який 1529 р. придбав город Бартоша Міхна за 3,5 злотаго [4, арк. 920; див. також: 401, с. 183].

Такі «офіційні» жебраки часто мали сім'ю, про що свідчать зокрема і записи у книзі шлюбів латинської катедрі Львова за 1554–1591 роки, де є записи і про укладання шлюбу жебраками: «Joan de Busko grossak, Anna baba» (20.08. 1564 – 27.08. 1564) [61, с. 62]; чи «Mathias Kowicki mularz, Anna vidua baba» (03.02.1591) [61, с. 167] тощо. Також жебраки, які належали до категорії «своїх», мали й дітей, як наприклад, Климко (Остапа і Орісю)¹ та Макар (Івашка та Хведю)². Дехто з них, поза милостинею, мав і інші джерела доходів, як-от якийсь Климек, який брав товар для торгу і вліз у борг: «...Климек русин, жебрак із передмістя, визнав, що заборгував за товари, куплені у Вольфганга Шольца, тридцять флоринів, які зобов'язаний сплатити впродовж шести років; і забезпечив цей борг своїми маєтками, правами й товарами, які має нині та які матиме в майбутньому. Діялося в суботу перед празником святого апостола Томи 1542 року» [5, арк. 1461; 401, с. 280].

Жебраки часом давали міщанам у борг і готівку. Наприклад, львів'янка Катажина Фістєрова 1656 р. заборгувала 3 флорини бабі Софії, яка мешкала у шпиталі св. Станіслава [11, арк. 429]³. Анджей Карпінський подає чимало таких

¹ Див. вище.

² Про цей факт довідуємося із заяви русина Карпа з Білогощі від 26 червня 1538 року про продаж якомусь Яцкові зі Щирця городика на Краківському передмісті за 6 марок. Карпо в цій заяві позиціонує себе як опікун дітей покійного жебрака Макара [5, арк. 801-802; 401, с. 243]. Про певний майновий статус дітей жебрака Макара можна дійти висновку й із заяви якогось Гаврила із Сихова, яку він зробив 3 червня 1542 року спільно з тамтешнім старостою Федьком, про отримання від того ж таки Карпа з Білогощі 5 гривен, що належать дітям покійного дідівського старости жебрака Макара і які забезпечені половиною лану в Сихові [5, арк. 1407; 401, с. 275]. У цьому випадку, однак, годі робити висновки про майновий статус злидарів, бо йдеться про дітей старости львівської жебрацької коропорації.

³ Окрім того, тестаторка позичила у шпиталю Св. Духа 200 злотих, котрі хотіла повернути, про що зафіксувала у

прикладів із Познані, Варшави й ін. [663, s. 318]. Побутувала навіть думка про певну заможність тих старців, яким місто давало право збирати милостиню. Дослідники вважають, проте, що статки таких жебраків здебільшого сягали невеликих сум. Іван Крип'якевич, проаналізувавши актовий матеріал, був певен: якщо жебраки й мали будиночки, то лише вартістю від 3 до 16 злотих [401, с. 30]. Карпінський також наголошує, що теза про відносну забезпеченість міських жебраків не зовсім відповідає дійсності; тільки деякі з них мали власність у 100 й більше флоринів, як-от Анна Мартинова, яка 1612 р. мешкала в познанському притулку св. Христа [663, s. 318]. Щоправда, сеймові приписи опосередковано цьому суперечать, бо в них накладали на жебраків чималі податки, більші, ніж на деякі інші категорії міської людності. Хай там як, але саме такі осілі в місті жебраки, які часом мали певне майно, могли створювати сім'ї й рости дітей. Іншим злидарям це було непросто.

Серед міського маргінесу рівень злочинності був доволі високим, і тут годі відділити жебраків, яких контролювала міська влада, від тих, хто такого контролю не мав. Так само тут годі відокремити власне жебраків від інших категорій люзних людей, позаяк тогочасні кримінальні справи їх окремо не ідентифікують. Утруднює дослідження цього аспекту й те, що межі між різними категоріями людей маргінесу були доволі еластичними (зміна роду занять у середньовіччі вже була ознакою маргіналізації індивіда [615, s. 725]). Наприклад, за даними паризького королівського трибуналу, в 1389–1392 роках було засуджено 127 злочинців (85 із них за крадіжку), при тому з кожного десятка крадіїв восьмеро належало до тимчасово найманих працівників і слуг [614, s. 543]. Усі ці люди, слід пам'ятати, належали до категорії т. зв. «мовчазної більшості», тобто якщо по них і залишилися свідчення в писемних джерелах, то найчастіше це судові акти. Можливо, саме це і спричинило певне стереотипне ставлення до цих суспільних груп. Броніслав Геремек і Анджей Карпінський,

тестаменті [11, арк. 429]. Принагідно: не тільки приватні особи позичали гроші в цього шпиталю, а й місто загалом, і це, вочевидь, не було рідкістю. У книзі видатків Львова 1601 року записано щонайменше три таких позики, що взяв Львів у шпиталю Св. Духа із суми чиншу (50, 200 і 300 злотих) [19, арк. 279].

власне, підкреслювали, що не можна однозначно ставити знак рівності між злочинцями та люзними людьми, хоча останні постійно виходили за межі певних суспільних норм й частіше за інших порушували закон [660, s. 195].

Міщани та члени міських магістратів дуже добре розуміли також, що люди маргінесу, зокрема жебраки й волоцюги, часто були носіями інфекційних хвороб [дет. див.: 585, s. 17]. Карпінський подає численні приклади міських приписів XVI–XVII ст. про виселення за межі міста люзних людей, жебраків, які не дотримувалися усталених норм співжиття в соціумі й бодай елементарної гігієни і яких трактовано як потенційних носіїв зарази. Представники міської влади, т. зв. морові бурмистри і їхні помічники, вживали заходів, щоб допомогти вбогим міщанам, які зазнали матеріальних збитків від епідемій (обіди, жертви тощо), але щодо люзних людей вони не вважали себе зобов'язаними до такої доброчинності. Тому ті в разі загрози й самі часом виселялися з міста, бо на якусь милостиню в таких випадках годі було сподіватися¹.

Міські жебраки були трьох категорій. До першої належали ті, кому міська влада дозволяла жебрати в місті, при цьому їх організовуючи і контролюючи. До другої – хто через фізичні чи психічні вади не міг працювати, що було засвідчено відповідними документами. Третю групу становили люди, фізично здорові, але які воліли не працювати й жили з милостині [381, с. 62]. Цих останніх міські власті стало не контролювати і піддавали репресіям, зокрема й за рішеннями сеймів.

Анджей Карпінський жебрацьке середовище теж поділяє на три групи: ті, які протягом життя професійно займалися жебрацтвом; ті, які займалися цим тимчасово через скрутні життєві обставини; ті, які жили при міських шпиталях [660, s. 220]. Останніх часом уважали певною жебрацькою елітою. Ця класифікація більш влучна, бо дозволяти краще зрозуміти особливості жебрацького загалу й розрізняє жебраків професійних і принагідних. Й одні, і другі, щоправда, зазнавали деяких репресій, про що свідчать, зокрема, і рішення

¹ Не виселяли тих жебраків, які жили при костелах і шпиталях, насамперед тому, що їх можна було контролювати [див.: 665, s. 112].

коронних сеймів.

Ці сеймові конституції, з огляду на скупість джерел про людей маргінесу, є особливо цінними. Вони свідчать про спроби організації життя люзних осіб, про осередки їхнього перебування і скупчення, та передусім – про ставлення тогочасного суспільства до людей цієї категорії. І тут годі сперечатися з міркуваннями Броніслава Геремека: «В історичних джерелах люди маргінесу залишають небагато слідів: не мають широких контактів, не заповідають, не є героями великих історичних подій, які потрапляють на сторінки хронік. З'являються вони перш за все в світлі архівів репресій, а також в образі, в якому відображено не лише справедливість організованого суспільства, але також його страх і ненависть. Інформація такого роду стосується передусім самого суспільства, і тільки потім тих, хто був об'єктом репресій. Інформація найчастіше стосується самої норми права, і тільки потім – людей» [616, s. 440]. Хоч до маргінесу зараховують іще слуг, осіб негідних професій, підданих інфамії і часто їхніх нащадків, повій та ін., у сеймових конституціях, однак, зазвичай ідеться про жебраків і волоцюг. Ці джерела загалом теж репресивного характеру й також засвідчують, що таких людей тогочасне суспільство не сприймало.

На сеймах Корони Польської питання про люзних людей піднімали, починаючи від кінця XV ст. Приміром, 1496 р. ухвалено розлогу постанову, яка, зокрема, забороняла переховувати люзних людей у містах, містечках і селах під загрозою кари у 14 марок [157, s. 70-71]. Подекуди, щоправда, її розмір міг відрізнятись, адже проблему переховування волоцюг і жебраків у містах часто регламентували не так сеймовими приписами, як місцевими вількирами. У додатку до вількира міста Ольштина від 13 квітня 1597 р., наприклад, передбачено 10 гривен кари для того, хто переховував люзних людей, чоловіків чи жінок, а самих жебраків слід було вигнати з міста; представники місцевої влади міста, які допустили до такої ситуації, теж мали сплатити по 10 гривен [166, s. 111]. Відмінні від прийнятих на сеймі норми покарання за переховування міщанами жебраків і волоцюг могли також бути й у інших містах. У сеймовій постанові «Про жебраків» 1496 р. зазначено: «Позаяк у цьому славному

Королівстві видно стільки жебраків, що годі знайти в іншому Королівстві, отож ми вирішили, щоб у містах і селах нашого Королівства не було їх більше, ніж ті, яким міська влада або плебанія, або землевласники дадуть відповідні ознаки. А кого б було знайдено без ознак, тих слід схопити й віддати зводити фортифікації проти турків і татар» [165, s. 195; 83, с. 67; 159, s. 122-123]. Використовувано жебраків і на сільськогосподарських роботах. Пйотрковські статuti 1496 р. забороняли випускати люзних людей із польських теренів під час жнив (з наголосом на тих, які йдуть до Пруссії і Сілезії) [159, s. 122; 83, с. 67]. Цю постанову повторено 1503 р. [157, s. 121], а з 1538-го її поширено й на перехід люзних людей до Угорщини [159, s. 261]. Того ж таки 1538 р. прийнято Статут, частину положень якого продубльовано й у Статуті Зигмунта Августа (1550), а Бартломей Гроїцький опублікував його як додаток до свого трактату: «...Тих, хто не служить, називають по-польському гультями, жебраками, бо під тим сіряком ховається чимало злих людей, звідусіль прийшлих, і хоч вони теж там мешкають, але не служать, не працюють і жодних засобів до існування не мають; а як нічого не мають, то вже схильні до всілякого здобичництва, ба й на підпал ладні, аби здобути. А тому, хоч би де такі переховувалися, чи в оселях а чи в пивницях, господар про кожного такого нехай повідомить бурмистра або раду, а якщо не повідомить, і уряд про те дізнається, то [господар] повинен зазнати суворого покарання. А уряд нехай ретельно з'ясує, звідки той [гультяй], чим промишляє, бо з його промислу та життя можна розпізнати робітника, ремісника, слугу, можна також довідатись і про схильність до здобичництва тих, котрі нічого не роблять, хіба лише п'ють і грають – радше зле вчиняють, аніж добре. А тому урядникам треба таких людей мати на оці, а інквізицію не занедбати і не знехтувати. А якщо уряд не чинить тих [добрих] справ, що належать до його обов'язків і приносять користь, то вже [тим самим] завинює все те зло, що [там] діється, коли недбальство й необачність спричиняються до справ злих» [105, s. 96].

Ще суворіші приписи щодо перебування люзних людей у місті було ухвалено на коронному вальному сеймі 1519 р. в Пйотркові: «Волиємо та

постановляємо, щоб селян-волоцюг, які впродовж трьох днів після того, як прибули до міст чи містечок, не візьмуться за службу чи ремесло, міська служба виловлювала й затримувала і, закувавши в кайдани, скеровувала зводити насипи та рови міст або замків, щоб через них не примножувалися крадіжки та розбої, а шляхта щоб не зазнавала сутужності зі слугами та робітниками; так буде дозволено робити й усім іншим у їхніх маєтках» [159, s. 311].

Цей пункт певною мірою повторено на Пйотрковському вальному сеймі 1523 р. Там наголошено на поширенні злочинності й потребі боротися з нею: «Також для запобігання крадіжкам і для вгамування людей, які валандаються, місцеві старости [нехай] старанно дбають, щоб вишукувати й затримувати в своїх староствах [таких] нероб і волоцюг, не зайнятих жодними службою чи ремеслом. А шляхтичі нехай дозволяють старостам вгамовувати таких людей, інакше будуть зобов'язані за викликом самі доставляти їх до старост» [159, s. 201; 157, s. 390].

Те, що дотримання статутів і контроль за волоцюгами і жебраками, як і за іншими люзними людьми, покладено саме на старост, іще раз наголошено на сеймі 1532 р. [159, s. 248]. А в березні 1563-го сеймова шляхта знову ухвалила відповідну конституцію – «Про гультяїв і люзних людей» [160, s. 20]. Вочевидь, доти прийняті раніше конституції в цій справі належного ефекту не мали. Нагромадженню в містах люзних людей намагалися завадити й у Литовському статуті 1588 р.: «...Кожна людина, будучи і без служби, коли де до якого-небудь міста і містечка прийде або приїде, має повідомити вряду тому, будь нашому господарському, або князівському, панському і землянському, даючи про себе довідку, хто і звідки є, кому служив і в яку сторону прямує. І коли такий захожий звідкілясь до якого міста чи містечка прийде і у дім чийсь увійде, тоді господар дому того, під острахом сплати вряду копи грошей, відразу ж того дня, не пізніше наступного дня, вряд свій повідомити [має]. А після такого поступку вільно пропущений бути має. А де б такий, з таких осіб, до якого-небудь міста чи містечка прийшовши, мешкав там, хоча і маючи при собі освідчення пана свого, і не повідомив вряд, тоді вряд той, отримавши про нього відомості, має його,

спіймавши, в пута залізні на два тижні закувати і до роботи приставити, а з господаря того, який його переховував, штрафу собі стягнути копу грошей. А хто б без освідчення пана свого чи врядового, до якого міста чи містечка прийшов і не був би того краю обивателем, тоді в ув'язненні до трьох тижнів, врядом затриманий [має сидіти], а потім, повідомивши, звідки він і куди йти хоче, відпущений бути має. А також так вже на всі часи потомні мати хочемо, аби кожний господар дому наймита, роботягу і наймичку свою у містах наших господарських, перед цехом, де є право магдебурзьке, а де права магдебурзького немає, в містечках наших князівських, панських і землянських, вряду тому, під яким той господар мешкає, про них самих і про життя їхнє відомості чинити і до реєстру врядового вписати повинні будуть. Але з них, таких, які без служби живучи і ніякою роботою не бавляться, у картярстві і п'янстві час свій травлять, ніде їх жодний вряд терпіти не має, але таких, кожного стану, після першого і другого попередження, за третім разом дубцями б'ючи, геть з міст і містечок виганяти наказувати повинен буде. А господар, який би у домі своєму після заборони і попередження врядового такого переховував, повинен буде врядові своєму штрафу дві копи грошей заплатити» [80, с. 321].

Цей артикул у Литовському статуті 1588 р. з'явився, вочевидь, під впливом польського права, бо паралелі тут надто очевидні, натомість попередні статuti цих норм не містили.

Окрім спроб контролювати люзнних людей у містах Корони і ВКЛ, їх також обкладали їх податками. У податковому універсалі 1565 р., як і в наступних (1569, 1573, 1577 та ін.), зазначено: «Люзнні люди, тобто гультяї, чоловіки і жінки, які на хатню службу не наймаються, кожен має дати по дванадцять грошів від особи. Війт і присяжники під присягою мають це пильнувати, аби ті не ухилялися від такого податку...» [160, s. 62]¹. Гультяї (як чоловіки, так і жінки), які в місті наймалися на роботу менш як на рік або взагалі не працювали, мали сплачувати до скарбу також по 12 грошів. За дотриманням цих приписів мусила

¹ Аналогічні постанови див.: [160, s. 72, 103, 127, 177].

пильнувати місцева влада. Райці мали складати списки таких людей, стягувати з них податки, не долучати їх до платників шосу [699, s. 401-411; 698, s. 78-103, 270-290], ба – взагалі не впускати до міст гультаїв, якщо ті не мали відповідних квитів, що вже сплатили податок або ж можуть його сплатити. Щоквартально райці мали чинити про це інквізицію, а зібрані кошти віддавати збирачам податків – без жодних хитрощів, під загрозою кари як за розтрату («sub roena reculatus»).

Подібні приписи повторювали практично в кожному прийнятому на сеймі поборовому універсалі, причому майже дослівно [160, s. 62, 73, 104, 128]. Щоправда, 1578 р. кару за те, що райці не виконують приписів щодо податків із гультаїв, було уточнено, відтоді оплата становила 14 марок [160, s. 178]. Перекупки та перекупні в сільській місцевості натомість мали сплачувати значно менше – лише 6 грошів, у малих містах – по сім, а от у більших, як і гультаї, – по 12 грошів [160, s. 62]¹.

¹ Перекупок і перекупнів у містах розрізняли залежно від того, яким крамом ті торгували, – курнички, гусярки, маслярки, олійники, молочники, городники тощо. Іноді – й за місцем, де вони торгували – буднички (торгували з будок), віконнички (з вікон), пивничники (з пивниць) та ін. [662, s. 82-83]. У кінці XVI ст. – на початку XVII ст. заняття перекупнів, що потребувало чимало сил і часу, але приносило скромні доходи, зазнає фемінізації, на відміну від інших сфер економіки міста, де домінували чоловіки (ремесло, торгівля тощо). Зокрема, у Львові 1630 року зі 150 перекупнів, які заплатили відповідний податок, три чверті становили жінки, подібно було і в інших містах, як-от у Познані: там у 1685–1694 роках жінок серед перекупнів було дві третини [662, s. 84, 90]. Перекупки й перекупні належали до не надто шанованих людей. Вони часто зазнавали утисків як у містах, так і в шляхетських маєтках. До прикладу, 16 лютого 1580 року до луцьких гродських книг внесли скаргу Івана Якововича зі Львова на Адама Милевського: «Иа, яко чоловѣкъ ѹбогии, маючи водлуг ѹбозства своего в тлумку и в кобелце речеи крамныхъ, то есть перец, шаѡран, имбер, гвоздики, иглы и иншиє дробные речи, ходил есми тут на Волюню по селом тые рѣчи продаючи. То пакъ, кгда-м, деи, днѡ прошлого в пятницу, мсца ѡевралья второгонадцат днѡ до Головбѡ, имениѡ его млсти кнзѡ Юрѡ Збарзского пришол, и тые рѣчи свои крамные продават был почал. Тогда, деи, врьадникъ его млсти кнзѡ Збарзского головбѡский пан Адам Милеевский нѣт вѣдома длья которое причины мене зшарпал и тые рѣчи мои с кобелки и з с тлумка, которые мене коштовали шест копь грошеи литовских, а готовых грошеи шест копь литовских с калиты ѹ мене ѡтнѡл и безвинне пограбил...» [82, с. 310-311]. Зневажливе ставлення міщан до перекупок пізнати навіть із того, які кари було для них передбачено за порушення порядку. У кодексі хелмінського права від XIV ст. зазначено: «Якби якісь жінки, які в місті сидять довкола на ринку, обкладали одна одну всілякими прізвиськами і зневажали, то мають бути покарані, до ший їм треба прив'язати камінь і провести через місто, щоб надалі таких безчинств не вчиняли» [763, s. 129-130].

Податок, що його накладали на люзних людей, не був сталим і з часом зростав. Поборовий універсал, прийнятий на вальному варшавському сеймі 1578 р., зокрема, передбачає вже вдвічі вищу оплату: «Люзні, тобто гультаї, чоловіки й жінки, які не наймаються на річну службу, [а] також дудкарі та скоморохи, кожен від себе по двадцять і чотири гроші має дати. А вїт і присяжники під присягою мають це пильнувати, аби ті не ухилялися від того побору...» [160, s. 192]. Практично дослівно цей пункт повторено на сеймах 1580 [160, s. 199]¹ та 1581 років [160, s. 213]. На тому ж таки сеймі 1578 р., а потім і 1581-го, ухвалили також, що гультаї в більших містах, незалежно від статі, мають сплачувати по 30 грошів від особи, а в менших – по 15 [160, s. 193, 214]. А 1624 р. на Варшавському надзвичайному коронному сеймі [158, s. 332; 581] цей податок значно збільшено: «...Люзні люди, гультаї, лахмітники, лотерейники, як чоловіки, так і жінки, платити повинні від особи по чотири злотих. А збирачі податків мають бути в тому пильні, аби жоден із них під нічийм званням, вольністю й обороною того податку не уникав. Кожен окремо мусить мати квит від бурмиистра, коли та скільки заплатив, а в селах від пана, – щоб так не уникали заплати або двічі не платили» [158, s. 342]².

Значно менше стягувано з інших категорій незаможних жителів міста: «Комірники та комірнички в містах великих по дванадцять грошів, а в містечках по шість грошів [мають платити податку]. Перекупки та перекупні в більших містах по тридцять грошів. А в містечках по грошів п'ятнадцять» [158, s. 342].

¹ Цей поборовий універсал в перекладі руською мовою 29 лютого 1580 року було вписано до луцьких гродських книг. Записові передусє преамбула: «Року тисеча пьятсот осмьдесьаго мсца ѳевралья КѠ [29] днѧ. Принесень и подань мнѧ естъ Андрѧю Киверецкомѧ, подьстаростемѧ луцькомѧ, ѳт его млсти пна Александрѧ Жоравницького, старосты, ключника и городьничого луцького, листь унѧверсаль его королевьское млсти пна поборовьи, теперь недавно на соимѧ Варьшавьскомѧ уѧаленьи, черезь коморьника его королевьское млсти пна Якуба Прусского. Ино ѧ тоть унѧверсаль, с польского письма на руское прѧложити велѧвши, до книгь дльѧ вьписованьѧ приньѧль, которьи такь сѧ в собѧ маеть...» [82, с. 312-327].

² Норму про заборону стягувати двічі штраф за одну й ту ж провину було прописано в міському праві. Зокрема, у кодексі Павла Кушевича є «Розділ XX. Про раз уже сплачену вину»: «Судья, що раз уже стягнув вину, нехай не вимагає від звинуваченого сплатити її знову. Бо в давньому праві є ухвала і постанова, щоби жоден у тій самій справі двічі вину не давав» [136, s. 22].

Виходили, вочевидь, із матеріального становища цих людей і їхньої платоспроможності. Це вкотре засвідчує певну стереотипність у сприйнятті жебраків, які в містах нібито жили з милостині. Зміни в політиці влади щодо злидарів відображено в поборовому універсалі 1588 р. там з'являється гендерна диференціація щодо оплат: «Люзні в містах, тобто гультяї, чоловіки й жінки, які на річну службу не наймаються, мають платити: чоловіки по дванадцять грошів, а жінки люзні по чотири гроші». Щоправда, тут-таки зазначено, що дудкарі та скоморохи мають сплачувати вдвічі більше – по 24 гроші від особи [160, s. 271].

Місцева влада контролювала далеко не всіх жебраків, тож більшість із них не були бажаними в межах міських мурів, а сейми раз-у-раз повторювали конституції проти старців і почасти інших люзних людей. Ці постанови, попри їх високий статус, очевидно, доволі часто порушували, тому на сеймах знову і знову поверталися до питання про жебраків і волоцюг, як-от 1588 р., коли підтверджено приписи, ухвалені 1496-го [160, s. 269].

Середньовічна доктрина милосердя та ставлення до бідних у XVI ст. зазнають зміни. Проти толерування жебраків виступав, зокрема, Мартін Лютер. Він, однак, уважав, що місцева влада повинна облаштувати систему опіки над неповносправними [728; 727, s. 5-36]¹. У певному сенсі це можна розглядати як повернення до основ християнського світосприйняття: «...Хто працювати не хоче, нехай той не їсть!», – як написано, зокрема, у другому посланні апостола

¹ Цілком іншої думки був Петро Могила. Він вдавався до алегорій: «Розповідала нам братія святої лаври Печерської, як за архімандрита Єлесея Плетенецького одного разу прийшов келар до нього і повідав йому, що многе множество хлібів з'їдається щодня. Той же, здивувавшись таким витратам, розсердився і пішов у келарню подивитися, хто так багато хлібів з'їдає. І, побачивши безліч жебраків, там зібраних, ще більше розсердився. (Не тому, що багато їх було, а що і здорові, і сильні разом із недужими приймали хліб). І заповзвся сам здорових проганяти (повеліваючи їм не даремно хліб їсти, а діло робити), недужим же повелів тільки давати, тобто сліпим, кривим і до тих подібним. Коли ж бо він повернувся у келію свою, аж враз – о чудо! Град такий великий випав, що всі жита монастирські навколо монастиря побив, потовк і з землею змісив. Нікому ж іншому жита град той не потовк, тільки монастирське. Побачивши се, старець архімандрит повелів нікому не боронити, а всім, хто просить, давати хліба. А коли хто із келарів казав: – Немає того чи того в келарні, не маю звідки дати! – казав йому старець: – Дай, злий рабе, тим, що потребують, тобі не убуде, обитель же свята ніколи не оскудіє» [59, с. 421].

Павла до Солунян¹. Саме неповносправні, каліки, хворі та старі, до речі, зазвичай не мали клопоту з легальним статусом у містах, натомість здорових жебраків там переслідували й виганяли звідти. Виступав проти жебраків і Жан Кальвін, який заперечував необхідність і можливість будь-якої допомоги їм, навіть попри те, можуть вони самі собі дати раду чи ні [666, s. 23].

Водночас саме у XVI–XVII ст. стали з'являтися спеціальні органи примусової праці для здорових жебраків і волоцюг. Насамперед у Західній Європі: 1557 р. такий заклад засновано в Лондоні, наприкінці XVI ст. в Амстердамі, на початку XVII ст. у Бремені, Любеку, Гамбурзі, 1611-го – в Парижі, де жебраків намагалися поселити у трьох спеціальних закладах (на 1616 р. там їх мешкало вже 2,2 тисячі). У Польщі перші такі виникли в Гданську (1629) та в Ельблонгу (1631) [833]. Однак, не все було так однозначно. В той самий час, в 1606–1610 роках, у лютеранському Гданську створили спеціальний орган з опіки над жебраками і комірниками – Уряд доброчинності. Складався він із чотирьох відділів: харчування (відповідав за закупівлю харчів для шпиталів і бідноти), фінансового (збирав кошти на громадську опіку й організацію системи допомоги), здоров'я (займався облаштуванням шпиталів і позашпитального лікарського нагляду) та будівництва (відповідав за ремонт споруд) [563, s. 38-42, 45-55].

Зміну уявлень суспільства про бідність і благочинність відображено й у текстах Гроїцького: «Убогим, які зубожіли з власної провини, з упертості а чи через якісь злі переступи або лихослів'я, не потрібно допомагати і ніяк рятувати їх [не варто]. Слушно ж бо є, коли той, хто зажив злої слави, й отой, хто поводить зле та непристойно, потерпає від убогства. *Spec. Sax. Lib. 3, art. 39.* Убогість зла й переступу не зневажає. *Paupertas in delictis non excusat.* [Бідність не виправдовує злочинів.] Там само. *Pauperis non miserebitur in iudici.* [Суд не має милосердя для бідних.]» [106, s. 239-240]. Павел Щербич також не допускав можливості, щоб у містах перебували здорові та здатні до праці жебраки, – аби

¹ Пер. Івана Огієнка. Див. також: [271, с. 182].

не псували інших. Він ставить їх на один щабель із безчесними, яких у суспільстві вважали померлими [155, s. 53].

Проникнення протестантської моралі в міщанське середовище, а відтак зміну у ставленні до бідності й жебраків, почасти можна віднайти й у тогочасних міщанських тестаментх, як-от, до прикладу, львівського передміщанина Бартомея Кравчика, внесеному в актові книги 1649 р. Той заповів на свій похорон витратити 120 злотих, щоб усе було так, як належить достойному християнинові; на костел св. Анни його дружина мала передати 200 злотих, на бернардинів, кармелітів, домініканців, августиніан – по 100. Краковчик заповів також, щоб до Братства Божого Тіла було передано 100 злотих, але так, щоб братчики при костелі створили касу, з якої можна було б без відсотків позичати кошти бідним людям пристойного походження [11, арк. 22-23].

На межі XVI–XVII ст. ставлення до жебраків було вже амбівалентне. Слушно зауважує Наталя Яковенко: «З погляду християнської моралі одним з обов'язків благочесної людини, актом прояву любові до ближнього є “голодного покормити, прагнучого напоити, нагого приодіти, прийняти в дом гостя, приходня и убогого”. Однак, на побутові прояви такого милосердя до бездомних і убогих натрапляємо не часто: до них ставляться швидше насторожено, що, втім, не є якоюсь суто українською прикметою. [...] Вороже ставлення до бездомних – це “нормальна” реакція середньовічного суспільства, орієнтованого на незмінний соціальний порядок. Там, де будь-яка мобільність підозріла, кожен мігрант є “чужим” уже тому, що він непричетний до звичного кола зв'язків у родині, корпорації, місці мешкання» [533, с. 117, 118]. Ці міркування можна також застосувати й до річпосполитського соціуму ранньомодерної доби.

Відтак, у XVII ст. жебраків і волоцюг дедалі частіше сприймають як потенційних злочинців. Клопоти з ними для міст Речі Посполитої були далеко не дрібними. Справу знову обговорювали на Варшавському вальному сеймі 1611 р. й ухвалили: «78. Позаяк у наших найважливіших містах перебуває сила-силенна люозних людей, які міського права не мають, *jurisdictioni civili* [міській юрисдикції] ані *parere* [підпорядковуватися], ані *subesse* [підлягати] не бажають,

а в міщан через заняття різною торгівлею, й у цехових ремісників через [свою] працю хліб відбирають, до жодних тягарів, податків і оплат, що належать нам і Речі Посполитій, не докладаються, [то постановляємо,] щоб уряд старости і міський уряд таких усіх із міст виганяли; а купецтвом займатися, і ремеслом, і перекупом їм заборонено, і протекція людей духовного стану, як також і світського нехай їм не допомагає; однак осіб, що служили при домах духовних і світських, слід не хапати, а за правом повертати [до служби]; загалом же гродський уряд під страхом кари на сто гривень має, *nullo respectu habito* [ні на що не зважаючи], над такими вчиняти екзекуцію *ad primam requisitionem* [на першу вимогу], бо всі, хто володіє маєтками *sub jurisdictione civili* [під міською юрисдикцією], повинні *aequali modo cum civibus, onera et jurisdictionem* [тягарі та повинності нарівні з громадянами] нести, *respectu fundi* [зважаючи на землю]» [161, s. 17; 156, s. 30].

Жебраків і волоцюг, як того вимагали приписи сеймових конституцій, часто використовували на громадських роботах. Наприклад, для перебудови львівської ратуші 1617 р. Марцін Кампіан (*Camprianus*) зайнявся підвищенням ратушної вежі, яка до того була чотиригранна. Для побудови восьмигранної, крім звичайних робітників, він використовував нероб, волоцюг та інших людей, які не мали сталого заробітку і шукали в місті притулку [329, с. 226-227].

Вочевидь, і конституція 1611 р. не вирішила проблеми. Утікачів, волоцюг і жебраків множилося. Тому на черговому звичайному Варшавському сеймі, що тривав від 23 серпня до 14 вересня 1621 р., про них згадано ще раз: «Також якби козацька піхота або яка-небудь челядь до міст утікала і там залишалась, на таких усіх міста мають звернути увагу й на горло їх карати; також міста мають гультяїв усіляких і люзних людей до служби примушувати і з міст виганяти, *sub poena 200 marcarum* [під карою в 200 марок], про що *forum ad delationum cuiusvis* [суд із переслідуванням кожного] в гроді без апеляції [має бути]. Також у селах і в маєтках не слід їх приймати, і загалом, їх спіймавши, до гроду віддавати» [161, s. 201-202; 158, s. 295, 301].

Таку увагу до дотримання порядку й закону в державі, посилення кар за їх переступи не в останню чергу було зумовлено складною зовнішньополітичною ситуацією, адже той сейм тривав у розпал війни з турками під Хотинном.

Але й ці постанови не вирішили ситуації, жебраки та волоцюги далі проникали в міста. Тих же, хто їх переховував чи приймав у свою оселю, далі притягали до відповідальності. Такі звинувачення часом висували на додаток до інших, об'єднуючи їх в одну справу, як-от у Львові 14 квітня 1643 р. проти шевця Івана Короба та підмайстра шевського ремесла Прокопа Живковича. Їх звинувачено в непокорі й бунті проти магістрату, а також інкриміновано переховування волоцюг усупереч, зокрема, і приписам міської влади: «Щоб запобігти майбутньому лихові, знаменитий Львівський магістрат останнім часом закликав їх [поселенців] до порядку, а це тому, що в минулих роках вони, не маючи між собою старшин [і] проживаючи на околицях передміських осель, переховували в себе прибувших звідки-небудь волоцюг, злочинців, утікачів, внаслідок чого міщани і місто з усіма довколишніми мешканцями зазнавали значної шкоди. Найгірше, що минулої осені, без відома знаменитого Магістрату [обвинувачені] прийняли у свій дім заражену дівчину, яка прийшла з Ярослава, та заразила передмістя і кілька домів у місті і в цей спосіб своєю легковажністю спричинили велику небезпеку і шкоду» [76, с. 273].

А що звинувачення в прихистку волоцюг не було головним і йшло в парі зі злочинами проти влади королівського міста, то обом винесено найсуворіший вирок – засуджено до страти: «І оскільки бунтівники і змовники підпадають за законом під злочин зневаги маєстату і підлягають карі меча¹, або іншим смертним карам, [а] ті, що викликають серед населення заколот і неспокій, підлягають карі за повстання, згідно з присудом, виданим раніше, в 1636 р., у справі між збунтованими підданими міського села Головсько і містом, [тому оскаржені] повинні вмерти. Ніщо не допоможе одному з оскаржених, Прокопові Живковичу, який намагається ухилитися від того злочину співучасті і від карі –

¹ Про юридичне підґрунтя справ про образу королівського маєстату і про уявлення про місце короля в державі див.: [500, с. 75-79].

а це тому, що, згідно з постановою закону, хто подає допомогу, відповідає за злочини так само, як ті, що були його проводирами, і то не тільки з приводу нападу, але й самої присутності, якщо через це напад стає більш тривожним. Тому суд з поданих причин, щоб загрозою кари відстрашити інших від подібних бунтів, силою цього декрету виніс на обох оскаржених присуд смерті» [76, с. 276-277].

На загальнодержавному рівні всі жебраки і волоцюги, незалежно від етнічного походження та віровизнання, були рівними, проте на місцевому не завжди. У Львові, до прикладу, тільки жебраки-католики могли відвідувати лазню, засновану 1507-го на кошти декана Яна Кровницького: «В цьому й наступному роках райці міста скупили маєтки Зубря і Сихів, що склалися з чотирьох частин, набувши їх за повну суму 820 гривень. У касі було трохи грошей, доклали і власних, однак їм бракувало ще триста гривень, які позичили у катедрального декана Яна Кровицького, забезпечили капітал на купленому маєтку й зобов'язалися сплачувати щорічно від усього капіталу десять гривень відсотків (отож, відсоток був по 3 1/3 від ста). Цей шляхетний прелат залишив на майбутнє цей капітал в руках магістрату і влаштував з нього фундацію таким чином: з цих десяти гривень рада зобов'язувалася щорічно виплачувати 5 гривень читцеві богослужіння при катедрі, а інші п'ять гривень міському лазняреві, який за це повинен буде щотижня в понеділок, або якби свято випало наступного дня, безкоштовно дозволяти використовувати лазню вчителів міської школи, всім учням цієї школи і шістьом священникам, яким цю прерогативу виразно надасть міська рада, а також що два тижні, згідно з побожним задумом (*tale pium opus*), всім міським убогим і жебракам римської релігії...» [329, с. 120-121].

Таке розрізнення жебраків за релігійною приналежністю, вочевидь, було рідкістю. Іван Крип'якевич, аналізуючи становище руської громади Львова в XVI ст., зауважив: «Принайменше на точці дідівства львівська Русь не мала ніяких обмежень» [401, с. 30]. Щоправда при згадці про описаний вище випадок визнав, що одне таки було.

Близькими до жебраків у опінії загалу були роми, які кочували з місця на місце й теж практично перебували на межі права. Чи не першою писемною згадкою про них у Європі – «atsingani» – є привілей 1378 р. венеційського губернатора міста Нафпліона на Пелопоннесі місцевій громаді. 1416 р. місто Брашов у Трансильванії піднесло срібні дарунки, зерно й інші речі якомусь Емаусові з Єгипту та його 120 товаришам. 1418 р. цих людей уже згадано в документах Гамбурга. У серпні 1427 р. ватагам мандрівників, які начебто зазнали переслідувань у Єгипті, не дозволили ввійти до Парижа й розмістили їх у передмісті Сен-Дені. Спроби законодавчо врегулювати пересування й життя ромів були відомі по всій Європі. Законодавство Англії 1596 р. розрізняє ватаги циган і звичайних волоцюг. Перші, якщо не чинили злочинів, отримали право мандрувати, за харчі лудити й паяти, що було їх звичними заняттями. Такий самий юридичний захист 1683 р. вони отримали у Франції [281, с. 402-403].

На руських землях роми з'явилися на початку XV ст., а в XVI-му кочували вже практично на всій території Корони¹. Вони створювали чимало проблему для місцевої влади, тож на сеймах розглядали обмеження їхніх прав. Наприклад, у січні 1557 р. на Варшавському коронному сеймі постановили: «Цигани, або ж люди непотрібні, [нехай] будуть нами вигнані з наших земель, і на майбутнє не мають до них бути допущені» [160, с. 18]. Цю ухвалу підтверджено й на Пйотрковському вальному сеймі 1565 р.: «70. А що через циган у Короні багато зла коїться, то проти них застосовуємо Варшавський статут 1557 [року], і наказуємо, щоб їх остаточно вже відтепер у Короні й у всіх наших землях не було. А як котрийсь староста їх зі свого староства вижене, то нехай ніхто не переховує» [160, с. 52]. До цієї справи знову повернулися на Варшавському сеймі 1578 р. й ухвалили, що за переховування циган можна притягати до гродського суду й карати на баніцію [160, с. 187].

Ромів, які вели особливий спосіб життя, незвичний для тогочасного суспільства, а отже – незрозумілий, уважали небезпечними для громадського

¹ Від 1624 року ромів у Речі Посполитій було підпорядковано управлінню й судові т. зв. «циганських королів», яких затверджувано королівськими грамотами [дет. див.: 439, с. 477].

порядку та права. На відміну від жебраків, їх ніколи не розглядали як «корисний» прошарок суспільства. Але попри сеймові приписи вони таки були частиною міського соціуму. У книзі шлюбів латинської катедри Львова, наприклад, є записи про шлюби якогось Хрицтова Цигана: «Chryctow Cygan, Marentia od Przemisla» [61, с. 165]. Звісно, це могло бути прізвисько, та з огляду на те, що русинів і вірмен у книгах прийняття міського права виділяли, вказуючи їхній етнонім, то велика ймовірність, що воно так само було й у цьому випадкові. Цікаво, що практично через два місяці, 25 листопада того ж 1590 р., Хрицтов Циган, імовірно той самий, уклав новий шлюб – із якоюсь Катериною з Калічої гори [61, с. 167], швидше за все, жебрачкою або ж із родини жебраків, хоч годі сказати достеменно за лаконічним записом у книзі.

Практику іншування ромів продовжено в українському праві в наступні століття. Зокрема, це відображено в кодексі 1743 р., відомому як «Права по котрым судится малороссийский народ», на що звернув увагу ще М. Василенко: «“Права” відрізняють правне положення Циган, Євреїв, Татар та невірних, себ-то поганців, що будуть приїздити на Україну. Вони підлягали також загальним законам. Правне джерело так характеризує Циган: “цигане, такъ въ Малой Россіи живущіе и волочашіесь, по природѣ и по всѣмъ своимъ обхожденіямъ суть непостоянніе, и свои промысли не такъ пристойнимъ трудомъ, якъ самимъ обманствомъ съ обидою и убиткомъ народнимъ отправляють, да они жъ цигане вне общества состоятъ, и никакому обществу въ народнихъ должностяхъ вспомошествованія не делаютъ, но яко бродяги и неосѣдлие, вездѣ волочатся” (Гл. XXX арт. 1-й). Раз Цигани визнаються поза суспільством, звичайно вони не могли прирівнюватись до інших клас суспільства і користуватись, треба гадати, громадянськими правами» [205, с. 249].

Питання про жебраків і волоцюг, рівно ж як і ромів, було надзвичайно актуальне для багатьох міст, особливо для великих і багатих, тож міська влада чимало робила, щоб регламентувати взаємин міщан із цими людьми. А те, що справи про них виносили на розгляд сеймів, підкреслює їх вагу протягом багатьох років. Актуальними ці питання були не тільки тому, що жебраків

іншували і табуювали в міському соціумі, а ще й тому, що за їх посередництва міщани намагались очиститися від гріхів і вимолити прощення у Бога, що, зрештою, вписувалося у християнську доктрину. Середовище жебраків було далеко не однорідним, та й ставлення до цього прошарку було амбівалентне: одних переслідували, а інших не лише толерували, а й підтримували, бо вони були важливим елементом організації християнського соціального простору. Ставлення до жебраків і люзних людей змінювалося з часом. Воно залежало від моралі, яка побутувала в тодішньому суспільстві, зокрема і від змін у християнській доктрині.

Міста у Короні Польській і в Речі Посполитій хоч і не мали репрезентації на сеймах, не були обійдені на них увагою. Важливі для них справи вони намагались вирішити за допомогою фінансів та особистих зв'язків. На сеймах активно обговорювали питання про податки, торгівлю, склади товарів, оборону поселень, захист їх від свавілля шляхти та від маргінальних груп людності, нобілітацію міщан, земельні справи тощо. Не раз ухвалювали пункти конституцій з дрібних і локальних міських питань – про мости, шпиталі, млини тощо. Міщан це цілком влаштовувало. Самі ж вони не були зацікавлені, щоб створити свою сеймову репрезентацію. Насамперед – бо остерігалися втручання в їхні справи, обмеження міських прав, а також із фінансових мотивів (нечисленні великі міста мали б представляти інтереси численних малих і середніх). У Короні так і не сформувалася станова міщанська свідомість. Межі між станами були дуже розмитими, що особливо стало видно у XVI – на початку XVII ст. Міщани воліли радше укладати спілки з місцевою шляхтою для захисту регіональних інтересів, аніж об'єднувати зусилля міст із різних частин держави, щоб відстоювати спільні для них справи. Нова т. зв. «міська шляхта» – чи то шляхтичі, які прийняли міське право, чи то міщани, які отримали нобілітацію, – не утворила навіть окремої станової групи й не готова були долучатися до пильнування інтересів міст: надто різними були джерела формування цього прошарку жителів міст, і надто різні мали вони цілі. В кожному разі, не так шляхта воліла обмежити права міст, як ті самі вели дуже сепаратну політику.

Розділ 6

Локаційні привілеї та уявлення міщан про обсяг і формат міського німецького права у XIV- першій половині XVII ст.

6.1. Локація міст

Створення нового міста чи переведення вже наявного поселення на німецьке право в літературі дістало назву «локація». У вузькому значенні вона означає створення нового поселення, що відбувалося за угодою землевласника з організатором колонізації – локатором. Останній займався залученням поселенців до нового міста й налагодженням життя в ньому. Згідно з привілеєм, що його видавав землевласник, локатор отримував не лише більшу, ніж решта, ділянку землі, але доволі часто й посаду вйта [див. дет.: 478, с. 70-71]. Вона, як і пов'язані з нею особисті привілеї, була спадковою, але згодом у багатьох містах вйтів почали обирати. Кристина Камінська подає приклади, коли місто мало не одного, а кількох локаторів, як-от у Кракові, де їх було три, чи в Бохні, де в документах вказано чотирьох. Щоправда, вйтом зазвичай ставав лиш один із них [655, s. 131; 649, s. 78].

Однак варто пам'ятати, що в Центрально-Східній Європі загалом, і на руських землях зокрема, головну масу колоністів становили не німецькі переселенці, а саме слов'яни, про що чимало написано, і це переважно не викликає заперечень [дет. див.: 235, с. 59-83]. Окрім того, далеко не завжди німецьке право надавали при створенні нового поселення, іноді його отримували також при реорганізації чи розширенні статусу вже наявної громади – тобто відбувалася локація в широкому значенні цього слова. Саме так цей термін трактував німецький дослідник Рихард Кебнер, розуміючи під ним або створення нового поселення «на сирому корені», або ж переведення села у статус міста [680, s. 1-29]. Польський дослідник Станіслав Курась додавав іще пункт про надання права на самоврядування господарсько-адміністративному центру, що вже існував [697, s. 105].

Синтезуючи різні погляди на поняття «локація», польський історик Бенедикт Зентара під ним розумів уже три речі: 1) закладання нового міського поселення; 2) просторову видозміну вже наявного міста; 3) надання самоврядування та міського права поселенню, яке вже перед тим виконувало функцію міста, що відрізняло його від навколишніх сіл. Останній варіант локації, зауважував автор, стосувався зазвичай великих торговельно-ремісничих центрів і значно рідше малих міст [821, s. 78-80]. Український історик і джерелознавець Микола Ковальський, своєю чергою, розрізняє грамоти локаційні (про заснування міського поселення) та магдебурзькі (про запровадження самоврядування в містах), при цьому другі, наголошує, зазвичай є ширшими за змістом, аніж перші [379, с. 5, 10]. Особливістю локаційного процесу в Галичині було те, що тут німецьке право здебільшого отримували населені пункти, що вже існували, тоді як на руських землях у складі Великого князівства Литовського більшість локацій відбувалася «на сирому корені» або ж магдебурзьке право зі статусом міста отримували сільські поселення. Це значною мірою пов'язано зі щораз нижчим рівнем урбанізації що далі на схід Європи, тож мережа міст на землях ВКЛ була значно рідшою, ніж на теренах Корони Польської¹.

Певну планомірність урбанізації у володіннях Ягеллонів дослідники практично не заперечують. Не відкидаючи економічних передумов, польські історики підкреслювали політичні мотиви поширення локаційних процесів у той час, вказуючи, що привілеї на магдебурзьке право покликані були зміцнити політичні позиції короля і в міжнародних, й у внутрішніх справах [608, s. 334]. Але й міщани та власники міст вбачали у запровадженні німецького права насамперед економічну вигоду [140, s. 7]. Цей факт не раз підкреслювали як

¹ За даними Анджея Янечека, в Червоній Русі й у Великому князівстві Литовському на 1 км² припадало 3–5 жителів, у той же час, як у Західній Європі на такій території в другій половині XVI ст. – в середньому близько 20 осіб [643, р. 157-158]. Більшість людності цього регіону жило в селах, зокрема в Малопольщі міщани становили лише третину від загального числа жителів, а на руських землях ця цифра була ще меншою, адже на кінець XVI ст. в Малопольщі було близько 210 міст (в той же час у Великопольщі їх було 256), на Волині – 68 міст, на Підляшші – лише 15. [605, р. 9, 10]. Про відмінності локаційних процесів у різних регіонах Корони див. також: [593].

українські, так і польські, російські та білоруські дослідники [575, s. 50-52; 347, с. 45; 313, с. 96; 477, с. 18; 515, с. 5-7 та ін.], та найважливіше, що на цьому неодноразово й недвозначно наголошено в самих привілеях: «прагнемо, щоб це місто процвітало та збільшувало свої вигоди, прибутки, користі та добробут» [68, с. 29] або «бажаючи, аби за часу нашого панування міста й містечка тієї Корони не лише людьми, а й усілякими пожитками та фортунами буюли» [65, с. 405, 390 та ін.].

Зигмунт Август у привілеї для Тарногорода 1567 року згадує заяву сандомирського воєводи Станіслава Тарновського, що заснування цього міста може збільшити доходи королівських маєтків. Зигмунт III у грамоті, наданій 1591-го Межирову, подає запевнення барського старости Станіслава Гольського, що заснування нового міста збільшить доходи староства [402, арк. 3]. І такі пасажі не були поодинокими. Думку про важливість саме економічних інтересів при локації міста розвинув Генрик Самсонович, який вказував на меркантильність і практичність міщан XV–XVI ст. [765, s. 497-500]. Станіслав Курась натомість підкреслював символічне значення тогочасних локаційних привілеїв: «...Людина середньовіччя неодноразово попросту забавлялася, коли дарувала те, що було подаровано вже кимось іншим, або ж за що було заплачено, коли купувала та продавала нерухомість із приналежностями, яких не було, коли надавала імунітет, наявний віддавна, коли багаторазово переводила ті самі осадні з права польського на німецьке, коли видавала й отримувала документи, які нічого в суті не змінювали» [697, s. 76].

З останнім твердженням важко однозначно погодитися. Звісно, можна вважати, що слова у привілеях про економічні вигоди для міст – лише фігуральні пасажі, але конкретні документи з подальших періодів підтверджують, що від запровадження магдебургії та пов'язаних із нею прав і вольностей доходи міст суттєво йшли вгору¹.

¹ Доволі показово, що навіть Дмитро Багалій, який дотримувався традиційних для української національної історіографії поглядів на магдебурзьке право як на чужорідне для наших міст, не міг оминати фактів економічної вигоди, що її воно приносило упривілейованим поселенням [178, с. 390, 401].

Окрім того, на руських землях міста, надто прикордонні, виконували й оборонну функцію. Локування нових міст збільшувало безпеку держави, про що теж є згадки у привілеях. Кілька таких фактів подає Іван Крип'якевич: «У грамоті Жигмунта III на заснування Магерова 1595 р. читаємо: “Багато залежить нам і речі посполитій на тому, що у всьому королівстві, а особливо в руських землях, що є наражені на майже щоденні напади, було засновано якнайбільше осад, міст, містечок і замків та через зріст населення, сила і могутність проти всіх неприятелів християнства ґрунтувалася”. Жигмунт III у привілею для Потока у Галицькій землі 1601 р. зазначає, що нове місто засноване у корисному місці між горами, при головному гостинці з Русі і Поділля на Волинь а що воно лежить на шляху неприятельських наступів, повинно бути укріплене для безпеки мешканців і захисту купців. Він же у привілею для Сасова, у руськім воєводстві, 1615 р. стверджує, що через це місце переходить “посполитий і звичайний гостинець з Русі і Поділля на Волинь і користуються ним, також це місце лежить на переході або шляху від неприятельського наїзду, – видається нам дуже потрібне і правильне це містечко осадити; воно також якою-небудь обороною забезпечене може служити для безпеки обивателів”. Той сам король у привілею для Лютомирська (Касперовець) на Поділлі 1619 р. заявляє: “Нічого більше не бажаємо, як щоб на окраїнах нашої держави було засноване значне число міст і містечок для оборони границь країни”. Володислав IV у привілею для Пиляви 1640 р. запевняє, “що багато на тому Речі Посполитій залежить, щоб по всій нашій державі особливо ж у подільському воєводстві, що все підлягає поганським наїздам, якнайбільше було фортець, осад, слобод і містечок, щоб завдяки поселенню людей і прибільшенню фортець, тамті краї, добре уґрунтовані в силу і могутність проти неприятеля святого хреста, стали безпечніші”, а зокрема що до Пиляви, “щоб річ посполита могла мати нову оборону з цієї фортеці, а поблизькі обивателі в час різних українських тривог, скорий і безпечний захист”» [402, арк. 3-4].

Немає жодного сумніву, що увага до міських укріплень була продиктована не лише прикордонним розташуванням багатьох руських міст, а й постійною

загрозою татарських нападів. Саме тому в окремих привілеях для новолокованих поселень на цих теренах були й пасажі про обов'язки міщан забезпечувати оборону як самого міста, так і держави загалом. Це передбачав, зокрема, локаційний привілей Лисянки від 28 червня 1622 року [43, с. 137-138]. На важливість оборонної функції міст вказує Андрій Заяць, досліджуючи міста Волині. Він зазначав, що «з 89 міст, заснування яких виявилось невдалим, 76 % не мали замків» [321, с. 139; 319, с. 175-182].

Проаналізувавши численні локаційні грамоти для руських міст, Іван Крип'якевич слушно зауважив, що королі, як і власники, користь від локацій вбачали головню в трьох аспектах:

- 1) збільшення доходів власника поселення;
- 2) використання міста для торгівлі;
- 3) роль міста як оборонного об'єкта [402, арк. 4].

Але тільки від конкретних об'єктивних і суб'єктивних причин залежало, наскільки наданий шанс уміли використати. Знаний білоруський історик Зіновій Каписький називав локаційну грамоту «заохочувальним привілеєм для міста», який був «не епізодом, а системою, постійною рисою внутрішньої політики держави, головною турботою якої було стимулювати економічне життя міста» [388, с. 23-24]. І з цим важко не погодитися. До речі, невдалі локації були не рідкістю. Приміром, Миколай Тарло 1557 року отримав привілей від Зигмунта Августа на локацію міста Тарлівця на місці сіл Кобильниці Волоської та Кобильниці Руської в Любачівському старостві Белзького воєводства, але місто так і не було створено, обидва населені пункти так і залишилися селами, про що свідчить люстрація воєводства за 1564 рік [402, арк.9; 57, с. 283-286].

Про такі невдалі локації на теренах Корони Польської згадували й польські дослідники. Генрик Самсонович, розглядаючи локації на німецькому праві міст у XIII – на початку XIV ст., вказував, що принаймні чверть із проголошених локацій так і не було втілено, бодай в початковому варіанті [488, с. 343]. Ба більше, іноді навіть формально наявне місто чи поселення, що отримало привілей на магдебурзьке право, справжнім містом так і не ставало. Насправді,

ззначав Ярослав Кісь, це були аграрні поселення з міським правом, з незначною кількістю ремісників – ковалів, шевців, пекарів, різників та ін. і зі жменькою купців. Найбільшим здобутком таких осад були ярмарки й торги. І це, на думку дослідника, сталося внаслідок економічної активізації магнатів і шляхти на шляху до збільшення своїх статків [366, с. 37].

6.2. Локаційні привілеї

Самоврядні міста Корони Польської та Великого князівства Литовського, зокрема й на руських землях, звіряли це своє право не так із кодексами, як із конкретними привілеями, що їх надавали їм королі чи власники. Ці документи були адресними й містили як загальну, так і доволі конкретну інформацію щодо міст, яким їх надано. Локаційні привілеї були не лише їхньою відправною точкою, а й «дорожною картою» в подальшому історичному розвитку [231].

Із усіх джерел з проблеми урбанізації чи не найважливішими є королівські привілеї на магдебурзьке право, надані окремим містам. Саме в них зазначено терміни запровадження міського самоврядування, а також його первісний обсяг. Формуляр міського привілею на магдебурзьке право, що походить із XVI ст., ґрунтовно проаналізував український дослідник Микола Ковальський [379, с. 3-15; 378, с. 7-30], натомість у польській історіографії існує особливий історико-правовий дослідницький напрям, присвячений саме міським локаційним привілеям. Щоправда, сьогодні такі студії не надто популярні.

Саме локаційний привілей був основою правового статусу кожного міста Корони Польської та Речі Посполитої. Поширена думка, що «всі грамоти на магдебурзьке право мають важливу загальну рису: в кожній з них проголошується одна й та сама організація міської влади, одні й ті самі органи, що її утворюють – вїйт, бурмистри, райці, лавники. Усі вони наділені як адміністративними, так і судовими функціями. Юридичною основою їхньої діяльності проголошувалося магдебурзьке право. Така одноманітність свідчить про використання єдиного принципу організації та діяльності створюваного

самоврядування в усіх містах, що отримали привілей на магдебурзьке право, причому цей принцип діяв скрізь. Конкретні особливості окремих міст лише вносили в нього те, що було допустимим, але не змінювали його суті» [388, с. 29]. На таку спільність звертали увагу й інші історики [477, с. 11; 478, с. 74; 479, с. 49; 538, с. 52; 697, с. 43; 312, с. 83 та ін.]. Звісно, в основі своєї магдебурзьке право міст Центрально-Східної Європи було однотипним, але ж особливостей, що характеризували самоврядну організацію кожного міста зокрема було доволі багато, і саме вони найчастіше були визначальними в міському житті, на що справедливо вказував іще Володимир Антонович [174, с. 50].

По-перше, у процесі рецепції німецького права його норми вступали у взаємодію із місцевими звичаями, з т. зв. звичаєвим правом, що приводило на практиці до виникнення локальних різновидів міського права. Невипадково Ярослав Ісаєвич писав, що магдебургія українських міст – це не німецьке, а українське муніципальне право [336, с. 19]¹. Подібні судження висловлює білоруський дослідник Язеп Юхо, який називає магдебурзьке право тамтешніх міст не німецьким, а міським правом Білорусі [530, с. 161-162]. При тому він слушно зауважує, що «при вивченні грамот, які видавалися містам на магдебурзьке право, привертає увагу той факт, що всі вони говорили про запровадження німецького права, але не містили жодної норми, де би вказувалося, якими саме німецькими кодексами чи збірниками треба користуватися...». Після ознайомлення з актами міських магістратів є підстави вважати, що справжнє німецьке право в містах Великого князівства Литовського населенню не було відоме і, за невеликим винятком, його не застосовувано, підсумовує Юхо [530, с. 161]. Цієї ж думки й інші дослідники, зокрема білоруські – Аляксей Вішневський [213, с. 63-64], Сяргей Стренковський [501, с. 199-211] та ін. Зрештою, й сам Бартломей Гроїцький наполягав на «ненімецькому» характері описаного ним магдебурзького права в містах Речі

¹ Див. підрозділ 4.2.

Посполитої [107, s. 24]¹. А Павло Щербич, викладаючи суть німецького права, що функціонувало в коронних містах, розумів його недосконалість і наголошував, що воно має еkleктичний характер: «У тому, що в праві саксонському не описано, маємо вдаватися до звичаїв, а потім до старих прав...» [154 (II), s. 376].

По-друге, маґдебурзьке право не було офіційно кодифікованим, кожне місто жило відповідно до тих привілеїв, що їх було йому даровано, і цей набір був доволі різноманітним. На цю властивість вказували різні дослідники, починаючи від Володимира Антоновича. Що й не дивно, адже свою організацію міста отримали шляхом індивідуальних привілеїв, як економічних, так і правових [див.: 655, s. 125]. Таким чином, справедливо зауважував Вітольд Майсель, «локаційний привілей не був кодифікацією міського права, а лише містив ті норми, що регулювали спеціальні питання даного міста. Загальні норми були добре відомі адресатам привілею» [718, s. 237]. Але тут варто зробити ремарку: що меншим було місто та що далі воно було від великих центрів, то менше в ньому було освічених людей, то гірше тут знали загальні правові положення й то детальнішим мав бути привілей, яким запроваджувано там німецьке право. Ба більше, що далі на схід від німецьких земель були розташовані міста, то менше в них було тих, хто розумівся на характерних нормах маґдебурзького права. Розглядаючи природу привілеїв у середньовічному світі, російський дослідник Александр Рогачевський зауважує: «Важливе місце, яке займали привілеї в системі тодішньої соціальної регуляції, пояснюється тим, що центральною проблемою середньовічного права була проблема правового статусу особи. При виданні, наприклад, уставної грамоти для якої-небудь громади суверен не вводив в дію ті чи ті норми об'єктивного права, а лише надавав членам общини певні права й обов'язки. Кажучи сучасною мовою, таке право виступало як сукупність суб'єктивних прав» [478, с. 85].

¹ Див. підрозділ 4.2.

Але специфіка міських привілеїв окремих міст визначалася не лише тим, наскільки обізнаними з нормами права були місцеві жителі чи локатори, а ще й тим, наскільки готовими вони були до відстоювання своєї автономії й розширення обсягу наданих прав. Як слушно зауважив польський дослідник Здзіслав Римашевський, міське самоврядування не корінилося безпосередньо в німецькому праві, а було результатом певного етапу розвитку міст, локованих на ньому, і при тому розміри здобутої ними автономії були різними, залежно від їхніх можливостей [760, s. 69].

Розгляньмо тепер детальніше локаційні привілеї руських міст XIV–XVII ст. Якщо місто закладали на королівських землях або наявне тут поселення отримувало новий статус, то необхідна була лиш одна королівська грамота; такий документ видавали війтові, який і займався практичними питаннями локації міста. Якщо ж місто закладали на землях, що належали приватним особам – шляхті чи духовенству, то для легітимізації такої локації необхідно було дві грамоти: однієї від короля для власника цих земель, що дозволяла йому локувати нове поселення на німецькому праві, а другої від самого власника для війта майбутнього міста. В окремих випадках король лише підтверджував грамоти, що їх перед тим видавали самі власники на локацію нової осади. Так, зокрема, було з Гороховом у Луцькому повіті, якому 26 липня 1600 року брацлавський каштелян князь Григорій Львович Сангушко-Коширський і його дружина Софія надали магдебурзьке право, як зазначають, для примноження добра й безпеки міста від неприятелів, насамперед від татар. Встановлюючи міське судочинство, власники зберігали за собою право апеляції щодо рішення міських судів.

У документі, що був польською мовою, доволі детально розписано систему оборонних споруд навколо міста, права й обов'язки міщан, систему їхніх податків і відпрацювань на користь власників, місту було даровано 48 волок. Зазначалося, що «на вічність усім, хто мешкає в Горохові, призначаємо, віддаємо

й алегуємо¹ самим і їхнім нащадкам: поля з городами, будинки, фільварки із сіножатями, збіжжям і всім, що посаджено і вирощено, так, як хто, по батьках своїх набувши право, тримав і до цього часу вживає, з тих волок, із кожної зокрема, на кожний рік на свято св. Мартина римського по чотири копи литовських грошей нам і нащадкам нашим чиншу певного завжди, самі зібравши, платити мають і будуть повинні» [43, с. 93]. Фільварки й городи міщан мали бути винесені за межі міста, будинки слід було зводити як на ринку так і вздовж вулиць, місто мусили обнести валом і парканом.

Далі передбачалося, яку зброю слід мати для оборони поселення від неприятеля. Зем'яни чи люди шляхетського походження, які б набували нерухомість у Горохові, підлягали міській юрисдикції й не мали отримувати лібертацію чи охоронні листи від власників. Потім доволі детально було розписано, які податки мали сплачувати представники різних ремесл. В осаді було дозволено лазню, ваги, воскобійню, олійницю, і все це міщани мали не лише встановити, а й самотужки доглядати. Передавалися на користь міста й доходи від збору мостового. Горохівські урядники на день св. Мартина мали звітувати перед власниками про міські видатки. Вони ж мали збирати й державні податки та під присягою передавати їх королівським комісарам. Привілей забороняв приймати до міста людей невольних і чинити спротив їхній видачі [43, с. 95]².

¹ Алегувати (від лат. *allego*, пол. *allegować*) – призначати, надавати.

² Ця норма цілком відповідала приписам низки загальноземських великокнязівських привілеїв. Зокрема, у привілеї Казімежа IV для духовенства, рицарства, шляхетства, бояр і міщан ВКЛ від 2 травня 1447 року зазначалося: «А такожъ мы, а любо заказники наши, тыхъ предречоныхъ княжатъ, рытеремъ, шляхтичовъ, боярь, мѣстичовъ земель нашихъ Литовскихъ и Рускихъ и Жемоитскихъ и иныхъ, людей данныхъ, извъчныхъ, селянятыхъ, невольныхъ, котороѣ бы коли плоти были, а любо достоинства, не пріймемъ, а ни урядникомъ нашимъ приняти не перепустимъ; а они тежъ прелати, княжата, рытери, шляхтичи, боярь, мѣстичи великого князства Литовского и Руского, Жемоитского, нашихъ и будучихъ людей, котороѣ бы коли плоти были, а любо достоинства, приняти сами, а любо чересь свои врядники, ни жаднымъ обычаемъ не смѣти будуть» [38, с. 75-76]. Ці пункти перегукуються із приписами Судебника 1468 року: «А который будетъ люди выводить, а любо челядь неволную, а ухватятъ съ лицом: того на шибѣнницу...» [38, с. 83; див. також: 377, с. 48].

У Горохові встановлювалися два щотижневі торги (у вівторок і суботу) та два щорічні ярмарки (на Вознесіння Господнє й на «св. П'ятюнки, руське свято», як вказано в документі) [43, с. 94-95]. Також передбачалися й не зовсім типові для міст-магдебургій повинності: «Женців із міста з кожного дому на озимі жнива по троє, а на ярину по троє міщанин щороку повинні давати; також до перемильської греблі щороку, якби в цьому була потреба, на чотири дні з кожної волоки кіньми з возом і з городу повинні їхати або йти мають; для нагляду за тими роботами [й] над тими людьми міський уряд завжди має бути; на сторожу до замку щороку міщани мають дати двадцять злотих» [43, с. 96].

Наприкінці привілею було обумовлено справи євреїв: «Євреї в місті нашому Горохові будуть під нашою юрисдикцією, до них міщани нічого не мають; тим євреям вулиця особлива з ринку аж до школи відміряна, і на ятки їхні м'ясні біля школи місце має бути вказане» [43, с. 96].

Цей документ від власників міста цілковито підтвердив король Зигмунт III 10 березня 1601 року. Тут же було роз'яснено, як міщани Горохова мають обирати собі вїта: «...Нехай самі міщани горохівські та їхні нащадки обирають п'ятьох райців, а з них одного, чесного й у праві магдебурзькому обізнаного й ученого, на вїтівство горохівське мають обрати та поставити. А той вїт із тих п'яти райців, що названими горохівськими міщанами та їхніми нащадками будуть обрані, як старший судові справи в тому місті з тими райцями вирішувати має. Тій елекції, як раецькій, так і вїтівській, князь його милість Коширський зі своєю дружиною, Софією, відповідно до теперішнього свого добровільного дозволу, зі своїми нащадками не має й не буде перешкоджати на вічні часи...» [43, с. 97].

Власне, від часу видання королівського привілею 1601 року магдебурзьке право в Горохові стало цілком легітимним. Так само було локовано й Жовкву: коронний гетьман Станіслав Жулкевський заснував її на місці розташованого на його землях села Винники 1594-го, та допіру 1603 року Зигмунт III Ваза видав для міста привілей, яким дарував йому магдебурзьке право [544, s. 11-12; 399, с. 42; 184, с. 167]. Це була звична практика і для польських, і для руських міст

Корони. З часом привілеї як власника, так і короля стали називати локаційними. Щоправда, іноді в літературі розрізняють локаційний привілей і локаційний документ. До перших зараховують королівські грамоти, що легітимізували запровадження в містах магдебурзького права, а до других – грамоти, що їх видавали власники земель і в яких ґрунтовно роз'яснювано окремі деталі життя міста в його новому правовому статусі. Таку градацію джерел, пов'язаних із процесом локації, пропонує польська дослідниця Кристина Камінська [655, s. 116-126]. Активно її підтримує у своїх роботах і український історик Андрій Заяць [817, s. 188 etc].

Іноді навіть на королівських землях локаційні грамоти видавали старости (вперше такий випадок зафіксовано 1457 року щодо Сульмежиц [700, s. 202] у Великопольщі), або ж їм делеговано право на заснування нового міста. Траплялося таке й на руських землях. Приміром, уже згадуваний Чигирин, дозвіл на заснування Чигрина на порожньому урочищі Зигмунт III видав черкаському старості Олександрові Вишневецькому 1589 р. [43, с. 82-85]. І щойно наступною грамотою, від 15 жовтня 1592 р., король надає місту магдебурзьке право й одночасно встановлює тут два ярмарки та щотижневий торг, однак коли саме вони мали відбуватися – у грамоті опущено [43, с. 86-87].

Дозвіл на локацію нового поселення й на використання там німецького права король часом видавав лиш одним документом. До прикладу, 10 листопада 1576 року Стефан Баторій видав у Торуні привілей на прохання волинського старости й володимирського войського Василя Гулевича про дозвіл йому осадити на магдебурзькому праві міста в селах Мовчанові й Качині Володимирського повіту та в Сутисках Брацлавського [55, с. 200].

За цим привілеєм, Василь Гулевич мав право влаштовувати в Мовчанові два річних ярмарки й по одному в Качині та Сутисках і в усіх трьох поселеннях по одному торгу, а також утримувати там корчми. Показово, що дозвіл на локацію нових міст король надав старості, так би мовити, пакетом, і цей випадок не був унікальним. На вальному коронному сеймі у Варшаві 18 лютого 1605 року Зигмунт III Ваза на прохання й на користь князя Януша Острозького,

краківського каштеляна, володимирського, черкаського, білоцерківського, канівського та богуславського старости, видав привілей про надання магдебурзького права Меджибожу¹. Тамтешні міщани мали обрати вїйта, бурмиистра, райців та інших урядників за прикладом інших головних міст Корони, «в Кракові та деінде звичаї права магдебурзького шукаючи».

Міщани Меджибожа могли стати тільки перед своїм міським судом у всіх справах, із кримінальними та кривавими включно, й отримувати кару відповідно до приписів магдебургії. «Для того допускаємо в місті Меджибожі за звичаями права магдебурзького, ратушу, ятки та лазню збудувати й у тому за прикладом інших упривілейованих міст чинити», – йшлося у привілеї [43, с. 107]. У місті дозволено два ярмарки на рік – на св. Петра за старим календарем і на св. Михаїла за грецьким обрядом, а також щотижневий торг по неділях. Також міщани отримували право «корчми вільні мати й не платити з них капщизни до нашого скарбу, і жодних повинностей не виконувати, вино, мед, пиво, горілку й інші всілякі напої й речі в гостинних домах до споживання мають тримати та ними шинкувати. Також усілякими товарами й купленим там у місті торгувати; дозволено буде там на ярмарки й торги до того міста всім обивателям держав наших і чужоземним купцям з усілякими товарами приїздити, торгувати, продавати та купувати, сплативши на згаданого князя Острозького торгове мито від усіх своїх товарів, за звичаєм, що збережено в інших подібних містах...» [43, с. 108]. Цей привілей повністю підтвердив 29 березня 1638 року Владислав IV Ваза [43, с. 107].

Отже, грамоти на магдебурзьке право монархи могли видавати старостам для локування міст як на їхніх приватних, так і на королівських землях. Часом іще до закладання осади з ініціативи власника король не лише санкціонував таку локацію, а й дарував новому поселенню право на самоврядування. Приміром, 29 червня 1528 року Зигмунт I видав дозвіл князеві Петру Михайловичу на локування на місці села Острожця в його володіннях на Волині нового міста й

¹ Місто в Луцькому повіті Волинського воєводства.

одночасно надав йому право на торги та ярмарки: «...Въ которомъ-же месте допускаемъ торгъ мети и встановити въ неделю; и закликати по всимъ сторонамъ и явно выславити; и ярмарки два въ рокъ тамъ мети: одинъ на Вознесене Господне, а другій на день светого апостола и евангелиста Луки у въ осень; а тыи ярмарки мають черезъ тыдень стояти и вси люди посполитыи мають въ нихъ добрую беспечность и доброволенство мети приехати, и отъехати, и торговати, водле правъ и звычайу иныхъ местъ нашихъ. И допустили есмо всимъ людемъ ихъ и ремесникомъ, хтобы-колвекъ по своей воли до того места его пришелъ, добровольне сажати» [43, с. 36].

Король також надавав Острожцеві магдебурзьке право за зразком інших міст держави та звільняв його жителів від низки податків на користь приватних осіб: «...И вызволяемъ тое место его, яко ся на своихъ границахъ и межахъ долго и широко маеть, з права руского и литовского и зъ ыншихъ правъ посполитыхъ: маеть ся тое место его – войтъ и мещане, и вси люде, которыи будутъ в немъ мешкати, тыхъ часовъ нынешнихъ и на вечность, всими тыми справами, и члонкамы, и выписамы обычаевъ справовати и обыходити такъ, яко есть обычай права майтборского, и якъ ся въ ыншихъ местехъ нашихъ справують и радять. А жидова того места его Острожецкого мають ся у праве рядити и обыходити тымъ правомъ, которымъ жидов... обходять, и справують, и бывають сужоны. А которые мещане и крамары, мешкаючи в томъ месте, где колвекъ зъ конми, и зъ быдломъ, и зъ ыншими речьмы своими торговыми, до которыхъ местъ и местечокъ поедутъ, тогды старые мыта и соленичное в местехъ нашихъ мають давати, а где бы инде въ местехъ князьскихъ и панскихъ новые мыта были встановлены, и они там мыта и соленичное не мають платити. И каждый мещанинъ того места Острожецкого маеть от такого платежа мыта вызволенъ быти. И тое место в томъ имени его, и торгъ и ярмарки, и вси члонки и дѣла, яко выше в томъ нашомъ листе стоить выписано, ишь то къ праву майтборскому прислушитъ, потвержаемо симъ нашемъ привилемъ князю Петру самому, и его жоне, и ихъ детемъ, и напотомъ будучимъ ихъ счадкомъ вечно и на веки непорушно» [43, с. 36-37].

28 червня 1622 року Зигмунт III завізував привілей, яким дозволяв руському, бузькому, корсунському воєводі та чигиринському старості Янові Даниловичу в урочищі «на землі нашій (королівській – Т. 3.) названій Лисянка, у воєводстві Київському розміщеній, містечко з такою ж назвою Лисянка осадити людьми добрими, учтивими». Жителі нового міста мали боронити християнські землі від неприятеля, бо ж поселення засновувано на окраїнних землях, що часто зазнавали нападу татар. Тут-таки король надає лисянцям «право магдебурзьке, яке інші міста й містечка наші на Україні мають», а також обумовлює вибори вїйта, бурмистра й райців, яких мусить затвердити замкова адміністрація, регламентує права й обов'язки міщан, державні та міські податки [43, с. 135-138].

Хай там яким був порядок локування міста, для легітимації самоврядування в ньому, отже, важливою була саме королівська грамота, і доволі часто в ній було чимало організаційних деталей.

6.3. Інформаційний потенціал локаційних привілеїв: правові аспекти

Локаційні привілеї були, як правило, доволі стійкими за своїм змістом, типовими для багатьох європейських міст, і такі загальні пункти були й у привілеях для руських осад. Документи писали часто за усталеною формулою, та все ж вони нерідко містили не так мало інформації про міську владу. Часом у локаційних привілеях описували лише головні принципи, а не конкретні інститути самоврядування. Це ставило міську організацію в певну залежність від місцевих звичаїв, що тією чи тією мірою впливали на функціонування магдебурзького права в місті, і що меншим воно було, то сильнішими були ці впливи. Зразками таких малоінформативних локаційних привілеїв можуть бути грамота для Переворська (Пшеворська), яку видав 25 квітня 1393 року Владислав Ягайло Янові з Тарнова [140], або документ, що його отримав 7 червня 1585-го від Стефана Баторія київський воєвода, маршалок Волинської землі князь Костянтин Костянтинович Острозький на магдебурзьке право для його міста

Острога [71, с. 112-113; 350, с. 214-216], а також привілей Зигмунта III від 4 квітня 1623 року на магдебургію для Чернігова [62, с. 54-55]¹ та ін.

Безумовно, самих лише локаційних привілеїв недосить, щоб охарактеризувати як життя самоврядного міста, так і уявлення його городян про німецьке міське право. Привілеї іноді були формалізованими, але рідко аж так малоінформативними, як стверджують деякі польські й українські дослідники [697, s. 43; 538, s. 52; 313, с. 92; 318, с. 266; 314, s. 188 etc.]. Кожна локаційна грамота була унікальною – якщо не особливою інформацією, хоч і такої не бракує, то бодай комбінацією прав і привілеїв, що їх даровано жителям того чи того міста. При тому чітко можна визначити ті інформаційні блоки, що найчастіше трапляються в локаційних привілеях².

Надаючи новолокованому поселенню німецьке право, зазвичай вказували, яке місто буде йому в цьому зразком, скільки землі ця осада могла використовувати, визначали права й доходи вїята, міщан, а якщо локовано приватне місто, обумовлювали права й доходи його власника від такого поселення. Хоч і тут можливі були варіанти. Зазвичай у локаційних грамотах зазначали, що міщан нової магдебургії звільнено від будь-якої юрисдикції, окрім міської. До прикладу, такий пункт був у грамоті, що її видав Казімеж III 11 травня 1354 року дідичеві села Стожища Іванові Пакославу й де, серед іншого, надано магдебурзьке право Ряшеву: «...Ми дозволяємо з нашої королівської ласки для користі і втіхи названого міста Ряшева надати йому і всьому повіту зі

¹ 2007 року на базі історичного факультету Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка («Чернігівський колегіум») Ганна Доманова захистила дисертацію з історії самоврядування Чернігова [293].

² Знаний білоруський дослідник Сяргей Стренковський доводить, що в XVI ст., за Зигмунта Августа, постає стандартний формуляр привілею на магдебурзьке право, прикладом якого є привілей Кринок; цей формуляр, на думку автора, був основою для таких документів, що їх видавано за Стефана Баторія, Зигмунта III та Владислава IV. Відмінності ж, що є в документах окремих міст, дослідник пояснює тим, що на XVI ст. не існувало єдиних стандартів мови [див: 502, с. 135-142]. Із цим важко погодитися, бо хоч привілеї й містили багато спільних пунктів, але їх набір завжди був доволі індивідуальним. Сам Стренковський дещо суперечить собі у своїй-таки статті, бо нараховуючи 11 спільних рис, він все ж зазначає й ті пункти, що їх не було в тих чи тих привілеях. Уже це може свідчити, що єдиного загального правила надання магдебурзького права окремим містам не існувало.

селами та слободами як заселеними, так і тими, що будуть заселені, німецьке право, зване магдебурзьким. А крім того, для швидшого відновлення і заселення не раз уже згадуваного міста з усіма прилеглими до нього селами і слободами ми навічно вилучаємо і звільняємо кожного і всякого тутешнього жителя від підсудності воєводським, каштелянським, суддівським, підсудським та вознівським судам, щоб ніхто й ніколи не міг бути притягнутий до відповідальності ні перед нами самими, ні перед їх уповноваженими, за винятком тих випадків, коли вїйт або солтиси згаданих сіл будуть позвані до нас чи нашого суду листом, обов'язково засвідченим нашою печаткою. Самі ж вони нехай судяться на основі німецького права на власних судових засіданнях» [63, с. 776, 779].

На звільненні міста від королівської юрисдикції наголошено й у привілеї того ж таки короля для Львова від 17 червня 1356 року [68, s. 29] та ін. І хоч таке звільнення від королівської чи приватновласницької юрисдикції було основою нової самоврядної організації міста, не в усіх грамотах його чітко прописували. Але й тоді воно було загальнообов'язковим і самоочевидним. Навіть якщо місто було приватним і мало обмежене самоврядування, втручання власника у справи міщан все одно було можливе лише до певної міри [див.: 817, s. 194].

У більшості грамот однозначно вказано, який саме різновид німецького права даровано тому чи тому поселенню¹. Однак були випадки, коли в привілеї просто зазначали, що місту надано право німецьке, а вже на місці мали визначитися, якого саме гатунку воно буде. Зокрема, грамотою Казімежа IV від 7 січня 1467 року Ленчній у Люблінській землі було даровано право «шредське, або ж магдебурзьке» [139, s. 4], хоч, як свідчать джерела, тут діяло магдебурзьке право, найбільш типове для міст не лише регіону між Бугом і Віслою [703, s. 34-40], а й на всіх східних теренах Речі Посполитої. Іноді про різновид німецького права, яке було чинним у місті, можна було говорити за аналогією з тими містами, на зразок яких те місто було локовано, або ж спираючись на інші

¹ Про різновиди німецького права див.: [477, с. 18].

пізніші привілеї, надані цьому поселенню. Однак, як стверджує польський дослідник Ришард Щигел, в українських містах найчастіше запроваджували саме магдебурзьке право [дет. див.: 788, s. 110-111].

Одним із головних у локаційних привілеях був пункт про те, за прикладом якого саме міста надавалося німецьке право новолокованої осаді. «Надання новому місту права старішої громади – явище загальноєвропейське, – пише Александр Рогачевський. Наслідком його було виникнення “дочірніх”, “внучатих”, і навіть “правнучатих” міст, що об’єднувалися в сім’ї. При цьому суд старішого міста ставав і вищою судовою інстанцією для бюргерів “дочірнього” міста» [477, с. 18]¹. Львів, приміром, отримав німецьке право за зразком Кракова², Краків – за взірцем Вроцлава³, Київ – Вільна [189, с. 55], Вільно, своєю чергою, – також за зразком Кракова (вказівка на це є лише в грамоті 1432 року, де вперше згадано віленську міську раду)⁴, Перемишль [633, s. 107]⁵ і Любачів [138, s. 10] – за взірцем Львова, Стохот – Луцька, Дорофіїв і Остропіль – Кракова [314, с. 180], Переворськ – Ярослава [369, с. 138] і т. ін.

Подібно було і з містами Німеччини: магдебурзьке право за зразком Штендаля отримали Вітшток (1248), Нойрупін і Фрідланд (1256); за взірцем Лейпцига й Галле отримали міське самоврядування Наумбург, Дрезден, Пірна,

¹ Про такий зв’язок між містами через передачу одне одному форми міського німецького права див. також: [360, с. 45-46].

² Конкретної вказівки на це у привілеї, виданому для Львова в канцелярії Казімежа III 1356 року, немає. Однак такий висновок, уважає Ришард Щигел, можна зробити з аналізу набору прав і привілеїв, якими користувався Львів. А що для польських королівських міст було традиційним взоруватися на прикладі столичного або ж на праві найближчого великого міста, то такий висновок є цілком виправданим [Див.: 788, s. 12].

³ Локаційний привілеї для Кракова згадує трьох локаторів (Гедка Стильвойта, Дитмара Волка та Якуба з Ниси) родом із Силезії. Один із них, Гедко, ще 1254 року був лавником у Вроцлаві, а вже 1274-го став війтом Нового Міста Вроцлава [575, s. 49-50].

⁴ Запровадження магдебурзького права у Вільні традиційно датують 1387 роком, але Іво Яворський стверджував, що цей привілеї Владислава II Ягайла лише надавав місту війтівство, а магдебургію було даровано допіру привілеєм 1432 року, що його видав Зигмунт Кейстутович у Троках. Про привілеї для Вільна див.: [648, s. 8; 649, s. 297-352].

⁵ Текст локаційної грамоти Перемишля від 1 жовтня 1389 року. Побутує думка, що ця грамота була для Перемишля релокаційною, бо в джерелах за 1359 і 1366 роки є згадки про міського війта. Анна Бердецька вважає, що елементи організації міста Перемишля на німецькому праві були вже 1323 року [557, s. 601].

Вурцен, Ляйсніг та ін. [369, с. 123] «Таким чином, – писав Федір Тарановський, – поширення міського права становило довгий ланцюг запозичень: одне місто отримувало право від другого та своєю чергою передавало його третьому» [506, с. 6].

Така ж формула була характерна і для міст Корони та ВКЛ. Зокрема, багато білоруських міст отримали магдебурзьке право за зразком Вільна, як-от Берестя 1390 року [387, с. 30] чи згодом Любча (привілеєм від 15 квітня 1590-го) [263, с. 182] та ін. Наприкінці XV ст. для міст Князівства взірцем організації самоврядування ставали інші «литовські» міста, що вже мали магдебургію. До прикладу, Сураж за привілеєм 1445 року отримав міське право за зразком Вільна, Ковна й Берестя; Августів від 1557-го також мав орієнтуватися на Вільно. Високе 1503 р. отримало магдебургію за зразком Берестя та Дорогичина [645, с. 32-33]. Несвіжу король Стефан Баторій 23 квітня 1586 року надав привілей на магдебурзьке право за зразком Вільна, Трок і Гродна та міст обох частин Речі Посполитої [263, с. 181]¹. Варіантів тут було безліч.

Були й інші схеми. До прикладу, у привілеях для Бранська (1493) та Мельника (1501) на Підляшші конкретне «материнське» місто не вказано, лише було зазначено, що вони мають взоруватися на інші міста Великого князівства Литовського [645, с. 32-33]. Так само й у грамотах для білоруських міст Себежа та Невеля (1623) ішлося, що магдебурзьке право там запроваджувалося за зразком «інших міст наших привілейованих», на практиці, однак, зауважує Анатоль Грицкевіч, принципи організації самоврядування в обох містах було запозичено від Смоленська, якому німецьке право було даровано 1611 року [263, с. 182].

Такі випадки були й із містами на нинішніх українських теренах. Зокрема, надаючи місту Острогу самоврядування, Стефан Баторій зазначав у грамоті: «...Тому месту СѸстрозскому право маидемьборское наддали, а всакіє свободы пожитки и порадоk в нем, прикладомъ иньших упривилевныхъ головныхъ мѣсть в паньствахъ нашихъ спорадити и постановити дозволили...» [71, с. 112]. Хоч далі

¹ Щоправда, уже в привілеї, що місто отримало 24 червня 1586 року, зразком для його самоврядної організації визначено Вільно [263, с. 181].

в тій-таки грамоті рекомендовано здійснювати судочинство за прикладом головних міст регіону – Львова та Кракова. І це далеко не унікальний випадок. 20 липня 1661 року на прохання полковника Івана Лизогуба магдебурзьке право з рук Яна Казімежа отримав Канів [65, с. 242-244]. У наданій місту грамоті зазначено, що тамтешніх міщан в усіх справах, і кримінальних також, звільнено від юрисдикції судів гродських, земських і інших, – канівці мають відповідати лише перед бурмістром, вйтом чи своїм міським судом, ретельно дотримуючись норм дарованого їм права. Однак у привілеї не було уточнено, за зразком якого міста має діяти магдебурзьке право в Каневі.

У грамоті Козельцеві від 29 грудня 1663 року так само було вказано, що самоврядування там має бути «за зразком інших міст наших (королівських – Т. З.)» [65, с. 355]. Подібно було й із уже згадуваною Лисянкою в Київському воєводстві: їй у грамоті на локування, що отримав Ян Данилович 1622-го, магдебурзьке право даровано таке, «як інші міста і містечка наші на Україні мають» [43, с. 136]. Щоправда, нижче, де йде опис податків, що їх мали сплачувати лисянські міщани, зазначено, що «з кожного дому таку повинність, яку в Корсуні й у Стеблеві дають, давати будуть повинні» [43, 137]. Усе це свідчить, що міщани руських земель мали доволі розмите уявлення про суть надаваного їм німецького права, зокрема магдебурзького. Для них його цінність полягала радше в певних економічних вигодах.

Іноді в грамоті вказували, що зразком запроваджуваного в новій осаді самоврядування права мало бути право двох чи більше міст. Для південноруських земель такими найчастіше були Львів і Краків. Таке надання міського права було характерним і для Польщі: Кциню, приміром, було локовано за зразком Гнезна й Познані; хоч були поселення, що приймали тільки «гнезненське» (Повідз) чи лише «познанське» право (Сьрем, Рогозно, Оборнікі) [488, с. 341]. Згадки про подвійні локаційні взірці трапляються й у привілеях для приватновласницьких міст, що отримували т. зв. неповне магдебурзьке право, тобто їхнє самоврядування значною мірою було обмежене чи то власником, чи то замковою адміністрацією. Із руських міст тут слід згадати привілеї 1585 року

для Переяслава, що був у володіннях Костянтина Острозького [62, с. 46], або 1592-го Лубен (Олександра), розташованих в маєтностях Олександра Вишневецького [62, с. 48], та ін. Іноді за зразки призначалися менш значні міста, як-от для Крупця¹ – Луцьк і Кременець [314, с. 180].

Зразком для запровадження міського самоврядування в новій осаді було те місто, звідки походив її локатор, уважає Кристина Камінська й підкріплює цю свою тезу цілою низкою прикладів [655, s. 124]. Але цей принцип працював лише на початкових етапах запровадження в регіоні магдебурзького права, коли ще в цих процесах брали участь німецькі чи сілезькі колоністи². На пізніших етапах німецьке право поширювалося без їхньої безпосередньої участі [див.: 235, с. 59-82], а взірць визначали за інакше – або волею короля (для королівських міст, зазвичай це було найзначніше місто регіону), або на прохання власника чи за зразком головного міста в його ж володіннях, або ж відповідно до прохання самих міщан.

Чимало міст на теперішніх українських землях, надто в Руському воєводстві й на Поділлі, отримали магдебургію за зразком Львова. В літературі часом навіть уживають термін «львівське міське право» [214, с. 524-525]. Отримати його було доволі вигідно, бо Львів мав чи не найширші прерогативи порівняно з іншими руськими містами. Ба більше, він став апеляційним центром для руських теренів Корони Польської – його райці мали видавати відповідні правові роз'яснення, згідно з грамотою Владислава III Варненчика від 17 липня 1444 року: «Також надаємо [право] згаданому місту Львову та його міщанам і жителям, щоб всі і кожне наше місто, містечко чи село, яке знаходиться в нашій руській землі, та їхні мешканці зверталися у згадане наше місто Львів у справі прав і вироків, де правила-статті для присудження і винесення вироків, по-іншому «ортилі», нехай від них [львівських міщан] отримують і викупляють, щоб користувалися і вживали на свою користь, згідно з тим, як наше місто Львів

¹ Нині – село Радивилівського р-ну Рівненської обл.

² У Силезії уже до початку XIV ст. було локовано приблизно 128 міст, що становить 76 % від усіх міст у регіоні, що виникли в середньовіччі [593].

звично користується, вживає на свою користь і тішиться» [23, арк. 1; 12, арк. 29-30; 86, s. 137-138; 68, с. 96-98]¹. Але й доти малі міста регіону зверталися до міської ради Львова по роз'яснення, що передбачено було вже їхніми локаційними привілеями, як-от у випадку Теремовлі [367, с. 111], Рогатина [516, с. 98], Замостя [142, s. 7] та ін.

На відміну від решти Європи, у річпосполитських містах, і руських також, «повітря міста не робило людей вільними»², тож у деяких локаційних грамотах окремим пунктом прописувано, що нові осади не повинні приймати втікачів і дозволяти їм користуватися міськими привілеями. Такий пункт був, наприклад, у привілеї для Чигрина [43, с. 85], як і деяких інших міст. Але якщо навіть цього не зазначали у привілеях, то така практика була конечною для всіх.

6.4. Інформаційний потенціал локаційних привілеїв: економічні аспекти

Особлива увага до економічних справ, порівняно з питаннями правового устрою, прослідковується у багатьох привілеях. Прикладом можуть слугувати привілеї для Воїня. Спершу тамтешнє вїтївство було надано шляхтичеві Гриничу на його ж прохання (1 листопада 1519 року) [124, s. 100-101], а вже згодом місто отримало магдебурзьке право привілеєм Зигмунта I від 26 липня 1531-го [39, с. 80-81]. У ньому найрозгорнутїше прописано саме економічні та фїскальні справи і значно менше правові: «А што дотычеть платовъ нашихъ, мають они намъ въ каждый годъ давати съ трехъ полуволокковъ по двадцати грошей а по курети, и по десети яецъ, а по пол корца овса, а съ дву полуволокковъ по четырнадцати грошей, а зъ одного полуволокка семь грошей; а хто полуволокковъ не маеть, лечь на малыхъ огородѣхъ мѣшкаеть, съ таковыхъ домовъ по шести грошей, а большеї того ничего не мають давати. А бровары

¹ Детальний аналіз цього привілею і порівняння його з подібним документом для Кракова від 3 червня 1444 року див.: [684].

² Хоч деякі дослідники некритично приписують цю властивість і руським містам [див.: 817, s. 190].

мають мѣщане по мѣсту волные мѣти, и отъ чотырехъ солянокъ солоду мають намъ давати по три гроши, а войтъ зъ радцы маеть солодъ выбирати; а со зчачокъ платъ маеть тежъ въ кождый годъ на дворъ нашъ даванъ быти; а имъ къ мѣсту придали есмо ятки помѣрное; а съ корчомъ своихъ капщизны не мають давати. А къ тому имъ тамъ въ томъ мѣстѣ нашомъ торговати добровольнѣ безъ жадного мыта. А дерево на будованье и на потребности свои домовые мають съ пусчы наши, и яко лубье и лыка и дрова брати добровольнѣ, гдѣ бы было безъ шкоды лововъ нашихъ, и паству на быдла свои по дубровамъ мѣти, и сѣно косити, и рыбу за млыномъ нашимъ у рѣцѣ маеть кождый зъ нихъ на себе ловити, и быдло свое у ставѣ поити; а ѣздечи черезъ греблю, они сами, мѣщане, которые будутъ въ томъ мѣстѣ мѣшкати, не мають мыта платити; а помѣрное съ корцовъ и солянокъ имъ есмо и мѣсту придали; а ремесники вси, которые будутъ въ томъ мѣстѣ мѣшкати, и пенары, тые мають войту и радцомъ на сухи дни по полугрошу давати, какъ и въ иншихъ мѣстахъ нашихъ того обычай есть; и вжо тые мѣщане наши Воиньскіе мають во всихъ тыхъ пошлинахъ супокойнѣ а непорушнѣ на вѣчныя часы захованы быти, а вядники наши Воинскіе черезъ тотъ привилей нашъ никоторыхъ тяжкостей имъ чинити а ни платовъ повышшати не мають [39, с. 80-81]. Воїнському війтові було не лише дозволено заселяти людьми місто, а й визначено статті його доходів: «Ино мы, з ласки н[а]шое, на его чоломъбите то вчынили, прыдали есмо ему къ тому воитовѣству тры ланы, а корчѣму волную, а третью грошь з вин, а къ тому ятку, и потвержаемъ ему тое воитовство со всимъ с тымъ симъ н[а]шымъ листомъ вечно ему самому и его жоне, и детемъ ихъ, и напотомъ будучымъ ихъ шчадкомъ. Маеть он, и потомъки его будучымъ тамъ воитомъ тое место н[а]шо Воин шырыти и розъмножати, и людми осажывати, и къ нашому г[о]с[по]д[а]рьскому пожиточьному и лепьшому прыбавляти, какъ налелеи розумеючы» [124, с. 101].

Важливым елементом локаційного документа був дозвіл на проведення в місті річних ярмарків і локальних торгів, раз чи двічі на тиждень. Микола Ковальський навіть уважав цей момент обов'язковим для всіх локаційних і магдебурзьких грамот українських міст. Це далеко не так, хоча треба визнати, що

згадки про ярмарки і торги трапляються часто. Можна посперечатися і з твердженням дослідника, що ярмарки надавали «переважно по два на рік, і тільки в Базилеї дозволялося проводити навіть чотири» [379, с. 10-11]. Джерела цього не підтверджують. Кількість ярмарків було різною. Час їх проведення іноді було чітко обумовлено, як-от у грамоті Каневу: три річні ярмарки там мали влаштовувати на Спаса, на Пилипові запусти й на Миколая, торги ж – за звичаєм у будь-який день тижня, і торгувати на них могли всі зацікавлені в тому особи [65, с. 243]. У місті Липове Городище, що належало Остафію Баковецькому, привілей Зигмунта III від 5 березня 1625 року встановлював два річні ярмарки – на православні свята Петра й на Собор Івана Хрестителя, а також торг щоп'ятниці [62, с. 57]. Жовкві привілей Зигмунта III від 22 лютого 1603 року давав право на чотири річні ярмарки – на Станіслава (8 травня), на Петра й Павла (29 червня), на Лаврентія (10 серпня) і на Мартина (11 листопада), а також два торги на тиждень: у вівторок і суботу [544, s. 12]¹.

У привілеї могли вказувати і тривалість дозволених у місті ярмарків. Наприклад, у Перемишлі, відповідно до грамоти Владислава Ягайла, – вісім днів, починаючи від Петра й Павла². Локаційна грамота Луцьку встановлювала двотижневий річний ярмарок. Спираючись на дані Литовської метрики, Світлана Абросимова вважає, що він був найтриваліший серед руських міст [168, 91]. У межах ВКЛ, проте, така практика не була чимсь особливим. Приміром, у Полоцьку локаційною грамотою великого князя литовського Александра від 4 жовтня 1498 року засновано три річні ярмарки, по два тижні кожен [38, с. 180]. Ба більше, ця грамота встановлювала монополію полоцького ярмарку на торгівлю в регіоні, її порядок і перелік товарів, що їх можна було продавати.

Часом у грамотах, однак, не було такої ясності. Микола Ковальський нотує випадки, коли дат у локаційних, магдебурзьких або навіть у спеціальних грамотах на ярмарки й торги не було зовсім, а відповідні місця в тексті мали

¹ За даними Івана Крип'якевича, торги в Жовкві спершу відбувалися щотижня в середу й суботу, а згодом – у вівторок і п'ятницю [399, с. 54].

² Текст локаційної грамоти Перемишля від 1 жовтня 1389 року див.: [633, s. 108].

заповнювати, як правило, власники або локатори міст (так ці привілеї й було записано в метричні книги). Історик виявив у Литовській метриці 11 таких випадків у магдебурзьких привілеях, шість у локаційних грамотах і два у спеціальних привілеях на ярмарки й торги [379, с. 10-11].

Чітко не прописано порядок проведення ярмарків і для Острога [71, с. 112-113]. Це могло бути пов'язано з тим, уважає А. Заяць, що самоврядування тут існувало ще до юридичного його закріплення грамотою Стефана Баторія, тож якраз тому, можливо, у ній так мало конкретики [310, с. 32]. Але про те, що місто такі торги та ярмарки мало ще до того, як отримало локацію, можна встановити, приміром, з королівської грамоти від 1 квітня 1527 року для Острога, Дубна, Рівного, Дорогобужа й Сатиева, розташованих у володіннях князя Костянтина Івановича Острозького. Там вказано, що в Острозі мали відбуватися два торги на тиждень – у п'ятницю й у неділю, а також було визначено, коли їх треба влаштовувати в низці інших міст у князівських маєтностях. В інших ближніх поселеннях у ці дні торги заказано, щоб не завдавати збитків переліченим у грамоті містам: «...ѹ в Острозе два торги, ѿдин в неделю, а другий в пѣтницѹ, а в Дѹбне в суботѹ, в Ровном ѹ пѣтницѹ, в Дорогобѹжи в середѹ, а в Сатыеве в четвергѹ, тые вси торги свои в тые дни держат вечно и непорѹшно, а жадин князь, ани пан и земѣанин, ни дворянин земли Волынской в тые дни, выше мененые по своим замком и мѣстом и именѣам Волынским не мают торговъ своих мѣти» [96, s. 301].

Зрештою, ще давніше – грамотою від 1 травня 1518 року – для Острога два щорічні ярмарки (на свято Миколая перед Різдом і на Богоявлення) підтвердив Зигмунт I. Тоді ж їх було визначено для Дубна, Колодного, Рівного, Красилова, що також належали Острозьким [96, s. 163-165].

Не завжди, однак, час проведення ярмарків і торгів у місті можна встановити достеменно. Річ у тім, що більшість локаційних грамот українським містам уціліли в копіях, переважно в Литовській і Коронній метриках, а там часто робили пропуски замість конкретних дат. Саме так було з містами у володіннях Олександра Вишневецького – з локаційною грамотою Олександрову

[62, с. 48] та з привілеєм Михайлову, де читаємо: «также дозволили есмо и тым листом нашим дозволяем князю старосте черкаскому в оном месте его уставити ярмарки две в каждый год, то ест, один на день..., а другой на ден..., а торги в каждый тыйден...» [443, с. 102]. Щоправда, цю прогалину часом також можна заповнити за іншими документами. Наприклад, у Коронній метриці в копії локаційної грамоти Переяславу, що її надав Стефан Баторій 1585-го, не вказано дат міських ярмарків і торгів [62, с. 46], зате вони є у грамоті, що нею Зигмунт III 6 грудня 1620 року підтверджував надане місту давніше магдебурзьке право: у Переяславі, отже, влаштовували три річні ярмарки – на Семена, в четверту неділю після Великодня й на Водохреща (Богоявлення), а також два щотижневих торги – по понеділках і п'ятницях [62, с. 52]¹. І хоча в деяких локаційних привілеях не згадано ярмарки й торги, можна встановити, що їх було дозволено місту іншими документами, і це його право захищала королівська влада [62, с. 54-55].

На думку Фелікса Кірика, ярмарки були фактично єдиним, що відрізняло місто від села та свідчило про його успішну локацію [671, s. 118-119]. Вони, як і торги, становили важливу частину життя поселення-магдебургії, адже приносили чималі прибутки для міської скарбниці. Саме тому міста і їхні власники (якщо мова про приватновласницькі) так намагалися отримати право на них². Слід зауважити, однак, що це все ж не було рисою, властивою суто вільним містам. Наприклад, 29 лютого 1505 року Александер Ягеллончик надав Федькові Янушевичу право влаштовувати ярмарки й торги в будь-який зручний для нього день у його володіннях Забча і Колодяж. Ці поселення не тільки не були привілейованими, а й узагалі не мали статусу міста (навіть у самій королівській грамоті Колодяж названо селом) [33, арк. 1].

¹ Переклад цього привілею було опубліковано в «Актах Юго-Западной России» серед документів, що їх передали переяславські депутати 1654 року московському урядові як доказ наявності окремих прав і привілеїв міста і для підтвердження їх царем [40, с. 518-524]. Тоді ж таки було переданої привілеї Владислава IV від 7 березня 1633 року та 12 березня 1637-го, що ними король підтверджував привілей Сигізмунда III для Переяслава, звільняв тамтешніх міщан від деяких повинностей і дозволяв створити в місті цехи [40, с. 524-533].

² Про економічне значення торгів і ярмарків, див. зокрема: [185, с. 121-129; 197, с. 312-313 та ін.].

Період проведення ярмарків залежав від календаря польових робіт. Анджей Виробіш стверджує, що в Польщі 30–50 % усіх ярмарків припадало на літо, а на зиму – лише 10–15 % [668, s. 117]. А Ришард Щигел, вивчивши привілеї міст Малопольщі та Галицької Русі, з'ясував, що там у період від липня до вересня проходило втричі більше ярмарків, ніж у інші пори року [668, s. 117-118].

Обсяг прав, наданих тій чи тій осаді, був дуже різним, але грамоти, що його обумовлювали, часто були доволі нестандартними й містили специфічні відомості про локоване поселення. Наприклад, виняткове право отримав Ярослав, приватне місто князів Острозьких у Руському воєводстві, – на організацію спеціальних ярмаркових судів. Таке в Короні Польській мав лише Люблін [753, s. 11]. Також чималий інформаційний потенціал мають вказівки на джерела міських доходів у локаційних привілеях, як-от для Острога: «К тому допущаемъ в мѣстѣ Острозскомъ ратушь збудовати, крамы, вагу, пострыгалню, ятки всакиѣ, лазню посполитую мѣть, гандли вести, и корчмы волныѣ держати питемъ вшѣлакимъ, и рѣчами ку живности в домѣхъ гостиныхъ потребными шинковат и ремѣсла цеховыѣ порядкомъ иншихъ таковыхъ мѣсть спорядивши во всемъ сѣ справовати до которого то мѣста Острозского за волностью зъ старадавна звыклою, и теперъ от насъ наданою, на ярмарки и торги тамошнѣ, купцомъ и всимъ людемъ ѡбывателемъ панствъ нашихъ, и чужоземцовъ волно с товары всакими приездчаючи торговати, продавати и куповати...» [71, с. 112-113].

Схоже місце є і в привілеї місту Гоголеву, яким володів на правах спадкування підкоморій київський і староста овруцький Стефан Немирич: «...К тому допущаемо в мѣсте Гоголеве ратушь збудувати, крамы, вагу, постригальню, ятки всякиѣ, лазню посполитую; и што колвекъ до порядковъ и обходовъ, и пожиткови местскому належанихъ мети; и ремѣсла цеховыѣ порядкомъ иншихъ таковыхъ мѣсть спорядивши, во всемъ справовати...» [62, с. 56]. Подібні пасажі, що їх містять багато локаційних привілеїв, Андрій Заяць характеризує як «майбутню

програму побудови міста» [314, с. 182]. Однак її могли й не реалізувати, як зауважила Кристина Камінська [655, s. 121-122], – у разі т. зв. невдалої локації.

Містам, надто локованим на «сирому корені», дозволено було у привілеях селити в себе вільних людей, зокрема купців і ремісників. Приміром, у згаданій уже грамоті Стефана Баторія від 10 листопада 1576 року володимирському войському Василеві Гулевичу «на ѡсаженъе мєсть, на права маидєборскиє, на ѡрмарки, торги и корчмы въ Молчановє, в Качинє и въ Сѣтєсцє», серед іншого, вказано: «...Дозволили єсмо и сим листом ѡшим дозволяємъ мєста людми волными и ремєсниками ѡсаживати» [55, с. 200]. Схожі пункти були й у привілеї Зигмунта III від 1 травня 1589 р. на локацію Чигирин [43, с. 85] та в його ж грамоті від 20 березня 1601 р. київському зем'янинові Ісааку Якововичу Костюшковському на осадження містечка в його маєтку Костюшковщині, розташованому в Київській землі «над рекою Хрсанчовскою» [43, с. 98], тощо.

Цю традиційну для локаційних привілеїв формулу, однак, утілити в життя не завжди було просто й легко. Щоб привабити до заснованої осади нових поселенців, треба було створити там сприятливий економічний клімат. Зазвичай місто на якийсь час звільняли від низки податків на користь власника. Вказівка на кількість цих т. зв. «вільних років» для міщан, – важлива риса локаційних привілеїв. Діапазон тут був доволі широкий: до прикладу, для міст Волині – від чотирьох років, як було в Озерянах, до тридцяти – як у Стохоті [314, с. 180]. На такий самий довгий час було звільнено від податків і розташований у володіннях князя Костянтина Острозького Переяслав – грамотою Стефана Баторія від 10 червня 1585 року [62, с. 46; див. також: 369, с. 148]. Та це найбільший термін «вільних років», частіше їх даровано значно менше – 15–20 було найприйнятнішим, на думку Івана Крип'якевича. Зокрема, на 15 років волю отримали Прокопів (1552), Уланів (1552), Яблонів коло Теребовлі (1553), Щуровичі (1553), Чорний Острів (1546), Хоростків (1578), Тихомель (1616), Томашів (1621) та ін. На 20 – Соколів коло Переворська (1569), Миколаїв (1570), Шаргород (1579), Салинці (1607), Плазів (1614), Дубровиця на Поділлі (1615), Копайгород (1624) [402, арк. 13]. Жителів Володимира, розташованого у

володіннях Четвертинських, звільнено було від чиншу й інших державних повинностей лише на 12 років [63, с. 405], так само й міщан Журавна та Яричева (за грамотами 1563 року), Олешичів (1578), Вербовець (1607) та ін. [402, арк. 13] Як простежив Іван Крип'якевич, були й іще менші терміни, що на них місто було звільнено від податків: «...На 10 років: Фірлеї 1570, Микулинці 1595 р.; 8 років: Опалин 1638 р., Пилява 1638 р.; 6 років: Потік 1601 р.; 4 роки: Немирів (белзький) 1580 р., Фульштин 1584 р., Времби 1588 р., Сасів 1615 р.» [402, арк. 13]. Міщани Рогатина, за привілеєм Волчка Преслужича, отримали дозвіл вирубувати дерева в навколишніх лісах «на вічні часи і на повну волю», але «вільних років» також мали не надто багато: «Бажаючи якомога скоріше затвердити та збільшити вищеназване місто великою кількістю людей, усіх жителів, громадян і мешканців цього міста від усіх чиншів, поборів, податків, кормових робіт, шляхових повинностей і усіх будь-якого виду й імені (обов'язків) не раніше, як пройдуть десять років, рахуючи постійно від дати надання цієї наведеної (грамоти), звільняємо та цією ж (грамотою) відпускаємо, і цією свободою дійсно надихнувши та відпустивши (людей), хочемо, щоб усі жителі та мешканці вищеназованого міста дотримувалися прав і всіх інших обов'язків, згідно звичаю усіх інших міста, (встановлених) нами та нашими наступниками, законно обраними; а громадяни та мешканці міста, які мають наділи, повністю звільняються від обов'язків (здавання) вівса, курчат, сира та яєць, сплачуючи лише чинш з наділів згідно прав, завжди в усьому законних» [516, с. 92-93]

Жодної системи тут не було. Приклад із Підляшшя: Нарву, згідно з привілеєм 1529 р. звільнено від податків на 10 років, а от Більськ 1495-го лише на п'ять, як і Сім'ятичі [645, с. 40]. Влодзімеж Ярмолік вважає, однак, що тривалість «вільних років» у місті залежала від його рівня розвитку – існувало воно до локації чи було засновано на «сирому корені», мало характер міста чи села тощо [645, с. 40]. Звільнення від податків, окрім того, могло бути повним

або частковим. Іноді привілеї економічного характеру місто отримувало поетапно, локаційну грамоту доповнювано іншими пільгами [645, s. 41]¹.

Доволі традиційним елементом міських привілеїв були земельні надання. Львову, наприклад, Казімеж III привілеєм від 17 червня 1356 року дарував 70 франконських ланів² «у лісах і виноградниках, луках і пасовищах, відповідно до чого зможуть їх відрахувати або відміряти» [68, с. 29]. Від 60 ланів треба було платити 24 руські гроші чиншу на день св. Мартина, а решту десять у місцевості Білогоща викорчувати й використовувати як пасовища, але вже без будь-якої грошової оплати. Ніхто із зем'ян, духовенства чи самих міщан не мав будувати шинків на відстані однієї милі від міста, щоби не створювати йому конкуренції [68, с. 29-30]. Невдовзі земельні володіння Львова було розширено до 100 франконських ланів – привілеєм того-таки Казімежа III від 27 липня 1368 року: «...Даруємо і дозволяємо у повне і всіляке застосування цим міщанам, жителям і їхнім правдивим та законним нащадкам, які народилися і народяться, 100 франконських ланів на німецькому магдебурзькому праві зі всіма користями, луками, пасовищами, болотами, лісами, дібровами, чагарниками, орною землею й облогом, млинами, ставками, рибними місцями, водами, проточними річками, що в межах і розмірах згаданих 100 ланів можуть знаходитися, для викорчовування, закладання, оброблення, покращення, добродійного використання, почавши від «чола» мурів згаданого міста, від гори, що називають горою Стефана, і так вниз по обох берегах річки Полтви і звідтам від окружності згаданого міста Львова аж до млина парафіяльного костелу святої Діви Марії включно, який розташований внизу згаданого міста. Крім того, млин згаданого костелу святої Марії, що з давніх часів і навечно до цього костелу приєднаний,

¹ В історіографії досліджувано й питання поетапності запровадження магдебурзького права в містах [див.: 759, s. 189-195; 673, s. 373; 575, s. 52-53, 55, 58, 62-63, 77-84; 787, s. 51-59; 789, s. 125-130 etc.]. Але це окрема велика проблема.

² Лан (лян) – одиниця виміру площі, що мала різні значення: найпоширеніший, франконський лан, дорівнював 43 моргам поля (бл. 24,2 га), хелмінський, або ж фляманський, мав 30 моргів (бл. 16,8 га) Від початку XIV століття (як стверджує Анна Бердецька, десь від 1315 року) саме франконський лан використовували при локації міст [354, с. 660; 538, s. 336].

разом з одним ланом, що також цьому костелові належить, до згаданих 100 ланів приєднуємо. І млин пана Григорія Штехера, львівського міщанина, в розмірах вищезгаданих 100 ланів чи мансів також хочемо залишити. І щоб податки і повинності міщан вищезгаданого міста легшими та зручнішими, за змогою, зробити, даємо і віддаємо з повною владою продажу, обміну і для добродійного користування 10 вільних ланів з вищезгаданих 100 ланів без сплати чиншу на вічні часи. А з нашої та наших спадкоємців згоди і доброї волі, спеціально і ясно розпоряджаючись, щоб всі українці¹, належні до нашого львівського замку, що мешкають у болотистих місцях у межах і розмірах 89 ланів, випасали своїх коней та худобу разом з міщанами і жителями вищезгаданого міста, відповідно до спільного бажання» [85, с. 44-45; 68, с. 35-36].

Надані лани було дозволено заселяти кметями та колонами, даровано 20 «вільних років», а 12 празьких грошів податку від згаданих наприкінці 89 ланів мешканці мали сплачувати на св. Мартина [85, с. 44-45; 68, с. 35-36]. Цей привілей повністю підтвердив Владислав Ягайло 29 вересня 1389 року [85, с. 82; 68, с. 53-54]. Справа із земельними наданнями Львову, однак, викликала суперечку в історіографії. Річ у тім, що князь Владислав Опольський 9 грудня 1372-го видав Львову привілей [85, с. 47-48; 68, с. 37-39], що за змістом був практично аналогічний до Казімежового 1368 року, але там жодним словом не було згадано про попереднє королівське надання. На підставі цього Денис Зубрицький робив висновок, що саме 1372 року було розширено міські володіння, натомість привілей 1368-го, як і 1356-го, – фальсифікат [329, с. 36, 443-446]. Іван Вагилевич заперечував: Владислав Опольський, як неповноправний правитель («prorex»), не мав юридичного права видавати підтвердження королівських привілеїв, а тому в грамоті 1372 року й не могло бути згадки про надання 1368-го, хоч і було повторено її зміст. Окрім того, ні Зубрицький, ні Вагилевич, зауважує Мирон Капраль, не згадали про грамоту Владислава Ягайла, що також підтвердила привілей 1368 року [68, с. 54; див. також: 235, с. 116-117]. Зрештою, навіть у багатьох королівських привілеях

¹ Так у цитованому перекладі; в латинському тексті – «omnes Rutheni» [68, с. 34].

замовчувано попередні надання, якщо це було потрібно з політичних мотивів. Такими, зокрема, були релокаційні грамоти для Львова та Сянока, де зовсім не згадано їхніх грамот локаційних [235, с. 68]. І ці приклади не унікальні.

Дискутовано також, чи надання Владислава Опольського 1372 року включало перед тим подаровані Львову 70 франконських ланів, чи не враховувало їх, а насправді збільшило міські володіння до 170 ланів. Мар'яна Долинська на основі детального соціотопографічного дослідження, спираючись не лише на писемні джерела, зокрема фіскальні, а й на картографічні, з'ясувала: привілей 1372-го дарував Львову ті ж 100 ланів, що й Казімежів 1368-го, коли до наявних 70 ланів було додано ще 30 [292, с. 142-145]¹.

Подібний відносно детальний опис земельних надань трапляється й у привілеях інших міст, зокрема, для Перемишля у грамоті Владислава Ягайла від 1 жовтня 1389 року. Разом із магдебурзьким правом король дарував місту 100 франконських ланів за зразком Львова; окрім цього, ще чотири вільні лани для місцевого вїйта Міхала та його нащадків [633, с. 107]. Так само 100 франконських ланів одночасно з магдебургією отримав Ярослав, за привілеєм Владислава Опольського 1375 року [137, с. 17; 602]. Той-таки князь при локуванні Любачева дарував йому 80 франконських ланів [138, с. 10]. А Рогатин за грамотою Волчка Преслужича від 27 травня 1419 року отримав і магдебурзьке право, і 120 франконських ланів, ще й окремо було прописано земельні надання для тамтешнього вїйта і його спадкоємців [516, с. 94-99].

Земельні надання, що місто отримувало разом із німецьким правом, часто визначали в інший спосіб, надто на теренах Великого князівства Литовського. Зокрема, у Вітовтовому привілеї для Ковна (1408) детально було описано локацію дарованих йому земель, чітко вказано основні орієнтири на місцевості, що визначали межі цього надання, а також зазначено, що на очищених від лісу ділянках слід було тримати сіножаті й ріллю, щоб можна було їх використовувати на потреби міста [669, р. 31]. Такі детальні описи просторової

¹ Питання кількості львівських ланів Мар'яна Долинська розглянула в окремій статті: [271, с. 89-105].

локації земельних володінь міст дають вичерпний матеріал для історико-топографічних і почасти соціотопографічних досліджень, що в останні роки набули активного розвитку в Україні [дет. див.: 243, с. 142-151].

6.5. Інформаційний потенціал локаційних привілеїв: самоврядування

У локаційних грамотах, де доволі детально розписувано подробиці життя нового міста, зазвичай багато уваги відводили питанням торгівлі, податків, часто оборони, і значно менше структурі органів самоврядування [234]. Таке враження, що міщан нових осад це турбувало найменше, як і порядок судочинства чи законодавча основа дарованих їм привілеїв. Німецьке право було для них радше номінальним, аніж реальним, уявлення про нього були доволі аморфними. Особливо це було відчутно у містах на підлитовській частині руських земель. Тож не дивно, що в судових справах у містах на теренах ВКЛ і далі посилялися на пункти Литовських статутів, що були чинними там поряд із приписами німецького права.

У локаційних грамотах часто визначали порядок обрання або призначення в'їта, а також розмір і джерела його доходів, як-от у випадку вже згаданого Воїня. Такий пункт включено вже в першу відому на українських землях грамоту на магдебурзьке право – привілей для міста Сянока від 20 січня 1339 року, що його надав останній галицько-волинський князь Юрій Тройденевич¹.

¹ Фелікс Кірик стверджує, що цей привілей було надано на останній стадії локації міста, і він визначав передусім права спадкового в'їта. З огляду на те, що в документі сказано про 15-річне звільнення сяноцьких осадників від податків, а в Польщі зазвичай надавали 20 «вільних років», історик відсуває дату локації Сянока на п'ять років, тобто до 1334-го [674, с. 3-4]. Цю гіпотезу не підтверджують інші джерела. Грамоту 1339 року для Сянока прийнято вважати найдавнішою з відомих локаційних для українських міст. Досі, однак, залишається відкритим питання, яке саме місто на руських землях першим отримало міське самоврядування за німецьким зразком. Міхаїл Владімірський-Буданов уважав, що саме Сянок [215, с. 6]. Натомість український історик права Андрій Яковлів – що Новий Сонч, який за його версією, отримав локаційний привілей 1294 року, щоправда цей документ не зберігся [641, с. 10]. Думку Яковліва підтримав Ярослав Падох [457, с. 10]. Серед сучасних дослідників про це пишуть Микола Кобилецький та Ігор Бойко [369, с. 134; 197, с. 310]. Однак цю тезу годі верифікувати за джерелами.

Сяноцькому вйтові Бартку та його спадкоємцям мав належати третій денарій від усіх судів і міських платежів, кожен шостий лан у межах міста й на пів милі в його околицях, доходи від млина, лазні й т. ін. [141, s. 13-14] Шість ланів було надано й вйтові Дрогобича грамотою Владислава Ягайла від 1422 року [468, с. 6]¹. Вйт Перемишля і його наступники, за привілеєм того ж короля від 1 жовтня 1389-го, мали отримувати не лише третину від судових виплат у місті, а й шосту частину від натуральних міських податків королеві (крім курей і сирів), а також у володіння чотири вільних лани [633, s. 107]. На підставі того, що доходи вйта описані так докладно, хоч його посада існувала в Перемишлі ще до 1389 року [86, s. 23-25], деякі історики вважають, що ця грамота Владислава Ягайла була не локаційною, а релокаційною, як і грамоти Казімежа III від 1356 року для Львова [345, с. 11-21] та від 1366-го для Сянока (остання в багатьох своїх клаузулах повторює львівський привілей) [344, с. 16; 85, s. 34-36; див. також: 235, с. 68].

Третій гріш від усілякого присуду було надано вйтові Кременця Юркові Німчину з Бузька відповідно до грамоти Свидригайла від 9 травня 1438 року. Також зазначалося: «А ще вільно йому в ріках, і в лісах, і в сіножатах, і до будови сіно сікти, і дерево рубати, і випасати худобу; [...] ніхто деінде не має з міста везти молоти, а тільки на вйтівські млини; [...] і лазню йому мати в місті...». Вйтові було даровано два села «з усіма пожитками, і з митами, і ставками, і ставищами, і з полями, і з пашнями, і з сіножатами, і з лісами, і з дібровами, і з ріками, і з потоками, і з криницями, і з ловами, і з ловищами, і з бобровими гонами, і з шереманами, нічого на нас не побираючи; вічно й непорушно йому, дружині його та дітям його, і ближнім його, а по його смерті, якщо не буде дружини його й дітей, лише його ближньому...». За все це вйт мав служити князеві з двома стрільцями, як настане потреба [43, с. 3-5].

Так само щедро було обдаровано вйта Рогатина. Щоправда, це детально описано не в локаційній грамоті від 14 серпня 1415 року, якою власник землі

¹ Про самоврядування Дрогобича див.: [119; 342, с. 241-251; 330. Див. також: 508, с. 607-611; 437 та ін.].

Волчко Преслужич на місці села Пилиповичі закладав це місто й надавав йому магдебурзьке право [516, с. 91-94], а в наступній – від 27 травня 1419-го, якою він продав вйтівство у спадкове володіння якомусь Петрові Липницькому «за 300 кіп півгрошів або руською львівською монетою» [516, с. 94-99]. У ній, зокрема, зазначено: «Також даємо вйтові третій денарій із усього присудженого за всі покарання, великі й малі, а шостий денарій з чиншу розораних ланів і для очищення (відпусту) шосту мірку чи трунок вівса, шостого півня або курку, шосту вівцю і шостий сир названому вйтові призначаємо та даємо» [516, с. 96]. Отримував він іще чимало: одну вільну лазню для будівництва з усіма чиншами та доходами з цієї лазні, і один будинок у місті навпроти руської церкви, один острів, на якому луки для сінокошу, наполовину з плебаном. Вйту дозволили полювати з псами, з мисливськими сітками та силками для птахів, призначеними для цього, але лише в межах ланів, так щоб не було жодного збитку для посівів і врожаїв [516, с. 97].

Разом із земельними наданнями вйт Рогатина отримав половину млина з усіма помолами будь-якого зерна поблизу королівського ставка на річці Липі (другу половину Волчко Преслужич залишив за собою). На тій-таки річці та на Бабинському Потоці вйт міг будувати будь-які інші млини, але половину доходів від помолів мав отримати власник землі. Крім того, вйт отримував чверть від доходів, включно з риболовлею, від усіх ставків у міських межах, за винятком великого власникового та ставка, наданого руському священикові. «Вйт може робити і будувати колеса, звані стампами, для ручного млина й інші знаряддя для механічних (млинів), щоб, наприклад, камінь для ковалів та інші знаряддя для чинбарів, ткачів і їм подібних для свого вжитку (використовували)», – зазначено у грамоті [516, с. 95-96]. Але за такі пільги вйт мусив «дбати про покращення вйтівства і людей не відстрашувати, але зберігати та збирати відповідно до своєї доброї волі». Крім того, він і його спадкоємці мали виконувати військову повинність – нести службу з одним списом і з двома лучниками, які добре їздять верхи, бути готовим до будь-якого походу й виявляти послух [516, с. 97-98].

За нормами магдебурзького права, опротестувати дії вйта можна було тільки перед вищою інстанцією. Для приватновласницьких міст це був безпосередній власник, а в королівських ситуація була складнішою. Там неправомірні дії вйта міг розглядати бургграфський суд (загальний суд ради і лави), але зазвичай він був необ'єктивним, і тоді апеляцію подавали до королівського (придворного) суду, а від початку XVI ст. до асесорського. Судовою інстанцією для справ, у яких фігурував вйт, був і Вищий суд німецького права у Краківському замку [див.: 235, с. 139-194; 308, с. 83; 594; 621, s. 227, 240-241; 547, s. 474-486; 813; 715, s. 113-122 etc.]. Але в деяких містах локаційні привілеї обумовлювали порядок відповідальності вйта. Зокрема, у привілеї Більську 1495 року було обумовлено, що суд над вйтом і його спадкоємцями не міг вершити жоден князівський чиновник, але тільки сам князь. Такий самий порядок суду було встановлено і щодо вйта Мельника. А вйта Лосіце могли викликати тільки до суду, який мав спеціальний припис і королівський знак [645, s. 38].

Загалом матеріальні винагороди, що їх отримували вйти за привілеями, як і правові преференції, були різними: вони залежали і від розміру та розвитку міста, і від особистих заслуг урядника перед державою або власником, і від багатьох інших суб'єктивних і об'єктивних чинників¹. Як і в усіх інших аспектах функціонування магдебурзького права в Центрально-Східній Європі, так і у становищі вйта в окремих містах не було єдиного стандарту.

На підставі того, що в місті існувала посада вйта, дослідники часто роблять висновок, що було там і магдебурзьке право. Справді, уряд вйта був важливим його складником, але для повноцінного функціонування міського самоврядування необхідні були й інші: лава, до якої входили не тільки вйт, а й лавники, і рада з райцями й бурмистрами. Приміром, у Житомирі в документах із усіх міських урядів згадано тільки вйта, тож Наталя Білоус ставить під сумнів,

¹ Про те, якою синекурою була посада вйта див.: [311, с. 106-112]. Про винагороди для вйтів міст Підляшшя див.: [645, s. 36-37]. Комплексно інститут вйтівства ще в 1920-х вивчав білоруський дослідник Василь Дружич [294, с. 241-298].

що в місті діяли норми магдебурзького права, тут були лиш елементи міського самоврядування, а окрема юрисдикція міщан у першій половині XVII ст. допіру починала формуватися [188, с. 83]. Ба більше, Андрій Заяць, досліджуючи локаційні процеси на Волині в XVI – першій половині XVII ст., фіксує близько 30 випадків, коли у джерелах є відомості про вйта міста, але немає згадок про інші органи самоврядування, як-от: білівський вйт Антон Янович (1587–1600), дорогостаївський вйт Ян Вересковський (1585–1590), жорнівський вйт Семен Сичкович (1562–1574), коблинський вйт Матис (1570–1574), янушпільський вйт Ян Тишецький (1576–1584) та ін. [315, с. 58-59] Найчастіше так бувало в приватновласницьких містах, але іноді й у королівських вйт був іще до отримання привілею на магдебургію. Це стосується не тільки українських, а й інших міст ВКЛ. У Дорогичині, приміром, посаду вйта було запроваджено привілеєм 1429 року, а магдебурзьке право – аж 1498-го. У Більську вйт з’явився 1430 року, а магдебургія – 1495-го, у Високому – 1494-го та 1503-го відповідно [645, с. 33]¹.

Інформація про вйта, однак, не конче мусила бути в локаційному привілеї. Наприклад, у згаданій уже грамоті для Острога 1585 року не вказано доходи цього урядника, Але це легко пояснити: цей локаційний привілей насправді не запроваджував самоврядування в Острозі, а тільки легітимізував його, і вйт у місті був задовго до того – уперше його згадано під 1575 роком (шляхтич Павло Малишевич-Новоселицький посідав цей уряд до 1593-го) [310, с. 32]. Таких

¹ Цікаво, що іноді між отриманням вйтівства та самоврядування на магдебурзькому праві деякі міста жили за зразком права хелмінського (Більськ, наприклад, від 1440 року до 1495-го, Мельник – від 1440-го до 1502-го та ін.). Причин переведення міст із хелмінського на магдебурзьке право в історіографії ще не проаналізовано. Не пояснює їх і польський дослідник Влодзімеж Ярмолік, який згадує про низку таких випадків [645, с. 23-45]. Юліюш Бардах, окрім них, подає ще кілька прикладів, коли міста на Підляшші було переведено з хелмінського права на магдебурзьке, зокрема Бранськ (1493) і Дорогичин (1498). Не винятком були й окремі приватні міста, як-от Нарва: її локував 1514 року канцлер і віленський воєвода Ольбрахт Гаштовт на хелмінському праві, а вже 1529-го місто було переведено на магдебурзьке. При тому, зауважує Бардах, доволі часто міщани ВКЛ не розуміли різниці між цими двома різновидами німецького права. Як один із прикладів він наводить жмудське містечко Шкуди у володіннях князів Ходкевичів, яке, за привілеєм 1572 року, мало управлятися за нормами як хелмінського, так і магдебурзького прав. Щоправда, уже 1645-го йому було підтверджено самоврядування на магдебурзькому праві, а про хелмінське не згадано взагалі [182, с. 117-118].

фактів безліч, що вкотре доводить: магдебурзьке право – економічно вигідна форма організації міст – запроваджувалося за місцевою ініціативою, хоч і за добре відомим західним зразком.

У привілеях деяким містам було обумовлено, що вйтом там може бути тільки католик, але вже райцями й лавниками – також і православні (наприклад, магдебургію Мглина тут взоровано на Смоленську) [62, с. 58, 61 та ін.]. Релігійна й етнічна приналежність членів міських магістратів – окрема велика, далеко не однозначна проблема, що вимагає спеціального дослідження.

У поліетнічній і багатоконфесійній державі, а такими були і Корона Польська, і Велике князівство Литовське, і Річ Посполита, неможливо було ігнорувати питання віри. Їх так чи так відображено в локаційних привілеях деяких міст. Наприклад, широку віротерпимість, що відповідало духові езекуційного руху й Варшавської конфедерації, проголосив засновник Олешич Єронім Сенявський. Він дозволив людям будь-якої віри поселятися в місті й заборонив їх переслідувати в майбутньому: «А що корона польська є обильна у різні стани людей, особливо з боку релігії, а до того, що ніяка зверхність не має панувати над вірою, честю і сумлінням, дозволяємо це найбільше, щоб могли для спокійного життя осідати ті люди, які б не для яких злочинів і злоби, але з інших причин переслідування або утиск мали, уживаючи всяких вольностей і права від нас наданого. А якщо котрий з наших потомків, гидуючи набоженством таких людей, хотів би їх вигнати, тоді повинен буде повернути їм всі кошти будування домів, броварів, соледівень, управи огородів, садів, лук, ріль, – під закладом вини двох тисяч до королівського скарбу» [цит. за: 402, арк. 15].

Так само й у Дубровиці дозволено було селитися полякам, русинам, грекам, вірменам і євреям [402, арк. 15], і ніхто не мав зазнавати жодних утисків. Подібні випадки були непоодинокими. Та бували й релігійні обмеження. Засновник Магерова Ян Магера у привілеї місту 1591 року, приміром, наголошував: «Хочемо, щоб там вічно шанували Бога на підставі віри римсько-католицької, не допускали поселюватися жодному відступникові, осудженому апостольською столицею, а якщо б котрий з міщан-католиків відщепився від

римського косячу, має бути з міста прогнаний, а його маєтність за нашою волею забрана або спалена». Щоправда, далі в грамоті зазначено, що представники грецької та вірменської релігій таки можуть селитися в місті, але не можуть претендувати на посаду бурмістра [402, арк. 15, 15 зв.]. Привілеєм 1580 року Ян Замойський дозволив осідати в Замості тільки римо-католикам, але вже 1585-го зробив поступку, дозволивши селитися й вірменам [402, арк. 15]. Першим же документом, де встановлювано певний паритет між православними та католиками в місті, уважав Юліуш Бардах, був привілей для Дорогичина 1498 року [180, с. 111].

На особливому становищі в містах перебували євреї. Специфічну організацію їхнього життя й недопущення їх до міського самоврядування було обумовлено в нормах магдебурзького права, що їх детально прописав Бартломеї Гроїцький [105, с. 59-61]. Але в містах на руських землях, із їхньою мультикультурністю та багатоконфесійністю, становище євреїв було не таким однозначним.

Практично євреїв було згадано вже в релокаційному привілеї Казімежа III для Львова 1356 року [68, с. 29]. Мирон Капраль вважає, що згадка у цьому привілеї євреїв і можливого їхнього міського судочинства фіксувала фактичний їхній статус серед місцевого руського населення, який вони мали ще за часів Галицько-Волинської держави, коли вони «у правовому та культурному плані різко не відрізнялися від українців, часто підпадаючи під їхній вплив», що було помітно й у наступні епохи, бо навіть у XV ст. частина імен у єврейській громаді Львова мала місцеве руське коріння [347, с. 83]. До слова, у Львові було дві єврейські громади, одна на середмісті, а друга – на передмісті – Підзамчі, і вони часом конфліктували між собою [347, с. 85-86].

Така ситуація, однак, не була типовою. Насправді в локаційних привілеях пункти про статус євреїв трапляються нечасто. Не зовсім звичайною для магдебургії українських міст була прописана у грамоті короля Яна Казімежа для Канева заборона віддавати в оренду євреям або будь-кому іншому, крім самих канівських міщан, міські млин, горілку (право пропінації) і перевіз – тобто

найприбутковіші галузі міського господарства. А якщо й допускалася така оренда, то тільки за умови оплати орендарем тисячі злотих в міську казну ще до укладення відповідної угоди [65, с. 243-244]. Це були серйозні протекційні заходи, адже доходи від оренди майна становили значну частину міської скарбниці (у грамоті із джерел доходів вїта згадано лише млин; не обумовлено тут і міських земельних володінь, що було характерно для локаційних грамот інших міст).

Вказівка, що на євреїв не поширено вигоди магдебурзького права, трапляються і при локації інших міст [65, с. 390]. У вже згаданому привілеї Магерова 1591 року, приміром, зазначено: «Жидів, як рід плюгавий і хитрий та імені християнському самою вірою неприхильний і підступний, вилучаю і постановляю, щоб міщани їм доми не винаймали і не продавали, а мої (Яна Магери – Т. З.) наслідники під ніяким приводом до міста не припускали» [402, арк. 15 зв.]. Ситуація з євреями в містах, однак, не завжди була такою категоричною. Наприклад, Іван Крип'якевич згадує про привілеї Тарногороду від 1569 р.: «Бажаючи охоронити християн від суспільства невірних жидів, як овець діткнених zarazом забороняємо їм поселятися і мати маєтності в місті і його окрузі». Та вже 1580-го Стефан Баторій видав грамоту, якою скасував це обмеження: «Бажаючи залюднити свіжо засноване місто, дозволяємо євреям, однак без порушення міських привілеїв, поселяватися, набувати доми, будувати, вести торгівлю, шинкувати вино, пиво і всілякі напитки, продавати вари, харчі на свою потребу купувати, а те все чесним способом, з обов'язком нести тягарі і оплачувати чинші, мита, податки, які євреї в інших королівських містах несуть; наказуємо міщанам, що євреям, що хочуть прибути до міста, і там поселитися, не важилися під ніяким приводом чинити перешкод». А в привілеї Зигмунта Августа для Плазова 1614 року євреям дозволено жити, торгувати й мати зібрання в місті винятково з відома магістрату, та й то ненадовго [402, арк. 16].

Хоч за нормами німецького права євреї не могли бути повноправними міщанами і користуватися усіма перевагами міського самоврядування, та на практиці ставлення до них було не таким простим. Андрій Заяць, вивчаючи міста

Волині, на ряді прикладів доводить, що «на рівні гродських урядників євреїв чітко трактували як міщан». Дослідник зауважує, що це було особливістю волинських міст, де євреї мали значно більше прав, аніж у містах коронних [322, с. 28, 48-50]. З цим, звісно, важко не погодитися. Можна хіба констатувати, що становище євреїв і на коронних руських землях не було таким, яким воно мало бути за нормами німецького права, і вони мали низку пільг для життя і торгівлі у містах. Але кожен раз це мало бути закріплено окремими привілеями.

Одним із елементів міських локаційних привілеїв була регламентація порядку обрання місцевої влади: вйта, лавників, райців і бурмистрів. Приміром – у вже згадуваній грамоті Зигмунта III 1622 року приватновласницькому місту Лисянці в Київському воєводстві [43, с. 135-138], а також у привілеях інших осад. У багатьох містах Центральної та Лівобережної України в магістраті мали право засідати як католики, так і православні. Іноді це було регламентовано вже в першій грамоті місту на магдебургію [62, с. 49, 58, 61], а часом могло бути обумовлено й у наступних – що підтверджували міське самоврядування. Наприклад, у привілеї Зигмунта I Старого для Любачева (1523) зазначено, що до міської ради мали входити четверо райців, зокрема один русин, а лава мала налічувати сім лавників, один з яких теж мав бути русином [138, с. 5]. У Дорогичині, за локаційним привілеєм 1498 року, міщани разом з вйтом обирали для управління містом 16 райців – вісім католиків і стільки ж православних, а ті вже – по одному бурмистру від кожного віросповідання [645, с. 38].

Важливим було й питання кількості міських урядників. Чітко воно було обумовлене в кодексах права, зокрема у Гроїцького: «У Магдебурзі обирають одинадцять лавників, і вйт [із ними] – дванадцятий. Саме стільки має їх бути згідно з правом. *Iure Mun. art. 10.* Така лічба з'являє одинадцять Христових апостолів, поминаючи Юду, що той Господа зрадив, а вйт дванадцятий означає [самого] Спасителя нашого, який був тим апостолам за чільника. Цю подібність залишено саксам, навернутим на християнство, аби пам'ятали про віру Христову, тим-то на суді має бути одинадцять лавників і вйт – дванадцятий. Але решта містечок стількох лавників не потребують; подібно й у [самому] Магдебурзі,

коли йдеться про нагальний суд, досить буває сімох або й бодай шістьох. А деінде, крім Магдебурга, коли лишень шестеро лавників є, для урухомлення суду вистачає і чотирьох а чи й трьох; що перейшло з давнього звичаю, який уже мають за право» [107, s. 38].

Щербич також уважав, що лавників зазвичай мало б бути одинадцять, а вїйт дванадцятий [154 (I), s. 236], радників натомість – двадцять чотири – вочевидь, за чинною у Львові системою, коли всі члени ради поділялися на старих і тих, які урядують. Усі вони, за Щербичем, мали обирати з-поміж себе двох бурмистрів [154 (II), s. 394]. Отже, навіть у приписах права тут не було єдиної норми, а на практиці поготів.

У багатьох містах городяни мали лише приблизне розуміння норм міського права, тож у привілеях необхідне було окреме роз'яснення. Тому в деяких привілеях вказувано на кількість міських урядників, яка має бути в тому чи тому місті, без уточнення їхньої конфесійної приналежності, як-от у грамоті Яна Казімежа від 30 січня 1668 року для містечка Озютич: тут було передбачено шістьох райців разом із вїйтом і шістьох присяжних (лавників) [65, с. 412]. За привілеєм Більська 1495 року, міщани могли обирати двох райців і вїйта, а він призначав іще трьох райців. Локаційна грамота Суража 1501 року дозволяла міщанам разом із вїйтом обирати трьох райців, а потім жителі спільно з представниками міської ради мали обрати бурмистра. Але бували й інші схеми. Так, у Мельнику вїйт і поспільство обирали чотирьох райців, але бурмистра призначав староста. А в Книшині бурмистром міг бути його міщанин, який добре знав норми німецького права, але тільки той, кого обирав староста з чотирьох кандидатів, запропонованих йому міщанами [645, s. 38-39].

У чомусь схожою була ситуація у Львові, де було три бурмистри (проконсули), які по черзі виконували свої обов'язки. Період урядування кожного з них називався каденцією (наприкінці року кожен проконсул звітував перед радою міста про використання коштів). На церемонії обрання райців бурмистр (*proconsul senior*) від ради представляв старості трьох членів (із шести *consules residentes*), щоби староста обрав одного з них королівським бурмистром

(*proconsul regius*). Саме його каденція була першою в році. З двох кандидатів, що залишилися, поспільство обирало свого бурмистра (*proconsul communitatis*), а третій ставав бурмистром від міської ради (*proconsul dominorum consulum*) [329, с. 156]. Але в цьому випадку все це не було прописано в привілеї 1356 року. Зрозуміло, що за одним лише локаційним документом неможливо точно визначити ні кількості членів міських органів самоврядування, ні їхньої конфесійної та етнічної приналежності. Ці показники були різними на різних етапах розвитку міста. Для висновків із цих питань необхідне комплексне дослідження різних видів джерел із історії окремих поселень. Але це аж ніяк не применшує значення локаційного привілею для вивчення міського самоврядування.

У локаційних привілеях іноді згадано герб і печатку міста або й навіть подано їх опис. Дослідник Андрій Гречило зі Львова стверджує, що міські знаки на руських землях з'явилися саме на початку XIV ст., із поширенням тут магдебурзького права [277, с. 17]. Приблизно в той самий час або й дещо раніше з'являються міські печатки й герби в Польщі [301, с. 35], а також на чеських, словацьких та угорських землях [277, с. 24]. Гречило проаналізував локаційні грамоти для Луцька (31 липня 1497 року), Дорогичина, Полоцька (4 жовтня 1498-го) та Мінська (14 березня 1499-го) і зауважив, що хоч у них і немає чіткої вказівки на надання гербів і печаток, зате є згадки, що в цих містах уживали свій знак іще до локації їх на магдебурзькому праві [277, с. 29; див. також: 43, с. 12-15; 38, с. 179-182, 187-189], як-от у Полоцьку: «...А тамъ же теж будуть мѣти капницу, и весь воскъ стоплений тамъ же печатью ихъ мають назнаменовати, и зъ того ужитки къ посполитому доброму ховати...» [38, с. 180]. Практично дослівно ця фраза повторюється в привілеї для Мінська [38, с. 188].

Іноді в локаційних привілеях трапляється конкретніша інформація щодо міських печаток. Зокрема, у привілеї Волчка Преслужича для Рогатина було вказано, що на його печатці на чорному воску має бути зображений оленячий ріг

і літера R [516, с. 93; 559, с. 3; 277, с. 24]¹. Описано міські печатку й герб і в грамоті про магдебурзьке право Смотричу в Подільському воєводстві, наданій Казімежем IV 15 серпня 1448 року: «Щоб так сам магістрат, як і суд міський місцевий знаки на печатках до справ урядових використовувати могли, і окремим гербом щоб місто захищалося, надаємо йому за герб святого Юрія...» [43, с. 11]². Так само згадано міську печатку й у привілеї, що його видав 4 червня 1497 року литовський князь Александр для київських міщан у справі звільнення їх від податків: «...Ино у которыхъ мѣщанъ Кіевскихъ зъ ратуша Кіевского будетъ листъ подъ ихъ печатью мѣсткою, тымъ мѣщаномъ не надобѣ мыта давати нигдѣ» [38, с. 173]. Грамоту ж на магдебурзьке право Київ отримав дещо згодом³.

У грамоті Зигмунта III князеві Олександрові Вишневецькому на локацію Чигирин, крім опису прав і обов'язків міщан майбутньої осади, торгів і ярмарків, опису доходів війта, міських меж, є згадка також про герб – три стріли, а печатку з ним міщани та їхні нащадки мали вживати до міських справ на вічні часи [43, с. 87]⁴. Той-таки король у привілеї тому ж таки князеві від 9 лютого 1592 року на побудову замку та локацію міста Михайлова в урочищі Пирятин дарував новозаснованому поселенню магдебурзьке право за зразком Львова та Кракова, а наприкінці зазначав: «...До того теж тому месту Михайлову симъ же

¹ Олег Однороженко зазначає, що ця печатка, відома з кількох документів 1404–1419 років, має в діаметрі 43 мм, що є більш характерним для печаток князівських. Цей факт дослідник пояснює тим, «що Волчко Преслужич вважав себе спадкоємцем династії Романовичів і, очевидно, висував певні політичні претензії на галицько-волинську спадщину. Це відбилося, зокрема, в наданні Волчком Преслужичем 14 серпня 1415 року магдебурзького права та герба новозаснованому місту Рогатину» [448, с. 26].

² У цьому виданні в документі Казімежа IV Ягеллончика (Казимира Ягайловича) помилково названо Казимиром III [43, с. 5]; помилки, ймовірно, припустилися при вписуванні привілею до гродських книг.

³ У фаховій літературі питання про початки київської магдебургії донедавна активно дискутувалося [див.: 485, с. 88-101; 406]. В одному з найгрунтовніших досліджень із історії міського самоврядування Києва авторка Наталя Білоус доводить, що перший привілей на використання магдебурзького права Київ отримав у жовтні-грудні 1498 року [189, с. 49].

⁴ У деяких випадках опис міського герба з'являється уже у підтверджувальних привілеях, як-от для Кам'янця, магдебурзьке право якому надав Казімеж IV грамотою від 15 серпня 1448 року. Цей привілей 5 липня 1792 року підтвердив Станіслав Август, у грамоті якого було додано пасаж про печатку й герб міста: «І щоб як сам магістрат, так і місцевий суд міський знак на печатках до справ урядових уживати могли, і окремим теж місто пишалося гербом, надаємо йому за герб святого Юрія, якого тут намальованого показано» [43, с. 11].

листом нашим до права их надаем печат месткую – гербъ стрелу, которою печатю в том месте Михайлове уряд местский вси sprawy права майдембургского тою печатю печатаючи, вечно уживати оное мают» [443, с. 103]. Отже, згадки про геральдичні та сфрагістичні міські знаки були у привілеях не лише для королівських міст, але також і для приватновласницьких, право яких здебільшого було обмежено з боку власника, якому, зокрема, можна було подати апеляцію щодо рішень міських судів [443, с. 102; див. також: 193, с. 133].

У привілеї Яна Казімежа для Козельця описано дві міські печатки: велику мали використовувати та зберігати магістр і бурмистр, а меншу – війт. Там-таки подано опис міської хоругви – на білому полі козлик із ріжками і хрестом [65, с. 358]. Міський герб описано й у привілеях деяких інших міст Лівобережжя [62, с. 59, 61 та ін.]¹.

Часто, однак, у локаційних і магдебурзьких грамотах усе ж немає згадок про печатку й герб міста. Інформацію про них містять головню сфрагістичні джерела. Те, що міські знаки здебільшого не описано й не згадано у привілеях, Гречило пояснює тим, що ці символи найчастіше вибирали на місцях, а в грамотах про них ідеться лиш іноді [277, с. 24]. Релевантність такого припущення доводить те, що в багатьох випадках, надто щодо приватновласницьких міст, у локаційних грамотах були пропуски, що їх заповнювали самі власники чи локатори. Такий пропуск є у грамотах Зигмунта III Вази для Олександрова (Лубен) у володіннях Вишневецьких від 20 жовтня 1592 року [62, с. 49] та від 16 березня 1595-го [443, с. 108], у привілеї від 19 лютого 1600 року для міста Кошера у володіннях Григорія Кошерського й у багатьох інших випадках [277, с. 44]. А в грамоті для містечок Андріїва (Новий Вишневець) та Попівців від 23 серпня 1568 року не лише залишено такий пропуск, а й прямо вказано, що тут слово за власником: «...А что ся дотычет

¹ Герб міста було описано й у локаційних привілеях деяких білоруських міст, зокрема в грамоті Владислава IV Вази від 20 березня 1633 року Кричеву, на що звертає увагу Віталь Галубовіч. Але він зазначає, що такі випадки були рідкісними [див.: 219, с. 137].

печатей местских..., то вжо князь Андрей Вишневецкий, яко оных дедич постановити мает» [309, с. 41]¹.

Проаналізований матеріал підтверджує висновок Андрія Гречила, що попервах привілеї на магдебурзьке право рідко містили вказівки про міський герб, печатку чи хоругву, та в XVI ст. ситуація змінюється, і з новою хвилею колонізації в локаційних грамотах дедалі частіше з'являються описи міських знаків, ба більше, навіть подано їх кольорові зображення. Згодом це стане традиційним [277, с. 41-43]. За приклад тут може слугувати королівська грамота Шаргороду (1588), де опис міського герба в оригіналі супроводжує його кольоровий малюнок [95, с. 424]. Ініціаторами таких привілеїв із описом символів міста зазвичай були приватні власники або ж представники королівської адміністрації, значно рідше – самі міщани чи міські урядники. І все ж у локаційних привілеях міст згадок про їхні знаки негусто. Показовий приклад Волині: за даними Андрія Зайця, там наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. виникло 187 нових міст, локаційні привілеї збереглися для 59 із них, відомості ж про міські печатки є лише в шести [309, с. 41]. Тим не менш, годі заперечити, що окремі локаційні привілеї можуть бути важливим і доволі інформативним джерелом для дослідження міської геральдики та сфрагістики.

Іноді локаційні привілеї навіть регламентували мову, якою мала вестися міська документація, як-от у грамоті для Мглина: «...А декрети міські Мглинські і всілякі справи тепер одразу польською, а потім латинською, не інакшою мовою, оскільки право магдебурзьке того потребує², мають бути записані...» [62, с. 61]. У грамоті Стародубові від 27 травня 1625 р. передбачено, що протягом двадцяти років міські декрети слід записувати спершу польською мовою, а потім латиною, «оскільки саме цього вимагає магдебурзьке право». За порушення цієї норми

¹ Пор. з печатками князів Вишневецьких: [447, с. 106-121].

² За нормами магдебурзького права, описаними у трактаті Бартомея Гроїцького, міські суди слід було провадити зрозумілою для всіх мовою, «як от у Німеччині німецькою, у Польщі польською для посполитого чоловіка, і не соромитися своєї мови...» [107, с. 65]. Очевидно, цей пасаж у дусі Реформації правник увів на протипагу німецькій мові, що її активно використовували в міських судах. Однак на руських землях ситуація була не такою однозначною, і цю норму не завжди варто трактувати як «прогресивну».

місто могло його втратити [62, с. 58-59]. Такі вимоги, однак, траплялися доволі рідко. Найчастіше вибір мови міської документації за замовчуванням визначали на місцях.

Окремі руські міста отримали магдебургію в обмеженому обсязі – т. зв. неповне міське право. Зазвичай це були приватновласницькі міста, власники яких мали право участі у призначенні чи виборі міських урядників, а також розгляду апеляцій на вердикти міських судів. Часто це обумовлено було в самих уже локаційних привілеях [62, с. 46, 48, 57 та ін.]. Окремим пунктом у привілеї часом було обумовлено правила подання апеляції від міста безпосередньо до короля: «А якби в якому-небудь суді, вйтівському, бурмистерському чи лавничому, сторона якимось декретом вважала би себе скривдженою, тоді кожному скривдженому від таких декретів до нас і наступників наших, королів польських і великих князів литовських, апелювати дозволяємо. Однак від таких справ, які б п'ятдесят злотих не перевищували, від судів вйтівського, бурмистерського і лавничого апеляції йти не мають...» [62, с. 58]¹.

Те, наскільки традиційними для Центрально-Східної Європи були основні пункти локаційних привілеїв руських міст, можна продемонструвати на прикладі міст не лише руських і польських, а й питомо литовських. Зокрема, у привілеї для містечка Янішок (Йонішкіса), якому 4 липня 1616 року Зигмунт III Ваза надав магдебургію, не лише було вказано правовий зразок самоврядної організації («тільки магдебурзьким прикладом інших наших міст, правом магдебурзьким привілейованих, а особливо найближчого міста нашого Ковна, повинні судитися»), а й визначено порядок обрання вйта, його функції, статті доходів, а також порядок обрання міських радників і бурмистра, дозволено торги та ярмарки, надано міську печатку [123, с. 18]. Такі розширені варіанти магдебурзьких привілеїв отримували й деякі українські міста [62, с. 60-62; 65, с. 410-413 та ін.].

¹ Майже дослівно див.: [62, с. 61].

Варіантів обсягу міських привілеїв, що були описані в локаційних грамотах, по суті, було безліч. Назагал можна сказати, що привілеї для королівських міст були більш заформалізовані й менш інформативні, ніж для приватновласницьких. Розширені локаційні грамоти, в яких деталізовано різноманітні аспекти міського життя, а почасти і його самоврядування, міста Центральної України отримували, як правило, й на пізніших етапах проникнення магдебурзького права на руські землі. Очевидно, це було пов'язано з тим, що локація тут відбувалася практично без участі західних поселенців, які знали норми німецького права й могли використовувати їх на практиці, створюючи юридичний прецедент.

Руські міста багато в чому були схожі на міста інших регіонів Центрально-Східної Європи, перш за все Польщі, та все ж мали свої особливості. Тому далеко не всі постулати польської історіографії застосовні для українських історичних реалій. Приміром, теза про малу інформативність локаційних привілеїв міст на німецькому праві. Аналіз окремих локаційних привілеїв українських міст свідчить, що такі узагальнення щодо них не завжди виправдані. Окрім звільнення від юрисдикції власника, визначення форми міського права та правового зразка самоврядування, локаційні грамоти обумовлювали багато інших аспектів життя міста, передусім практичних – економіку, оборону, співжиття городян різних віровизнань і етнічних груп, геральдичні знаки, що маркували автономність міст, мову тощо. Привілеї руських міст водночас засвідчують невисокий рівень правосвідомості міщан.

Варто пам'ятати також, що локаційні грамоти кожного міста були певною мірою унікальними, адже містили доволі різноманітний набір змістових блоків, кількість і комбінації яких були іншими в кожному окремому випадку. Мозаїчне зображення, що вони укладали, щоразу було самобутнє. Певні ж загальні риси вводили українське ранньомодерне місто в європейський контекст.

Локаційні привілеї можуть чимало розповісти про життя окремих міст, але без застосування цілого комплексу інших джерел з історії того чи того поселення й регіону загалом створена картина буде далеко не повною.

ВИСНОВКИ

Місто було колискою культури, освіти, політики, права. Дослідження міського суспільства в різні історичні періоди сьогодні актуальні як ніколи. Скільки праць не було б написано про міську історію, жодна з них не буде всеохопною і вичерпною, адже з кожним відтинком часу вчені щоразу під іншим кутом дивляться на історію суспільства, зокрема й міст. Наука продукує нові дослідницькі методи, в обіг входять нові джерела, а до раніше відомих постають щораз нові запитання, суголосні сьогоденню. Нині образ минулих епох стає дедалі більш олюдненим, персоніфікованим, і такого самого антропологічного переосмислення потребує й історичний образ міста.

У цій роботі йшлося про те, щоб зрозуміти міський соціум XIV – першої половини XVII ст. через призму права, яким послуговувалися міщани, та через вивчення їхнього ставлення до різних аспектів цього права. Для цього був обраний лише один пласт джерел – джерела правового характеру, що показують «ідеальний» образ тогочасного міщанського світу, який досить часто не збігався з реальним життям, але до якого треба було прагнути міщанам. Розуміння ідеального – перший крок до розуміння світу реального, в тому числі і в історичній перспективі.

Аналіз історіографії проблеми показав, що на сьогодні вже не надто актуальні дослідження суто правових питань з історії міста – навіть незважаючи на те, що саме в українській історіографії ці аспекти досліджені далеко не достатньо. Нове, широке розуміння культури ставить перед істориками, в тому числі й українськими, нові виклики, які своєю чергою актуалізують зовсім нову і значно ширшу проблематику в царині міської історії. Хоч за останні роки в цьому напрямку відчутний певний поступ, але більшість тем якщо і окреслені, то тільки пунктирно. До таких належать питання міського маргінесу, співжиття етнічних груп, гендерних ролей, різних вікових категорій, девіантної поведінки, ментальності і світу уявлень ранньомодерних міщан, в тому числі і їхніх правових уявлень, тощо. Недостатньо дослідженими залишаються питання

формування правової свідомості міщан та інформаційного потенціалу правових джерел міської історії. Більшість цих тем давно і плідно вивчають у світовій історіографії, але в українській історичній науці вони залишаються слабо дослідженими.

Міждисциплінарний характер поставленої проблеми спонукає поєднати в її дослідженні історико-антропологічний та антропо-правовий підходи, застосовуючи історико-критичний, історико-порівняльний методи, історичну герменевтику та семіотичний аналіз. Таке дослідження передбачає спробу проникнення в світ людей минулого, розшифрування їхніх культурних кодів. Для вивчення правової антропології міста плідним є використання підходів символічно-інтерпретативної антропології з елементами насиченого опису.

Основи і філософію міського права в низці країн Центральної та Східної Європи заклало «Саксонське зерцало». Хоч цей трактат був суто авторським текстом і не мав офіційного затвердження, його використовували в судовій практиці тривалий час, а також тлумачили і переказували в міських правових кодексах наступних епох. Саме тому ця пам'ятка права досі є безцінним джерелом для вивчення різних аспектів не лише середньовічного права, а й міського права ранньомодерної доби. «Саксонське зерцало» відображає не лише правові уявлення пізньосередньовічного суспільства, а й окремі категорії світосприйняття та культури людей тієї епохи. Воно сповнене метафорами і символами, часто-густо еквівалентними реальності, яку вони і відображали, і, бувало, заступали. Символи просякали різні царини життя, ставали базою ментального інструментарію доби середньовіччя. Число, колір, форма, тіло, жест, тварина чи рослина – все це могло мати й мало зазвичай, окрім прямого, ще й прихований зміст. Більшість із цих символів і метафор дістались у спадок наступним історичним епохам – пізньому середньовіччю і ранньомодерній добі – і заклали передумови для розвитку ментальності різних суспільних верств, зокрема й міщан, та формування і переозначення їхніх ціннісних категорій.

Поряд із «Саксонським зерцалом» і німецьким звичаєвим правом, яке воно в основному відображало, на формування міського маґдебурзького права мало

вплив і право римське. Досить добре це видно з першої спроби кодифікації державного права в Короні Польській – так званого Статуту Яна Ласького. Нечіткий і почасти компілятивний виклад норм міського німецького права в Статуті зраджує недостатню обізнаність із ним і погане розуміння його особливостей. Утім, уже сама лише та обставина, що магдебурзьке міське право було записано і частково систематизовано в окремій частині загальнодержавного кодексу, говорить про те, що його трактували як важливий і відособлений складник права на загальнодержавному рівні. Правову систему Королівства Польського було побудовано як своєрідну піраміду, в основі якої лежало звичаєве право, а вже на ньому спиралися права станів, зокрема й міське. Впорядкування й затвердження Статуту Ласького засвідчили також дедалі більший авторитет писаного слова, що мало визначальне значення для нових спроб систематизації та кодифікації міського права. Статут Ласького мав засадничий вплив на формування правових уявлень різних станів Корони Польської, зокрема й міщан, як і на перебіг юридизації суспільства загалом.

У Короні Польській не раз вдавалися до спроб систематизації і кодифікації міського права, як-от у трактатах Яна Цервуса Тухольчика, Міколая Яскера, Яна Кірштайна Церазина та ін. На руських землях найпопулярнішими були правові твори Бартломея Гроїцького і Павла Щербича, а також приписи хелмінського права у викладі Павла Кушевича. Ці правові трактати, які мали приватний характер, є ґрунтовними джерелами для дослідження ментальності, правової свідомості та світу уявлень міщан XVI–XVII століть. Твори Гроїцького, Щербича та Кушевича увиразнюють зміни, що відбулися на зламі XV–XVI століть в системі цінностей європейського суспільства і дещо згодом – із другої половини XVI століття – суспільства польського і річпосполитського. Водночас у цих працях закарбовано і цілу низку рудиментів ментальності (символізм мислення, ритуалізація процесів, якщо не домінування, то принаймні чималий вплив біблійних сюжетів на повсякденні практики і т. ін.), що їх ранньомодерна доба успадкувала від середніх віків. Трактати міського права другої половини XVI – початку XVII ст. розповідають не тільки про систему німецького права в містах,

а й про уявлення тогочасних міщан про добро і зло, честь і безчестя, закон і порядок, про їхнє ставлення до різних категорій городян, до «своїх» і «чужих», можновладних і упосліджених, до різних професій, занять і ремесел, до освіти тощо. На підставі цих правових текстів можна робити висновки про те, як ставилися у міщанському середовищі до жінок і до дівочої цнотливості, до жінок легкої поведінки, до сексуальних стосунків, до шлюбу і сім'ї. Ці тексти є сумішшю середньовічної правничої вченості та уявлень доби Відродження та Реформації. Вони поєднують у собі норми німецького, римського, канонічного та звичаєвого права і насамперед відображають систему цінностей тогочасних міщан, а не лише німецьке міське право маґдебурзького зразка як таке.

Для кращого розуміння процесів формування правової свідомості і правових уявлень міщан важливо розглянути, як вони самі бачили себе в стосунку до інших станів і держави загалом. Цей аспект найкраще видно з аналізу сеймових конституцій. Міста у Короні Польській та в Речі Посполитій не мали своєї репрезентації на сеймах, насамперед через пасивність самих міщан, не зацікавлених у цьому як із остраху перед втручанням у їхні справи та спробами обмеження міських прав, так і з фінансових міркувань (нечисленні великі міста мали б представляти інтереси численних малих і середніх, а присутність на сеймах була доволі кошовною). У Короні так і не встигла сформуватися станова міщанська свідомість, межі між станами були дуже розмитими, що особливо проявилось у XVI – на початку XVII ст. Міщани схильні були радше об'єднуватися з місцевою шляхтою для розв'язання регіональних проблем, аніж об'єднувати зусилля міст з різних частин держави для відстоювання спільних станових інтересів. Нова так звана «міська шляхта» – чи то шляхтичі, що прийняли міське право, а чи нобілітовані міщани, – не утворила окремої станової групи і не готова була до співпраці на захист інтересів міст, бо надто різними були джерела поповнення цього прошарку й надто різними були їхні цілі. Та навіть за такого стану справ міщани не були обійдені увагою на загальнодержавних сеймах. Усе важливе для своїх міст їхні представники намагалися вирішити індивідуально, за допомоги грошей і особистих зв'язків. На

сеймах дуже активно обговорювали питання податків, торгівлі, складів товарів, нобілітації міщан, оборони міст, захисту від свавілля шляхти та від представників різних маргінальних груп, земельні питання тощо. Не раз обговорювали дрібні питання суто локального рівня – про мости, шпиталі, млини і т. ін. Це цілком задовольняло міщан. Шляхта, яка володіла містами і з власної волі дбала про надання цим містам самоврядування за німецьким зразком, часто була зацікавлена у розвитку і захисті міст. Міста крім іншого мали оборонне призначення, часто міщани долучалися до державних справ фінансово, тож часом інтереси міщан і шляхти збігалися. І не так шляхта намагалася обмежити права міст, як вони самі не об'єднувалися для захисту спільних інтересів, ведучи дуже сепаратну політику.

Згадані повище джерела мали загальний характер. Однак були й джерела специфічні, так би мовити, місцеві. Саме вони визначали норми життя кожного окремого міста. Насамперед ідеться про локаційні привілеї. Часто вони були важливішими, аніж правові кодекси, бо саме на них у першу чергу покликалися при організації органів міського самоврядування і вирішенні найрізноманітніших суперечок. Ці привілеї для руських міст були значно інформативніші, ніж традиційно прийнято вважати. Назагал можна сказати, що привілеї для королівських міст були більш формалізованими й менш інформативними, ніж для міст приватних. Розширені локаційні грамоти, які деталізували різноманітні аспекти життя міста, а почасти і його самоврядування, видавали зазвичай для міст теперішньої Центральної України і на пізніших етапах проникнення магдебурзького права на руські землі. Очевидно, це було пов'язано з тим, що локація цих міст відбувалася практично за мінімальної участі (або й без неї) німецьких колоністів, які були носіями знань про норми німецького права і могли використовувати їх на практиці, створюючи юридичний прецедент. Руські (українські) міста багато в чому були схожі на міста інших регіонів Центрально-Східної Європи, перш за все Польщі, хоча й мали свої особливості. Крім звільнення від юрисдикції власника, визначення форми міського права і правового зразка самоврядування, локаційні привілеї тут обумовлювали багато

інших аспектів життя міста: особливості економічного розвитку і структурної організації органів самоврядування, питання оборони, співжиття громадян різних релігійних конфесій, етнічних груп, специфіку міських геральдичних знаків, мову документації, систему вірувань і культів тощо. Отже, привілеї руських міст, на відміну від багатьох привілеїв міст польських, були доволі інформативними, хоч і засвідчують невисокий рівень правосвідомості міщан. Варіантів комбінування дарованих містам привілеїв було безліч, і часто їх визначали конкретні місцеві реалії або ж навіть звичай. Локаційні привілеї кожного міста були певною мірою унікальними, хоч і склалися із усталених елементів. Ясна річ, були і подібності, які й уводили руське ранньомодерне місто в європейський контекст. Однак саме локаційний привілей може найбільше свідчити про самобутність кожного окремого міста і міст регіону загалом. І хоч ці документи можуть чимало розповісти про життя окремих міст, але без залучення цілого комплексу інших історичних джерел картина вийде далеко не повною.

Отже, проведене дослідження показало, що збережені джерела практично всіх типів, зокрема й правові, містять глибинний пласт інформації, досі слабо актуалізований в історико-урбаністичних студіях. Саме він дає можливість історикам досліджувати антропологічний і зокрема антропо-правовий вимір пізньосередньовічного та ранньомодерного міста: гендерні стосунки, відносини між людьми різних вікових категорій і соціальних прошарків, асоціальну поведінку, випадки насильства тощо і ставлення громади до цих явищ. Однак чи не найважливішими тут є питання правових і побутових уявлень, соціальних фобій, символічного сприйняття реальності, ідей та емоцій. Завдяки таким ракурсам ми можемо вивчати реальних людей минулого, а не лише соціальні структури та інституції. І це дещо змінює наше усталене, доволі статичне уявлення про місто і міське право, на засадах якого функціонував міський соціум пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. Неопубліковані джерела

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 32 (Магістрат м-ка Вишва Волинського воєводства). Оп. 1. Спр. 8. 500 арк.
2. ЦДІАК України. Ф. 237 (Каманін Іван Михайлович (1850–1921) – історик, палеограф, архівіст, археограф, завідувач Київського центрального архіву давніх актів). Оп. 1. Спр. 73 (Список актових книг, хранящихся в Киевском центральном архиве. 1862–1864, с правками Каманина). 90 арк.
3. ЦДІАК України. Ф. 1387 (Магістрат м. Бар Подільського воєводства). Оп. 1. Спр. 3. 475 арк.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 52 (Магістрат м. Львова). Оп. 2. Спр. 9 (Книга індуктів і протоколів уряду ради 1507–1530). 1014 арк.
5. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 10 (Книга запису індуктів і протоколів уряду Ради 1531–1542). 1466 арк.
6. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 11 (Книга запису індуктів і протоколів уряду Ради 1543–1554). 1880 арк.
7. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 46 (Книга запису індуктів і протоколів уряду Ради 1631). 2042 арк.
8. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 339 (Книга записів заповітів та актів про юридичне оформлення прав власності на спадкове рухоме та нерухоме майно 1625–1639). 313 арк.
9. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 340 (Книга записів заповітів та актів про юридичне оформлення прав власності на спадкове рухоме та нерухоме майно 1627–1641). 986 арк.

10. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 341 (Книга записів заповітів та актів про юридичне оформлення прав власності на спадкове рухоме та нерухоме майно 1642–1655 рр.). 802 арк.
11. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 342 (Книга записів заповітів та актів про юридичне оформлення прав власності на спадкове рухоме та нерухоме майно 1649–1659). 517 арк.
12. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 614 («Золота книга» міста Львова. (1-ша пол. XVII ст. – 1789 р.)). 260 арк.
13. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 667 (Книга протоколів комісії 10-ти мужів про результати обстеження прибутків і видатків королівської та міської кас 1618–1692). 977 арк.
14. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 676 (Заповіт радного Мартіна Кампіана та акти опротестування заповіту вдовою Єлизаветою). 130 арк.
15. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 677 (Реєстр заборгованостей, інвентарний опис рухомого і нерухомого майна, список боржників та ін. документи радного Матея Гайдера). 198 арк.
16. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712 (Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1572–1582). 1005 арк.
17. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 713 (Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1582–1588). 700 арк.
18. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 714 (Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1589–1697). 910 арк.
19. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 715 (Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1597–1604 рр.). 687 арк.
20. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 716 (Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1604–1606). 303 арк.
21. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 1105 (Книга запису дарчих та заповітів на користь шпиталю св. Духа 1580–1779). 435 арк.

22. ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 1153 («Кодекс міста Львова». Збірка привілеїв і прав міста за 1356–1685 рр., укладена Яном Алембеком і Павлом Гепнером). 612 арк.
23. ЦДІАЛ України. Ф. 131 (Колекція грамот на пергаменті). Оп. 1. Спр. 134 (Грамота польського короля Владислава III про надання м. Львову статусу апеляційної інстанції для міст, містечок і сіл на руських землях та права ловити злочинців по вищезгаданій території, із заборонаю королівським урядовцям втручатися в діяльність львівського лавничого суду, 17 липня 1444 р.). 1 арк.
24. ЦДІАЛ України. Ф. 131. Оп. 1. Спр. 190 (Договірна грамота шляхти Львівської землі і Жидачівського повіту з містом Львовом про спільну охорону прав і привілеїв та боротьбу з беззаконням, 13 грудня 1464 р.). 1 арк.
25. ЦДІАЛ України. Ф. 132 (Листи державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн). Оп. 1. Спр. 32 (Лист Сигізмунда III з Кракова до установ і сановників Руського воєводства з вимогою прийняти відповідні заходи проти нападів людей у військових мундирах на королівські і шляхетські маєтки). 4 арк.
26. ЦДІАЛ України. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 151 (Лист магістрату Дрогобича до магістрату Львова з проханням відрядити ката до м. Дрогобича для виконання вироку суду, 19 травня 1736 р.). 2 арк.
27. ЦДІАЛ України. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 187 (Лист магістрату Львова делегатам міста на королівський сейм у Варшаві з нагадуванням про внесення на обговорення питань розмежування та порушень правил торгівлі крамарями). 4 арк.
28. ЦДІАЛ України. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 188 (Лист магістрату Львова до депутатів на королівський сейм у Варшаві з повідомленням про біжучі міські справи та новини в місті). 3 арк.

29. ЦДІАЛ України. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 208 (Лист магістрату Перемишля до магістрату Львова зі скаргою на свавілля шляхти та проханням підтримати його в цій справі на загальному сеймі). 2 арк.
30. ЦДІАЛ України. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 216 (Лист бурмистра і райців міста Рогатина до львівського міського писаря Войцеха Зимницького). 2 арк.
31. ЦДІАЛ України. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 394 (Лист коронного підканцлера Вольського Петра до магістрату Львова з порадою внести скаргу на шляхту за обмеження прав і привілеїв міста на коронаційний сейм). 2 арк.
32. ЦДІАЛ України. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 1200 (Лист королівських комісарів до магістрату м. Львова з повідомленням про дозвіл короля в зв'язку з пожежею Краківського передмістя, на тимчасове проживання євреям в центрі міста). 2 арк.
33. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Ф. 5 (Збірка рукописів, автографів, грамот і дипломів бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у м. Львові). Оп. 3. Спр. 2092 (Александр, король польський, надає Федькові Янушевичу право на проведення ярмарків і торгів в його маєтках Забча і Колодяж. Берестя, 1505). 1 арк.
34. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). Metryka Koronna. Sygn. MK 21 (Księga wpisów prowadzona początkowo przez Jana Łaskiego, w. sekretarza królewskiego, następnie za kanclerstwa tegoż Jana Łaskiego). 387 k.
35. AGAD. Metryka Koronna. Sygn. MK 22 (Księga wpisów za podkanclerstwa Macieja Drewickiego). 232 k.
36. AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych. Nr 5632 (Commune incliti Polonie Regni privilegium constitutionum et indultum publicitus decretorum approbatorumque...). 708 s.
37. Biblioteka Jagiellońska. Oddział rękopisów. Rkps. 169 (Sachsenspiegel).

2. Опубліковані джерела

38. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Коммиссиею. Т. I : 1340–1506 / гл. ред. И. Григорович. Санкт-Петербург, 1846. 432 с.
39. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Коммиссиею. Т. I : 1361–1598 / под ред. Н. Костомарова. Санкт-Петербург, 1863. 322 с.
40. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Коммиссиею. Т. X (Дополнение к III тому) : Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею (1653–1654) / изданы под ред. Г. Ф. Карпова. Санкт-Петербург, 1878. 462 с.
41. Антологія польської поезії / упор. В. Ведіної. Т. 1. Київ, 1970. 463 с.
42. Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). Ч. 1. Т. X : Акты, относящиеся к истории Галицко-русской православной церкви (1423–1714 гг.). Киев, 1904. 996 с.
43. Архив ЮЗР. Ч. 5 : Акты о городах (1432–1798). Т. I. Киев, 1869. 736 с.
44. Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. III : Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв. Киев, 1909. 857 с.
45. Баранович Л. Меч духовный. Київ, 1666. URL: <http://old.stsl.ru/manuscripts/staropечатnye-knigi/371>.
46. Бернад Клервоский. О благодати и свободном выборе // Его же. Трактаты / под ред. Ю. А. Ромашева. Санкт-Петербург, 2009. С. 136–227.
47. Брант С. Корабель дурнів. Вибрані сатири / пер. з нім. Ф. Скляра. Київ, 1980. 150 с.
48. Браччоліні П. Вибрані дотепи / пер. з лат. і коментарі Р. Паранько та ін. Львів, 2017. 175 с.
49. Василій Великий. Гомілія 6: на слова Євангелія від Луки (12:18) «Порозваляю клуні мої і просторіші поставлю» або про захланність (пер.

- Леся Звонська) // Отці Церкви про багатство і бідність / за ред. Марії Горячої. Львів, 2018. С. 104-113.
50. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / упор. та пер. з польської о. Ю. Мицик. Київ, 2007. 1004 с.
51. Геродот. Історії в дев'яти книгах / пер. та прим. А. Білецького. Київ, 1993. 575 с.
52. Гроций Г. О праве войны и мира. Кн. 1 // Электронная библиотека «Гражданское общество в России». URL: www.civisbook.ru/files/File/Groziy_Kn1.pdf.
53. Діоптра, альбо Зерцало и выражене живота людского на том свете. Єв'є, 1612 // Електронна бібліотека «Україніка». URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0006489>.
54. Діяння римські (Християнські притчі Середньовіччя) / пер. з лат. Р. Паранько. Львів, 2014. 448 с.
55. Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упор. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008. 1217 с.
56. Еразм Роттердамський. Похвала глупоті, або Похвальне слово Дурості, виголошене Еразмом Роттердамським; Домашні бесіди / пер. з лат. В. Литвинова, Й. Кобова. Київ, 1993. 317 с.
57. Жерела до історії України-Руси. Т. III : Описи королівщин в руських землях XVI віку. Т. III : Люстрації земель Холмської, Белзької і Львівської / під ред. М. Грушевського. Львів, 1900. 585 с.
58. Зіморович Б. Потрійний Львів. Leopolis Triplex / пер. Н. Царьової. Львів, 2002. 223 с.
59. Із легенд у записах Петра Могили // Українська література XVII ст. / під ред. О. Мишанича. К., 1987. С. 420–430.
60. Кленович С. Роксоланія [1584] / пер. з лат. В. Маслюк // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9-ти т. Т. II. Кн. 1 (XVI ст.) / упор. В. Шевчука. Київ, 2001. С. 281–298.

61. Книга шлюбів латинської катедри Львова 1554-1691 рр. / упор. В. Петришак. Львів, 2017. 308 с.
62. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років ХХ століття / автори-упорядники В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. Київ, 2000. 215 с.
63. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1285 с.
64. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 44. Кніга запісаў 44 (1559–1566) / падрыхтаваў А. Груша. Мінск, 2001. 229 с.
65. Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. Т. V : Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / підг. до друку П. Кулаковський. Острог; Варшава; Москва, 1999. 608 с.
66. Права, по которым судится Малороссийский народ : из 3-х кн. / под ред. А. Кистяковского. Киев, 1879. 1063 с.
67. Максим Грек, преподобный. Творения / репр. изд. в 3 ч. Ч. 3 : Разные сочинения. Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1996. 205, III с.
68. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упор. М. Капраль. Львів, 1998. 640 с.
69. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упор. М. Капраль. 2-ге вид. Львів, 2010. 544 с.
70. Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упор. М. Капраль. Львів, 2000. 576 с.
71. Привілей польського короля Стефана Баторія київському воєводі, маршалкові Волинської землі князю Констянтиніві Острозькому про надання його місту Острогу магдебурзького права. 1585, червня 7. Краків // Острозька давнина. Дослідження і матеріали / відп. ред. І. Мицько. Львів, 1995. С. 112–113.
72. Полное собрание русских летописей. Т. 2 : Ипатьевская летопись. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1908. XVI с., 938 стб.

73. Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало Богословіи. Почаїв, 1790 // Електронна бібліотека «Україніка». URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000288>.
74. Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / под ред. В. М. Корецкого; пер. Л. И. Дембо. Москва, 1985. 273 с.
75. Собрание малороссийских прав 1807 года / сост. К. А. Вислобоков и др. Киев, 1993. 366 с.
76. Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст. : збірник документів / під ред. Я. П. Кіся. Львів, 1961. 443 с.
77. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. I : Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2002. 464 с.
78. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. II : Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2004. 560 с.
79. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. III : Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. Кн. 1 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2004. 672 с.
80. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х тт. Т. III : Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2004. 568 с.
81. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / пер. з пол. Р. Івасів, за ред. О. Купчинського. Львів, 2011. 1074 с.
82. Українське повсякдення ранньомодерної доби : збірник документів. Вип. 1 : Волинь XVI ст. / упор. В. Безпалько та ін. Київ, 2014. 739 с.
83. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / упор. Т. Гошко. Львів, 2011. 688 с.
84. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). Т. II. Lwów, 1870. 287 s.
85. AGZ. Т. III. Lwów, 1872. 313 s.

86. AGZ. T. V. Lwów, 1875. 295 s.
87. AGZ. T. VI. Lwów, 1876. 307 s.
88. AGZ. T. VII. Lwów, 1878. 335 s.
89. AGZ. T. IX. Lwów, 1883. 354 s.
90. AGZ. T. XX : Lauda Sejmikowe. T. 1 : Lauda Wiszeńskie 1572–1648 r. / opr. A. Prochaska. Lwów, 1909. 688 s.
91. Akta Aleksandra króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego i t. d. (1501–1506) / wyd. F. Papée. Kraków, 1927. XIV, 622 s.
92. Album civium Leopoliensium: Rejestrzy przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783 / wyd. A. Janeczek. T. I. Poznań; Warszawa, 2005. LXIII, 450 s.
93. Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis. T. 2 (Ab anno 1490 ad annum 1551) / editionem curavit A. Chmiel. Cracovia, 1892. XI, 347 s.
94. Archiepiscopi Ecclesiae Metropolitanae Gneznensis / [opr. X. Liske] // Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski. T. III. Lwów, 1878. S. 405–410.
95. Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. T. IV : 1585–1588 / wyd. K. Lepszy. Kraków, 1948. XXXI, 486 s.
96. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / wydane przez B. Gorczaka. T. III : 1432–1534. Lwów, 1890. 601 s.
97. Codices Palatini germanici 164 : Eike <von Repgow>. Heidelberger Sachsenspiegel // Universitätsbibliothek Heidelberg. Bibliotheca Palatina digital. Heidelberg historic literature – digitized. URL: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg164>.
98. Damalewicz S. Series archiepiscoporum Gnesnensium, atque res gestae, e vetustis antiquitatum ruderibus collectae. Warszawa, 1649. 408 s.
99. Das Lehnrecht des Duisburger Sachsenspiegel von 1385 : Edition und Materialien / von H. Kümper. Göppingen, 2013. 768 s.

100. Der Sachsenspiegel und das sächsische Lehnrecht (Codex Guelferbytanus 3.1 Aug. fol.; Heinemann-Nr. 1642) // Herzog August Bibliothek. Wolfenbütteler Digitale Bibliothek. URL: <http://diglib.hab.de/mss/3-1-aug-2f/start.htm>.
101. Dyaryusze sejmowe r. 1597 / wyd. E. Barwiński (= Scriptorum Rerum Polonicarum. T. XX). Kraków, 1907. XXVIII, 545 s.
102. Statut Iana Dzwonowskiego to iest Artykuły prawne, jako sądzić lotry i kuglarze jawne. [Kraków,] 1611. URL: <https://polona.pl/item/statvt-iana-dzwonowskiego-to-iest-artykvly-prawne-jako-sadzic-lotry-y-kuglarze-iawne,MzEzODgyNzE/17/#item>.
103. Fundatio et patrimonium hospitalis s. Spiritus Leopoliensis a Bartholomeo Zimorowic consule Leopoliense descripta anno Domini 1653 // Pomniejsze źródła do dziejów literatury i cywilizacji polskiej w XVI i XVII stuleciu. Z. 3 : Trzy dziełka Józefa Bartołomeja Zimorowicza / wyd. K. J. Heck. Stryj, 1891. S. 42–72.
104. Gracjusz A. Dyskurs o Grzechach Szostego Przykazania Bożego, jakoż to są Cudzołstwo, Wszeteczeństwo, Nieczystość, Nierząd. Brzeg, 1682. 64 s.
105. Groicki B. Artykuły prawa majdeburckiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629 // Idem. Artykuły prawa majdeburckiego; Postępek sądów około karania na gardle; Ustawa płacej u sądów / red. K. Koranyiego. Warszawa, 1954. C. 1–100.
106. Groicki B. Obrona sierot i wdów / red. K. Koranyiego. Warszawa, 1958. XVI, 344 s.
107. Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburckiego w Koronie Polskiej / red. K. Koranyiego. Warszawa, 1953. XII, 258 s.
108. Groicki B. Ten postępek wybran jest z praw cesarskich... // Idem. Artykuły prawa majdeburckiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów / red. K. Koranyiego. Warszawa, 1954. C. 101–171.
109. Groicki B. Tytuły prawa majdeburckiego / red. K. Koranyiego. Warszawa, 1954. VII, 305 s.

110. Heidelberger Inkunabeln – digital // Universitätsbibliothek Heidelberg. URL: <https://www.ub.uni-heidelberg.de/helios/digi/inkunabeln.html>.
111. Herby rycerstwa Polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. Kraków, 1858. 964, CLXII, 13 s.
112. Isidore of Seville. The Etymologies / translated, with introduction and notes, by S. A. Barney et al. Cambridge, 2006. 488 p.
113. Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum liber XI. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/isidore/11.shtml>.
114. Inwentarz Voluminow Legum. Część I : Do tomów I–VI. Petersburg, 1860. 624, IX s.
115. Jaskier M. Iuris Municipalis Maideburgensis Liber uulgo Weichbild nuncupatus ... adiunctis simul glossis et textus interpretationibus ...– Cracovia, 1535. URL: <http://zbc.uz.zgora.pl/dlibra/doccontent?id=7620>.
116. Jaskier M. Juris Provincialis Speculum Saxonum Vulge Nuncupatur Librum Tres... – Cracovia, 1535. URL: <http://obc.opole.pl/dlibra/docmetadata?id=1514&from=pubindex&dirids=20&lp=14>.
117. Jaskier M. Promptuarium Iuris Provincialis Saxonici, quod Speculum Saxonum vocatur tu[m] et Municipalis Maideburgen[is] summa dilige[n]tia recollectum. Cracovia, 1535. URL: www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=8492.
118. Klonowic S. F. Roxolania = Roksolania czyli Ziemie Czerwonej Rusi / wydał i przełożył M. Mejer. Warszawa, 1996. 167 s.
119. Księga radziecka miasta Drohobycza 1542–1563: Z papierów pośmiertnych ś. p. Stefana Sochaniewucza / wydała H. Polaczkówna (= Zabytki Dziejowe: Wydanie Tow. Nauk. we Lwowie. T. IV. Z. 1). Lwów, 1936. 156 s.
120. Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1392–1506 / wyd. K. Kaczmarczyk. Kraków, 1913. XXIV, 560 s.

121. [Łaski J.] de Lasco, J. Co[m]mune incliti Polonie Regni privilegium constitutionum et indultum... Kraków, 1506. URL: <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/doccontent?id=107557>.
122. Leges, privilegia et statuta civitatis Cracoviensis (1507–1795) = Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507-1795). T. 1 (1507–1586). Z. 1 / zebr. i wyd. F. Piekosiński. Kraków, 1885. XXXVII, 624 s.
123. Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai. Joniškis. Jurbarkas / sudari A. Tyla. T. 1. Vilnius, 1991. 290 p.
124. Lietuvos Metrika (1518–1523) : Įrašų knyga 11 / parengė A. Dubonis (= Литовская Метрика (1518–1523) : Книга записей 11 / ред. А. Дубонис). Vilnius, 1997. 226 p.
125. Materiały do biografii Józefa Bartłomieja Zimorowicza (Ozimka). Część I / wyd. K. J. Heck // Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. T. VIII. Kraków, 1895. S. 161–237.
126. Matricularum Regni Poloniae summaria excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur / contexuit indictsque adiecit Theodorus Wierzbowski. Pars III : Alexandri regis tempora complectens (1501–1506). Varsoviae, 1908. III, 302 s.
127. Mirror of the Saxons // World Digital Library (Library of Congress). URL: <https://www.wdl.org/en/item/11620>.
128. [Modrzewski] Modrevius A. F. Commentariorum de Rep[ublica] emendanda Libri quinq[ue]... Cracovia, 1551. URL: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/3226/edition/3162>.
129. Modrzewski A. F. O poprawie Rzeczypospolitej / tłum. C. Bazylik. URL: <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/o-poprawie-rzeczypospolitej.pdf>.
130. Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa / wydał S. Estreicher. Kraków, 1936. XVIII, 60 s.
131. Nekanda Trepka W. Liber Generationis Plebeanorum («Liber Chamorum»). Część 1 : Wstępy wydawców i tekst / Wydali W. Dworzaczek, J. Bartyś,

- Z. Kuchowicz; pod red. W. Dworzaczka. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. LXXVIII, 680 s.
132. Ordinance of Laborers, 1349 // Fordham University. Internet History Sourcebooks. URL: <https://sourcebooks.fordham.edu/seth/ordinance-labourers.asp>.
133. Ormianie w średniowiecznym Krakowie : wypisy źródłowe / wyd. B. Wyrozumski. Kraków, 2003. 67 s.
134. Orzechowski S. Policyja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelesowych Polityk wypisana i na świat dla dobra pospolitego trzema knihami wydana. Poznań, 1859. 104 s.
135. Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. T. I : Najstarsza księga miejska 1382–1389 / wyd. A. Czołowski. Lwów, 1892. VII, 152 s.
136. Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacinskiego ięzyka na polski przetłumaczonego, xiąg piecioro ku pospolitemu pożytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelmna. Poznań, 1623. 191 s.
137. Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku / opr. J. Krochmal. Przemyśl, 1991. 18 s.
138. Przywilej lokacyjny miasta Lubaczowa z 1376 roku / opr. M. Dalecki. Przemyśl, 1991. 9 s.
139. Przywilej lokacyjny miasta Łęcznej z 1467 roku / wstęp R. Szczygieł; oprac. i tł. polskie J. Kus. Łęczna, 1993. 17 s.
140. Przywilej lokacyjny miasta Przeworska z 1393 roku / wstęp i opracowanie Z. Konieczny. Przemyśl, 1992. 11 s.
141. Przywilej lokacyjny miasta Sanoka z 1339 roku / opr. F. Kiryk. Przemyśl, 1992. 14 s.
142. Przywilej lokacyjny Zamościa z 1580 roku / opr. R. Szczygieł. Lublin, 1980. 12 s.
143. Raymundus von Wiener-Neustadt. Die Summa legum brevis levis et utilis des sogenannten Doctor Raymundus von Wiener-Neustadt / Hrsg. von A. Gál. Weimar, 1926. URL: http://repertorium.at/qu/1500_summalegum.html.

144. Rej M. *Żywot człowieka poczciwego. Fragmenty* // Biblioteka Wirtualna Literatury Polskiej. Gdańsk. URL: <http://docer.pl/doc/c1vcn8>.
145. *Sachsenspiegel* // Landesbibliothek Oldenburg digital. Digitale Sammlungen. URL: <https://digital.lb-oldenburg.de/nav/classification/137692>.
146. *Sachsenspiegel: Landrecht* / Hrsg. von K. A. Eckhardt. Hannover, 1933. 168 s.
147. *Sachsenspiegel: Landrecht, erstes Buch* // Landesbibliothek Oldenburg digital. URL: <https://digital.lb-oldenburg.de/ihd/content/pageview/192441>.
148. *Sachsenspiegel_online* // Digitalisierung historischen Kulturgutes. *Sachsenspiegel_online* [2014–]. URL: <http://www.sachsenspiegel-online.de/cms>.
149. *Sachsenspiegel* // Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden : Collections : Manuscripts. URL: <https://www.slub-dresden.de/en/collections/manuscripts/sachsenspiegel/>.
150. *Salvator humani generis*. URL: <http://www.totustuustools.net/denzinger/g11salva.htm>; http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1374-04-08__SS_Gregorius_XI__Salvator_Humani_Generis__IT.doc.html.
151. *Speculum Humanae Salvationis, deutch* // Universitätsbibliothek Heidelberg. Heidelberg historic literature – digitized. URL: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/is00666500>.
152. *Statute of Winchester 1285*. URL: http://historyofengland.typepad.com/documents_in_english_hist/2013/02/statute-of-winchester-1285.html.
153. Szczerbic P. *Ius Municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone* / wyd. G. M. Kowalski. Kraków, 2011. XXXV, 346 s.
154. Szczerbic P. *Speculum Saxonum, albo prawo saskie i majdeburskie, porządkiem obiecadła z łacińskich i niemieckich egzemplazów zebrane a na polski język z pilnością i wiernie przełożone* / wyd. G. M. Kowalski. T. I–II. Kraków, 2016. XXXIII, 615 s.
155. Szczerbic P. *Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie, porządkiem obiecadła z łacińskich y niemieckich exemplarzow zebrane a na*

- polski język z pilnością y wiernie przełożone. Lwów, 1581. URL: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/show-content?id=60332&ref=desc>.
156. *The Saxon Mirror: A Sachsenspiegel of the Fourteenth Century* / transl. by M. Dobozy. Philadelphia, 1999. XI, 263 s.
157. *Volumina Constitutionum. T. I : 1493–1549. Vol. 1 : 1493–1526* / do druku przygotowali S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak. Warszawa, 1996. 498 s.
158. *Volumina Constitutionum. T. III : 1611–1640. Vol. 1 : 1611–1626* / do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz. Warszawa, 2010. 455 s.
159. *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. T. I. Petersburg, 1859. XXI, 288, XII s.*
160. *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. T. II. Petersburg, 1859. 482, XIII s.*
161. *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. T. III. Petersburg, 1859. 472, XV s.*
162. *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. T. IV. Petersburg, 1860. 501, XVII s.*
163. Wapowski B. *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec kantora katedr. Krakowskiego. Cześć ostatnia. Czasy podługoszowskie obejmująca (1480–1535)* / wyd. J. Szujski. Kraków, 1874. XXX, 363 s.
164. *Vox Leonis Magno Regi Polonorum Suecorumque Vladislao IV Semper Augusto Ubique Foelici Triumphatori ob Pacem Bello, Gloriam Pace ab Effero Moscho, Atheo Turca Recuperatam Leopoli MDCXXXIV Die XX Octobr. Per Bartholomaeum Zimorowic* // Heck K. *Pobyty Władysława IV we Lwowie w roku 1634 i Józefa Barłomieja Zimorowicza Vox Leonis*. Lwów, 1887. S. 30–55.
165. *Wiek V–XV w źródłach : Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów* / opracowali M. Sobańska-Bondaruk, S. B. Lenard. Warszawa, 1999. 331 s/
166. *Wilkierze miasta Olsztyna 1568–1696* / wstęp, opracowanie i przekład D. Bogdan. Olsztyn, 2015. 151 s.

167. Wybór źródeł do historii ustroju Polski. Zeszyt II : Spisy prawa zwyczajowego koronnego / wyd. S. Kutrzeba, A. Vetulani. Kraków, 1930. 74 s.

II. Література

168. Абросимова С. Документы Литовской Метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. // Литовская Метрика. Исследования 1988 г. Вильнюс, 1992. С. 85–95.
169. Агафонова Е. О предмете антропологии права // Вестник Таганрогского института имени А. П. Чехова. 2009. № 1. С. 34–36.
170. Агафонова Е. Юридическая антропология: концептуальные идеи и принципы : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2009. 144 с.
171. Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). Львів, 2002. 412 с.
172. Ададуrow В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). 2013. № 2. С. 4–23.
173. Аксененко Г., Кикоть В. «Саксонское зеркало» и его автор в свете новых исследований // Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования / под ред. В. М. Корецкого; пер. Л. И. Дембо. Москва, 1985. С. 226–269.
174. Антонович В. Исследования о городах Юго-Западного края по актам 1432–1798 гг. // Архив Юго-Западной России. Т. V. Ч. 1. Киев, 1869. С. 1–94.
175. Архипов С. Антропологическая теория права // Электронное приложение к «Российскому юридическому журналу». Вып. 5. 2016. С. 5–13. URL: http://electronic.ruzh.org/?q=ru/system/files/Архипов_0.pdf.
176. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева. Екатеринбург, 1999. 416 с.
177. Атарщикова Е., Пономарев Е. Право и его антропологические черты // Российский журнал правовых исследований. 2016. № 4 (9). С. 30–33.

178. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. Ч. 2. Львів, 1904. С. 387–442.
179. Балух О. Польсько-Московська війна 1497–1499 рр. // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету : Збірник наукових праць. Львів, 2008. Вип. 9. С. 57–66.
180. Балух В. Еволюція становища міста і міщан у польському суспільстві (XV–XVII ст.) // Сумська старовина. 2014. Вип. XLIII–XLIV. С. 5–13.
181. Бандуровский К. Рецензия на книгу : Shahar Sh. Growing Old in the Middle Ages: “winter clothes us in shadow and pain”. Translated from the Hebrew by Yael Lotan. L.; N.Y. : Routledge, 1997 // Социология власти. 2014. № 3. С. 224–232.
182. Бардах Ю. Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага / пер. з пол. і франц. М. Раманоўскага і А. Істоміна. 2-е выд. Мінск, 2002. 456 с.
183. Бартош І. Антиягеллонська коаліція на теренах Східної Європи наприкінці XV – початку XVI ст. // Український історичний збірник. Вип. 15. Київ, 2012. С. 18–26.
184. Бевз М. Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції XVII–XVIII ст. (на прикладі м. Жовкви) // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26–27 листопада 1999 р. / ред. колегія : В. Андрійко, В. Комов, Н. Білоус. Київ, 2000. С. 166–175.
185. Берковський В. Ярмарки Волині як осередки внутрішнього, міжрегіонального та міжнародного ринків України (середина XVI – перша половина XVII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2003. Вип. VII. С. 121–129.
186. Берман Г. Дж. Право і революція: формування західної традиції права / пер. Т. Бенько, О. Межевікіної, Н. Соколової. Київ, 2001.

187. Бессмертный Ю. Жизнь и смерть в средние века: очерк демографической истории Франции. Москва, 1991. 240 с.
188. Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі в XV – першій половині XVII ст. // Київська старовина. 2001. № 3. С. 73–86.
189. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ, 2008. 358 с.
190. Білоус Н. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) // УІЖ. 2010. № 1. С. 65–83.
191. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття. Київ, 2011. 199 с.
192. Білоус Н. Луцьке вйтівство в XV–XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників // УІЖ. 2015. № 4. С. 4–22.
193. Білоус Н. Приватні міста Київського воєводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2015. Вип. 15. С. 125–164.
194. Блажівська О. Новели речового, зобов'язального та спадкового права в Правах, за якими судиться малоросійський народ // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. Вип. 1. С. 25–30.
195. Блок М. Апология истории или ремесло историка / пер. Е. М. Лысенко. Москва, 1973. 232 с.
196. Блок М. Феодальне суспільство / пер. з франц. В. Шовкуна. Київ, 2001. 527 с.
197. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.). Львів, 2009. 628 с.
198. Бондар Н. Найдавніші інкунабули Національної бібліотеки України імені Вернадського (у контексті висвітлення гутенбергівської тематики) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2003. Вип. 10. С. 98–136.
199. Борисов Г. История права, юридическая антропология и медиевистика // Vox Medii Aevi. 2015. № 2–3 (13–14) : Правовая антропология. С. VII–XII.

200. Бразгуноў А. Перакладная літаратура ў Вялікім княстве Літоўскім у XV–XVIII стагоддзях // *Senoji Lietuvos literatūra*. Vilnius, 2006. Kn. 21. S. 171–228.
201. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1 : Структури повсякденності: можливе і неможливе / пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ, 1995. 543 с.
202. Буланаківа М. Ментальныя стереотыпы і образ знатной жанціны в перыяд утвєрждєня цєрковногo брaкa в срднєвєковoй Фрaнціі // *Ярославский педагогический вестник*. 1997. № 2. С. 105–115.
203. Булыгина Т. История повседневности и «новая локальная история»: исследовательское поле и исследовательский инструмент. Ставрополь, 2014. URL: <https://www.newlocalhistory.com/content/bulygina-ta-stavropol-istoriya-povsednevnosti-i-novaya-lokalnaya-istoriya-issledovatel'skoe>.
204. Ван'я К. Тіло і душа. Новий час // *Історія європейської ментальності* / за ред. П. Дінцельбахєра; пер. з нїм. В. Кам'янець. Львів, 2004. С. 219–225.
205. Василенко М. «Права по которым судитєся малороссийский народ», як джерело до державного права України XVIII ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергїйовича Грушевського з нагоди шїстдесятoї рїчниці життєя та сорокових роковин науковoї дїяльностї. Київ, 1928. Т. 1. С. 245–252.
206. Вжосек В. Историография как игра метафор: судьбы «новой исторической науки» // *Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня*. 1991. Москва, 1991. С. 60–74.
207. Вирський Д. Роксолани серед Сарматів: рїчпосполитська історїографїя України (кінець XV – 1659). Київ, 2013. 296 с.
208. Вислобоков К. Предисловие // *Собрание малороссийских прав 1807 г.* / отв. ред. Б. Бабий, А. Мироненко. Київ, 1993. С. 7–15.
209. Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-полїтичні передумови створення // *Права, за якими судитєся малоросійський народ* / відп. ред. та автор передмови

- Ю. С. Шемшученко; упор. та автор нарису К. А. Вислобоков. Київ, 1997. С. IX–XLVIII.
210. Вінниченко О. Львів очима сеймикуючої шляхти Руського воєводства (остання чверть XVI – перша половина XVII ст.) // Львів: місто – суспільство – культура : збірник наукових праць. Т. 6 : Львів – Краків: діалог міст в історичній перспективі. Львів, 2007. С. 122–145.
211. Вінниченко О. Доведення шляхетства на сеймиках Руського воєводства у Вишні (XVII – середина XVIII ст.): правова регламентація та повсякденна практика // Повсякдення ранньомодерної України : Історичні студії в 2 т. Т. 1 : Практики, казуси та девіації. Київ, 2012. С. 13–58.
212. Вінниченко О. Повсякденне й надзвичайне в міському житті Львова середини XVII століття очима міських регентів (на підставі щоденників 1645–1648 років) // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów miasta. Kraków, 2014. Т. IX. S. 34–60.
213. Вішнеўскі А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі (IX – пачатак XX ст.). Мінск, 1996.
214. Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1868. Ч. CXXXIX. Август. С. 467–554; Сентябрь. С. 720–806; Ч. CXL. Ноябрь. С. 519–586; Декабрь. С. 772–833.
215. Владімірський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві, I–IV (= Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. Ч. 1). Львів, 1903. IX, 176 с.
216. Владімірський-Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві (Кінець) // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. Ч. 2. Львів, 1904. С. 177–308.
217. Войтович Л. В. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // УІЖ. 2003. № 4. С. 134–139.

218. Ворончук І. Інститут опіки: правові норми та повсякденні практики на Волині ранньомодерної доби // Україна в світовій історії. 2014. № 3 (52). С. 134–150.
219. Галубовіч В. Кнігі запісаў Метрыкі Вялікага княства Літоўскага за час правлення Уладзіслава IV Вазы як крыніца па гісторыі гарадоў Беларусі // Гісторыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працесаў урбанізацыі ў Беларусі. Зборнік навуковых артыкулаў / под ред. В. Даніловіч, І. Крэнь і др. Гродна, 2009. С. 111–126.
220. Гене Б. История и историческая культура Средневекового Запада / пер. с франц. Е. В. Баевской, Э. М. Береговской. Москва 2002. 494 с.
221. Гіпч В. Юзеф Бартоломей Зіморович. Життя та світогляд львівського міщанина XVII століття // Київська Старовина. 2012. № 4. С. 149–161.
222. Гіпч В. Місто-держава чи місто в державі? Міщанський стан у політичній системі Речі Посполитої XVI–XVII ст. // Проблеми політичної історії України : збірник наукових праць. Дніпропетровськ, 2014. Вип. 9. С. 4–16.
223. Гірц К. Інтерпретація культур : вибрані есе / пер. з англ. Н. Комарова. Київ, 1993. 542 с.
224. Гладка Г. Поширення магдебурзького права на українських землях (XIV – першої половини XIX ст.): історико-правовий аспект // Гілея : науковий вісник. Київ, 2011. Вип. 51. С. 10–15.
225. Горбачевский Н. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. Вильна, 1874. XIX, 397 с.
226. Горбун Г. Антропология права и «антропологический поворот» в истории права // Vox Medii Aevi. 2015. № 2–3 (13–14) : Правовая антропология. С. XIII–XVIII.
227. Гошко Т. Д. Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII–XVIII ст. в українській та польській історіографії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 1999. 19 с.

228. Гошко Т. Дослідження історії міського самоврядування XIV-XVII ст. польськими істориками Львова (початок XX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спец. випуск : Львів: місто – суспільство – культура : зб. наук. праць / за ред. М. Мудрого. Т. 3. Львів : Львів. держ. університет ім. І. Франка, 1999. С. 396–408.
229. Гошко Т. Дискусійні питання історіографії магдебурзького права // Четвертий міжнар. конгрес українців, Одеса, 26-29 серпня 1999 р. / Міжнар. асоц. українців; НАН України; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Доп. і повідом. : Історія. Ч. I : Від давніх часів до початку XX ст. Одеса ; Київ ; Львів, 1999. С. 128–137.
230. Гошко Т. З історії німецької колонізації середньовічної України // Український історичний збірник. 1999. Київ, 2000. Вип. 2. С. 15–43.
231. Гошко Т. Локації та локаційний привілей // Проблеми малих міст України: розвиток самоврядування і реформування місцевого господарства в контексті національних традицій і світового досвіду: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Золочів – Львів, 27-28 травня 2000 р. / під ред. Б. Ковальчука, С. Вовка, П. Гураля та ін. Львів : Видавництво громадсько-політичного журналу «Державність», 2000. С. 223–225.
232. Гошко Т. Міське самоврядування на українських землях у XIV–XVI ст. Praha, 2000. 111 с. URL: <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/807>.
233. Гошко Т. Повоєнна польська історіографія проблеми магдебурзького права у містах Центральної та Східної Європи // Самоврядування в Києві: історія та сучасність : Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права, Київ, 26–27 листопада 1999 р. / ред. колегія : В. Андрійко, В. Комов, Н. Білоус. Київ, 2000. С. 122–132.
234. Гошко Т. Міська рада як елемент самоврядної організації в Україні XIV–XVII ст. // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи:

- Матеріали науково-практичної конференції, 22 листопада 2001 р. Ч. 1. Львів, 2001. С. 15–20.
235. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст. Львів, 2002. 255 с.
236. Гошко Т. Міське самоврядування і адміністрація // Історія Львова : у 3 т. / редколегія: Я. Ісаєвич та ін. Львів, 2006. Т. 1. С. 109–116.
237. Гошко Т. До історії зв'язків галицьких дослідників з ВУАН у 1920-х роках // Український археографічний щорічник. Київ, 2006. Вип. 10-11. С. 849–852.
238. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні (1920–1940-ві рр.) // Магдебурзькому праву у м. Дубні 500 років : Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Луцьк, 2007. С. 54–63.
239. Гошко Т. Історія магдебурзького права очима юриста [рец. на кн.:] Микола Кобилецький. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008 // Український гуманітарний огляд. Київ : Критика, 2009. Вип. 14. С. 168–193.
240. Гошко Т. Д. Іван Крип'якевич – ініціатор співпраці галицьких дослідників із ВУАН // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 128–142.
241. Гошко Т. Правовая локация городов Украины XIV-XVI веков: к постановке проблемы // История и историческая память : межвузовский сборник научных трудов / под ред. А. Гладышева. Саратов, 2011. Вып. 3. С. 9–36.
242. Гошко Т. Правовая локация городов Украины XIV-XVI веков: локационные привилегии // История и историческая память : межвузовский сборник научных трудов / под ред. А. Гладышева. Саратов, 2011. Вып. 4. С. 9–36.

243. Гошко Т. Штрихи до сучасної української історіографії історії міст на магдебурзькому праві в Україні // Історіографічні дослідження в Україні. 2011. № 21. С. 123–165.
244. Гошко Т. Львівська канцелярія початку XVII ст. через призму просопографії. Рец. на кн.: Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583-1639 рр.). Львів, 2011 // Краєзнавство. 2012. № 3. С. 193–203.
245. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2013. Вип. 12-13. С. 347–377.
246. Гошко Т. Сучасна українська урбаністика в контексті історіографічної глобалізації // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2014. Вип. 14. С. 230–252.
247. Гошко Т. Экономические аспекты истории средневекового и раннемодерного города в современной украинской историографии // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения. Т. 14. Саратов, 2014. Вып. 2. С. 58–64.
248. Гошко Т. Епистолярні в городі середніх віків і раннього нового часу (обзор содержания журнала «Кліо», Т. 23 (4), 2012) // Славянський збірник : міжвузівський збірник наукових праць. Саратов, 2014. Вип. 12. С. 129–150.
249. Гошко Т. «Саксонське зерцало» як джерело феодального і міського права // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. CCLVIII : Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2015. С. 128–160.
250. Гошко Т. Чужа доба своєї історії: інтерпретації литовсько-польської доби в українському історіописанні // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання. 2015. Вип. 6. С. 35–44.
251. Гошко Т. Д. «Саксонське зерцало»: символи і метафори // УІЖ. 2017. № 2. С. 126–142.
252. Гошко Т. Уявлення про дитинство в кодексах міського права Речі Посполитої XVI – початку XVII ст. // Місто: історія, культура,

- суспільство : Е-журнал урбаністичних студій. Київ, 2017. Вип. 4. С. 37–56.
URL: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/04.pdf>.
253. Гошко Т. Жебраки у руських містах XV – першої половини XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2017. Вип. 17. С. 462–490.
254. Гошко Т. Ян Ласький та перші спроби кодифікації права в Польському Королівстві // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2017. Вип. 13–14. С. 191–214.
255. Гошко Т. Уявлення про старість у містах річпосполитського простору на межі середньовіччя та ранньомодерної доби // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. 2018. № 1(136). С. 18–28.
256. Гошко Т. Біблійні впливи в приписах міського права XIII–XVI століть // *Colloquia Russica. Series I. Vol. 8: Religions and beliefs of Rus' (9th – 16th centuries)* : Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017 / ed. V. Nagirnyy. Krakow : Jagiellonian University, 2018. S. 411–424.
257. Гошко Т. Жебраки і ставлення до них у руських містах XV – першої половини XVII ст. // *Grodnae et orbi: Гарадскія супольнасці і гарадское асяроддзе XIV–XX стст. : Матэрыялы міжнароднай канферэнцыі (Гародня, 4-5 лістапада 2017 г.)* / пад рэд. А. Радзюка і В. Галубовіча. Мінск : А. М. Янушкевіч, 2018. С. 30–43.
258. Гошко Т. Звичай і права : джерела, коментарі, дослідження : у 2 т. Київ, 2019. Т. I : Антропология міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття. 564 с.
259. Гошко Т. Звичай і права : джерела, коментарі, дослідження : у 2 т. Київ, 2019. Т. II : Міста і міське право в Україні (XIV – перша половина XVII століття) : Джерела (у друці).
260. Гошко Т. Питання обороноздатності й безпеки руських міст на сеймах Речі Посполитої в XV – першій половині XVII ст. // Місто: історія,

- культура, суспільство : Е-журнал урбаністичних студій. Київ, 2019. Вип. 6 (1). С. 67–82. URL: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/Гошко.pdf>.
261. Гошко Ю. Промисли і торгівля в Українських Карпатах XV–XIX ст. Київ, 1991. 252 с.
262. Гошко Ю. Промисли і торгівля в місті Дрогобичі XVI–XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 1995. Вип. I. С. 23–28.
263. Грицкевич А. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). Минск, 1975. 248 с.
264. Гроцій, Гуго де Гроот // Філософський енциклопедичний словник / під ред. В. Шинкарука. Київ, 2002. С. 132–133.
265. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. Київ, 1994. 704 с.
266. Гуменюк Г. «Саксонське зерцало» – перша кодифікація німецького середньовічного права (до 780-річчя прийняття) // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2007. Вип. 45. С. 55–60.
267. Гуменюк Г. «Саксонське зерцало» – різновид імператорського права // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2008. Вип. 46. С. 33–43.
268. Гуменюк Г. До питання про створення «Саксонського зерцала» – кодексу середньовічного права Німеччини // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2008. Вип. 47. С. 30–34.
269. Гуменюк Г. П. «Саксонське зерцало» та його вплив на розвиток джерел права держав Центральної та Східної Європи (XIII–XVIII ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2010. 16 с.
270. Гуменюк Г. До питання історико-правових передумов створення правового збірника «Саксонське зерцало» // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2010. Вип. 50. С. 50–58.

271. Гуревич А. Категории средневековой культуры. 2-е изд. Москва, 1984. 350 с.
272. Гуревич А. Культура и общество Средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века). Москва, 1989. 368 с.
273. Гуревич А. Исторический синтез и школа «Анналов». Москва, 1993. 327 с.
274. Гуревич А. Индивид и социум на средневековом Западе. Москва, 2005. 421 с.
275. Гуревич А. Избранные труды. Средневековый мир. Санкт-Петербург, 2007. 560 с.
276. Гречило А., Завітій Б. Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення. Київ, 2018. 400 с.
277. Гречило А. Українська міська геральдика. Київ; Львів, 1998. 192 с.
278. Давиденко Н. З історії формування історико-правових термінів «Магдебурзьке» та «німецьке» права у вітчизняній науці [2013]. URL: https://www.medievalist.org.ua/2013/02/blog-post_9031.html.
279. Даневич О. Протестантське питання на елекційному сеймі у Варшаві 1632 р. // Наукові записки НаУКМА. Київ, 2003. Т. 22. Ч. 1 : Гуманітарні науки. С. 164–170.
280. Данилевский И. Н. Повесть временных лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов. Москва, 2004. 383 с.
281. Дейвіс Н. Європа. Історія / пер. з англ. П. Тарашук. Київ, 2000. 1464 с.
282. Делюмо Ж. Грех и страх: Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII–XVIII века) / пер. с фр. И. Б. Иткина и др. под ред. Д. Э. Харитоновича. Екатеринбург, 2003. 749 с.
283. Дембо Л. «Саксонское зеркало» – выдающийся памятник истории германского феодального права // Саксонское зеркало: памятник, комментарии, исследования / под ред. В. М. Корецкого; пер. Л. И. Дембо. Москва, 1985. С. 151–224.

284. Демиденко Г. Історія вчень про державу і право : навчальний посібник. Харків, 2004. 432 с.
285. Джероза Л. Церковне право / пер. з нім. Н. Щиглевської. Львів, 2001. 332 с.
286. «Диоптра» Филиппа Монотропа: антропологическая энциклопедия православного Средневековья / отв. ред. М. Н. Громов. Москва, 2008. 733 с.
287. Ділі Дж. Основи семіотики / пер. з англ. та наук. ред. А. Карась. Львів, 2000. 230 с.
288. Дмитришин Ю. Л. Хелмінське (кульменське) право та його застосування в Україні (XIII – перша половина XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2012. 16 с.
289. Дмитришин Ю. Хелмінське право як джерело «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2012. Вип. 56. С. 103–110.
290. Дмитришин Ю. Суд і судочинство за хелмінським правом // Митна справа. 2015. № 1 (2.1). С. 33–39
291. Долинська М. Неопублікований список «головного інвентаря ста ланів 1608 р. для міста Львова» // Наукові зошити Львівського національного університету ім. І. Франка. Львів, 2005. Вип. 7. С. 89–105.
292. Долинська М. Історична топографія Львова XIV-XIX ст. Львів, 2006. 356 с.
293. Доманова Г. С. Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрямки діяльності (друга половина XVII – XVIII ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернігів, 2007. 20 с.
294. Дружчыц В. Войты і їх ўлада ў беларускіх гаспадарскіх местах з майдэборскім правом // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Мінск, 1928. Кн. 3 : Працы клясы гістарыі. Т. II. С. 241–298.
295. Дюби Ж. Куртуазная любовь и перемены в положении женщины во Франции XII в. // Одиссей. Человек в истории. 1990. Москва, 1990. С. 90–96.

296. Дюби Ж. Время соборов. Искусство и общество 980–1420 годов / пер. с фр. О. Иванова, М. Рожнова. Москва, 2002. 384 с.
297. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / пер. з фр. Г. Філіпчук, З. Борисюк. Київ, 2002. 424 с.
298. Дятлов В. Комунікативна культура Середньовіччя і раннього модерну в сучасній німецькій історіографії. Від історії комунікацій до історичної комунікології? // Сіверянський літопис. 2007. № 1. С. 106–116.
299. Дятлов В. А. «Хаусгеноссен» в немецких городах XV-XVI вв. // Вестник Удмуртского университета. 2007. № 7. С. 109–122.
300. Дятлов В. Образи світла, ночі і темряви в реформаційному дискурсі XVI ст. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Історичні науки. 2015. № 134. С. 155–160.
301. Жерелик Р. Історія герба міста Вроцлава // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10–12 листопада 1994 року). Збірник тез та повідомлень. Львів, 1994. С. 35–38.
302. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. Париж, 1969. 283 с.
303. Зазуляк Ю. Львівська конфедеранція 1464 р.: спроба прозопографічного дослідження її учасників // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССХV : Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. С. 396–415.
304. Замостяник І. Тестамент львівського архітектора Павла Римлянина (1618 р.) // Український археографічний щорічник. Київ, 2009. Вип. 13/14. С. 457–465.
305. Замостяник І. Чоловічий одяг львівських міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. // Народознавчі зошити. Львів, 2016. № 4 (130). С. 873–883.
306. Замура О. «Великий шаленець». Смерть і смертність у Гетьманщині XVIII століття. Київ, 2014. 239 с.

307. Зашкільняк Л. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контекст // Україна модерна. Київ; Львів, 2005. Ч. 9. С. 7–14.
308. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.
309. Заяць А. Надання печаток містам Волині у XVI – першій половині XVII ст. (за локаційно-магдебурзькими привілеями) // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10–12 листопада 1994 року) : Збірник тез повідомлень та доповідей. Львів, 1994. С. 41.
310. Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. // Острозька давнина : дослідження і матеріали / відп. ред. І. Мицько. Львів, 1995. Т. 1. С. 32–36.
311. Заяць А. Інститут вйтівства в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії / за ред. Л. Зашкільняка, М. Крикуна. Львів, 1998. С. 106–112.
312. Заяць А. До історії правової локації волинських міст XVI – першої половини XVII ст.: локаційні привілеї у Литовській та Волинській (Руській) метриках // Архіви України. 2001. № 4–5. С. 83–98.
313. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. 206 с.
314. Заяць А. Заснування міст на Волині у XVI – першій половині XVII століття (Джерелознавчий аспект) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. II. Київ; Львів, 2004. С. 177-185.
315. Заяць А. Вйтівська влада у приватних містах Волині XVI – першої половини XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2008. Вип. 8. С. 56–60.
316. Заяць А. Вплив старостинської влади на функціонування міських громад Правобережної України в XVI – першій половині XVII ст. // Ефективність

- державного управління : збірник наукових праць. 2009. Вип. 20. С. 143–151.
317. Заяць А. Правове становище міщан Правобережної України в XVI – першій половині XVII ст. // Ефективність державного управління : збірник наукових праць. 2010. Вип. 23. С. 149–157.
318. Заяць А. Невідомі документи до початкової історії містечка Гулевичі // Студії і матеріали з історії Волині. 2012. Кременець, 2012. С. 266–276.
319. Заяць А. Волинські міста XVI – першої половини XVII ст. як опорні пункти оборони краю // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Львів, 2014. Вип. 15. С. 175–182.
320. Заяць А. Волинські міста XVI – першої половини XVII ст.: митна політика та організаційні засади торгівлі // Історія торгівлі, податків та мита. Дніпропетровськ, 2015. № 1 (11). С. 76–85.
321. Заяць А. Функції міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2017. Вип. XIX–XX. С. 136–148.
322. Заяць А. Правове становище волинських міщан у XVI – першій половині XVII ст. // УІЖ. 2019. № 1. С. 25–54.
323. Заяць О. Формули присяг на отримання міського громадянства у Львові XVII ст. // Пам'ятки : археографічний щорічник. Київ, 2003. Т. 4. С. 238–244.
324. Заяць О. Процес надання львівського міського громадянства у XV–XVIII століттях // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. CCLVI : Праці Історико-філософської секції. Львів, 2008. С. 113–141.
325. Заяць О. Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження. Львів, 2012. 590 с.
326. Заяць О. Еволюція престижності міського громадянства Львова в XVI–XVIII століттях // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. Львів, 2012. С. 43–56.

327. Заяць О. Негативні явища в міській торгівлі Львова XVII ст. крізь призму скарг поспільства // Історія торгівлі, податків, мита. Дніпропетровськ, 2015. № 2 (12). С. 31–55.
328. Зеленина Г. От скудости эмоций к скудости источников: полувековой путь детских исследований // Теория моды: одежда, тело, культура. Москва, 2008. № 8. С. 19–36.
329. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / пер. з пол. І. Сварник. Львів, 2002. XXV, 606 с.
330. Исаевич Я. Город Дрогобыч в XVI–XVIII вв. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Львов, 1961. 18 с.
331. Іваницький-Василенко С. Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західньої Русі й Гетьманщини // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. Київ, 1925. Вип. 1. С. 59–81.
332. Іваницький-Василенко С. Джерела магдебурзького права в Західній Русі й Гетьманщині. Доклад прочитаний в Постійній Комісії для виучування західньо-руського та українського права при Всеукраїнській Академії Наук // Правова держава. Київ, 2001. Вип. 12. С. 123–131.
333. Іваницький-Василенко С. Історико-догматичне виучування джерел магдебурзького права в Західній Русі і Гетьманщині. Доклад прочитаний в Постійній Комісії для виучування західньо-руського та українського права при Всеукраїнській Академії Наук // Правова держава. Київ, 2001. Вип. 12. С. 131–140.
334. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях : історичні нариси. Львів, 2004. СП, 420 с.
335. Исаевич Я. Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси історії техніки. Київ, 1961. Вип. 7. С. 99–112.
336. Исаевич Я. Д. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича в добу феодалізму (до кінця XVII ст.) // З історії УРСР. Київ, 1962. № 6–7. С. 3–20.

337. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII століття. Київ, 1966. 248 с.
338. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Вид. 2-ге. Львів, 1983. 156 с.
339. Ісаєвич Я. Українське книговидання. Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 520 с.
340. Ісаєвич Я. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях у XVI–XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2003. Вип. VII. С. 108–120.
341. Ісаєвич Я. Середньовіччя загальноєвропейське і українське: визначення і періодизація // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2005. Вип. 1. С. 3–12.
342. Ісаєвич Я. Чисельність, соціальна структура і національний склад населення Дрогобича у XVI–XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2006. Вип. X. С. 241–251.
343. Камінський А. С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795: Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / пер. з пол. М. Стріха. Київ, 2011. 263 с.
344. Капраль М. Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. (Історико-джерелознавчий огляд) // Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упор. М. Капраль. Львів, 1998. С. 7–25.
345. Капраль М. Привілей 1356 року як повторне надання магдебурзького права для міста Львова // Львів: місто – суспільство – культура : збірник наукових праць / за ред. М. Мудрого. Львів, 1999. Т. 3. С. 11–21.
346. Капраль М. Українська громада на вулиці Руській Львова в 1550–1585 рр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2002. Вип. 37. Ч. 1. С. 145–160.
347. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. 440 с.
348. Капраль М. Привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій Львова XV–XVIII ст. (історико-правовий нарис) // Економічні

- привілеї міста Львова (XV–XVIII ст.) / упор. М. Капралю. Львів, 2007. С. XLVII–XLVIII.
349. Капраль М. (рец.) *Album Civium Leopoliensium. Rejesty przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783* / wyd. A. Janeczek. Poznań; Warszawa, 2005. Т. I. LXIII+450 s., Т. II. 291 s. (edycja elektroniczna, płyta CD) // Український археографічний щорічник. Київ, 2009. Вип. 13/14. Т. 16/17. С. 704–709.
350. Капраль М. Магдебурзький привілей місту Острогу 1585 р. // *Острозька Академія XVI–XVII ст. Енциклопедія. Острог, 2010. С. 214–216.*
351. Капраль М. Смолянин Гермула у Львові в 1467 році // *Вісник Львівського університету. Серія історія. Львів, 2010. Вип. 45. С. 545–550.*
352. Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. Львів, 2012. 570 с.
353. Каталог інкунабул ЦНБ АН УРСР / укл. Б. Зданевич, упор. Г. Ломонос-Рівна. Київ, 1974. 252 с.
354. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 рр. / упор. О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. Київ, 1972. 696 с.
355. Каталог стародрукованих книг, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІА України) 1494–1764 рр. / упор. Г. В. Боряк, О. В. Полегайлов, І. О. Ціборська-Римарович, Н. М. Яковенко. Київ, 1999. 314 с.
356. Квашнин В. А. Ранние законы о роскоши в Древнем Риме : дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. Вологда, 2015.
357. Квіт С. Герменевтика стилю. Київ, 2011. 143 с.
358. Келлер О. Права женщины и право «опеки» в «Саксонском Зерцале» // *Лістападаўскія сустрэчы : зборнік артыкулаў па матэрыялах Міжнароднай навуковай канферэнцыі ў гонар акадэмікаў М. М. Нікольскага і У. М. Перцава / навук. рэд. В. А. Фядосік, І. А. Еўтухоў. Минск, 2011. Вип. 8. С. 135–142.*

359. Келлер О. Разновидности немецкого средневекового права на белорусских землях Великого княжества Литовского и Речи Посполитой // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. Мінск, 2014. Вып. 9. С. 176–186.
360. Келлер О. Магдебургское право и другие формы городского права в крупных населенных пунктах Центрально-Восточной Европы : сравнительный налоговый анализ // Анналы юридической истории. 2018. Т. 2. № 1–2. С. 38–62.
361. Кестнер И. Иоганн Гутенберг / пер. с нем. Я. Д. Исаевича. Львов, 1987. 84 с.
362. Кириченко Ю. М. Поширення магдебурзького права та його особливості в містах України // Форум права : електронне наукове фахове видання. 2011. № 4. С. 361–366.
363. Кіселичник В. Львівське міське право: поняття, джерела, періодизація, зміст // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2004. Вип. 39. С. 102–110.
364. Кіселичник В. П. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX – початок XX століття). Львів, 2008. 351 с.
365. Кіселичник В. П. Львівське міське право (друга половина XIII – початок XX століття). Львів, 2011. 471 с.
366. Кісь Я. П. Виникнення і розташування міст на території Руського і Белзького воєводств від XIV до середини XVII ст. (Матеріали до історичного атласу України та історії міст і сіл) // Архіви України. 1968. № 2. С. 35–41.
367. Кобилецький М. Магдебурзьке право в місті Тереховля // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2004. Вип. 39. С. 111–116.
368. Кобилецький М. Хелмінське (кульмське) право // Підприємництво, господарство, право. 2006. № 1. С. 137–141.

369. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.) : історико-правове дослідження. Львів, 2008. 406 с.
370. Кобилецький М. Магдебурзьке право в країнах Центральної Європи // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2010. Вип. 50. С. 72–79.
371. Кобилецький М. Латиномовні праці європейських дослідників XVI–XVII ст. із проблем магдебурзького права // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2011. Вип. 53. С. 56–63.
372. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні // Порівняльно-аналітичне право. 2013. Вип. 3–1. С. 33–36.
373. Кобилецький М. Правовий статус жінки за магдебурзьким правом // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2013. Вип. 58. С. 55–61.
374. Кобилецький М. Саксонське Зерцало та його застосування в Україні // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2013. Вип. 57. С. 97–104.
375. Кобилецький М. Магдебурзьке право у Литві // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2014. Вип. 59. С. 80–86.
376. Кобилецький М. Праці Йоганеса фон Буха та їх роль у поширенні римського права у Центрально-Східній Європі // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2014. Вип. 60. С. 75–81.
377. Ковальова С. Г. Судебник великого князя литовського Казимира Ягайловича 1468 року. Миколаїв, 2009. 112 с.
378. Ковальський Н. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первой половины XVII века). Акты о городах : учебное пособие. Днепропетровск, 1983. 70 с.
379. Ковальський Н. П. Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе коронных книг записей «Литовской метрики» второй половины XVII – первой половины XVIII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по

- социально-экономической истории России и Украины XVII–XVIII веков : Межвузовский сборник научных трудов. Днепропетровск, 1983. С. 3–15.
380. Ковлер А. И. Антропология права : учебник для вузов. Москва, 2002. 480 с.
381. Козицький А., Білостоцький С. Кримінальний світ старого Львова. Львів, 2001. 230 с.
382. Колесник І. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень // УІЖ. 2012. Вип. 3. С. 183–209.
383. Колесницький Н. Ф. «Саксонское зеркало» // Советская историческая энциклопедия / гл. ред. Е. В. Жуков. Т. 12 : Репарации – Славяне. Москва, 1969. Стб. 477–478.
384. Колодій А. Герменевтика юридична // Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 1. Київ, 1998. URL: <http://cyclop.com.ua/content/view/243/58/1/2/#1323>.
385. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963.
386. Копосов Н. Е. Как думают историки. Москва, 2001. 326 с.
387. Копысский З. Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV – первая половина XVII в.) // Советское славяноведение. 1972. № 5. С. 26–41.
388. Копысский З. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. Минск, 1975. 188 с.
389. Костогрызлов П. Юридическая антропология в поисках парадигмы // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской Академии Наук. Екатеринбург, 2017. Т. 17. Вып. 4. С.81–99.
390. Котенко Т. Особливості поширення магдебурзького права у слов'янських народів // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Юридичні науки. 2007. Вип. 74–76. С. 146–149.
391. Кочеркевич Я. Міщанська родина Львова крізь призму заповітів першої половини XVII ст. // Наукові зошити. Історичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка. Львів, 2006. Вип. 8. Ч. 1. С. 83–94.

392. Кочеркевич Я. Заповіти львівських міщан XVII століття // Архіви України. 2009. Вип. 5 (265). С. 135–158.
393. Кочеркевич Я. Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI–XVII століть: дипломатичний аналіз // Архіви України. 2010. Вип. 5 (270). С. 45–61.
394. Кошелева О. Дети как наследники в русском праве с древнейших времен до Петровского времени // Социальная история. Ежегодник 1998/99. Москва, 1999. С. 177–202.
395. Кошелева О. «Свое детство» в Древней Руси и в России эпохи Просвещения (XVI–XVIII вв.) : учебное пособие по педагогической антропологии и истории детства. Москва, 2000. 320 с.
396. Крамар С. Місто Кам'янець на Поділлі у XIV–XVIII століттях: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад. Кам'янець-Подільський, 2010. 335 с.
397. Кривонос В. Торгівля левантійським вином у Львові в середині XVI – першій половині XVII ст. // Львів: місто – суспільство – культура : збірник наукових праць / за ред. М. Мудрого. Т. 3. Львів, 1999. С. 126–136.
398. Крижанівська В. Арон Якович Гуревич та основні проблеми історичної антропології // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Історія. 2011. Вип. 106. С. 35–38.
399. Крип'якевич І. З історії міста Жовкви // Записки Чину Св. Василя Великого. Львів, 1935. Т. VI. Вип. 1–2. С. 40–69.
400. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. 176 с.
401. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст. : дослідження і матеріали. Львів, 1994. 392 с.
402. Крип'якевич І. Заснування міст // Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Архів І. Крип'якевича. Папка № 120 (Міста України XV–XVII ст.). Арк. 1–16.
403. Кром М. Историческая антропология : пособие к лекционному курсу. Санкт-Петербург, 2000. 80 с.

404. Кром М. Князь Михаил Львович Глинский: штрихи к портрету авантюриста // Київська старовина. 2003. № 3. С. 147–158.
405. Кром М. Повседневность как предмет исторического исследования (вместо предисловия) // История повседневности : сборник научных работ. Санкт-Петербург, 2003. С. 7–14.
406. Круглова Т. А. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. Киев, 1999. 34 с.
407. Кугушева А. Художественное и символическое значение иллюстраций Гейдельбергской рукописи «Саксонского Зеркала» (XIII в.) // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : «Философия. Культурология. Политология. Социология». Т. 24 (65). 2012. № 1–2. С. 137–142.
408. Ле Гофф Ж. С Небес на Землю (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII–XIII вв.) // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. 1991. Москва, 1991. С. 25–44.
409. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / пер. с фр. под общ. ред. В. А. Бабинцева. Москва, 1992. 560 с.
410. Ле Гофф Ж. Другое средневековье: время, труд и культура Запада / пер. с фр. С. В. Чистяковой и Н. В. Шевченко. Екатеринбург, 2000. 327 с.
411. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в средние века / пер. с фр. А. М. Руткевича. 2-е изд. Санкт-Петербург, 2003. 157 с.
412. Ле Гофф Ж. Середньовічна уява / пер. з фр. Я. Кравця. Львів, 2007. 350 с.
413. Ле Гофф Ж. Средневековье и деньги: очерк исторической антропологии. Санкт-Петербург, 2010. 221 с.
414. Ле Гофф Ж. История и память / пер. К. Акопяна. Москва, 2013. 303 с.
415. Ле Гофф Ж., Трюон Н. История тела в Средние века / пер. с фр. Е. Лебедевой. Москва, 2008. 189 с.

416. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324) / пер. с фр. В. А. Бабинцева и Я. Ю. Старцева. Екатеринбург, 2001. 544 с.
417. Левус Н. Львівський синдик Павло Щербич // *Acta studiosa historica*. Львів, 2016. Ч. 6. С. 43–56.
418. Левус Н. Представницькі видатки магістрату 1577–1583 рр. на прикладі книг щотижневих видатків м. Львова // *Місто: історія, культура, суспільство* : Е-журнал урбаністичних студій. 2018. № 1 (5). С. 46–58. URL: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/Левус.pdf>.
419. Лескинен М. В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. Москва, 2002. 178 с.
420. Лильо І. Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть. Львів, 2002. 190 с.
421. Лильо І. Грецький світ Львова // «І» : незалежний культурологічний часопис. Львів, 2004. Ч. 36. С. 134–149.
422. Лильо І. Забута сторінка з історії роду Корняктів // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* : збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 17. С. 111–114.
423. Лисенко І. Магдебурзьке право в українських землях // *Історичні і політологічні дослідження* : науковий журнал. Донецьк, 2010. № 3–4 (45–46). С. 114–118
424. Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії // *Його ж. Історичні есе*. Київ, 1994. Т. 1. С. 41–46.
425. Маслійчук В. Преступления несовершеннолетних и сфера межэтнического контакта в Харьковском наместничестве (80–90-е гг. XVIII вв.) // *Клио*. 2011. № 4 (55). С. 54–59.
426. Маслійчук В. Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // *УІЖ*. 2010. № 2. С. 38–47.

427. Маслійчук В. Деякі відомості про ігри та іграшки для дітей на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. // Народна творчість та етнографія. 2010. № 6. С. 72–76.
428. Маслійчук В. Спостереження про вбрання підлітків в Харківському намісництві (1780-ті – 1790-ті рр.) // Київська старовина. 2010. № 5. С. 26–31.
429. Маслійчук В. Дитина на Північному Лівобережжі в другій половині XVIII ст. // Сіверянський літопис. 2011. № 2. С. 63–68.
430. Мильков В. В., Полянский С. М. «Диоптра» – неоплатонический памятник в древнерусской книжности // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2003. № 4 (14). С. 47–48.
431. Михайловський В. «Прикладом своїх предків...» // «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях в 1386–1648 рр.: Польське Королівство та Річ Посполита / за ред. В. Михайловського (= Студії з історії парламентаризму на українських землях у XIV–XX ст. Т. I). Київ, 2018. С. 19–29.
432. Михайловський В. Бібліографія парламентаризму на українських землях до 1648 року: Польське Королівство, Велике князівство Литовське, Річ Посполита (= Студії з історії парламентаризму на українських землях у XIV–XX ст. Т. II). Київ, 2018. 192 с.
433. Михед О. Два твори, представлені на захист православних на сеймах 1632–1633 рр.: основні ідеї та проблематика // Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku : zbiór studiów / red. A. Gil. Lublin, 2005. S. 123–139.
434. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. Київ, 1990. 190 с.
435. Нагаєвський І. Об'єднання Церкви й ідея патріархату в Києві. Торонто, 1961. 63 с.

436. Наєнко Г. Староукраїнська філософська традиція та аспекти наукового текстотворення // *Studia Linguistica* : збірник наукових праць. Київ, 2011. Вип. 5 (Ч. 2). С. 444–450.
437. Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / під ред. Л. Тимошенка. Дрогобич, 2009. 319 с.
438. Нариси історії Росії / за заг. ред. О. О. Чубар'яна; пер. з рос. Київ, 2007. 800 с.
439. Наулко В., Зіневич Н. Цигани в Україні // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 10 : Т–Я. Київ, 2013. С. 477.
440. Неретина С. С. Специфика познания Средневековья (на примере «Схоластической истории Петра Коместора») : автореф. дисс. ... канд. филос. наук. Москва, 1978.
441. Нерсесянц В. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина. Предисловие // Рулан Н. Юридическая антропология : учебник для вузов / пер. с франц. Москва, 1999. С. 1–6.
442. Никифор, архимандрит. Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия. Москва, 1891. 902 с.
443. Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине // *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. 1900. Кн. 14. Отд. 3. С. 84–90.
444. Нишпор М. Щоденне життя італійців у Львові наприкінці ХVІ – у першій половині ХVІІ ст. (на матеріалах заповітів та інвентарів майна) // *УІЖ*. 2007. № 4. С. 51–69.
445. Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка; пер. з англ. Т. і А. Портнових. Київ, 2010.
446. Новый энциклопедический словарь / издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; под общ. ред. К. К. Арсеньева. Т. 18 : Жукова – Ивница. Санкт-Петербург, 1914. 8 с., 960 стб.
447. Однороженко О. Герб князів Вишневецких // *Січеславський альманах*. 2008. № 3. С. 106–121.

448. Однороженко О. «Clipearium Teutonicorum» і «Zuricher Wappenrolle» та їх значення для вивчення Руської державної геральдики другої половини XIII – початку XIV ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : Збірник наукових праць. 2009. Вип. 16. С. 20–34.
449. Орехов С. Клятва и проклятие как элементы религиозного культа // Отношение человека к иррациональному. Свердловск, 1989. URL: <http://www.aquarun.ru/psih/relig/relig6.html>.
450. Осипян А. Этническая и конфессиональная идентичность в формировании городских «наций» Львова во второй половине XIV – первой половине XV вв. (на примере армянской нации) // Альманах по истории средних веков и раннего нового времени. 2012–2013. Вып. 3–4. С. 22–41.
451. Осипян О. «Topographia Civitatis Leopolitanae» Йоганна Алембека початку XVII ст. як джерело з історії Львова: когнітивна рамка, наративні стратегії // УІЖ. 2010. № 4. С. 192–222.
452. Осипян О. Винайдення престижних предків у контексті світогляду міського патриціату Львова XVII ст.: «перші німці» та «двозначні вірмени» в «Потрійному Львові» Б. Ю. Зіморовича // УІЖ. 2013. № 5. С. 169–206.
453. Остапенко Т. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. // Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 51. С. 440–446.
454. Охріменко Ю. Перші львівські жебраки. Львів, 2009.
455. Павлов А. Исидор Севильский о возрастах человека // Диалог со временем. 2015. Вып. 53. С. 306–311.
456. Падох Я. Історія Західньо-європейського права. Ч. 1 : Історія німецького права. Мюнхен, 1947.
457. Падох Я. Міські суди в Україні після 1648 р. Мюнхен, 1948.
458. Паранько Р. Ренесансний дотепник та український переклад його «Дотепів» // Браччоліні П. Вибрані дотепи / пер. з лат. і коментарі Р. Паранько та ін. Київ, 2017. С. 5–16.

459. Паславська Н. Кравецький цех у Львові в XVI–XVIII ст.: майстрівство та розвиток професійної кар'єри ремісника // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії. Київ, 2016. Вип. 27. С.19–24.
460. Пастуро М. Символическая история европейского Средневековья / пер. с фр. Е. Решетниковой. Санкт-Петербург, 2012.
461. Перкун В. Рец. : Szumański J. Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku. Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2001. 360 s. // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 2004. Вип. 8/9. С. 720–722.
462. Петрик В., Петрик А. Дрогобицька жупа (солеварня) в світлі історичних та архітектурно-археологічних досліджень // Фортеця : Збірник заповідника «Густань», на пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С. 475–489.
463. Петришак Б. Жінка і міська канцелярія Львова XIV – XVII ст. : форми співпраці // Kobiety o kobietach. Studia i szkice: Średniowiecze i czasy nowożytne / pod red. W. Zawitkowskiej. Rzeszów, 2010. S. 137–146.
464. Петришак Б. І. Міські писарі Львова другої половини XIV –XVI ст. : просопографічне дослідження : дис. ... канд. іст. наук (на правах рукопису) : 07.00.06. Львів, 2010.
465. Петришак Б. «Лицар Пера і Каламаря»: писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639). Львів, 2011.
466. Пивовар В. Поняття та предмет антропології права як науки та навчальної дисципліни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. 2011. Вип. 104. С. 21–23.
467. Плеска В. Антропологический метод исследования сущности человека в юриспруденции // Ленинградский юридический журнал. 2016. № 2 (44). С. 28–35.
468. Площанский М. Королевский вольный город Дрогобич по части истории, топографии и статистики. Львов, 1867.
469. Полдников Д. Двух мечей теория [2012] // Православная Энциклопедия. Т. 14. С. 270–271. URL: <http://www.pravenc.ru/text/171523.html>.

470. Потимко О. Розвиток медицини у Львові в XIV–XVIII ст.: література, проблеми, дискусії. Львів, 2012.
471. Пучков О. А. Юридическая антропология и развитие науки о государстве и праве (теоретические основы) : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Екатеринбург, 2001.
472. Резников А. География и особенности распространения магдебургского права в странах Центральной и Восточной Европы // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ, 2009. Вип. 4. URL: <http://stattionline.org.ua/pravo/100/17072-geografiya-i-osobennosti-rasprostraneniya-magdeburgskogo-prava-v-stranax-centralnoj-i-vostochnoj-evropy.html>.
473. Резников А. В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис). Луганськ, 2006. 208 с.
474. Резников А. Особливості регулювання правових відносин в українських містах магдебурзького права // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. Луганськ, 2014. Вип. 2. С. 31–37.
475. Ричка В. Над чим сміялися в Київській Русі // УІЖ. 2014. № 5. С. 21–32.
476. Робак В. Проблема старости в Европе (VI–XV вв.): социально-геронтологический контекст // Ценности и смыслы. 2013. Вып. 5 (27). С. 129–137.
477. Рогачевский А. Л. Меч Роланда: Правовые взгляды немецких горожан XIII–XVII вв. Санкт-Петербург, 1996. 153 с.
478. Рогачевский А. Л. Кульмская грамота – памятник права Пруссии XIII в. Санкт-Петербург, 2002. 368 с.
479. Рогачевский А. Очерки по истории права Пруссии XIII–XVII вв. (по материалам рукописных собраний Берлина и Санкт-Петербурга). Санкт-Петербург, 2004. 495 с.
480. Родак П. Письмо, книжка, лектура. Розмови. Ле Гофф, Шартъе, Еббар, Фабр, Лежен / пер. з пол. О. Герасим. Варшава, 2016. 233 с.

481. Ромашова М. Дети и феномен детства в отечественной истории: новейшие исследования, дискуссионные площадки, события // Вестник Пермского университета. История. 2013. Вып. 2 (22). С. 108–116.
482. Ружицький Е. До історії бібліотеки Львівського кафедрального костелу латинського обряду // Вісник Львівського університету. Серія : Книгознавство, бібліотекознавство, інформаційні технології. 2009. Вип. 4. С. 195–199.
483. Ружицький Е. Західноєвропейська книга у Львові в XVI–XVII ст. (до постановки питання) // Нескінченна подорож: Книга пам'яті Ореста Мацюка / уклад.: Г. Сварник, І. Сварник, Б. Якимович. Львів, 2009. С. 55–61.
484. Рулан Н. Юридическая антропология : учебник для вузов / пер. с франц. Москва, 1999. 310 с.
485. Русина О. До проблеми початків кийівської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність : Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26–27 листопада 1999 р. / ред. колегія: В. Андрійко, В. Комов, Н. Білоус. Київ, 2000. С. 88–101.
486. Савельева И. М., Полетаев А. В. История и время: в поисках утраченного. Москва, 1997. 800 с.
487. Саксонское зеркало // Энциклопедический словарь. Т. XXVIII-а : Саварни – Сахарон / издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. Санкт-Петербург, 1900. С. 105.
488. Самсонович Г. Городское самоуправление в истории Польши периода феодальной раздробленности // Польша и Русь: Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв. / под ред. Б. А. Рыбакова. Москва, 1974. С. 335–357.
489. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / пер. з англ. Київ, 1997. 838 с.

490. Селунская Н. *Civitas vs sumptus: континуитет, кризи́сы, закони́ против роскоши в традиции гражданской общины Италии* // Диалоги со временем : альманах интеллектуальной истории. Москва, 2009. Вып. 1. С. 49–68.
491. Семенюк Д. Львівське видання книги магдебурзького права 1581 р. // Львівський історичний музей : наукові записки. Львів, 1998. Вип. VII. С. 103–116.
492. Серажим К. Семантичний і семіотичний аспект аналізу текстів // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Журналістика. 2013. Вип. 20. С. 34–37.
493. Сердюк І. «Без заплаты, на харчах и одежи хозяйскихъ»: діти в населенні лівобережного українського міста XVIII ст. // Краєзнавство. 2009. № 1–2. С. 196–202.
494. Сердюк І. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2010. Вип. 9. С. 56–64.
495. Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава, 2011. 304 с.
496. Сердюк І. Дитина і дитинство в Гетьманщині XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України : історичні студії в 2 т. Т. 1 : Практики, казуси та девіації повсякдення. Київ, 2012. С. 57–86.
497. Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ, 2018. 456 с.
498. Смолицкая О. Куртуазная любовь // Словарь средневековой культуры / под. ред. А. Я. Гуревича. Москва, 2003. С. 254–255.
499. Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. Альманах соціальної історії. 2003. Вип. 3. С. 65–98.
500. Старченко Н. Образа королівського маєстату: волинські репліки останньої третини XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2015. Вип. 15. С. 73–107.

501. Стрэнкоўскі С. Гарадское самакіраванне Беларусі канца XIV – XVIII стст. у працах сучасных айчынных гісторыкоў права // Гісторыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працесаў урбанізацыі ў Беларусі : зборнік навуковых артыкулаў / рэдкал.: В. Даніловіч, І. Крэнь і інш. Гродна, 2009. С. 199–211.
502. Стрэнкоўскі С. Прывілеі аднолькавага зместу на самакіраванне гарадам Беларусі XVI–XVII стагоддзяў // Стратэгія інновацыйнага развіцця рэгіёнаў : зборнік навуковых артыкулаў у 2 ч. / рэдкал.: Ли Чон Ку, Н. В. Марковская. Гродно, 2010. Ч. 2. С. 135–142.
503. Стюарт М. Д. Удивительное значение Чисел и Цветов в текстах Священных Писаний / пер. с англ. В. В. Монастырева, М. В. Стеценко. Москва, 2001. URL: http://hristadelfiane.org/books/Secret_NN/Secret_NN.pdf.
504. Сурта Е. Табуизация как фактор маргинализации в период Средневековья в Западной Европе // Лістападаўскія сустрэчы : зборнік артыкулаў па матэрыялах Міжнароднай навуковай канферэнцыі ў гонар акадэмікаў М. М. Нікольскага і У. М. Перцава / навук. рэд. В. А. Фядосік, І. А. Еўтухоў. Мінск, 2011. С. 123–128.
505. Сурта Е. Страх как элемент средневекового менталитета // Европа: актуальныя праблемы этнокультуры : матэрыялы VIII Міжнароднага навукова-теарэтычнага канферэнцыйнага з’яднання, г. Мінск, 22 снежня 2014 г. / рэдкал. В. В. Тугай (отв. ред.) і др. Мінск, 2015. С. 20–22.
506. Тарановскі Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. Варшава, 1897. 201 с.
507. Тимофеев А. В. Философско-теологические воззрения Бернарда Клервоского в контексте европейской истории философии : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.05. Днепр, 2016.
508. Тимошенко Л. Ярослав Ісаевіч – історык Дрогобича // Украіна: культурна спадщина, нацыянальна свідомасць, дзяржаўнасць. Львів, 1998. Вып. 5. С. 607–611.

509. Токарчик Р. Про необхідність трансформації концепції прав людини у концепцію прав життя // Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 2. С. 196–215.
510. Уколова В. И. Античное наследие и культура раннего средневековья (конец V – начало VII века). Москва, 1989. 319 с.
511. Уколова В. И. Рождение средневекового энциклопедизма: Исидор Севильский. URL: http://antology.rchgi.spb.ru/Isidorus_Hisp/medenc.htm.
512. Федорова М. М. Классическая политическая философия. Москва, 2001. Очерк 2 : Политическая философия средневековья. § 2 : Теория «двух мечей» (от Аврелия Августина к Фоме Аквинскому). URL: <http://texts.news/filosofiya-politiki-knigi/teoriya-dvuh-mechey-avreliya-avgustina-fome-18663.html>.
513. Флоря Б. Н. Польско-литовская интервенция в России и русское общество. Москва, 2005. 416 с.
514. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / пер. Д. Сильвестрова. Санкт-Петербург, 2011. 768 с.
515. Хоміч М. Магдэбургскае права на Беларусі // Совершенствование законодательства и правоприменения на современном этапе / ред. Г. Шумак и др. Минск, 2002. С. 5–7
516. Царьова Н. Привілей Волчка Преслужича на надання магдебурзького права новозаснованому місту Рогатину // Рогатинська земля: історія та сучасність. Матеріали першої наукової конференції. Рогатин, 24–25 березня, 1995. Львів ; Рогатин, 1995. С. 91–99.
517. Чичерин Б. История политических учений. Ч. 1 : Древний мир, Средние века [1869]. II. Средние века. Второй период. 1. Теория двух мечей. URL: http://dugward.ru/library/gosipravo/chicherin_ist_pr1.html#dvm.
518. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом // Його ж. Україна між Сходом і Заходом. Львів, 2001. С. 1–12.

519. Шевченко Л. Еразм Сикст (Мриголод). URL: <https://www.medievist.org.ua/2012/12/Sixtus.html>.
520. Шевченко-Савчинська Л. Латиномовна українська література: загальний огляд. Київ, 2013. 218 с.
521. Шемшученко Ю. Передмова // Права, за якими судиться малоросійський народ / упор. К. Вислобоков. Київ, 1997. С. V–VIII.
522. Шиян Р. Торгівля міст Руського і Белзького воєводств у XVI – першій половині XVII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССХХVIII : Праці історико-філософської секції. Львів, 1994. С. 123–159.
523. Шільд В. Право. Середньовіччя. Новий час // Історія європейської ментальності / за ред. П. Дінцельбахера ; пер. з нім. В. Кам'янець. Львів, 2004. С. 562–603.
524. Шмітт Ж.-К. Сенс жесту на середньовічному Заході / пер. з фр. Н. Колибіної. Харків, 2002. 640 с.
525. Шпідлік Т. Духовність християнського Сходу: систематичний виклад / пер. з італ. М. Прокопович. Львів, 1999. 496 с.
526. Штурцев Ю. Антропологія права як форма наукової діяльності // Проблеми філософії права. 2006–2007. Том IV–V. С. 193–199.
527. Щербина С. Побут та звичаї цехових ремісників Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки. Київ, 2008. Вип. 6. С. 241–246.
528. Щигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII–XVI ст. // Проблеми слов'янознавства. Львів, 1990. Вип. 42. С. 16–24.
529. Энциклопедический словарь. Т. XXXVII-а : Ходский – Цензура / издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. Санкт-Петербург, 1903. 520 с.
530. Юхо Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права : вучеб. дапаможнік. Мінск, 1992. 270 с.

531. Яковенко Н. «Чоловік добрий» та «чоловік злий»: з історії ментальних установок в Україні-Русі XVI–XVII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ, 1992. Вип. 1. С. 47–92.
532. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. 416 с.
533. Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // Яковенко Н. *Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ, 2002. С. 106–147.
534. Яковенко Н. *Вступ до історії*. Київ, 2007. 376 с.
535. Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII століття // Її ж. *Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*. Київ, 2012. С. 9–43.
536. Яковенко Н. Українська культура XVII ст. як пошук «третього шляху» // *Шлях у чотири століття : матеріали Міжнар. наук. конф. «Ad Fontes – до джерел» (до 400-ї річниці заснування Києво-Могилянської академії), 12–14 жовтня 2015 р. / наук. ред. Н. Яковенко; упоряд. Н. Шліхта*. Київ, 2016. С. 12–23.
537. Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права по которым судится малороссійский народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту (= Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. CLIX : Праці історично-філософської секції). Мюнхен, 1949. 210 с.
538. Alexandrowicz S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. // *Akta Baltico-Slavica*. 1970. T. 7. S. 47–197.
539. Arcybiskup Jan Łaski reformator prawa / pod. red. S. Tymosza. Lublin, 2007. 189 s.
540. Bałaban M. Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku. Lwów, 1909. XXIII, 604 s.

541. Bałaban M. Dwa przyczynki do stosunków Jagiełły z Żydami lwowskimi // *Kwartalnik Historyczny*. R. XXV. Lwów, 1911. Z. 2. S. 228–234.
542. Bałaban M. Z historii Żydów w Polsce: Szkice i studia. Warszawa, 1920. III, 236 s.
543. Banaś-Korniak T. Jawne i ukryte sądy o rzeczywistości w “Pismach” Jana Dzwonowskiego (na wybranych przykładach) // *Napis*. Seria XVII : Jawne i ukryte w literaturze i kulturze. Warszawa, 2011. S. 181–195.
544. Barącz S. Pamiątki miasta Żółkwi. Lwów, 1852. 139 s.
545. Baranowski B. Procesy czarownic w Polsce XVII–XVIII wieku. Łódź, 1952. 181 s.
546. Baranowski B. O hultajach, wiedźmach i wszetecznicach. Szkice z obyczajów XVII i XVIII wieku. Łódź, 1963. 312 s.
547. Bardach J. Historia państwa i prawa Polski. T. 1 : Do połowy XV wieku. Warszawa, 1965. 598 s.
548. Bardach J. Początki sejmu // *Historia sejmu polskiego*. T. 1 / red. J. Michalski. Warszawa, 1984. S. 5–62.
549. Bardach J. Statuty litewskie a prawo rzymskie // *Łacina w Polsce*. Zeszyty Naukowe pod. red. J. Axera. Z. 7–9 : Pomniki prawa doby Renesansu w Europie Środkowo-Wschodniej. Warszawa, 1999. S. 11–15.
550. Bardach J. Sejm dawnej Rzeczypospolitej // *Dzieje Sejmu Polskiego* / Koordynator pracy J. Bardach. Warszawa, 2011. S. 9–88.
551. Bartkiewicz M. Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w drugiej połowie XVI – XVII w. Wrocław, 1974. 287 s.
552. Bartoszewicz A. Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce. Warszawa, 2012. 348 s.
553. Bartoszewicz A. Mowa, gest, pismo, relacje między kulturą żywego słowa a kulturą pisma w świetle zapisek a ksiąg sądowych późnośredniowiecznych miast polskich // *Kwartalnik Historyczny*. R. CXXIV. Warszawa, 2017. Nr. 2. S. 209–235.

554. Barycz H. Cervus Jan // Polski Słownik Biograficzny. T. 3. Kraków, 1937. S. 235.
555. Belzyt L. Szlachta w mieście rezydencjalnym: Szlacheccy obywatele Krakowa i Warszawy około 1600 roku (Analiza porównawcza struktury). Zielona Góra, 2011. 219 s.
556. Belzyt L. Szlachta i mieszczenie herbowi w Pradze na przełomie XVI i XVII wieku (pozycja majątkowa i społeczna). Zielona Góra, 2013. 122 s.
557. Berdecka A. Nowe lokacje miast królewskich w Małopolsce w latach 1333–1370. Chronologia i rozmieszczenie // Przegląd Historyczny. T. LXV. 1974. Z. 4. S. 593–624.
558. Berdecka A. Lokacje miast małopolskich za Władysława Łokietka (1306–1333). Problematyka i stan badań // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. R. XXXI. Warszawa, 1983. Nr 3. S. 335–344.
559. Biesiadecki F. Herb królewskiego miasta Rohatyna. Lwów, 1935. 7 s.
560. Biłous N. Miasta prywatne Kijowszczyzny w XVI i pierwszej połowie XVII w.: specyfika rozwoju i funkcjonowania // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. R. LXXVII. Warszawa, 2016. S. 199–215.
561. Biskup M. Zagadnienie ważności i interpretacji traktatu Toruńskiego 1466 r. // Kwartalnik Historyczny. R. LXIX. Warszawa, 1982. Z. 2. S. 295–334.
562. Bobrzyński M. Sejmy polskie za Olbrachta i Aleksandra // Idem. Szkice o studja historyczne. T. 1. Kraków, 1922. S. 184–257.
563. Bogucka M. Polish town between the sixteenth and eighteenth centuries // A Republic of Nobles. Studies in Polish History to 1864 / ed. by J. Fedorowicz, M. Bogucka, H. Samsonowicz. London, 1982. P. 135–152.
564. Bogucka M. Rodzina w polskim mieście XVI–XVII wieku: wprowadzenie w problematykę // Przegląd Historyczny. T. LXXIV. 1983. Z. 3. S. 495–507.
565. Bogucka M. Dzieje kultury polskiej do 1918 roku. Wrocław, 1991.
566. Bogucka M. Gender in the Economy of a Traditional Agrarian Society: The Case of Poland in the 16th–17th Centuries // Acta Poloniae Historica. T. 74. 1996. P. 5–19.

567. Bogucka M. *Życie codzienne – spory wokół profilu badań i definicji* // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. R. XLIV. Warszawa, 1996. Nr 3. S. 247–253.
568. Bogucka M. *Białogłowa w dawnej Polsce*. Warszawa, 1998. 225 s.
569. Bogucka M. *Miasta a władza centralna w Polsce i w Europie wczesnonowożytnej (XVI–XVIII w.)*. Warszawa, 2001. 47 s.
570. Bogucka M. *Illness and Death in a Maritime City: Gdańsk in the Seventeenth Century* // Eadem. *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVII w.* Warszawa, 2008. S. 394–410.
571. Bogucka M. *Miejsce mieszczanina w społeczeństwie szlacheckim: atrakcyjność wzorców życia szlacheckiego w Polsce XVII wieku* // Eadem. *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVII w.* Warszawa, 2008. S. 63–74.
572. Bogucka M. *Obraz miasta w kulturze staropolskiej* // Eadem. *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVIII w.* Warszawa, 2008. S. 98–104.
573. Bogucka M. *Starość w twórczości pisarzy polskiego renesansu i baroko* // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. R. LVIII. Warszawa, 2010. Nr 1. S. 61–70.
574. Bogucka M. *Między obyczajem a prawem: kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVII wieku*. Warszawa, 2013. 302 s.
575. Bogucka M., Samsonowicz H. *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1986. 673 s.
576. Bojarski W. *Prawo rzymskie w dziełach Tucholczyka* // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze*. Z. 125. Kraków, 1989. S. 7–28.
577. Bojarski W. *Speculum Saxonum i Ius Municipale jako źródła prawa w dziełach Tucholczyka* // *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Prawo XXX (= Nauki Humanistyczno-społeczne*. Z. 218. 1990). S. 39–56.
578. Borucki M. *Temida staropolska: szkice z dziejów sądownictwa Polski szlacheckiej*. Warszawa, 2001. 195 s.

579. Bömelburg H.-J. Polska myśl historyczna a humanistyczna: historia narodowa (1500–1700) / przekład: Z. Owczarek. Kraków, 2011. 855 s.
580. Burakowski A. Geografia “Liber chamorum” // *Przegląd Historyczny*. T. XC. 1999. Nr 1. S. 75–83.
581. Burke P. *The Historical Anthropology of Early Modern Italy: Essays on Perception and Communication*. Cambridge, 1987.
582. Burke P. Historical anthropology // *Focaal : tijdschrift voor antropologie*. 1996. No. 26/27.
583. Byliński J. *Sejm z 1611 roku : W nowym opracowaniu*. Wrocław, 2016. 252 s.
584. Campbell J. *The Ars Moriendi. An examination, translation and collation of the manuscripts of the shoter Latin version*. Ottawa, 1995. URL: <https://ruor.uottawa.ca/bitstream/10393/10313/1/MM07840.PDF>.
585. Charewiczowa Ł. *Kłęski zaraz w dawnym Lwowie*. Lwów, 1930. 80 s.
586. Charewiczowa Ł. *Wodociągi starego Lwowa 1404–1663*. Lwów, 1934. 71 s.
587. Charewiczowa Ł. *Mieszczanka lwowska XVI w. Zofia Hanłowa // Ziemia Czerwieńska*. Lwów, 1935. R.1. Z. 1. S. 26–56.
588. Charewiczowa Ł. *Z przeszłości lwowianek*. Warszawa, 1935. 66 s.
589. Charewiczowa Ł. *Kobieta w dawnej Polsce do okresu rozbiorów*. Lwów, 1938. 106 s.
590. Clarke J. *Histories of Childhood // Childhood Studies: An Introduction* / ed. by D. Wyse. Malden, MA; Oxford, UK, 2004. P. 3–12.
591. Classen A. *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Also an Introduction // Old Age in the Middle Ages and the Renaissance. Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic* / ed. by A. Classen. Berlin; New York, 2007. P. 1–84.
592. Cunningham H. *Children and Childhood in Western Society Since 1500*. 2nd ed. London ; New York, 2014. 241 p.
593. Czaja R. *Towns and burghers in the territory of Poland at the turn of the 13th and the 14th c.* [2011]. URL: www.history.pth.net.pl/files/articles/

Czaja_R_Towns_and_burghers_in_the_territory_of_Poland_at_the_turn_of_the
_13th_and_the_14th_c.pdf.

594. Czołowski A. Pogląd na organizację i działalność dawnych władz miasta Lwowa do r. 1848. Lwów, 1896. 64 s.
595. Dąbkowski P. Prawo zastawu w Zwierciadłach Saskim, Szwabskim i Niemieckim. Studium z historii prawa niemieckiego. Lwów, 1913. 88 s.
596. Damalewicz P. Stefan Damalewicz jako precursor historii sztuki w Polsce // Studia Włocławskie. 2012. T. 14. S. 511–528.
597. Dargun L. O źródłach przepisów karnych w dziełach Groickiego (= O źródłach prawa miast polskich w wieku szesnastym. I). Kraków, 1888. 74 s.
598. Dari-Mattiacci G., Plisecka A. Luxury in Ancient Rome: Scope, Timing and Enforcement of Sumptuary Laws. April 29, 2010. URL: https://editorialexpress.com/cgi-bin/conference/download.cgi?db_name=ALEA2010&paper_id=73.
599. [Dembowski E.] E. D. Piśmiennictwo Polskie w zarysie. Poznań, 1845. VI, 408 s.
600. Dobozy M. Introduction // The Saxon Mirror: A Sachsenspiegel of the Fourteenth Century / transl. by M. Dobozy. Philadelphia, 1999. P. 1–42.
601. Donovan J. M. Legal Anthropology: An Introduction. Lanhan, 2008. XX, 265 p.
602. Dorobisz J. Sejm nadzwyczajny z 1624 roku. Opole, 1994. 110 s.
603. Duby G. Love and Marriage in the Middle Ages / transl. by J. Dunnett. Chicago, 1994. ix, 231 p.
604. Dworzaczek W. Przenikanie szlachty do stanu mieszczańskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny. T. XL. 1956. Nr 4. S. 656–684.
605. Economic History of Poland in Numbers / ed. board chairman F. Kubiczek. Warszawa, 1994. 172 p.
606. Estreicher S. Kultura prawnicza w Polsce XVI wieku [1932]. URL: <http://polskietradycje.pl/artykuly/widok/83>.

607. Estreicher S. *Kultura prawnicza w Polsce XVI wieku*. Kraków, 1931. 79 s.
608. Fałkowski W. *Seria przywilejów miejskich Władysława Jagiełły z 1409 r.* // *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach: studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin* / red. nauk. A. Wyrobisz i M. Tymowski. Warszawa, 1991. S. 329–335.
609. Finkel Ł. *Zjazd Jagiellonów w Lewoczy*. Lwów, 1914. 36 s.
610. Finkel L. *Michał Gliniski*. Wilno, 1925. 11 s.
611. Gąsiorowski A. *Uchwały piotrkowskie i nowokorczyńskie roku 1468* // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. XX. 1968. Z. 2. S. 67–74.
612. Gąsiorowski A. *Data rozpoczęcia sejmku piotrkowskiego 1493 roku* // *Przegląd Sejmowy*. 1993. Nr. 1. S. 83–85.
613. Gentilcore D. *Anthropological Approaches // Writing Early Modern History* / ed. by G. Walker. London, 2005. P. 49–70.
614. Geremek B. *O grupach marginalnych w mieście średniowiecznym* // *Kwartalnik Historyczny*. R. LXXVII. Warszawa, 1970. Z. 3. S. 539–554.
615. Geremek B. *Człowiek marginesu w Średniowieczu* // *Przegląd Historyczny*. T. LXXX. 1989. Nr 4. S. 705–727.
616. Geremek B. *Człowiek marginesu* // *Człowiek Średniowiecza* / pod red. J. Le Goffa. Warszawa, 2000. S. 431–461.
617. Gierowski J. A. *Historia Polski 1505–1764*. Warszawa, 1982. 320 s.
618. Gliński M. «Statut Kaliski» w Muzeum Historii Żydów Polskich. 14 sie 2014. URL: <http://culture.pl/pl/arttykul/statut-kaliski-w-muzeum-historii-zydow-polskich>.
619. Godek S. *Kilka uwag o badaniach nad romanizacją Statutów litewskich* // *Zeszyty Prawnicze*. T. 2. 2002. Nr 2. S. 71–81.
620. Godek S. *Prawo rzymskie w Polsce przedrozbiorowej w świetle aktualnych badań* // *Zeszyty Prawnicze*. T. 13. 2013. Nr 3. S. 39–64.
621. Góralski Z. *Urzędy i godności w dawnej Polsce*. Wyd. 2. Warszawa, 1998. 281 s.

622. Górzyński S. Prawo składu na sejmie piotrkowskim 1565 roku // Przegląd Historyczny. T. LII. 1961. Z. 4. S.741–750
623. Grądkowski W., Strenczak Z. Lokacja Jarosławia na prawie magdeburskim. Jarosław, 1975. 32 s.
624. Grochowski P. Dziady. Rzecz o wędrownych żebrakach i ich pieśniach. Toruń, 2009. 388 s.
625. Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J. Dzieje Polski Średniowiecznej. Kraków, 2011. 907 s.
626. Grzybowski K. Teoria reprezentacji w Polsce epoki Odrodzenia. Wraszawa, 1959. 332 s.
627. Grzelczak-Miłoś I. Mieszczaństwo poznańskie w świetle Libri Testamentorum : rozprawa doktorska. Poznań, 2011. 217 s.
628. Hajdukiewicz L., Kowalska H. Padniewski Filip // Polski Słownik Biograficzny. T. XXV. Wrocław, 1980. S. 6.
629. Halban A. Zur Geschichte des deutsches Rechtes in Podolien, Wolhynien und der Ukraine. Berlin, 1896. 135 s.
630. Halecki O. Dzieje Unii Jagiellońskiej. T. II : W XVI wieku. Kraków, 1920. V, 385 s.
631. Halecki O. Historia Polski / z oryginału angielskiego tłum.: J. Bielatowicz i in. Lublin ; Londyn, 1992. 316 s.
632. Hartleb K. Działalność kulturalna biskupa-dyplomaty Erazma Ciołka. Lwów, 1929. 186 s.
633. Hauser L. Monografia miasta Przemyśla. Przemyśl, 1991.
634. Heck K. Pobyt Władysława IV we Lwowie w roku 1634 i Józefa Barłomieja Zimorowicza Vox Leonis. Lwów, 1887. 55 s.
635. Herbst S. Miasta i mieszczaństwo Renesansu polskiego. Warszawa, 1954. 52 s.
636. Hobsbawm E. The General Crisis of the European Economy in the 17th Century // Past and Present. 1954. Vol. 5. Issue 1. P. 33–53.

637. Hoško T. Współczesna historiografia ukraińska o miastach na prawie magdeburskim (ośrodek lwowski) // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. R. LXII. Warszawa, 2014. Nr 2. S. 267–283.
638. Hoshko T. The Jagiellonians in Ukrainian Traditions // *Remembering the Jagiellonians* / ed. by N. Nowakowska. London; New York : Routledge, 2018. P. 183–204.
639. Hoshko T. Sejm Constitutions as Sources for the History of Ruthenian Cities of Polish-Lithuanian Commonwealth // *Concept, Sources and Methodology in Eastern European Studies : Proceedings of the Congress of International Eastern European studies (CIEES) 2018* / ed. Y. Üztürk, N. Kaval. Eskişehir, 2018. P. 317–330.
640. Hube R. Przywilej żydowski Bolesława i jego potwierdzenia // *Biblioteka Warszawska*. 1880. T. 1. S. 426–442.
641. Jakowliw A. Das Deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf Ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert. Leipzig, 1942. IV, 220 s.
642. Jakubczak S. Jerzy Strumiłło – przywódca konfederacji lwowskiej 1464 roku // *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*. T. V. Warszawa, 1992. S. 245–254.
643. Janeczek A. Town and Country in the Polish Commonwealth, 1350–1650 // *Town and Country in Europe, 1300–1800* / ed. by S. R. Epstein. Cambridge, 2009. P. 156–175.
644. Janeczek A. Listy dobrego urodzenia i dobrej sławy w procedurze nadawania prawa miejskiego Lwowa w XV wieku // *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polsce i powszechnym*. Toruń, 2012. Nr 23 (4). S. 89–116.
645. Jarmolik W. Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku // *Przegląd Historyczny*. T. LXXIII. 1982. Z. 1–2. S. 23–46.
646. Jaworski F. Nobilitacja miasta Lwowa w r. 1658 (= *Biblioteka Lwowska*. T. IV). Lwów, 1909. 59 s.
647. Jaworski F. Królowie Polscy we Lwowie (= *Biblioteka Lwowska*. T. XIX–XX). Lwów, 1912. 134 s.

648. Jaworski I. Zarys dziejów Wilna. Wilno, 1929. 30 s.
649. Jaworski I. Studia nad ustrojem miast na prawie litewskim w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Jagiellońskiej // Rocznik Prawniczy Wileński. T. V. 1931. S. 297–352.
650. Jędrzejowska A. Książka polska we Lwowie w XVI wieku (= Biblioteka Lwowska. T. XXVII). Lwów, 1928. VIII, 100 s.
651. Jurkewicz J. Kiedy w starożytności rozpoczynała się starość // Vox Patrum. R. 31. 2011. T. 56. S. 185–197.
652. Kaczmarczyk Z. Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry. Poznań, 1945. 267 s.
653. Kalb D., Marks H., Tak H. Historical anthropology and anthropological history: two distinct programs // Focaal : tijdschrift voor antropologie. 1996. No. 26/27. P. 5–17.
654. Kamińska K. Summa Raymunda Partenopejczyka jako zabytek średniowiecznego prawa rzymskiego // Czasopismo Prawno-Historyczne. T. XXVI. 1974. Z. 1. S. 147–157.
655. Kamińska K. Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. (Studium historycznoprawne). Toruń, 1990. 235 s.
656. Kamler M. Rola tortur w polskim sądownictwie miejskim drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII wieku // Kwartalnik Historyczny. R. XCV. Warszawa, 1988. Nr 3. S. 107–125.
657. Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa w XVI–XVIII wieku. Toruń, 2008. S. 100–113.
658. Kapral M. Kontakty patrycjatu Krakowskiego i Lwowskiego w średniowieczu i w epoce nowożytnej (XV–XVI wiek) // Elita władzy miasta Krakowa i jej związki z miastami Europy w średniowieczu i epoce nowożytnej (do połowy XVIII wieku). Zbiór studiów / Pod red. Z. Nogi. Kraków, 2011. S. 201–220.

659. Kapral M. The Jews of Lviv and the City Council in the Early Modern Period // *Polin: Studies in Polish Jewry. Vol. 26 : Jews and Ukrainians* / ed. by Y. Petrovsky-Shtern and A. Polonsky. Oxford ; Portland (Or.), 2014. P. 79–81.
660. Karpiński A. Pauperes: o mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku. Warszawa, 1983. 383 s.
661. Karpiński A. Prostytucja w dużych miastach polskich w XVI i XVII w. // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. R. XXXVI. Warszawa, 1988. Nr 2. S. 277–304.*
662. Karpiński A. Przekupki, kramarki, straganiarki. Zakres feminizacji drobnego handle w miastach polskich w drugiej połowie XVI i w XVII wieku // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. R. XXXVIII. Warszawa, 1990. Nr 1. S. 81–91.*
663. Karpiński A. Kobieta w mieście polskim: w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Warszawa, 1995. 405 s.
664. Karpiński A. Everyday life – a new research trend in the history of culture // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. R. XLIV. Warszawa, 1996. Nr 3. S. 303–304.*
665. Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem: epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne. Warszawa, 2000. 447 s.
666. Karpiński A. Opieka społeczna nad dziećmi i młodzieżą w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku // *Kwartalnik Historyczny. R. CIX. Warszawa, 2002. Nr 3. S. 23–37.*
667. Karpiński A. Wbrew prawu i moralności. Dziecko jako ofiara przemocy, agresji i deprawacji w miastach polskich w XVI–XVIII wieku // *Od narodzin do wieku dojrzałego: Dzieci i młodzież w Polsce : praca zbiorowa. Cz. 1 : Od średniowiecza do wieku XVIII / pod red. M. Dąbrowskiej i A. Klondera. Warszawa, 2002. S. 243–266.*

668. Karpiński A., Opaliński E. Sieć jarmarków w Polsce XIII–XVIII w. Warszawa, 10. V. 1994 r. [sprawozdanie z konferencji] // *Kwartalnik Historyczny*. R. CI. Warszawa, 1994. Nr 3. S. 116–119.
669. Kiaupa Z. Pirmosios Kauno miesto privilegijos // *Lietuvos miestu istorijos šaltiniai / sudary Z. Kiaupa, E. Rimša*. K. 2. Vilnius, 1992. P. 6–39.
670. Kirsch J. P. Unam Sanctam // *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 15. New York, 1912. URL: <http://www.newadvent.org/cathen/15126a.htm>.
671. Kiryk F. Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie Jagiellońskiej // *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne*. Z. 43. Kraków, 1972. S. 93–167.
672. Kiryk F. Bochnia do połowy XVII wieku. Początki osady i miasta. // *Bochnia: dzieje miasta i regionu / pod red. F. Kiryka, Z. Ruty*. Kraków, 1980. S. 78–85.
673. Kiryk F. Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikłe w Małopolsce do połowy XVII stulecia // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. R. XXVIII. Warszawa, 1980. Nr 3. S. 373–384.
674. Kiryk F. Wstęp // *Przywilej lokacyjny miasta Sanoka z 1339 roku / opr. F. Kiryk*. Przemyśl, 1992. S. 3–4.
675. Kisch G. *Jewish Thought in the Sachsenspiegel*. New York, 1938. 22 p.
676. Kisch G. *Sachsenspiegel and Bible. Researches in the Source History of the Sachsenspiegel and the Influence of the Bible on Mediaeval German Law*. Notre Dame, Ind., 1941. ix, 198 p.
677. Kitowicz J. *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*. URL: http://brenk.pl/fakultety/alkohol/Jedrzej_Kitowicz_Opis_obyczajow.pdf
678. Klimczuk A. *Kapitał społeczny ludzi srarych na przykładzie mieszkańców miasta Białystok*. Lublin, 2012. 268 c.
679. Köbler G. *Bilder aus der deutschen Rechtsgeschichte: von den Anfängen zur Gegenwart*. München, 1988. 384 s.

680. Koebner R. Lokatio, Zur Begriffssprache und Geschichte der deutschen Kolonisation // Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens. Bd. 63. Breslau, 1929. S. 1–29.
681. Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493–1793. Kraków, 1948. 43 s.
682. Koranyi K. Z dziejów polskiej literatury prawniczej w XVI wieku // Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie. R. IX. 1929. Z. 3. Lwów, 1930. S. 225–227.
683. Koranyi K. O niektórych postanowieniach karnych Statutu litewskiego z r. 1529 (studium prawno-porównawcze) // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego / pod red. S. Ehrenkreutza. Wilno, 1935. S. 123–157.
684. Koranyi K. Przywileje dla miasta Krakowa i miasta Lwowa z r. 1444 (z dziejów wikarjatu karnego miast w średniowieczu). Lwów, 1936. 11 s.
685. Koranyi K. Wstęp // Groicki B. Obrona sierot i wdów. Warszawa, 1958. S. III–XVI.
686. Koranyi K., Patkaniowski M. Groicki Bartolomiej // Polski słownik biograficzny. T. VIII. Wrocław ; Kraków ; Warszawa, 1959–1960. S. 628–629.
687. Korczak-Siedlecka J. Model wychowania dziewcząt w szesnastowiecznej Polsce // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. T. LVIII. 2014. S. 49–71.
688. Kowalczyk M. Cech budowniczy we Lwowie za czasów polskich (do roku 1772). Lwów, 1927. 89 s.
689. Kowalski G. M. Wpływ prawa magdeburskiego na kulturę prawną miast polskich od XVI do XVIII wieku. Wybrane zagadnienia // Kraków – dziedzictwo lokacji. Materiały sesji naukowej odbytej 21 kwietnia 2007 roku. Kraków, 2008. S. 41–49.
690. Kowalski G. M. «Persony sądowi przynależące, jakie mają być». Jurysta doskonały na podstawie wybranych dzieł dawnych polskich pisarzy-prawników // Krakowskie studia z historii państwa i prawa / pod red. W. Uruszczaka, D. Malec, M. Mikuły. T. 3. Kraków, 2010. S. 51–62.

691. Kowalski G. M. Szczerbic Paweł // Polski słownik biograficzny. T. XLVII. Z. 3. Warszawa ; Kraków, 2011. S. 397-401.
692. Kowalski G. M. Zwyczaj i prawo zwyczajowe w doktrynie prawa i praktyce sądów wiejskich karnych w Polsce (XVI–XVIII w.). Kraków, 2013. 202 s.
693. Kropidłowski Z. Formy opieki nad ubogimi w Gdańsku od XVI do XVIII wieku. Gdańsk, 1999. 230 s.
694. Księga jubileuszowa rzecznika praw obywatelskich. T. 1 : Pomniki praw człowieka w historii / red. H. Wajs i R. Witkowski. Warszawa, 2008. 409 s.
695. Kukło C. Gospodarstwo domowe osób starszego pokolenia w miastach na ziemiach polskich w epoce późnofeudalnej // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. R. LVIII. Warszawa, 2010. Nr 1. S. 121–134.
696. Kurak E. Lwów – miasto uczonych w twórczości Bartłomieja Paprockiego (1543–1614) // Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Humanistyczne. Nr 10. 1/2015. S. 51–80.
697. Kuraś S. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV–XV wieku. Wrocław, 1971. 210 s.
698. Kutrzeba S. Szos królewski w Polsce w XIV i XV wieku // Przegląd Polski : pismo poświęcone polityce i literaturze. T. 135. 1900. S. 1–48.
699. Kutrzeba S. Szos we Lwowie w początkach XV wieku // Przewodnik Naukowy i Literacki. Lwów, 1900. R. XXVIII. S. 401–411.
700. Kutrzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. T. II. Lwów ; Warszawa ; Kraków, 1926. 462 s.
701. Kwiatkowska B., Borysławski K. Starość w średniowieczu i dziś // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. R. LVIII. Warszawa, 2010. Nr 1. S. 5–15.
702. Landau P. Der Entstehungsort des Sachsenspiegels Eike von Repgow, Altzelle und die anglo-normannische Kanonnistik // Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. Jahrgang 61. 2005. S. 73–101.
703. Łączna: Studia z dziejów miasta / pod red. E. Horocha. Lublin, 1989. 253 s.

704. Lerner R. E. Eike von Repgov // Dictionary of the Middle Ages / ed. by J. R. Strayer. Vol. 4. New York, 1984. P. 408.
705. Lewicka E. Ród Nekanda-Trepka: genealogia, zestawienie bibliograficzne w wyborze. Kielce, 2012. 10 s.
706. Lewicki S. Studja nad historją handlu w Polsce. II : Przywileje handlowe (prawo składu). Lwów, 1910. 200 s.
707. Lewicki S. Historia handlu w Polsce na tle przywilejów handlowych (prawo składu). Warszawa, 1920. 200 s.
708. Lewicki S. Targi Lwowskie od XIV–XIX wieku. Lwów, 1921. VIII, 72 s.
709. Lieberwirth R. Eike von Repchow und sein Sachsenspiegel. Köthen, 1980. 42 s.
710. Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. Lwów, 1892. III, 434 s.
711. Łoziński W. Sztuka Lwowska w XVI i XVII wieku: architektura i rzeźba. Lwów, 1901. III, 228 s.
712. Lück H. Aspects of the transfer of the Saxon-Magdeburg Law to Central and Eastern Europe // Rechtgeschichte – Legal History. 2014. Nr 22. P. 79–89.
713. Lukas S. Erazm Ciołek: biskup płocki (1503–1522), dyplomata polski XVI wieku. Warszawa, 1878. 114 s.
714. Lwowianin czyli zbiór potrzebnych i użytecznych wiadomości / wyd. przez L. Zielińskiego. T. III. Z. II. Lwów, 1836. S. 9-16.
715. Łysiak L. Sąd wyższy prawa niemieckiego na zamku krakowskim a inne sądy wyższe z terenu Małopolski // Sobótka. 1993. Nr 2–3. S. 113–122.
716. Maisel W. Poznański rękopis Summy Rajmunda Partenopejczyka // Czasopismo Prawno-Historyczne. T. XII. 1960. Z. 2. S. 135–149.
717. Maisel W. Poznańskie prawo karne do końca XVI wieku. Poznań, 1963. 331 s.
718. Maisel W. [Recenzja:] S. Kuraś. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich // Czasopismo Prawno-Historyczne. T. XXIV. 1972. Z. 2. S. 233–238.

719. Making History: An Introduction to the History and Practices of a Discipline / ed. by P. Lambert and Ph. Schofield. London ; New York, 2004. x, 310 p.
720. Maliniak J. Kobieta w hierarchii urzędniczej średniowiecznego miasta (na przykładzie pisarki miejskiej) // Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny. R. LIV. Wrocław, 1999. Nr 4. S. 535–539.
721. Malinowski B. Crime and Custom in Savage Society. London, 1926. URL: <https://archive.org/details/crimecustominsav00mali/page/n3>.
722. Manikowska H. Miasta i mieszczaństwo w ziemiach Polski w średniowieczu – postulaty i perspektywy badawcze // Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze / red. W. Fałkowski. Warszawa, 2001. S. 99–127.
723. Margadant G. F. The Illustrations of the Sachsenspiegel: A Medieval German Law Book. Austin, Tex., 2000.
724. Meyers Lexikon. 7. aufl. Bd. 10 : Rechnung – Seefedern. Leipzig, 1929. 1724 Sp.
725. Mikołajczyk M. O torturach w prawie miast polskich XVI–XVIII wieku // Z dziejów prawa. Katowice, 2005. Cz. 7. S. 25–76.
726. Mikuła M. Wpływ Summa utriusque iuris Mistrza Rajmunda na regulację dziedziczenia testamentowego w Statucie litewskim I z 1529 roku // Czasopismo Prawno-Historyczne. T. LX. 2008. Z. 2. S. 57–85.
727. Miles M. Martin Luther and Childhood Disability in 16th Century Germany: What did he write? What did he say? // Journal of Religion, Disability & Health. 2001. Vol. 5. Issue 4. P. 5–36.
728. Miles M. Martin Luther and Childhood Disability in 16th Century Germany: What did he write? What did he say? [2005]. URL: <https://www.independentliving.org/docs7/miles2005b.html#poor>.
729. Moraw P. Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung. Das Reich im späten Mittelalter 1250 bis 1490 (= Propyläen Geschichte Deutschland. Bd. 3). Berlin (West) ; Frankfurt a. M., 1985.

730. Murphy J. F. X. Pope St. Gelasius I // *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 6. New York, 1909. URL: <http://www.newadvent.org/cathen/06406a.htm>.
731. Myśliwski G. *Leges sumptuariae w średniowiecznym Lwowie* // *Świat średniowiecza: Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi* / red. A. Bartoszewicz, G. Myśliwski, J. Pysiak, P. Żmudzki. Warszawa, 2010. S. 222–233.
732. *Niektóre instytucje polskiego prawa XVI-go stulecia / według B. Groickiego* opr. M. J. Opatrny. Cz. 1. Leszno, 1939. VIII, 79 s.
733. Niesiecki K. *Korona Polska przy Złotej Wolności Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami Naywyższemi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, wytworną Nauką, a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona*. Lwów, 1743. T. 4. 820 s/
734. O'Neill Y. V. *The History of the Publication of Bernard of Gordon's Liber de Conservatione Vitae Humanae* // *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften*. Bd. 49. H. 3 (September, 1965). S. 269–279.
735. Oestereich T. Pope St. Gregory VII // *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 6. New York, 1909. URL: <http://www.newadvent.org/cathen/06791c.htm>.
736. *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance* / ed. by A. Classen. Berlin, 2007. vii, 575 p.
737. Opas T. *Miasta prywatne a Rzeczpospolita* // *Kwartalnik Historyczny*. R. LXXVIII. Warszawa, 1971. Z. 1. S. 28–47.
738. Opas T. *Z problemów awansu społecznego mieszczan w XVII i XVIII wieku: o przenikaniu do stanu szlacheckiego i duchownego* // *Przegląd Historyczny*. T. LXV. 1974. Z. 3. S. 465–477.
739. Orzechowski K. *Zjazdy miast na Śląsku w czasach Jagiellońskich* // *Studia Śląskie*. Seria nowa. T. XXVI. 1974. S. 227–240.
740. Osipian A. *The Usable Past in the Lemberg Armenian Community's Struggle for Equal Rights, 1578–1654* // *Memory before Modernity: Practices of Memory in Early Modern Europe* / ed. by E. Kuijpers et al. Leiden ; Boston, 2013. P. 21–43.

741. Ostling M. *Between the Devil and the Host: Imagining Witchcraft in Early Modern Poland*. Oxford, 2011. ix, 279 p.
742. Pańków S. Jaskier Mikołaj // *Polski słownik biograficzny*. T. XI. Wrocław, 1964–1965. S. 60–61.
743. Papée F. *Aleksander Jagiellończyk*. Kraków, 2006. 121 s.
744. Papée F. *Jan Olbracht*. Kraków, 2006. 242 s.
745. Pauli L. Jan Kirstein Cerasinus (1507–1561), krakowski prawnik doby Odrodzenia (= *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze*. Z. 49). Kraków, 1971. 154 s.
746. Piekarski K. *Książka w Polsce XV i XVI wieku*. Kraków, 1931. 35 s.
747. Pilaszek M. *Procesy o czary w Polsce w wiekach XV–XVIII*. Kraków, 2008. 554 s.
748. Polaczkówna H. «Liber Chamorum» // *Miesięcznik Heraldyczny*. R. III. Lwów, 1910. Nr 12. S. 190–194.
749. Poos L. R. *Social Context of Statute of Labourers Enforcement* // *Law and History Review*. Vol. 1. 1983. No 1. P. 27–52.
750. Popiołek B. *Testamenty mieszczan lwowskich i krakowskich XVII–XVIII wieku* // *Львів: місто – суспільство – культура : збірник наукових праць*. Т. 8. Ч. 1 : *Влада і суспільство* / за ред. О. Аркуші та М. Мудрого. Львів, 2012. С. 227–236.
751. Prochaska A. *Konfederacja lwowska 1464 roku* // *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1892. T. VI. S. 728–780.
752. Prochaska A. *Lwów a szlachta*. Lwów, 1919. 98 s.
753. Proksa M. *Przywilej Anny ze Stemberku, księżnej Ostrogskiej, wojewodziny wołyńskiej, dla Jarosławia z 1 sierpnia 1630*. Przemyśl, 1995. 75 s.
754. Ptaśnik J. *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*. Kraków, 1934. VIII, 511 s.
755. Putnam B. H. *The Enforcement of the Statutes of Labourers During the First Decade after the Black Death, 1349–1359*. New York, 1908. ix, 224 p.

756. Rivers T. J. *Sachsenspiegel // Dictionary of the Middle Ages / J. R. Strayer, editor in chief. Vol. 10. New York, 1988. P. 602.*
757. Rosset E. *Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne. Warszawa, 1959.*
758. Różycki E. *Księgozbiór Rady Miasta Lwowa w okresie staropolskim // Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliotecarum Scientiam Pertinentia. 2013. T. XI. S. 26–43.*
759. Russocki S. *Etapy lokacji miejskich na Mazowszu w XIV–XV w. // Przegląd Historyczny. T. LIV. 1964. Z. 2. S. 189–197.*
760. Rymaszewski Z. *Miejskość czy wiejskość prawa niemieckiego w Polsce // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczne i Społeczne. Ser. 1. Z. 69 : Prawo. Łódź, 1970. S. 67–85.*
761. Rymaszewski Z. *Łacińskie teksty Landrechtu Zwierciadła Saskiego w Polsce: Versio Vratislaviensis, Versio Sandomiriensis, Łaski. Wrocław, 1975. 334 s.*
762. Rymaszewski Z. *Łacińskie teksty Landrechtu Zwierciadła Saskiego w Polsce: Jaskier – tekst główny i noty marginesowe. Łódź, 1985. 226 s.*
763. Rymaszewski Z. *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV–XV wieku. Łódź, 1993. 348 s.*
764. Salmonowicz S. *Od Justyniana do Kodeksu Napoleona: Rozważania nad problematyką i terminologią zbiorów prawnych feudalnej Europy // Czasopiśmo Prawno-Historyczne. T. XXI. 1969. Z. 1. S. 183–195.*
765. Samsonowicz H. *Miasto i wieś na prawie niemieckim w późnym średniowieczu Polski // Przegląd Historyczny. T. LXIII. 1972. S. 493–504.*
766. Samsonowicz H. *Kultura prawnicza miast polskich w średniowieczu // Mente et litteris: O kulturze i społeczeństwie wieków średnich / red. H. Chłopowska et al. Poznań, 1984. S. 319–325.*
767. Samsonowicz H. *Złota jesień polskiego Średniowiecza. Poznań, 2001. 286 s.*
768. Sears E. *The Ages of Man: Medieval Interpretations of the Life Cycle. Princeton, NJ, 1986. xviii, 235 p.*

769. Sebeok T. A. *Signs: An Introduction to Semiotics*. 2nd ed. Toronto ; Buffalo, 2001. xvi, 193 p.
770. Shahar S. *Growing Old in the Middle Ages: 'Winter Clothes Us in Shadow and Pain'* / translated from the Hebrew by Y. Lotan. London ; New York, 1997. ix, 243 p.
771. Shahar S. *Growing Old in the Middle Ages: 'Winter Clothes Us in Shadow and Pain'* / translated from the Hebrew by Y. Lotan. London ; New York, 2004. xiii, 243 p.
772. Shulman N. *The Chronotope of Law in the Sachsenspiegel Illustrations: A Pictorial Travel Through the World of Law // Travel, Time and Space in the Middle Ages and Early Modern Time. Explorations of World Perceptions and Processes of Identity Formation* / ed.by A. Classen. Boston ; Berlin, 2018. P. 224–265.
773. Singman J. L. *Daily Life in Medieval Europe*. London, 1999. xix, 268 p.
774. Skoczek J. *Kraj lat dziecięcych Szymona Szymonowicza*. Zamość, 1929. 32 s.
775. Skoczek J. *Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce Renesansu = Inventaria librorum Leopolitana aetatis Renescentium litterarum*. Lwów, 1939. 485 s.
776. Słoń M. *Średniowieczny szpital dziecięcy we Wrocławiu // Od narodzin do wieku dojrzałego: Dzieci i młodzież w Polsce: praca zbiorowa. Cz. 1 : Od średniowiecza do wieku XVIII / pod red. M. Dąbrowskiej i A. Klondera*. Warszawa, 2002. S. 186–191.
777. Sołtan A. *Handel książką i czytelnictwo mieszczańskie w Warszawie w XVI i pierwszej połowie XVII w. // Almanach Muzealny*. 1999. Nr 2. S. 37–84.
778. Sondel J. *O początkach recepcji prawa rzymskiego w polskim prawie miejskim // Studia z historii praw obcych w Polsce. T. 1 / red. tomu L. Pauli (= Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze. Z. 97)*. Warszawa, 1982. S. 37–53.

779. Sondel J. Prawo rzymskie jako podstawa projektów kodyfikacyjnych w dawnej Polsce // *Zeszyty prawnicze*. 2001. T. 1. Nr. 1. S. 47–69.
780. Sondel J. Nauczanie uniwersyteckie w świetle przywileju fundacyjnego Kazimierza Wielkiego // *Krakowskie studia z historii państwa i prawa* / pod red. W. Uruszczaka i D. Wałec. T. 2. Kraków, 2008. S. 55–71.
781. Sowina U. Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności // *Od narodzin do wieku dojrzałego: Dzieci i młodzież w Polsce : praca zbiorowa. Cz. 1 : Od średniowiecza do wieku XVIII* / pod red. M. Dąbrowskiej i A. Klondera. Warszawa, 2002. S. 15–28.
782. Starchenko N. Oath as an Evidential Tactic in the Legal Procedure in Volhynia: Legislation and Practice (1566 – early 17th century) // *Lietuvos Statutas: Temidės ir Klėjos Teritorijos. Straipsnių rinkinys*. Vilnius, 2017. P. 259–277.
783. Surdacki M. Dzieci porzucone w społeczeństwach dawnej Europy i Polski // *Od narodzin do wieku dojrzałego: Dzieci i młodzież w Polsce : praca zbiorowa. Cz. 1. Od średniowiecza do wieku XVIII* / pod red. M. Dąbrowskiej i A. Klondera. Warszawa, 2002. S. 169–186.
784. Szafranek A. Czy starość w wiekach średnich była okresem pomyślnym? Refleksje na temat starości w świetle *Roczników Jana Długosza* // *Kultura i społeczeństwo*. 2014. Nr 1. S. 187–196.
785. Szafranski A. Statut Łaskiego // *Notatki Płockie*. 2005. Nr 2 (203). S. 3–5.
786. Szczerbik Z. Sejm koronacyjny Władysława IV w roku 1633 w zamku na Wawelu. Chronologia i miejsce obrad // *Studia Waweliana*. T. 9/10 (2000–2001). Kraków, 2002. S. 205–208.
787. Szczygieł R. Rola przywilejów lokacyjnych w procesie lokacji miast w XV–XVII w. na przykładzie Uchań // *Rocznik Lubelski*. T. XXVII/XXVIII. 1985–1986. S. 51–59.
788. Szczygieł R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku. Lublin, 1989. 358 s.
789. Szczygieł R. Etapy lokacji miast nadbużańskich w XIV–XV wieku. Jedna czy dwie lokacje Chełma na prawie niemieckim? // *Ojczyzna bliższa i dalsza:*

- studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin / pod red. J. Chrobaczyńskiego, A. Jureczki i M. Śliwy. Kraków, 1993. S. 125–130.
790. Szymanek A., Wojtowicz H. *Nihil Novi: Z dorobku sejmu radomskiego 1505 roku*. Radom, 2005. 169 s.
791. Szymański J. *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*. Warszawa, 2001. XVII, 360 s.
792. Tafiłowski P. *Jan Łaski (1456–1531): kanclerz koronny i prymas Polski*. Warszawa, 2007. 474 s.
793. Tokarczyk R. *Antropologia Prawa: Dyscyplina w Polsce niemal nieznaną*. URL: <http://www.romantokarczyk.pl/antrpl/proks1.htm>.
794. Torój E. *Inwentarze księgozbiorów mieszczan lubelskich z lat 1591–1678*. Lublin, 1997. 198 s.
795. Trelińska B. *Wstęp // Album armorum nobilium Regni Poloniae XV – XVIII saec.: Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w. / opr. B. Trelińska*. Lublin, 2001. S. 1–12.
796. Trevor-Roper H. *The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, the Reformation, and Social Change*. Indianapolis, 2001. xiv, 415 p.
797. Turner W. *Honorius of Autun // The Catholic Encyclopedia*. Vol. 7. New York, 1910. URL: <http://www.newadvent.org/cathen/07461a.htm>.
798. Uruszczak W. *Próba kodyfikacji prawa Polskiego w pierwszej połowie XVI w.: korektura praw z 1532 r.* Warszawa, 1979. 287 s.
799. Uruszczak W. *Sejm Walny Koronny w latach 1506–1540 (= Studia nad Historią Państwa i Prawa. Seria 2. T. 16)*. Warszawa, 1981. 273 s.
800. Uruszczak W. “Sejm walny wszystkich państw naszych”: Sejm w Radomiu i Konstytucja *Nihil novi* z 1505 roku // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. LVII. 2001. Z. 1. S. 11–25.
801. Uruszczak W. *Sejm koronacyjny w Krakowie w 1507 r. // Studia z dziejów państwa i prawa polskiego. T. VII : Księga Pamiątkowa Pana Profesora Bogdana Lesińskiego*. Łódź, 2002. S. 111–121.

802. Uruszczak W. *Commune incliti Poloniae Regni privilegium constitutionum et indultuum. O tytule i mocy prawnej Statutu Łaskiego z 1506 roku* // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. T. XCVI. 2006. Z. 5. S. 115-136.
803. Uruszczak W. *Statut Łaskiego z 1506 roku. 500 lat tradycji państwa prawa w Polsce* // *Czasopiśmo Prawno-Historyczne*. T. LIX. 2007. Z. 2. S. 9–19.
804. Uruszczak W. *Z takim sposobem uprawiania nauki nie można się zgodzić: Prace historyczno-prawne ks. dra hab. Stanisława Tymosza z lat 2003–2008* // *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. 2010. T. 13. S. 265–284.
805. Uruszczak W. *Najstarszy sejm walny koronny ‘dwuizbowy’ w Piotrkowie w 1468 roku* // *Narodziny Rzeczypospolitej: Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych* / red. W. Bukowski, T. Jurek. Kraków, 2012. T. II. S. 1033–1056.
806. Uruszczak W. *Powstanie Uniwersytetu w Krakowie w 1364 roku* // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. XLVI. 2014. Z. 1. S. 13–40.
807. Vanysacker D. *The Impact of the Humanists on Witchcraft Prosecutions in 16th and 17th Century Bruges* // *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies*. Leuven, 2001. Vol. L. P. 400–416.
808. Vetulani A. *W sprawie prawa chłopskiego w Polsce feudalnej* // *Państwo i Prawo*. 1956. Nr 10. S. 618–632.
809. Wilson A., Wilson J. L. *A Medieval Mirror: Speculum Humanae Salvationis, 1324–1500*. Berkeley ; Los Angeles ; Oxford, 1985. 229 p.
810. Wiślicz T. *Starość i inne okresy życia w konceptualizacjach historyków epoki przednowoczesnej* // *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*. T. 1 : Metodologia, demografia, instytucje opieki / pod red. A. Janiak-Jasińskiej, K. Sierakowskiej, A. Szwarca. Warszawa, 2016. S. 43–49.
811. Wojtucki D. *Mejski i regimentowy kat na Śląsku i Górnych Łużycach w XVI–XVIII wieku* // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. R. LXII. Warszawa, 2014. Nr 3. S. 403–419.

812. Wólkiewicz E. Stary człowiek i miasto: Starość i ludzie starzy w szesnastowiecznych pamiętnikach śląskich // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. R. LVIII. Warszawa, 2010. Nr 1. S. 47–60.
813. Woźniakowa M. Sąd asesorski koronny (1537–1795), jego organizacja, funkcjonowanie i rola w dziejach prawa chełmińskiego i magdeburskiego w Polsce. Warszawa, 1990. 432 s.
814. Wyczański A. Szlachcic wobec miasta w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku // *Aetas media, aetas moderna: Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / red. H. Manikowska, A. Bartoszewicz, W. Fałkowski. Warszawa, 2000. S.140–146.
815. Wyrobisz A. Rola miast prywatnych w Polsce XVI i XVII wieku // *Przegląd Historyczny*. T. LXV. 1974. Z. 1. S. 19–46.
816. Wysmułek J. Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek). Warszawa, 2015. 412 s.
817. Zajac A. Miasta prywatne Wołynia w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Liczba i specyficzne cechy funkcjonowania // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. Warszawa, 2016. T. LXXVII. S. 179–198.
818. Zajac A. Szlachta w miastach Wołynia w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*. T. 41 (2). Toruń, 2017. S. 173–202.
819. Zajęcki M. Krew i brud: Funkcje kata w miastach polskich do końca XVIII wieku // *Gryfiński Kwartalnik Historyczny*. Gryfino, 2004. Nr 6. S. 7–23.
820. Zakrzewski A. O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku – uwagi wstępne // *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego* / pod red. M. T. Lizisowej. Kraków, 2005. S. 34–63.
821. Zientara B. Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji // *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej: Przemiany społeczne a układy przestrzenne* / pod red. A. Gieysztor i T. Rosłanowskiego. Warszawa, 1976. S. 67–99.

III. Интернет ресурси

822. Bürgerliches Gesetzbuch // Wikipedia. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Bürgerliches_Gesetzbuch.
823. Familie Reggow // Eike v. Reggow. URL: <http://www.reppichau.de/eike-v-reggow/familie-reggow.html>.
824. General State Laws for the Prussian States // Wikipedia. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/General_state_laws_for_the_Prussian_states.
825. Miotła // Słownik języka polskiego / pod red. W. Doroszewskiego. URL: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/miotla;5451989.html>.
826. Mirror of the Saxons // World Digital Library. URL: <http://www.wdl.org/en/item/11620>.
827. Renesans: Podział chronologiczny epoki. URL: <http://renesans.klp.pl/a-7383.html>.
828. Sejm // AGAD. URL: http://agad.gov.pl/?page_id=1078.
829. Sumptuary Law // Encyclopaedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/sumptuary-law>.
830. Sumptuary Laws of the Middle Ages. URL: <http://www.lordsandladies.org/sumptuary-laws-middle-ages.htm>.
831. Der Heidelberger Sachsenspiegel // Universitätsbibliothek Heidelberg. URL: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/de/bpd/glanzlichter/sachsenspiegel.html>.
832. Wystawa «Statut kaliski – 750-lecie pierwszego przywileju Żydów polskich» [2014] // Histmag.org. URL: <http://histmag.org/Wystawa-Statut-kaliski-750-lecie-pierwszego-przywileju-Zydow-polskich-9893;1>.
833. Żebracy // Encyklopedia PWN. URL: <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zebracy;4002833.html>.
834. Piotr Tomicki (1525-1535) // Archidiecezja Krakowska. URL: <https://diecezja.pl/biskupi-krakowscy/piotr-tomicki-1525-1535/>.
835. Katarzyna Jagiellonka. URL: www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/katarzyna-jagiellonka-krolowa-szwecji.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Гошко Т. Міське самоврядування на українських землях у XIV-XVI ст. / Research Support Scheme / Open Society Support Foundation. Praha : Virtus, 2000. 111 с. URL: <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/807>.
2. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – поч. XVII ст. Львів : Афіша, 2002. 255 с.
3. Гошко Т. Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття / Інститут Критики; Ukrainian Research Institute, Harvard University (= Гошко Т. Звичай і права: Джерела, коментарі, дослідження : у 2 т. Т. I). Київ : Критика, 2019. 564 с.
4. Гошко Т. Дослідження історії міського самоврядування XIV-XVII ст. польськими істориками Львова (початок XX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спец. випуск : Львів: місто – суспільство – культура : зб. наук. праць / за ред. М. Мудрого. Т. 3. Львів : Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. С. 396–408.
5. Гошко Т. З історії німецької колонізації середньовічної України // Український історичний збірник. 1999. Вип. 2 / НАН України, Інститут історії України; гол. ред. В. Смолій. Київ, 2000. С. 15–43.
6. Гошко Т. До історії зв'язків галицьких дослідників з ВУАН у 1920-х роках // Український археографічний щорічник. Київ, 2006. Вип. 10-11. С. 849–852.

7. Гошко Т. Історія магдебурзького права очима юриста [рец. на кн.:] Микола Кобилецький. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008 // Український гуманітарний огляд. Київ : Критика, 2009. Вип. 14. С. 168–193.

8. Гошко Т. Д. Іван Крип'якевич – ініціатор співпраці галицьких дослідників із ВУАН // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 128–142.

9. Гошко Т. Правовая локация городов Украины XIV-XVI веков: к постановке проблемы // История и историческая память : межвузовский сборник научных трудов / под ред. А. Гладышева. Саратов, 2011. Вып. 3. С. 9–36.

10. Гошко Т. Правовая локация городов Украины XIV-XVI веков: локационные привилегии // История и историческая память : межвузовский сборник научных трудов / под ред. А. Гладышева. Саратов, 2011. Вып. 4. С. 9-36.

11. Гошко Т. Штрихи до сучасної української історіографії історії міст на магдебурзькому праві в Україні // Історіографічні дослідження в Україні. 2011. № 21. С. 123–165.

12. Гошко Т. Львівська канцелярія початку XVII ст. через призму просопографії. Рец. на кн.: Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583-1639 рр.). Львів, 2011 // Краєзнавство. 2012. № 3. С. 193–203.

13. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2013. Вип. 12-13. С. 347–377.

14. Гошко Т. Сучасна українська урбаністика в контексті історіографічної глобалізації // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2014. Вип. 14. С. 230–252.

15. Гошко Т. Экономические аспекты истории средневекового и раннемодерного города в современной украинской историографии // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия : История. Международные отношения. Саратов, 2014. Т. 14. Вып. 2. С. 58–64.

16. Гошко Т. Эпистолярни в городе средних веков и раннего нового времени (обзор содержания журнала «Клио», Т. 23 (4), 2012) // Славянский сборник : межвузовский сборник научных трудов. Саратов, 2014. Вып. 12. С. 129–150.

17. Hoško T. Współczesna historiografia ukraińska o miastach na prawie magdeburskim (ośrodek lwowski) // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Warszawa, 2014. Nr 2. S. 267–283.

18. Гошко Т. Жебраки у руських містах XV – першої половини XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2017. Вип. 17. С. 462–490.

19. Гошко Т. «Саксонське Зерцало»: символи і метафори // Український історичний журнал. 2017. № 2. С. 126–142.

20. Гошко Т. Уявлення про дитинство в кодексах міського права Речі Посполитої XVI – початку XVII ст. // Місто: історія, культура, суспільство : Е-журнал урбаністичних студій. Київ, 2017. Вип. 4. С. 37–56. URL: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/04.pdf>.

21. Гошко Т. Ян Ласький та перші спроби кодифікації права в Польському Королівстві // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2017. Вип. 13–14. С. 191–214.

22. Гошко Т. Уявлення про старість у містах річпосполитського простору на межі середньовіччя та ранньомодерної доби // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. 2018. № 1(136). С. 18–28.

23. Гошко Т. Питання обороноздатності й безпеки руських міст на сеймах Речі Посполитої в XV – першій половині XVII ст. // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. Київ, 2019. Вип. 6 (1). С. 67–82. URL: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/Гошко.pdf>.

24. Hoshko T. The Jagiellonians in Ukrainian Traditions // Remembering the Jagiellonians / ed. by N. Nowakowska. London ; New York : Routledge, 2018. P. 183–204.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

25. Гошко Т. Дискусійні питання історіографії магдебурзького права // Четвертий міжнар. конгрес українців, Одеса, 26-29 серпня 1999 р. / Міжнар. асоц. українців; НАН України; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Доп. і повідом. : Історія. Ч. I : Від давніх часів до початку ХХ ст. Одеса ; Київ ; Львів, 1999. С. 128–137.

26. Гошко Т. Повоєнна польська історіографія проблеми магдебурзького права у містах Центральної та Східної Європи // Самоврядування в Києві: історія та сучасність : Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права, Київ, 26-27 листопада 1999 р. / ред. кол: В. І. Андрійко та ін. Київ, 2000. С. 122–132.

27. Гошко Т. Локації та локаційний привілей // Проблеми малих міст України: розвиток самоврядування і реформування місцевого господарства в контексті національних традицій і світового досвіду : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Золочів – Львів, 27-28 травня 2000 р. / під ред. Б. Ковальчука, С. Вовка, П. Гураля та ін.. Львів : Видавництво громадсько-політичного журналу «Державність», 2000. С. 223–225.

28. Гошко Т. Міська рада як елемент самоврядної організації в Україні XIV–XVII ст. // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи : Матеріали науково-практичної конференції, 22 листопада 2001 р. Ч. 1. Львів, 2001. С. 15–20.

29. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні (1920–1940-ві рр.) // Магдебурзькому праву у м. Дубні 500 років : Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Луцьк, 2007. С. 54–63.

30. Гошко Т. Біблійні впливи в приписах міського права XIII–XVI століть // Colloquia Russica. Series I. Vol. 8 : Religions and beliefs of Rus' (9th – 16th centuries) : Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017 / ed. V. Nagirnyy. Krakow : Jagiellonian University, 2018. S. 411–424.

31. Гошко Т. Жебраки і ставлення до них у руських містах XV – першої половини XVII ст. // *Grodnae et orbi: Гарадскія супольнасці і гарадское асяроддзе XIV–XX стст. : Матэрыялы міжнароднай канферэнцыі (Гародня, 4-5 лістапада 2017 г.) / пад рэд. А. Радзюка і В. Галубовіча. Мінск : А. М. Янушкевіч, 2018. С. 30–43.*

32. Hoshko T. Sejm Constitutions as Sources for the History of Ruthenian Cities of Polish-Lithuanian Commonwealth // *Concept, Sources and Methodology in Eastern European Studies : Proceedings of the Congress of International Eastern European studies (CIEES) 2018 / ed. Y. Üztürk, N. Kaval. Eskişehir, 2018. P. 317–330.*

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

33. Гошко Т. Магдебурзьке право Львова // *І : незалежний культурологічний часопис. Львів, 2003. Ч. 29. С. 80–87.*

34. Гошко Т. Міське самоврядування і адміністрація // *Історія Львова : у 3 т. / редколегія: Я. Ісаєвич та ін. Т. 1. Львів : Центр Європи, 2006. С. 109–116.*

35. Гошко Т. Магдебурзьке право Львова // *Наш Львів : альманах. Львів, 2007. Ч. 1. С. 40–42.*

36. Гошко Т. «Саксонське зерцало» як джерело феодального і міського права // *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. CCLXVIII : Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2015. С. 128–160.*

37. Гошко Т. Чужа доба своєї історії: інтерпретації литовсько-польської доби в українському історіописанні // *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання. 2015. Вип. 6. С. 35–44.*

38. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / упоряд. Т. Гошко. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. 688 с. (гриф МОН України «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів» від 09.08.10 № 1/11 – 7564).

Додаток 2

Відомості про апробацію результатів дисертації

Основні положення та висновки дисертації апробовано на численних наукових семінарах, конференціях та конгресах, серед яких Четвертий міжнародний конгрес україністів (Одеса, 26-29 серпня 1999 р.); Наукова конференція пам'яті Ярослава Падоха (Нью-Йорк, 2000 р.); семінари Наукового товариства ім. Шевченка у Нью-Йорку (2000 р.), Української вільної академії наук у Нью-Йорку (2000 р.), Українського наукового інституту Гарвардського університету (2005 р.), кафедри класичних, візантійських і середньовічних студій ВНЗ «Український католицький університет» (2007–2019 рр.).

За останні три роки результати дисертаційного дослідження було апробовано у виступах на трьох міжнародних конференціях: Міжнародній науковій конференції «VIII Colloquia Russica: Релігія і вірування на Русі (IX-XVI ст.)», 15-18 листопада 2017 р., Львів (доповідь «Біблійні мотиви в приписах міського права XIII-XVI ст.»), див.: https://byzantina.files.wordpress.com/2017/11/abstracts_ua.pdf); Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини на тлі суспільно-політичних і культурних процесів в Центрально-Східній Європі (XX-XXI ст.)», 30 листопада – 1 грудня 2017 р., Харків (доповідь «Вплив сучасної польської історіографії на розвиток містознавчих студій в Україні»); Міжнародній науковій конференції «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина. До 70-річчя заснування кафедри історії стародавнього світу та середніх віків КНУ ім. Т. Шевченка», 1 грудня 2017 року, Київ (доповідь «Старість у містах на річпосполитському просторі на межі середньовіччя і ранньомодерної доби»).

Також результати дисертаційного дослідження були представлені в доповідях на трьох міжнародних конгресах: ASEEEES-MAG Summer Convention, 26-28 червня 2016 р., Львів (доповідь «The Bourgeois Gentleman: the Othering of

Town Citizens in the Sejm of Poland, 15th–17th Centuries», див.: https://www.aseees.org/sites/default/files/downloads/ASEEES-MAG-Lviv_Preliminary-Program-cover.pdf; International MAG Convention «The Image of the Self», 27-29 червня 2018 р. (доповідь «The Image of Perfect Citizen in Minds of Lviv Burghers», див.: https://s3-eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/32/2017/11/MAG-Program-book_Final3.pdf); Congress of International Eastern European Studies: Concepts, Sources and Methodology, 21-23 вересня 2018 р., Київ (доповідь «Sejm Constitutions as Sources for the History of Ruthenian Cities of Polish-Lithuanian Commonwealth»).

Виголошено доповіді на трьох наукових семінарах у Нью-Йорку, Києві та Львові: доповідь «Шляхтич у міщанстві: взаємини міщан і шляхти на руських землях XV – початку XVII ст. через призму сеймових конституцій» (Науковий семінар в УВАН у Нью Йорку 22 січня 2017 р.); доповідь на науковому семінарі кафедри історії Центральної та Східної Європи КНУ ім. Шевченка «Образ ідеального міщанина в уявленні руських міщан XVI – першої половини XVII ст.» (6 березня 2019 р.); доповідь на науковому семінарі з інтелектуальної історії Українського католицького університету «Династія Ягеллонів в українській історіографії», 18 квітня 2019 р.; див.: <https://humaniora.ucu.edu.ua/news/seminar-z-intelektualnoyi-istoriyi-dynastiya-yagelloniv-v-ukrayinskij-ta-rosijskij-istoriografiyah/>.